

Buittisten kirkko.

Herätyksellä ja uudateltavaksi sahoista
ku. Helsinki. Neuvartillinen Suomalainen
Seuranin Salonen Osastolta, Helsinki
4 päivänä 1896.

Maaliskuusta:
Wih. Wirtanen.

Murkkapilari ja Ikkuna.

LEENA VALKEAPÄÄ

PITÄJÄNKIRKOSTA KANSALLISMONUMENTIKSI

SUOMEN KESKIAIKAISTEN KIVIKIRKKOJEN RESTAUROINTI
JA SEN TAUSTA VUOSINA 1870–1920

PITÄJÄNKIRKOSTA KANSALLISMONUMENTIKSI
SUOMEN KESKIAIKAISTEN KIVIKIRKKOJEN RESTAURONTI
JA SEN TAUSTA VUOSINA 1870–1920

PITÄJÄNKIRKOSTA KANSALLISMONUMENTIKSI

SUOMEN KESKIAIKAISTEN KIVIKIRKKOJEN RESTAUROINTI
JA SEN TAUSTA VUOSINA 1870–1920

LEENA VALKEAPÄÄ

*Esitetään Jyväskylän yliopiston
humanistisen tiedekunnan suostumuksella
julkisesti tarkastettavaksi
yliopiston vanhassa juhlasalissa (S 212)
huhtikuun 29. päivänä 2000 kello 12.*

SUOMEN MUINAISMUISTOYHDISTYKSEN AIKAKAUSKIRJA
FINSKA FORNMINNESFÖRENINGENS TIDSKRIFT
108

PITÄJÄNKIRKOSTA KANSALLISMONUMENTIKSI

SUOMEN KESKIAIKAISTEN KIVIKIRKKOJEN RESTAUROINTI
JA SEN TAUSTA VUOSINA 1870–1920

LEENA VALKEAPÄÄ

HELSINKI 2000

Toimittaja – Redaktör – Editor:
Torsten Edgren

Käännös – Translation:
Hannu Hiilos

Verkkajulkaisu:

URN:ISBN:978-951-39-9038-1
ISBN 978-951-39-9038-1 (PDF)

ISBN 951-9057-39-0
ISSN 0355-1822

Vammala 2000
Vammalan Kirjapaino Oy

PITÄJÄNKIRKOSTA KANSALLISMONUMENTIKSI

Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen restaurointi ja sen tausta vuosina
1870–1920

Sisällysluettelo

ALKUSANAT	9
I JOHDANTO	11
1. Tutkimuksen lähtökohta	11
2. Tieteenfilosofinen ja metodologinen tausta	12
3. Tavoitteet ja problematiikka	14
4. Aiheen ja aineiston rajaus	15
5. Aineisto	16
Asiakirja-aineisto	16
Julkaisut	17
6. Tutkimustilanne	17
II RESTAUROINTI 1800-LUVUN EUROOPASSA	19
1. Teoriaa ja käytäntöä	19
Restaurointi ja keskiaika	19
Restaurointiperiaatteet	19
<i>Tylyiyhtenäisyysperiaate</i>	20
<i>Säilyttävä periaate</i>	21
<i>Yhteiset argumentit</i>	21
<i>Esteettinen periaate</i>	22
Restaurointia eri maissa	22
<i>Ranska</i>	22
<i>Englanti</i>	23
<i>Saksa</i>	24
<i>Ranska, Englanti ja Saksa – vertailua</i>	26
<i>Tanska, Norja ja Ruotsi</i>	26
<i>Suomi</i>	27
2. Keskiaikaisten kirkkojen tutkimuksen alkutaival Suomessa	28
III KESKIAIKAISET KIVIKIRKOT SUOMESSA	31
1. Muutosten keskellä	31
Keskiaikaiset kirkot tutkittavan ajan kontekstissa	31
Keskiaikaisten kirkkojen muospaineet	34
<i>Väestönkasvu ja tilaongelma</i>	34
<i>Muuttuneet vaatimukset</i>	37
<i>hygienia</i>	37
<i>lämmitys</i>	38
<i>valaistus</i>	40
<i>tyylikysymykset</i>	42
<i>uudet materiaalit</i>	44
<i>Yhteiskunnan muuttuminen</i>	45
2. Tapauskirkkojen valinta	46
Kirkkojen korjaukset	46
Tapauskirkkojen valintaperusteet	49
3. Rakentamisen ja korjaamisen säätely	52

IV SEURAKUNTIEN TOIMINTA	54
1. Seurakunnan järjestäytyminen	54
2. Korjausprosessit tapausseurakunnissa	54
Huittinen 1874–1878	54
<i>Paikkakunta</i>	54
<i>Aikaisemmat vaiheet</i>	54
<i>Korjaus käynnistyy</i>	56
<i>Suunnitelma, arkkitehti, muutokset</i>	56
<i>Työn toteutus</i>	58
<i>Rahoitus</i>	59
<i>Yhteydet virkamiehiin</i>	60
<i>Suhtautuminen kirkkoon</i>	60
Taivassalo 1885–1890	61
<i>Paikkakunta</i>	61
<i>Kirkon aikaisemmat vaiheet</i>	61
<i>Korjaus käynnistyy</i>	62
<i>Suunnitelma, arkkitehti, muutokset</i>	62
<i>Suojelu mukaan</i>	65
<i>Työn toteutus</i>	67
<i>Rahoitus</i>	68
<i>Yhteydet virkamiehiin</i>	69
<i>Suhtautuminen kirkkoon</i>	69
Huittinen 1894–1898	70
<i>Paikkakunta</i>	70
<i>Korjaus käynnistyy</i>	70
<i>Arkkitehti, suunnitelma</i>	70
<i>Valitus</i>	72
<i>Työn toteutus</i>	73
<i>Rahoitus</i>	73
<i>Yhteydet virkamiehiin</i>	76
<i>Suhtautuminen kirkkoon</i>	76
Messukylä 1905–1907	76
<i>Paikkakunta</i>	76
<i>Kirkon aikaisemmat vaiheet</i>	76
<i>Korjaus käynnistyy</i>	78
<i>Suunnitelmat</i>	78
<i>Työn toteutus</i>	82
<i>Rahoitus</i>	82
<i>Yhteydet virkamiehiin</i>	82
<i>Suhtautuminen kirkkoon</i>	82
Rusko 1916–1918	83
<i>Paikkakunta</i>	83
<i>Aikaisemmat vaiheet</i>	83
<i>Korjaus käynnistyy</i>	83
<i>Arkkitehti, suunnitelma</i>	84
<i>Rahoitus</i>	86
<i>Yhteydet virkamiehiin</i>	86
<i>Suhtautuminen kirkkoon</i>	87
3. Paikallistaso toimii	88
V LAINSÄÄDÄNTÖ JA INSTITUUTIOT	90
1. Yleistä	90
2. Lainsäädäntö ja asiantuntijaorganisaatiot	90
Kirkkolaki ja tuomiokapitulit	90
<i>Kirkkolaki</i>	90
<i>Tuomiokapituli</i>	91
Yleisten rakennusten ylihallitus ja sen ohjesääntö	92
Muinaismuistoasetus ja muinaistieteellinen toimikunta	93

<i>Muinaismuistoasetus</i>	93
<i>Muinaistieteellinen toimikunta</i>	94
Suomen Muinaismuistoyhdistys	94
3. Asiantuntijaorganisaatioiden toiminta tapauskohteissa	95
Tuopiokapitulit	95
<i>Huittinen I</i>	95
<i>Taivassalo</i>	96
<i>Huittinen II</i>	96
<i>Messukylä</i>	96
<i>Rusko</i>	97
Yleisten rakennusten ylihallitus	97
<i>Huittinen I</i>	97
<i>Taivassalo</i>	97
<i>Huittinen II</i>	98
<i>Messukylä</i>	98
<i>Rusko</i>	98
Muinaistieteellinen toimikunta	98
<i>Huittinen I</i>	98
<i>Taivassalo</i>	99
<i>huomio maalauksiin</i>	99
<i>suojelu tarkentuu</i>	99
<i>Huittinen II</i>	102
<i>Messukylä</i>	103
<i>Rusko</i>	104
Suomen Muinaismuistoyhdistys	106
<i>Taivassalo</i>	106
<i>Huittinen</i>	106
<i>Messukylä</i>	107
<i>Rusko</i>	107
4. Lausuntoja tuottavat instituutiot	108
VI RESTAUROINTIEN SUUNNITTELIJAT	110
1. Yleistä	110
2. Arkkitehdit ja restaurointi	110
Restaurointi arkkitehtien koulutuksessa	110
Arkkitehdin asema korjauksen suunnittelussa	113
3. Suunnittelijat tapauskohteissa	114
Yleisten rakennusten ylihallituksessa toimineet arkkitehdit	114
<i>Carl Johan von Heideken</i>	114
<i>Johan Jacob (Jac.) Ahrenberg</i>	115
<i>Ludvig Mallander</i>	118
Yksityisarkkitehdit	119
<i>Josef Stenbäck</i>	119
<i>Ilmari Launis</i>	124
Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdit	130
<i>Carl Frankenhaeuser</i>	131
<i>Alarik Tavaststjerna</i>	131
Muut suunnittelijat	132
<i>Heikki Tiitola</i>	132
4. Suunnittelijan vaihteleva asema	133
VII TIETEELLINEN KÄSITYS KESKIAIKAISISTA KIRKOISTA	134
1. Keskiäikaisten kirkkojen taidehistoriallinen tutkimus	134
Taidehistorian opinnot	134
Suomen Muinaismuistoyhdistyksen asema taidehistorian tutkimuksessa	135
<i>Taidehistorialliset retket</i>	135
<i>Näyttelyt</i>	137
<i>Julkaisutoiminta</i>	137
Keskiäikainen kirkko taidehistorian yleisesityksissä	138

<i>Emil Nervander 1887, 1888</i>	138
<i>Eliel Aspelin 1891</i>	139
<i>Juhani Rinne 1907</i>	142
<i>Karl Konrad Meinander 1908</i>	142
<i>Johannes Öhquist 1912</i>	143
<i>Carolus Lindberg 1919</i>	144
<i>Juhani Rinne 1920</i>	145
2. Arkeologia kirkkotutkimuksessa	145
3. Keskiaika ja keskiaikaiset kirkot Suomen historian tutkimuksessa	147
4. Tutkimuksen asema restauroinnissa	148
VIII KESKIAIKAISEN KIRKON VAIHTUVAT MERKITYKSET	149
1. Merkitysten ristiriitaisuus	149
Oliko keskiajan taide omaa vai vierasta kulttuuria?.....	149
Katolilaisuuden ja luterilaisuuden kohtaaminen	150
Taide ja primitiivisyys	151
Restaurointikäsitteen häilyvyys	156
2. Rituaalilasta kansallismonumentiksi	157
Kansakunnan arvo puntarissa	157
Menneisyyden muovaaminen	158
Traditio ja murros	161
Sanoista rakennettu monumentti	164
<i>Rakennuksen toimivuuteen perustuvat argumentit</i>	164
<i>Muinaismuistosuojeluun perustuvat argumentit</i>	165
<i>Tieteellinen argumentointi</i>	167
<i>Argumentit käytännössä</i>	168
IX SUOMEN KESKIAIKAISET KIRKOT 1870–1920	170
English summary	174
Viitteet	181
Lyhenteet.....	201
Lähteet ja kirjallisuus	201
Liite	209
Kuvaluettelo	213
Henkilöhakemisto	216
Paikanmukainen hakemisto	217

ALKUSANAT

Perinteinen monografiaväitöskirja laajoine arkistoaineik-
sineen vaatii vuosien intensiivistä ja keskittynyttä työtä
saman aiheen parissa. Samalla tutkimukseen uppoaminen
merkitsee usein eristäytyneisyyttä ja itsekeskeisyyttä.
Suhteellisuuden- ja todellisuudentajun säilyttämisessä
ovat olleet ensiarvoisen tärkeitä monet ihmiset, jotka ovat
tavalla tai toisella osallistuneet tutkimuksen edistymisen
eri vaiheisiin.

Sovin väitöskirja-aiheeni Jyväskylän yliopiston tai-
dehistorian laitoksen professori Kalevi Pöykön kanssa
vuonna 1996. Tämän jälkeen tein tutkimustani Eeva
Maija Viljon ja Heikki Hangan hoitaessa professuuria.
Työn nyt valmistuessa virassa toimii Annika Waener-
berg. Virantäyttötilanteesta aiheutunutta väistämätöntä
epävarmuutta on huomattavasti pehmentänyt se, että mi-
nulla on ollut onni saada tuekseni mitä parhain työnh-
jaaja laitoksen ulkopuolelta. Haluankin kiittää ohjaajaa-
ni dosentti Markus Hiekkasta mitä lämpimimmin ystä-
vällisestä avusta, aina niin käytännöllisistä neuvoista ja
antoisista keskusteluista. Ilman niitä olisi väitöskirjan
valmistuminen ollut paljon ohdakkeisempaa.

Huolimatta raskaasta työpaineesta ja yliopistopoliti-
kan tämänhetkisestä tulosvastuuhuumasta on Jyväskylän
yliopiston taidehistorian laitoksessa säilynyt tutkimuk-
sen tekoa auttava keskusteleva ja rento ilmapiiri. Erityi-
sesti kiitän Tarja Kydénia arkistotyön käytäntöä ja ins-
tituutioiden kehitystä käsitelleistä keskusteluista sekä
Ulla Salmelaa aina iloisesta ja kärsivällisestä mikrotu-
esta. Myös opiskelijat ovat valppaina ja uteliaina seu-
ranneet assistenttinsa uurastusta. Usein jo pelkkä onnen-
toivotus on kantanut vaikean paikan yli.

Monet muut tiedeyhteisön jäsenet ovat osaltaan aut-
taneet työni rakentumisessa, kiitän erityisesti FT Renja
Suominen-Kokkosta tuesta, professori Ville Lukkarista
keskusteluista ja professori Bo Ossian Lindbergiä oikeal-
la hetkellä annetusta kirjavinkistä, joka selkiytti näkö-
kulman valintaa.

Väitöskirjan käsikirjoituksen tai sen osia eri vaiheis-
saan ovat Markus Hiekkasen lisäksi lukeneet FT Tarja
Kydén, FM Ulla Salmela, FL Jarkko Sinisalo, FM Lee-
na Svinhufvud, professori Annika Waenerberg ja FT
Pekka Vähäkangas. Heitä kaikkia kiitän hedelmällisistä
keskusteluista, rakentavasta kritiikistä ja hyvistä paran-
nusehdotuksista. Käsikirjoituksen esitarkastajia Ph. D.
Jukka Jokilehto ja Ph. D. Krista Kodresia kiitän ystä-
vällisestä kannustuksesta ja ohjeista.

Suurimman rahallisen tuen olen saanut Jenny ja Ant-
ti Wihurin rahastolta. Wihurin apurahan turvin saatoin
jäädä puolen vuoden virkavapaalle assistentuurista, mikä
mahdollisti käsikirjoituksen kirjoittamisen. Suomalais-
ruotsalainen kulttuurirahasto on tukenut minua oleske-
lustipendillä Tukholmassa. Kiitän myös Suomen Mui-
naismuistoyhdistystä, jonka perinteikkääseen sarjaan
minulla on ilo ja kunnia saada käsikirjoitukseni julkais-
tavaksi.

Lukuisat ystävät, tuttavat ja sukulaiset ovat monin
tavoin osallistuneet ja tukeneet työtäni sen eri vaiheis-
sa. Erityisesti mainitsen Eeva Artellin, Riikka ja Juha-
Matti Koskisen, Sanna Lindholmin, Heidi Pfäfflin, Lee-
na Svinhufvudin ja Taina Martiskaisen sekä Eeva Toi-
kan ja Heikki Saroksen, jotka ovat sydämellisesti tarjon-
neet minulle yösijan kodissaan monilla arkistomatkoil-
lani.

Huittisten seurakunnan kanslisti Helena Kynäslahtea
ja Ruskon seurakunnan taloudenhoitaja Kari Sipilää kii-
tän avusta seurakunnan arkiston käyttöä koskeneissa ky-
symyksissä.

Omistan väitöskirjani äidilleni Irja Valkeapäälle.

Jyväskylässä naistenpäivänä 8.3.2000.

Leena Valkeapää

I JOHDANTO

1. Tutkimuksen lähtökohta

Keskiaikaiset kirkot ja niille annetut merkitykset herättivät huomioni vuonna 1989 tehdessäni Jyväskylän taidehistorian laitoksessa proseminaaritutkielmaa kotipaikkakuntani Sääksmäen kirkon rakennusvaiheista. Eri-tyisesti niistä viimeisin osoittautui kiehtovaksi. Lähteistä löysin kaksi vastakkaista näkemystä vuonna 1929 palaneen kirkon uudelleen rakentamisen luonteesta. Seurakuntalaisten mielestä kirkkoa korjattiin, arkkitehti Kau-no S. Kallion mielestä työ oli uuden rakentamista. Kyse ei ollut vain sanojen käytön erilaisuudesta tai seurakuntalaisten tietämättömyydestä vaan todellisesta merkityserosta. Seurakuntalaiset korjasivat vanhan kulttirakennuksensa; arkkitehti suunnitteli uuden betonikonstruktion raunioihin. Mielestäni molemmat olivat oikeassa.¹

Opinnäytteen myötä ryhdyin tarkastelemaan asiaa lähemmin paikallistason näkökulmasta. Miksi kirkon keskiaikaisuus on paikallispatriootin ylpeyden aihe niin monelle keskiaikaisen kirkon paikkakunnalla asuvalle ihmiselle? Miksi esimerkiksi kirkkojen ajoitukset tai seurakunnan ikä ovat tärkeitä niillekin, joiden side itse seurakuntaan muuten on hyvin löyhä?²

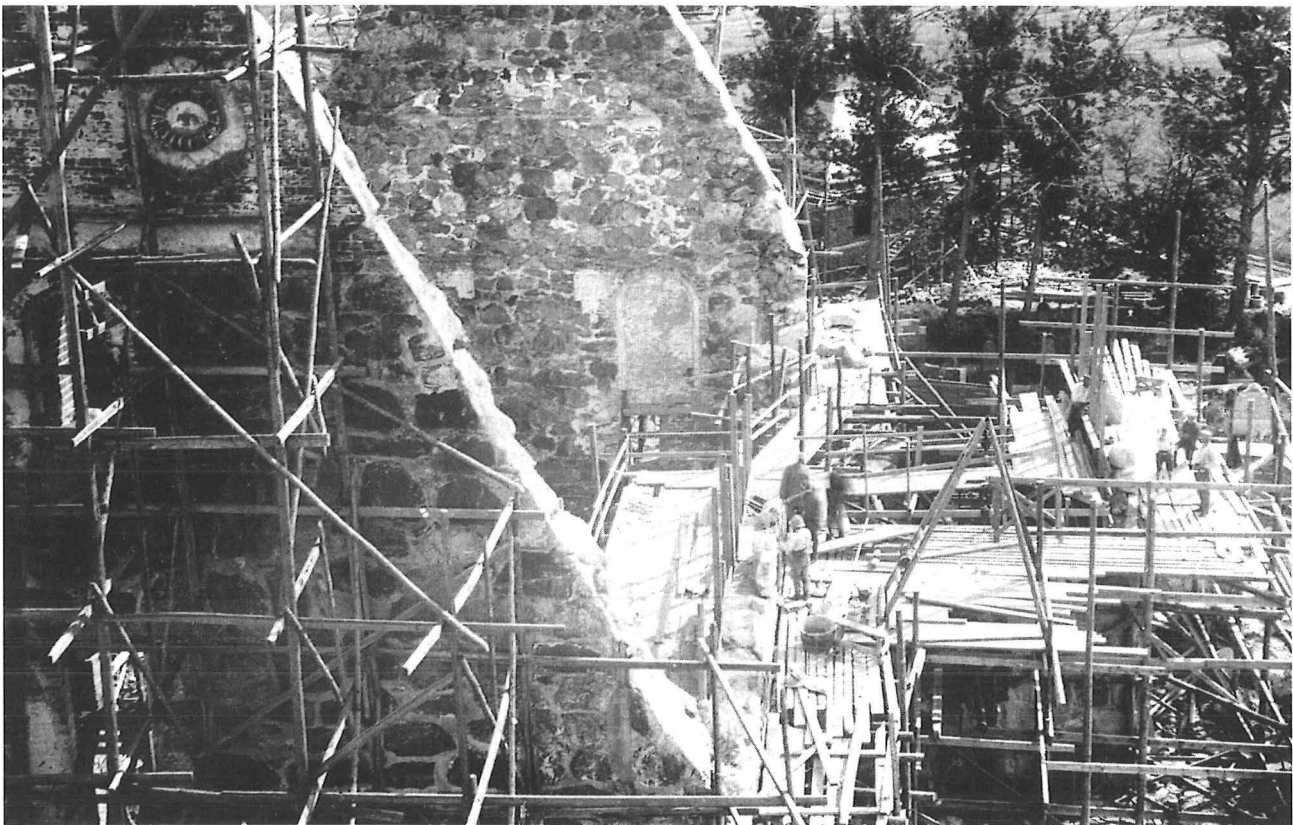
Toisaalta mielenkiintoni kohdistui myös taidehistorian omaan historiaan. 1800-luvun lopulla ja vuosisadan alussa tehdyt restauroinnit sekä Suomessa että muualla on useimmiten esitetty rajuina ja kirkon alkuperäisyyden merkitystä ymmärtämättöminä tuhotöinä. Varhaisen suomalaisten taidehistorioitsijoidenkin suhtautuminen keskiaikaiseen aineistoon tuntui oudolta.³ Opiskeluaikani 1980-luvulla 1800-luvun restauroinnit ja Suomen taidetta vähättelevät käsitykset voitiin esittää luento keventävänä kuriositeettina tai varoittavana esimerkkinä.⁴ Halusin selvittää mitä näiden toimenpiteiden ja suhtautumistapojen takana oli ollut. Kiinnostusta lisäsivät Eeva Maija Viljon pitämät luennot, joilla käsiteltiin myös restauroinnin ongelmia ja esimerkiksi Eugène Emmanuel Viollet-le-Ducin toimintaa.⁵

Myöhemmin jatkoin samasta aiheesta ja tein sekä pro gradu -työn että lisensiaatintutkielman Sääksmäen kirkosta.⁶ Varsinkin lisensiaatintutkielmassa työn ongelmaksi muodostui yksittäistapauksen yleistettävyyden ja erikoistapauksen merkityksen kokonaisuuden kannalta. Sääksmäkeläisten ratkaisut ja kirkon vaiheet vuoden 1929 palon jälkeen vuonna 1933 valmistuneeksi kirkoksi alkoivat näyttää hyvin erikoislaatuilta. Missään muualla Suomessa ei laajennetun kirkon laajennettuja osia ole myöhemmin purettu ja kirkkoa palautettu ns. alkuperäiseen keskiaikaiseen asuun kuten Sääksmäellä vuosina 1932–33 tehtiin.

Tapausta oli vaikea verrata toisaalta uusien kirkkojen rakentamiseen ja toisaalta muiden keskiaikaisten kirkkojen vaiheisiin. Olin törmännyt ilmiöön, jonka kä-

1. Sääksmäen kirkon rakennustyömaa 1.7.1932. 1800-luvulla rakennetut sivusakarit on purettu ja vanhasta kirkosta ovat jäljellä vain päädyt ja pätkä sivuseiniä.

2. Sääksmäen kirkon rakennustyömaa 1.8.1932. Uusia sivuseiniä, asehuonetta ja sakaristoa on ryhdytty rakentamaan. Työmaa dokumentoitiin valokuvaamalla jokaisen kuukauden ensimmäisenä päivänä. Tämä kuva on otettu kellotapulien rakennustelineiltä.

sittelyyn oppimani taidehistoria ei tuntunut antavan vastausmallia. Lisensiaatintyön toisen tarkastajan Markus Hiekkasen ehdotuksesta tartuin ongelmaan kuitenkin uudelleen. Nyt otin lähtökohdaksi koko aineiston eli kaikkien Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointivaiheiden kartoittamisen.

2. Tieteenfilosofinen ja metodologinen tausta

Keskiaikainen kirkko on eräänlainen Suomen rakennuskannan elävä fossiili. Se on ainoa keskiajan rakennustyyppi, jota käytetään edelleen alkuperäisessä tarkoituksessa kulttirakennuksena. Keskiaikainen kirkko vaikuttaa muuttumattomalta. Sinne mentäessä odotetaan tietäntyyppistä tunnelmaa, mahdollisuutta kokea jotakin vanhaa. Keskiaikaisuus myös koetaan, vaikka kirkko jokaisessa tapauksessa on muuttunut huomattavasti vuosisatojen aikana, ei vähiten viimeisen sadan vuoden kuluessa.

Suomessa oli 1800-luvulla käytössä yli seitsemänkymmentä keskiaikaista kirkkoa. Vuosisatojen varrella joitakin kirkkoja oli autioitunut ja raunioitunut, monia oli laajennettu. Kaikkia käytössä olevia kirkkoja korjattiin säännöllisesti ja myös sisustukseen lisättiin osia

tai ne uusittiin kokonaan. Seurakunnan velvollisuus oli pitää kirkkonsa ei vain sellaisessa kunnossa, että siellä saattoi kokoontua vaan myös arvonsa mukaisessa kunnossa. Seurakunta ei saanut kirkkonsa hoitamattomuudella loukata pyhiä toimituksia.⁷

1800-luvun jälkipuoliskolla kiinnostus keskiaikaisia kirkkoja kohtaan muinaismuistoina alkoi kasvaa. Kyse oli ensin yksittäisten asianharrastajien aktiviteetista, mutta vuonna 1870 toiminta järjestäytyi. Silloin perustettiin Suomen Muinaismuistoyhdistys, joka määritteli erääksi tehtäväkseen pyrkimyksen kiinnittää yleistä huomiota keskiaikaisiin kirkkoihin ja herättää halua säilyttää niitä. Seuraavalla vuosikymmenellä säädetty muinaismuistoasetus ja perustettu Muinaistieteellinen toimikunta antoivat muinaismuistosuojelulle lain voiman.

Ensimmäinen yleisesitys keskiajan taiteesta oli Emil Nervanderin 1887 ja 1888 ilmestynyt *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana*. Keskiaikaisia kirkkoja korjattiin vilkkaasti 1890-luvulla. Kirkot ja niiden erityisyys sekä keskiaika ylipäättään sai osakseen kasvavaa huomiota sekä tutkijoiden että ns. suuren yleisön joukossa. Vuonna 1908 ilmestynyt Karl Konrad Meinanderin tutkimus alttarikaapeista ja veistoksista oli ensimmäinen Suomen keskiaikaista aineistoa käsitellyt väitöskirja. Käsitely keskiaikaisista kirkoista, niiden rakentamisesta ja jakaantumisesta maakunnallisiin ryhmiin alkoi vakiintua 1910-luvulla.⁸ Suomen itsenäistymisen jälkeen, 1920- ja 30-luvulla keskiaikaiset kirkot nostettiin arvostuksen hui-

pulle, jossa ne yhä edelleen ovat, itsestäänselvinä ja itseisarvoisina.

Keskiaikaisissa kirkkoissa minua kiinnostavat niille annetut merkitykset. Miten kirkot ovat saaneet nykyisen itsestäänselvinä pidetyn korkean arvonsa? Mitä kirkkojen merkitykselle tapahtui siinä vaiheessa, kun suojelusta ryhdyttiin puhumaan? Keskeiseksi ongelmaksi on muodostunut merkitysten muutos: Mihin perustuivat aikaisemmat, nyt ymmärtämättömiltä vaikuttavat toimenpiteet? Millaisten prosessien tuloksia ne olivat?

Tutkimuksessani lähdän liikkeelle siitä oletuksesta, että keskiaikaisille kirkkoille annettuja merkityksiä voi tutkia argumentoinnin avulla. Kiinnitän huomioni siihen miten eri tahot perustelivat kirkolle suunnittelemaan, suosittelemaan tai toteutettuja toimenpiteitä. Aineistosta nousevat esille myös tietyt kielikuvat, jotka vakiintuivat tutkimani aikana käyttöön siten, että osa niistä vaikuttaa edelleen.⁹ Tämä tuli esille Tyrvään kirkon palossa syksyllä 1997, jonka uutisoinnissa kirkko määriteltiin kansallisaarteeksi.¹⁰

Tutkimusta tehtäessä pyritään hahmottamaan jokin kohde tietystä näkökulmasta. Pyrkimys eheään kertomukseen tarkoittaa yleensä väistämättä erilaisten poikkeavuuksien karsimista, jolloin kohteen monimuotoisuus köyhtyy. Tutkimuskohde pitää yleensä itsessään sisällään ristiriitaisuuksia, jotka johtuvat usein merkitysten päällekkäisyydestä.¹¹

Ristiriitaisuuksien hyväksymisestä seuraa se, että ns. erikoistapauksia ei voi jättää huomiotta. Erikoistapauk-

set saattavat olla mitä antoisimpia tutkimuskohteita, joiden avulla voi kiinnittää huomiota asiaan, jota muuten ei huomaisi. Niiden kautta voi löytyä valtavirrasta jota-kin oleellisempaa kuin mitä itse valtavirtaa tutkimalla saisi esille.

Taidehistorian historialle on ollut tyypillistä tutkimusalueen laajentaminen kattamaan aina uusia, aikaisemmin väheksytyjä kohteita. Esimerkiksi kansanrakennusmestareiden puukirkot otettiin taidehistorian piiriin 1920-luvulla.¹² Vuosina 1987–1990 julkaistuun *Ars Suomen taide* -sarjaan ei vielä päässyt mukaan valokuvausta. Aikaisemmat kuriositeetit ja ”ei-taiteet” on hyväksytty taidehistorian alueeseen ja samalla niitä on voitu ryhtyä tarkastelemaan taideobjekteina. Taidehistorian rajoja on venytetty mutta samalla uudet kohteet on mukautettu taiteeksi, sananmukaisesti nostettu taidehistorian piiriin. Tällöin aikaisempi suhtautumistapa on voitu tulkita ymmärrykseltään rajoittuneeksi.

Ottamalla tutkimusintressinsä piiriin aina uusia alueita on taidehistoria vähitellen lähentynyt kulttuurihistoriaa, ja taidehistorian kohteeksi on muodostunut koko visuaalinen ympäristö.¹³ Samalla tutkimusta on voitu suunnata ilmiöihin, joiden yhteydessä taidehistorian perinteiset arvottamistavat, esimerkiksi kohteiden jakaminen esteettisesti korkeatasoisiin ja ei-esteettisiin, menettävät merkitystään itse ilmiön ymmärtämisen kannalta.

Ristiriitaisuuksien ja erikoistapausten hyljeksinnässä on ollut taustalla pyrkimys saada tutkimuksella aikaan yhtenäinen kuva tutkittavasta kohteesta, hyvä kertomus.

Takommat keuhkot tuhoon ja kytetään uudehen. Osa niistä taettiin lähdetään voimia Vaamman opiston kurssilla.

Työ on aloitettava alusta. Työnjohtaja, puunmestariin tiittin takovainit saant Tapio Valnio on luvannut jatkaa: Ei sitä voi jatkamattakaan olla. Kahdessa vuodessa tehtiin 18 000 panna, nyt tarvitaan tuplasti enemmän, ja se on vasta katto.

"Me teemme sen taas"

Surusta kasvaa sisu

TEKSTI HANNELE JÄÄMEREN
KUVAT PETERI KALPIAINEN

Korvaamaton kansallinen aarre muuttui hiiliksi, kun Tyrvään Pyhän Olavin kirkko tuhoutui tulipalossa. Mutta toisessa asiassa tuhopolttaja epäonnistui: seurakunta ei nujertunut vaan liittyi surussaan yhteen entistä tiukemmin. Ihmisten mieliala tuntuu julistavan nykyisille ja tuleville pahantekijöille: kävi miten kävi, me rakennamme sen aina uudelleen.

3. "Korvaamaton kansallinen aarre muuttui hiiliksi." Hannele Jäämeren Suomen Kuvalehdessä pian Tyrvään kirkon palon jälkeen ilmestyneen artikkelin aloitusaukeama.

Taidehistoriassa tuloksena ovat olleet erilaisten tasaisen sarjojen luominen ja varsinkin tyyli tutkimus, jossa uusi poikkeama on saanut joko uuden nimilapun tai pistetty syrjemmälle kuriositeettien koriin. Taustalla ovat olleet tutkijoiden ymmärrettävä pyrkimys järjestää materiaalia hahmotettavaksi ja luokittelujen käyttökelpoisuus opetuksen keinona. Toisaalta formalistinen mitattavuuteen ja luokitteluun perustunut tutkimus oli mukautumista evolutionismiin ja positivististen tieteiden paineeseen.

Ehneiden kertomusten laatiminen on osittain myös itse kirjoitusprosessin aiheuttama ongelma. Erilaisten hyvin heterogeenisten aineistojensa parissa työskentelevä tutkija on työnsä tuloksia muille välittäessään uuden ongelman edessä. Kun tutkijasta tulee myös kirjoittaja, täytyy hänen ratkaista miten sekä ajallisesti että asiallisesti monikerroksisen ja ristiriitaisen ilmiön voi esittää lukijalle lineaarisessa muodossa sujuvasti luettavana tekstinä ja miten välttää houkutus muovata asiasta kerronnallisempaa kuin aineisto onkaan.

Taidehistoriassa on käytetty runsaasti ns. historiallisvertailevaa metodologiaa. Tällöin on tietyn aineiston tapauksia verrattu sekä keskenään että historialliseen kontekstiin. Vertailu on kuitenkin myös ongelmallinen metodi. Tutkijan on pohdittava, mitä vertailulla oikeastaan saadaan esille ja ovatko käytetyt vertailujen kohteet lainkaan yhteismitallisia keskenään. Kyse on usein myös siitä, haetaanko vertailulla yhtäläisyyksiä vai eroja. Jos esitään yhtäläisyyksiä ja muovataan yhtenäistä tarinaa, nousee esille juuri yksittäistapausten ongelma: Mikä on yksittäistapausten suhde massaan ja mihin erikoistapausta voi verrata? Toisaalta vertailua voidaan käyttää hyväksi etsittäessä eroavaisuuksia, tapausten yksilöllisyyksiä. On myös pohdittava sitä, millä tasolla vertailua voidaan tehdä. Onko se metodina sopivampi suurien kokonaisuuksien ja rakenteiden analysointiin? Mitä vertailun tuloksille tapahtuu, kun siirrytään yhä pienempiin ja tarkempiin yksiköihin, tutkimaan paikallistasoa, yksityistä ihmistä ja arkipäivää?

Oman tutkimusasetteeni viitekehys on mikrohistoria.¹⁴ En ole kuitenkaan voinut mennä kovin syvälle paikallistason aineistoon. Kirkonkokousten pöytäkirjat antavat kirkkoherran kirjoitustavasta riippuen hyvin laajan kuvan pitäjän elämästä. Seurakunnan toiminnan mikrohistoriallinen tutkiminen vaatisi kuitenkin lisää esimerkiksi yksittäisiä pitäjäläisiä käsittelevää aineistoa. Tämän tutkimuksen yhteydessä mikrohistoriallisuus näkyikin lähinnä näkökulmana, jonka mukaan myös kokonaisuuden ”alataso”, esimerkiksi seurakuntalaiset, on otettava tasavertaisena mukaan analyysiin. Tällöin seurakuntalaisten kirkon korjaamista koskevat argumentit ovat yhtä varteenotettavia kuin Muinaistieteellisen toimikunnan virkamiesten argumentit.

Valitsin metodikseni instituutioiden tarkastelun. Sen avulla lähestyn keskiaikaisten kivikirkkojen korjaamista eri näkökulmista. Pyrin hahmottamaan eri tahojen muodostaman prosessin. Tarkastelen korjauksia kontekstissaan, osana kokonaisuutta. Keskityn niihin toimenpi-

teisiin, joita keskiaikaisille kirkkoille tutkimanani aikana ajateltiin voitavan tehdä ja millä toimia perusteltiin. Tutkimusotteestani on seurauksena tyylin ja muodon problematiikkaan perustuvan tutkimuksen jääminen vähemmälle huomiolle.

Olen tutkimukseni otsikossa käyttänyt sanaa restaurointi, sillä se on tärkein työhöni ohjaava hakusana. Restaurointi on terminä problemaattinen sillä sen käyttö on kirjavaa sekä nyt että varsinkin tutkimanani aikana.¹⁵ Sanalla on pitkä historia, jonka aikana sen sisältö on muuttunut. Nykynäkökulmasta katsoen alkuperäisyyttä tuhonneita toimenpiteitä, purkamisia ja uudelleenrakentamisia, on kutsuttu restauroinniksi. Sana on voitu kokea myös merkitykseltään hyvin kielteiseksi.¹⁶ Olen restauroinnin sijasta päätenyt käyttämään useimmiten sanaa korjaus. Se on mielestäni arvolataukseltaan neutraalimpi ja sisältää myös seurakunnan näkökulman, sillä heille suunnitellut ja tehdyt toimenpiteet olivat aina korjauksia, rakennuksen parantamista.

Restaurointi on oman aikansa kuva. Keskeistä restaurointien hahmottamisessa on se, että niillä aina tavalla tai toisella sitoudutaan kohteen ikään ja alkuperään, ei niinkään tyyliin. Restaurointi on aina valinta, jonka taustalla ovat enemmän tai vähemmän tietoiset perustelut. Näitä perusteluja ja niiden syitä on tarkkailtava. Mihin halutaan kiinnittyä ja miksi?

3. Tavoitteet ja problematiikka

Tutkiessani Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointia tavoitteeni on kaksitahoinen. Olen ensinnäkin selvittänyt mitä toimenpiteitä kirkkoille tehtiin. Tehtyjen toimenpiteiden perusteella tarkastelen vuosien 1870 ja 1920 välisenä aikana mahdollisesti tapahtuneita muutoksia ja niiden syitä. Ensimmäinen kysymykseni on seurakuntalähtöinen: miksi seurakunta ylipäätään ryhtyi korjaamaan ja muuttamaan kirkkoaan, mitkä olivat kirkon käyttäjien tarpeet?

Tehdyistä toimenpiteistä kartoitan ketkä osallistuivat päätöksentekoon ja miten eri tasot toimivat erikseen ja yhteistyössä. Pyrkimyksenä on tavoittaa koko prosessi, joka tässä tapauksessa tarkoittaa myös laajaa instituutiosta verkkoa. Keskiaikaisten kirkkojen korjaamisessa olivat osallisia kirkon oman organisaation lisäksi sekä rakennushallinto että muinaismuistoviranomaiset. Mukaan tulivat myös tutkijat, jotka toiminnallaan kartuttivat tietoa ja vaikuttivat siten korjauksiin välillisesti. Toisaalta he vaikuttivat myös suoraan korjausten säätelyyn sekä virallisesti Muinaistieteellisen toimikunnan virkamielinä tai asiantuntijoina että epävirallisemmin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toiminnan kautta. Keskiaikaisista kirkkoista tulikin tutkimanani aikana tarkentuvan säätelyn ja asiantuntijuuden kohteita.

Toisena tavoitteenani on tarkastella sitä voiko rakennuksille annettujen merkitysten kautta tutkia kansallisen

identiteetin muovaamista. Lähtöoletukseni oli, että juuri kirkkojen restaurointi antaisi tähän hyvän mahdollisuuden. Olen selvittänyt keskiaikaisille kirkkoille tutkimanani aikana annettuja merkityksiä ja niiden muutoksia. Tutkimusta tehdessäni pohdin sitä, kuka muokkasi merkityksiä, miten ja miksi, jolloin käsiteltäväksi tulee myös asiantuntijuuden problematiikka.

Tavoitteenani ei ole nimetä ”ensimmäistä restaurointia”. Restaurointi-käsitteen käyttö oli tutkimanani aikana ja on edelleen niin vaihtelevaa, etten katso voivani kiinnittää restaurointia toimenpiteiltään tietynlaisiin lopputuloksiin. En myöskään halua arvottaa tehtyjä toimenpiteitä. Näen restauroinnin huomattavan monitahoisena ilmiönä. Siksi on mielestäni hedelmällisempää yrittää ymmärtää, miksi toimenpiteitä tehtiin ja millä niitä perusteltiin kuin arvottaa niitä.

Pyrin tutkimuksessani välttämään tarkastelutapaa, jossa suunnittelija on taiteilijan ja seurakunta passiivisen tilaajan roolissa. Tähän on kaksi syytä. Ensinnäkin taiteilija-tilaaja -näkökulmassa kirkolle annetaan taideobjektin asema, mitä haluan problematisoida. Toisaalta perinteisen taidehistorian taiteilija-tilaaja -mallilla on vaikea tavoittaa prosessin monitahoisuutta, ja se on myös jättänyt usein kokonaan ulkopuolelleen prosessin institutionaalisuuden.

Kotimaan tilanteen selvittämisen lisäksi liitän kirkkojen korjaamisen yleiseurooppalaisiin yhteyksiinsä. Käsittelem nationalismia ja menneisyyden rakentamisen problematiikkaa. Menneisyyttä on muovattu nykyhetkeen sopivaksi ja sitä on käytetty hyväksi tulevaisuutta suunniteltaessa. Kansakuntien ja kansallisuuksien muovaaminen tietoisena prosessina 1800- ja 1900-luvuilla on mielestäni keskiaikaisille kirkkoille annettujen merkitysten laaja ilmiötausta.

Jaan tutkimukseni johdantoluvun lisäksi seitsemään päälukuun. Käsittelem toisessa pääluvussa restauroinnin historiaa Keski-Euroopassa ja Pohjoismaissa sekä keskiajan muinaismuistojen tutkimisen alkuvaiheita Suomessa. Luvussa *Keskiaikaiset kivikirkot Suomessa* liitän kirkot tutkimani ajan kontekstiin ja tarkastelen kirkkojen muospaineita. Samassa luvussa esittelen myös tapauskirkkojen valintaperusteet ja selvitan rakentamisen ja korjaamisen säätelyn virkatien.

Seuraavassa kolmessa luvussa tutkin tapauskirkkoja arkistoaineiston avulla. Neljännessä luvussa *Seurakuntien toiminta* tarkastelen tapauskirkkojen korjauksia seurakunnan näkökulmasta. Luvussa *Lainsäädäntö ja instituutiot* käsittelem kirkon, rakennushallinnon, muinaismuistosuojelun sekä Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toimintaa. Kuudennessa luvussa *Restaurointien suunnittelijat* käsittelem suunnittelijoiden eli lähinnä arkkitehtien toimintaa.

Lukujen seitsemän ja kahdeksan aineisto painottuu julkaistuu materiaaliin. Luvussa *Tieteellinen käsitys keskiaikaisista kirkoista* pohdin tutkijoiden asemaa muodostettaessa käsitystä keskiaikaisista kirkoista. Viimeinen eli kahdeksas pääluku *Keskiaikaisen kirkon vaihtuvat merkitykset* on myös koko tutkimuksen kokoava poh-

diskeleva synteesi. Käsittelem ensin kirkon saamia merkityksiä ja keskiaikaisiin kirkkoihin liittyneen taidekäsitteiden muutosta Suomessa. Sitten yhdistän kirkkojen korjaamisen kansainväliseen tilanteeseen, nationalismiin, menneisyyden muovaamiseen ja traditioiden ja asiantuntijuuden problematiikkaan. Lopuksi käsittelem keskiaikaisten kirkkojen korjaamiseen liittyneitä argumentointia ja sen merkitystä koko prosessissa. Luvun keskeiseksi kysymykseksi nousee suomalaisuuskeskustelun problematiikka.

Tutkimuksen dispositiolla haluan kuvata työn kulussa vahvistunutta käsitystä tutkimanani aikana tapahtuneesta kehityksestä. Olen tietoisesti lähtenyt liikkeelle seurakunnasta ja sen toiminnasta. Käsittelem edetessä irrotaan seurakunnasta kohti laajempia yhteyksiä yhä kauemmaksi kirkkorakennuksen käytön todellisuudesta. Kokemukseen ja traditioon perustuva paikallinen kirkkorakennuksen hoitaminen muuttui tietoiseen perustuvaksi asiantuntijatiedoksi. Keskiaikainen kirkko irrotettiin ensisijaisesta merkityksestään rituaalililana ja se muutettiin kansalliseksi monumentiksi.

4. Aiheen ja aineiston rajaus

Pohtiessani tutkimussuunnitelmaa vuoden 1996 alussa päädyin rajaamaan aiheen keskiaikaisiin rakennuksiin. Ne tarjoavat suomalaisessa aineistossa kauimmaksi ulottuvan restauroinnin historian, sillä niiden suojeluun kiinnitettiin huomiota ensimmäisenä. Samalla tein päätöksen rajata linnat käsittelyn ulkopuolelle, koska tavoitteeni oli tutkia paikallistason toimintaa, mikä ei kruunun omistamia linnajoja tutkimalla olisi ollut mahdollista. Suunnittelini aluksi pitäytyväni ainoastaan kirkkorakennukseen ja suuria sisustuskokonaisuuksia koskeviin korjauksiin. Huomasin kuitenkin pian, että kirkko on myös suojelutietoisuudessa kokonaisuus, jonka irtainta esineistöä ja seinämaalauksia ei voi täysin sivuuttaa. Kirkon rakenteiden ja kiinteän sisustuksen korjaamiseen liittyi tutkimanani aikana usein seinämaalauksen esilleotto ja mahdollisesti restaurointi. Myös vanhan irtaimen esineistön vaiheet riippuivat kirkon korjauksista.

Tutkijalle muotoutuu aineistoon tutustuuessaan tuntu- ma siitä, miksi aikarajaus olisi syytä asettaa tiettyyn kohtaan. En sijoittanut aikarajauksia minkään tärkeän poliittisen tapahtuman mukaan, esimerkiksi ensimmäisen maailmansodan syttyminen vuonna 1914 tai Suomen itsenäistyminen vuonna 1917 eivät olleet restauroinnin kannalta käänteentekeviä vuosia. Sensijaan rajauksen alun ja lopun ajoitusta tukivat monet pienet samaan suuntaan vievät seikat.

Otsikkoni aikarajaus on pragmaattinen ratkaisu materiaalin, erityisesti arkistoaineiston, rajaamiseksi. Vuodet 1870 ja 1920 eivät olleet käänteentekeviä rajavuolia kirkkojen korjausten suhteen. Vuosikymmenet ovat mel-

ko mielivaltaisista määreitä tutkittaessa historiallisia ilmiöitä, mutta toisaalta ne ovat lukijan helpommin hahmotettavissa.

Kirkkojen korjaamista ja korjaussuunnitelmien hyväksyttämisen virkatietä määritellyt Kirkkolaki säädettiin vuonna 1869 ja se astui voimaan vuoden 1870 alusta. Viimeiset keskiaikaisten kirkkojen laajentamiset ristikirkoiksi saatettiin loppuun 1860-luvulla. Laajentamista on perinteisesti pidetty keskiaikaisia kirkkoja kohtaan osoitettuna ymmärtämättömyytenä, ja saattoi siis olettaa, että 1860- ja 1870-lukujen välissä olisi tapahtunut jokin muutos. Ottamalla mukaan 1870-luvun pääsin myös käsiksi aikaan ennen vuonna 1883 säädettyä muinaismuistasetusta ja vuonna 1885 perustettua Muinaistieteellistä toimikuntaa. Tärkein rajausta määräävä tekijä oli kuitenkin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen perustaminen vuonna 1870. Jos olisin asettanut rajauksen myöhemmäksi, kuten aluksi suunnittelin, olisin joutunut käsittelemään aiheen kannalta keskeisen instituution toimintaa jatkuvasti taustana.

Rajauksen loppupään sijoittaminen vuoteen 1920 oli ongelmallisempi. Alkuperäisestä suunnitelmasta ulottaa rajaus vuoteen 1940 asti luovuin nopeasti. Huomasin aineiston paisuvan aivan liian suureksi, sillä 1920- ja 1930-luvuilla kirkkoja restauroitiin runsaasti. Rajan asettaminen vuoteen 1900 ei taas osoittautunut mielekkääksi, sillä huomioimalla 1900-luvun ensimmäiset vuosikymmenet sain mukaan mielestäni ratkaisevan käänneksen suhtautumisessa restaurointiin ja keskiaikaisiin kirkkoihin.

Rajasin kirkkoihin kohdistuvien toimenpiteiden tarkastelun käsittelemään vain ns. kokonaisvaltaisia korjauksia.¹⁷ Tähän oli kaksikin syytä. Seurakunnan tuli ilmoittaa suuret korjaukset tuomiokapitulille, joka toimitti asiakirjat eteenpäin hyväksyttäväksi. Saatoin siis olettaa, että tuomiokapitulien kirjediaareista löytäisin kaikki tehdyt tai suunnitellut kokonaisvaltaiset korjaukset ja saisin siten kattavat kvantitatiiviset tiedot.¹⁸ Toisaalta kyseessä oli aineistoa rajaava päätös, sillä kokonaisvaltaisten korjausten määrä oli vielä hallittavissa koko aineiston puitteissa. Kaikki korjaavat toimenpiteet ja niiden suunnittelut olisivat muodostaneet ylikäymättömän suuren aineiston. Keskiaikaiset kirkot olivat kuitenkin yhä liian suuri materiaali seurakuntatason tutkimista ajatellen. Siksi päädyin poimimaan koko aineistosta yksityiskohtaisempaan tarkasteluun neljän seurakunnan viisi korjausta. Seurakunnat ovat Huittinen, Messukylä, Rusko ja Taivassalo.¹⁹

Koska halusin selvittää eri tahojen osuuden yksittäisissä kirkonkorjausprosesseissa, päädyin tapauskirkkojen osalta seuraamaan virkatietä ja tapausten lakien säätelyä etenemistä. Olen siis prosessin osalta rajannut aineistoa instituutioiden toiminnan rakenteen perusteella. Eri tahojen tuottamat asiakirjat ja muut tekstit sisältävät toimenpide-ehdotuksia, määräyksiä ja perustelut niille. Näiden tekstien kautta olen pyrkinyt hahmottamaan mitä merkityksiä keskiaikainen kirkko tutkimana ni aikana eri tahoilla sai ja miten näitä merkityksiä argumentoitiin.

5. Aineisto

Aineistoni jakaantuu kahteen suureen pääryhmään, arkistoaineistoon ja julkaistuihin teksteihin. Esittelen seuraavassa ensin asiakirja-aineiston ja sitten julkaisut. Arkistoaineiston käyn läpi instituutiotasoisittain. Lopuksi tarkastelen tämänhetkistä tutkimustilannetta.

Asiakirja-aineisto

Tutkimukseeni kuuluu laaja arkistoaineisto, johon olen soveltanut historiatieteiden arkistotutkimuksen metodeja. Olen kuitenkin samalla tarkastellut arkistoaineistoa myös merkitysten kannalta.

Seurakuntien aineistojen sijainti määräytyy tapauskohtaisesti. Huittisten ja Taivassalon asiakirjat ovat Turun maakunta-arkistossa, Messukylän aineisto on Tampereen seurakuntayhtymällä, ja Ruskon aineisto on edelleen Ruskon seurakunnalla²⁰. Korjausten piirustukset ovat yleensä seurakunnilla. Messukylän piirustuskonseptit ovat Rakennushallituksen arkistossa ja joitakin Huittisten, Taivassalon ja Ruskon tapauksiin liittyviä piirustuksia on myös Museoviraston rakennushistorian osastossa. Olen käynyt läpi seurakuntien kirkonkokousten pöytäkirjat kirkonkorjausten ajalta. Kirkonkokouspöytäkirjat ja muu seurakunnan aineisto ovat korjauksen paikallistason suunnittelun ja toteutuksen kannalta keskeisimmät lähteet. Lopulta vain niistä saa varman tiedon tehdyistä päätöksistä ja toimenpiteistä.²¹

Tuomiokapitulien aineiston sijainti riippuu hiippakuntajasta. Turun tuomiokapitulin arkisto sijaitsee Turun maakunta-arkistossa ja Porvoon tuomiokapitulin aineisto Kansallisarkistossa. Tuomiokapitulien arkistot on järjestetty toisistaan poikkeavasti, joten olen tutkinut niissä hieman erilaisia kokonaisuuksia. Molemmista olen kuitenkin käynyt läpi kirjediaarit vuosilta 1870-1920, mikä muodosti tutkimukseni pohja-aineiston eli kaikki seurakuntien tuomiokapituleille ilmoittamat korjaushankkeet.²² Tämän lisäksi olen tutkinut tapausseurakuntien osalta tuomiokapitulien konsistorien pöytäkirjat sekä erilaisia piispantarkastuksiin ym. liittyviä asiakirjakokonaisuuksia.

Tuomiokapitulien kirjediaarit antavat tukevan lähtökohdan korjausten tutkimiselle. Niiden avulla laaja materiaali on mahdollista hahmottaa. Diaarien ongelma on informaation niukkuus. Tuomiokapitulin kirjediaarin merkinnöissä ei yleensä erotella korjaustyön laatua, esimerkiksi onko kyseessä sisustusyksityiskohdan muutos vai suurempi korjaus. Koskaan ei mainita suunnittelijan nimeä. Diaarien etu kuitenkin on, että niistä saa lähes aina tiedon seurakunnassa suunniteltavasta kirkon korjauksen liittyvästä aktiivisuudesta, minkä perusteella voi jatkaa eteenpäin.²³

Yleisten rakennusten ylihallituksen arkisto sijaitsee Rakennushallituksen arkiston nimellä Kansallisarkistos-

sa. Tästä kokonaisuudesta olen käynyt läpi tapauskirkkojen osalta kirjediaarit, kokouspöytäkirjat ja kirjekirjat. Ylihallituksen arkisto on tämän tutkimuksen kannalta anniltaan melko niukka. Pöytäkirjat voivat olla hyvin laonisia ja päätösten perusteluja ja pohdintaa on vähän. Myös Rakennushallituksen piirustusarkistosta on minulle melko vähän hyötyä.²⁴ Vain Messukylän piirustukset ovat arkistossa kokonaisuudessaan. Tämä johtuu siitä, että ylihallituksen arkkitehdit laativat kirkkojen muutossuunnitelmat lähes poikkeuksetta yksityisesti.

Muinaistieteellisen toimikunnan arkisto, joka sijaitsee nykyisessä Museovirastossa Helsingissä, on ollut hyvin hyödyllinen. Nervanderinkadun päärakennuksessa sijaitsevat kolme tämän tutkimuksen kannalta tärkeää kokonaisuutta, historian arkisto, historian kuva-arkisto ja virka-arkisto. Historian arkiston kuntakohtaiset kapselit²⁵ sisältävät originaaliaineistoa Muinaistieteellisen toimikunnan koko toiminta-ajalta. Kapselit sisältävät myös seurakunnista lähtenyt aineistoa, esimerkiksi kirkkoherrojen kirjeitä.

Topografisesti ja systemaattisesti järjestetyssä historian kuva-arkistossa säilytettävät kuvat ovat kertyneet koko Muinaistieteellisen toimikunnan toiminta-ajan virkatyön tuloksena.²⁶ Museoviraston virka-arkisto sisältää Muinaistieteellisen toimikunnan diaarit, pöytäkirjat ja kirjekirjat, joista olen kerännyt aineistoa lähinnä tapauskirkkojen osalta. Museoviraston päärakennuksessa sijaitsee myös Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto, joka on sijoitettu Museoviraston kirjastoon. Yhdistyksen julkaisemattomat pöytäkirjat olen lukenut vuosilta 1886–1904.

Rakennuspiirustusarkisto on Museoviraston rakennushistorian osastossa Ritarihuoneella. Rakennushistorian osasto perustettiin vuonna 1972 kun Muinaistieteellisestä toimikunnasta muodostettiin Museovirasto. Rakennushistorian osaston topografinen aineisto on periaatteessa kertynyt 1970-luvun alusta lähtien. Käytännössä Ritarihuoneella on aineistoa jo 1950-luvulta saakka.

Museoviraston sisältämät monet arkistokokonaisuudet ovat seurakuntien aineiston lisäksi tämän tutkimuksen kannalta kaikkein antoisimmat. Materiaalia on runsaasti sekä määrällisesti että laadullisesti ajatellen. Instituution toimenkuvan mukaan aineisto sisältää paljon suojelukysymysten pohdintaa.

Seurakuntien, tuomiokapitulien, Rakennushallituksen ja Museoviraston aineistojen lisäksi tutkin tapauskirkkojen osalta myös senaatin arkistoja. Senaatin talousosaston aktit ovat tärkeä aineistokokonaisuus. Ne voivat sisältää materiaalia, jota ei ole missään muualla. Tällaisia ovat esimerkiksi korjauksen suunnittelijalta pyydetty lausunnot.²⁷

Julkaisut

Tutkimukseni aineiston toisen kokonaisuuden muodostavat painetut julkaisut. Joitakin asiakirjakokonaisuuksia

on julkaistu painettuna, mm. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat vuosilta 1870–1885 sekä Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset. Olen käyttänyt lähteenä julkaistua muotoa.

Julkaistun aineiston pääosan muodostavat ennen vuotta 1921 ilmestyneet keskiaikaisia kirkkoja käsitelleet tekstit. Ne ovat enimmäkseen tutkimuksia ja lehtiartikkeleita, mutta mukana on myös jonkin verran kaunokirjalliseksi katsottavia tekstejä, kuten Emil Nervanderin ensimmäisestä taidehistoriallisesta retkestä kertova *Sommarresor i Finland*.²⁸ Olen ottanut huomioon myös sanomalehdissä julkaistun aineiston, mutta en ole tämän tutkimuksen puitteissa valitettavasti voinut käydä sanomalehtiä läpi systemaattisesti.²⁹ Kirjoitusten kartoittamisessa on ollut suurta apua vuonna 1916 ilmestyneestä Aarne Mikael Tallgrenin kokoamasta *Arkeologisesta bibliografiasta*, joka kattaa Suomen esihistoriaa ja keskiaikaa käsittelevät kirjoitukset vuoteen 1914 asti. Myös *Suomen historiallisessa bibliografiassa* (osat I ja II) on kartoitettu keskiaikaisia kirkkoja käsittelevää tutkimusta.

6. Tutkimustilanne

Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointien taidehistoriallinen tutkimus on käsitelty tähän asti lähinnä yksittäisiä tapauksia, joten kokonaiskuva on jäänyt hajanaiseksi. Restaurointia on usein tarkasteltu suunnittelevan arkkitehdin asiana ja oman tutkimukseni näkökulman kannalta keskeinen lähtökohta, seurakunta ja kirkon käyttötarkoitus, on jäänyt taka-alalle. Tähän on vaikuttanut tavoitteiden erilaisuus. Tutkimuskohteina on ollut tapauksia, joissa tyylikysymykset ja arkkitehdin toiminta ovat olleet keskeisiä.³⁰

Laajimmin Suomen kirkkojen restaurointeihin on perehtynyt ja niistä julkaissut Marja Terttu Knapas. Hän on tutkinut Turun tuomiokirkon sekä Kemiön, Lohjan, Rauman ja Hattulan kirkkojen korjausvaiheita.³¹ Ansioikas on Marja Terttu Knapaksen panos ollut sarjan *Suomen Kirkot Finlands Kyrkor* eräiden niteiden toimittamisessa ja kirjoittamisessa. Hänen toimittamansa niteet sisältävät täysipainoiset selvitykset kirkkojen myöhemmistä vaiheista ja siten myös restauroinneiksi lasketavista toimista, kun sen sijaan aikaisemmin sarjan niteet olivat 1800-luvun lopun ja 1900-luvun vaiheista hyvinkin niukkasanaisia.³²

Henrik Lilius on pohtinut kirjoituksissaan sekä restauroinnin historiaa Suomessa että restauroinnin käsitteellisiä ulottuvuuksia.³³ Hänen tutkimuksensa Naantalin kirkon korjauksesta 1860-luvulla antaa kiinnostavan vertailukohtan aineistooni nähden.³⁴ Eeva Maija Viljo on useaan otteeseen pohtinut Helsingin pitäjän eli nykyisen Vantaan kirkon rakentamista 1893 tulipalon jälkeen.³⁵ Markus Hiekkänen on tutkimuksissaan Rengon ja Espoon kirkoista käsitellyt myös niiden myöhempiä vaiheita.³⁶ Åsa Ringbom tarkastelee *Ålands kyrkor* -sar-

jan ensimmäisessä osassa Eckerön ja Hammarlandin kirkkojen vaiheita viime vuosiin asti.³⁷ Muutamissa artikkeleissa ovat restaurointia pohtineet myös arkkitehdit Maija Kairamo ja Heikki Havas, jotka molemmat ovat olleet aktiivisia kirkkojen restaurointien suunnittelijoita 1970-luvulla.³⁸ Panu Kaila on artikkelissaan *Kirjailijat restaurointia vastaan* käsitellyt restaurointien vastustamista Keski-Euroopassa 1800-luvulla.³⁹

Keski-Euroopassa restauroinnin historiaan keskittyneitä tutkimuksia julkaistaan melko säännöllisesti muttei kovin vilkkaasti. Eugène Emmanuel Viollet-le-Ducin kuoleman muistovuoden (1979) innoittamana Ranskassa kirjoitettiin runsaasti häntä käsittelevää tutkimuskirjallisuutta. Myös monia hänen julkaisujaan on painettu uudelleen.

Varsinkin Englannissa ja Saksassa kiinnostuttiin 1970-luvun lopulla ja 1980-luvulla 1800-luvun tyyliiongelmista ja Gothic Revival -ilmiöstä. Eräs aiheen keskeinen tutkimus on Georg Germannin 1972 julkaistu *The Gothic Revival*. Edelleen viitataan usein norjalaisen Stephan Tschudi-Madsenin englantilaista restaurointifilosofiaa pohtivaan tutkimukseen *Restoration and Anti-Restoration* (1976). Viimeisimpiä restaurointia laajemmin käsitelleitä kirjoja ovat ruotsalaisen Göran Käringin restauroinnista Keski-Euroopassa käytyä keskustelua tarkasteleva *När medeltidens sol gått ned* (1992), hollantilaisen Vim Denslagenin *Architectural restoration in Western Europe* (1994) sekä Jukka Jokilehdon *The History of Architectural Conservation* (1999).

Ruotsissa julkaistut ja ruotsalaista aineistoa käsittelevät tutkimukset ovat pitkän yhteisen historian vuoksi Suomen kannalta hyvin kiinnostavia. Ruotsin keskiaikainen aineisto on eroavaisuuksistaan huolimatta Suomelle läheinen vertailukohde.⁴⁰ Erityisesti Siegrun Fernlundin Skoonen kirkkojen vaiheita käsittelevä vuonna 1982 julkaistu ”*ett Herranom värdigt Tempel*”, *Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-1912* on ollut oman tutkimukseni kannalta merkittävä. Fernlund tarkastelee seurakunnan toimintaa ja piispojen vaikutusta rakennuspäätöksiin. Hänen tapansa käsitellä aiheitaan muutoksen, seurakunnan ja argumentoinnin näkökulmista tuki omaa

näkökulmavalintaani. Anna Elmén Berg tarkastelee autiokirkkoja käsittelevässä kirjassaan *Fem ödekyrkor i Norrland, Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början* (1997) kirkkojen autoittamiseen johtaneita syitä ja muinaismuistoviranomaisten toimintaa. Ola Wetterbergin rakennussuojelun vaiheita tarkasteleva *Monument & Miljö, Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvård i Sverige* (1992) keskittyy erityisesti lainsäädäntöön ja muinaismuistosuojelun organisaation toimintaan.

Suomen 1800-lukua ja vuosisadan vaihdetta ovat tutkineet monien eri alojen edustajat. Omaan työhöni vaikuttaneista tutkimuksista mainitsen seuraavat: Hannu Syväoja on tutkinut autonomian ajan kirjallisuutta ja sen nationalistista traditiota, Päivi Rantanen suomalaisuuden muovaamista kirjallisuudessa 1600-luvulta Topeliukseen, Seppo Knuutila tutkimuksen ja kansanperinteen suhdetta, Ilkka Liikanen fennomaniaa, Esa Konttinen profesioita sekä Pekka Ahtiainen ja Jukka Tervonen suomalaisten historiantutkijoiden osuutta menneisyyden muovaamisessa.⁴¹ Keskeinen problematiikka kietoutuu useissa tutkimuksissa murrokseen, kansalaisyhteiskunnan muotoutumiseen ja varsinkin Suomi- ja suomalaisuuskuvan muovaamiseen. Taidehistorian alalla Ritva Wäreén väitöskirja nationalismista Suomen vuosisadan vaihteen arkkitehtuurissa ja sitä koskevissa kirjoituksissa sekä Ville Lukkarisen tutkimukset Jac. Ahrenbergista ja Gustaf Nyströmistä ja historiamaalauksesta ovat olleet antoisia.⁴²

Nationalismia ja sen olemuksen kuvitteellisuutta käsittelevät Eric Hobsbawmin ja Benedict Andersonin tutkimukset ovat olleet minun kannaltani tärkeitä.⁴³ David Lowenthalin 1985 ilmestynyt *The Past is a Foreign Country* on jo menneisyyskäsitusten tutkimuksen klassikko.⁴⁴ Muistaminen ja unohtaminen, menneisyyden muovaaminen ja historiatieteiden asema tässä prosessissa on koettu tärkeäksi aiheeksi viime vuosien aikana. Restauroinnin filosofiseen problematiikkaan liittyviä, muistia ja menneisyyskäsitteitä, nationalismia sekä historian ja kuvan yhteyttä käsitteleviä tutkimuksia on ilmestynyt 1980- ja 90-luvuilla runsaasti.⁴⁵

II RESTAUROINTI 1800-LUVUN EUROOPASSA

1. Teoriaa ja käytäntöä

Restaurointi ja keskiaika

Restauroinnin historian yleisesitykset aloitetaan usein 1500-luvun Italiasta, mutta ilmiötä voidaan jäljittää kauemmaksi. ¹ Varhaiskeskiajan Roomassa antiikin rakennusten korjaamisella korostettiin korjaajan omaa valtaa liittämällä sen juuret antiikin Kreikan sivistykseen ja Rooman valtakuntaan. Antiikin merkityksiä voitiin liittää omaan aikaan myös käyttämällä rakennusten materiaalia, esimerkiksi pylväitä, uusiin rakennuksiin. 1500-luvulla antiikin arvostus ja korostaminen saavutti uuden laajuuden, mutta toisaalta antiikin rakennuksia voitiin purkaa ja marmoria polttaa kalkiksi. Joka tapauksessa keskiaika ei ollut se menneisyys, johon restauroimalla olisi haluttu liittyä.

Valistuksen aikana menneisyyden jäänteisiin suhtaututtiin hyödyttöminä ja siksi epäkiinnostavina asioina, elleivät ne sitten olleet luokiteltavissa taideteoksiksi. Taideihanne perustui antiikin klassisen kauden arkkitehtuuriin ja veistosten ihannekauneuteen, johon verrattuna keskiajan tuotteet olivat esimerkkejä huonosta mausta, rappiosta.

Valistuksen ollessa leimallisesti klassinen on romantiikan kiinnostus keskiaikaan tulkittavissa kapinaksi, tunteen ja epärationaalisuuden vastaiskuksi. Romantiikka oli kirjallinen suuntaus, ja keskiaika oli mitä parasta materiaalia mielikuvitukselle. Aikakausi ei kahlinnut, koska siitä tiedettiin vähän ja koska keskiaika on ajallisesti ja maantieteellisesti hyvin laaja ilmiö. ² Ominaista oli saatujen vaikutteiden ja niiden hyväksikäytön ristiriitaisuus, keskiajasta voitiin romanttisissa puitteissa saada herätteitä monissa piireissä taantumuksellisista vallankumouksellisiin.

1800-luvulla uusgotiikka ³ ja restaurointi kietoutuivat toisiinsa tiukasti. Ne olivat samaa ilmiötä, jossa restauroinnin voi tulkita olleen vielä eriytymätön osa uutta arkkitehtuuria. Ns. tyyliyhentenäisen linjan restaurointeja onkin pidetty enemmän uutena arkkitehtuurina kuin restaurointeina. Toisaalta tämä näkökulma on mielestäni asenteellinen ja arvottaa 1800-luvun restaurointeja nykyäkökylmästä käsin. Vastaavia oman ajan arkkitehtuuriin liittyviä restaurointeja löytyy huomattavasti lähempää meidän aikaamme. ⁴

Tutkijoiden mukaan uusgotiikka sai erilaisia merkityksiä Englannissa, Ranskassa ja Saksassa. Englantilaiset korostivat gotiikan emotionaalista, varsinkin uskonnollista, ja moraalista merkitystä. Ranskalaiset arvosti-

vat gotiikan valoisuutta ja keveyttä, teknistä taituruutta ja ennenkaikeaa rationaliteettiä. Saksalaiset puolestaan korostivat gotiikan kansallista luonnetta. ⁵ Yhteistä kaikille maille olivat tyylin ja eklektismin ongelmat, jotka Germann yhdistää 1800-luvulla kansallisiin ja yksilökoh-taisiin identiteettiongelmiin. ⁶ Gotiikalle ja uusgotiikalle annetut merkitykset koskivat myös restaurointia, joka 1800-luvun Euroopassa kohdistui useimmiten juuri keskiaikaisiin rakennuksiin. ⁷ Arkkitehtuurin tyyli-ongelmi-en ja restaurointipohdintojen taustalla vaikutti muuttunut historiakäsitys. Suhtautumisesta menneisyyteen tuli uudella tavalla tietoista. ⁸

Restaurointiperiaatteet

1900-luvulla on pyritty rakennussuojelun, käsitteen ”restaurointi” sisällön ja toimintaperiaatteiden yleispätevään määrittelyyn. Vuoden 1907 Haagin sopimus oli ensimmäinen kansainvälisen tason rakennussuojelua koskeva sopimus. ⁹ Kansainliiton vuonna 1931 järjestämä Ateenan kokous ja UNESCO:n vuonna 1964 järjestämä Venetsian kongressi laativat kansainväliset julistukset restauroinnista. Ateenan julistuksessa käsite restaurointi oli lähellä rekonstruointia kun taas Venetsian julistuksessa rekonstruointiin otettiin huomattavasti kielteisempi linja. ¹⁰

Vuonna 1997 julkaisi Museovirasto muutaman keskeisen rakennussuojelutermin määritelmät. Niiden mukaan restaurointi on rakennetun ympäristön, rakennuksen tai sen osan korjaamista siten, että ”kohteen kulttuurihistoriallisiin arvoihin ja vanhaan rakennustapaan” kiinnitetään erityistä huomiota. Konservointia ovat kohteen säilymisen turvaamiseksi tehdyt toimenpiteet. Rekonstruointi on puolestaan kokonaan tai osittain hävinneen rakennuksen tai sen osan täydentämistä tai uudelleen tekemistä säilyneiden jäänteiden ja dokumenttien avulla. ¹¹ Museoviraston määritelmässä konservointi ja rekonstruointi on alistettu yleiskäsitteen restaurointi alle. Toinen tapa hahmottaa käsitteitä on sijoittaa konservointi, restaurointi ja rekonstruointi janalle, jossa konservointi edustaa lievimpiä ja rekonstruointi voimakkaimpia toimenpiteitä.

Käsitysten muuttumista kuvaa se, että museoviraston määritelmän mukaisesti arvioituna moni aikaisemmin, varsinkin 1800-luvulla, tehty restauroinniksi nimetty toimenpide laskettaisiin nykyisin rekonstruoinnin piiriin, tai joutuisi jopa senkin ulkopuolelle. Kaikista määrittely-yrityksistä huolimatta restaurointi saa eri käyttäjiltä erilaisia merkityksiä. ¹² Yleisesti ottaen termin nykyisen käytön voi jakaa kahtia. Toisille restaurointi on väljä yleiskäsite, toisille se merkitsee tarkasti rajattua tietyissä menetelmissä ja materiaaleissa pitäytyvää toimintaa.

Restauroinnin määrittelystä ja toimintaperiaatteista on keskusteltu 1700-luvun lopulta lähtien. Esittelen seuraavaksi restauroinnista 1800-luvulla käytyä keskustelua. Käsitteilyn pohjana on Göran Kåringin tutkimus vuosina

1815–1914 lähinnä Englannissa, Ranskassa ja Saksassa ilmestyneissä julkaisuissa käydystä restaurointikeskustelusta. Kåring on kiinnittänyt huomiota erityisesti keskustelussa käytettyihin argumentteihin.¹³

Keski-Euroopassa 1800-luvulla vaikuttaneet käsitykset restauroinnista voi jakaa kolmeen ryhmään: 1) tyyliyhdenäisyysperiaate eli *l'unité-de-style*, 2) säilyttävä eli konservoiiva periaate ja 3) esteettinen periaate.¹⁴ Kåringin mukaan restaurointiteorioiden päälinjat ovat olleet olemassa yhtä aikaa jo 1700-luvun lopulta lähtien. Säilyttävä linja ei siten ollut vain vastareaktio tyyliyhdenäisen linjan teoriatteelle, vaan itsenäinen traditio.¹⁵ Periaatteiden kehittymisen kuvaaminen kaavamaisesti toisiaan seuraavina vaiheina, tyyliyhdenäisyys-esteettinen-konservoiiva, yksinkertaistaa kuvaa restaurointikeskustelusta ja käsitystä tehdyistä toimenpiteistä.¹⁶

Kun vastakkaiset restaurointiperiaatteet ja niiden argumentointitavat olivat olemassa rinnakkain, oli toteutettujen restaurointien kannalta ratkaisevaa se, mikä toteuttamistavan argumentointi pääsi parhaiten esille. Yksinkertaisesti – kenen vaikutusvalta tai taustaryhmän vaikutusvalta oli suurin.¹⁷ Tyyliyhdenäisyyden periaate oli voimakkain koko 1800-luvun. Säilyttävää suuntaa puolustivat kirjailijat ja asian harrastajat, joiden vaikutavuus ei tuolloin ollut suurta ja joiden kanta voitiin torjua diletantisminä.¹⁸ Konservoiivat argumentit alkoivat voittaa sijaa 1800-luvun lopulla ja vuosisadan vaihteessa. Erityisen vahva suuntaus oli Saksassa.¹⁹

Restaurointia käsittelevien tekstien tarkastelussa ongelmana on usein sanotun ja tehdyn välinen ero. Erityisesti tyyliyhdenäisyysperiaatteen ollessa voimakkain, mutta myöhemminkin, oli restauroinnille leimallista julkilausuttujen periaatteiden ja toteutuksen ristiriita. Arkkitehdit saattoivat puhua hyvinkin konservoivilla linjoilla, mutta toteutus oli jotain muuta. Huomioitava on, että konservoivaa periaatetta kannattavat eivät useinkaan olleet arkkitehtejä, eivätkä siten joutuneet vastakkain todellisten käytännön ongelmien ja niiden ratkaisujen kanssa.²⁰

Tarkastelen seuraavassa ensin tyyliyhdenäisyysperiaatteen ja sitten säilyttävän periaatteen käyttämiä argumentteja. Lopuksi tarkastelen esteettisen periaatteen asemaa.

Tyyliyhdenäisyysperiaate

Tyyliyhdenäisyyden eli ranskaksi *l'unité-de-style* -periaatetta²¹ noudattavissa restauroinneissa tehdyt toimenpiteet saattoivat olla hyvinkin rajuja. Korjausta suunnittelevan arkkitehdin keskeinen lähtökohta oli identifioituminen rakennuksen varhaiseen rakennusmestariin. Arkkitehdin tuli pystyä tietämyksensä ja korjattavan rakennuksen perusteella eläytymään rakennusmestarin suunnittelutapaan. Rakennus tuli korjata siten kuin alkuperäinen rakennusmestari olisi asian ratkaissut modernin resurssin.²² Jälkeenpäin tarkastellen juuri tämä eräänlainen oletettuun tietoon perustuva intuitio toi mielestäni tyyliyhdenäisiin restaurointeihin irrationaalisen

elementin, vaikka varsinkin Ranskassa korostettiin juuri toimien rationaalisuutta. Kyseeseen tulivat sekä uusien materiaalien käyttäminen että ”korjaaminen purkamalla”, täysin ehjää voitiin purkaa ja rakentaa se uudelleen, mutta ”paremmin” toteutettuna. Myös sellaisia osia, varsinkin torneja, joita ei koskaan ollut ollutkaan olemassa, voitiin tämän periaatteen mukaan rakentaa, saattaa keskiajalla kesken jäänyt projekti loppuun. Tyyliyhdenäisyyden periaatteella toteutettiin siis vahvasti rekonstruoivia restaurointeja.

Rakennuksen puuttuvia tai rikkoontuneita osia kappelista yksittäiseen koristeaiheeseen voitiin täydentää analogiaperiaatteella. Tässä auttoi 1800-luvulla kehittynyt muotoanalyysi, eri tyylikausia ja alueellisia eroavaisuuksia voitiin erottaa toisistaan ja muotolainoja käyttää korrektisti. Muotoaiheita haettiin samantyyppisistä tai -ikäisistä rakennuksista tai saman alueen rakennuksista. Suomessa asiaa ajoi Emil Nervander, joka vastusti esimerkiksi Turun tuomiokirkon restaurointisuunnitelmaa nimenomaan siksi, että maalausten koristeaiheisiin oli saatu malli Ranskasta eli ne eivät olleet kotimaisia. Nervander toi toistuvasti esille kotimaisten koristeaiheiden keräämisen ja käytön tärkeyden.²³

Tyyliyhdenäisyysperiaatetta edustaneet teoreetikot, eli yleensä arkkitehdit, esittivät tiukkoja vaatimuksia tämän tyyppiselle restauroinnille. Arkkitehdin tuli perin pohjin tuntea kohteena oleva rakennus. Samoin hänen piti tuntea hyvin rakennustaiteen historia ja kyseisen alueen rakentamisen erikoispiirteet. Perusteettomia muotoja ei saanut suunnitella. Ongelma jälkikäteen ajatellen oli kuitenkin siinä, että olipa arkkitehti miten hyvin ammattinsa osaava tahansa olivat korjaukset rajuja ja kohde niiden jäljiltä enemmän tai vähemmän juuri kyseisen arkkitehdin kädenjälkeä.

Tyyliyhdenäisen linjan periaatteisiin kuului ajatus elävästä ja kuolleesta arkkitehtuurista. Vaille käyttöä jääneet rakennukset, varsinkin rauniot, tuli säilyttää ilman muutoksia. Elävän arkkitehtuurin eli käyttöarkkitehtuurin tuli olla ensisijaisesti käytännöllinen mutta myös esteettisesti puhutteleva. Käytössä oleviin rakennuksiin saatiin tehdä sen käytön vaatimia parannuksia.²⁴ Käytön katsottiin olevan rakennuksen parasta suojelua, mutta se siis oikeutti myös isoja muutoksia. Tätä näkökulmaa edusti Suomessa valtionarkeologi Johan Reinhold Aspelin, joka useamman kerran ehdotti museoiden tms. järjestämistä tyhjiksi jääneisiin kirkkoihin.²⁵

Tyyliyhdenäisyyden kannattajat pyrkivät saamaan restauroitavasta rakennuksesta esteettisen kokonaisuuden, jonka osat olivat harmonisessa suhteessa toisiinsa. Tämä edellytti usein alkuperäiseksi tai tärkeimmäksi katsottua tyyliä häiritsevien osien tai yksityiskohtien poistamista. Taustalla vaikuttivat yhä voimakkaasti klassismin näemykset symmetriasta ja harmoniasta, vaikka muuten uusgotiikan tahdottiin olevan juuri jotakin päinvastaista. Varsinkin Ranskassa uusgotiikan kannattajat vastustivat *Beaux-Arts* -klassismia.

Pyrkimys symmetriaan ja työn jäljen ja muodon ko-

nemaiseen eksaktiuteen olivat ehkä eniten keskiaikaisia kirkkoja muuttaneet asiat. Symmetrian nimissä voitiin siirtää ikkunoita, purkaa torneja ja kokonaisia kappeleita. Vasta 1800-luvun lopulla keskiajan ”epätarkkuus” ymmärrettiin siihen oleellisesti kuuluvaksi asiaksi ja epäsymmetriasta tulikin eräänlainen keskiaikaan viittaamisen tavaramerkki.²⁶

Säilyttävä periaate

Säilyttävän eli konservoivan periaatteen²⁷ kantava ajatus oli autenttisuuden kunnioitus. Autenttisuus liittyi erityisesti materiaaliin, sillä vain autenttisessa materiaalis- sa saattoi ajan kulumisen näkyä. Tämän vuoksi patina oli erittäin tärkeä. Tiukimpien säilyttävän linjan kannattajien mukaan rakennusta ei saanut korjata lainkaan, koska tällöin väistämättä tuhottiin patina, ajan kulumisen jälki. Autenttisuuteen kuului myös ajatus elämysarvoista, joita ajan kulumista henkivä rakennus kokijalleen antoi. Voitiin myös katsoa, että uudisrakennuksen rakentaminen ja vanhan autioituminen ja raunioituminen oli parempi vaihtoehto kuin vanhan restaurointi. Kirkkojen autoittaminen ja uusien rakentaminen oli siis tämän linjan kannalta suositeltava toimenpide.²⁸

Säilyttävän linjan kannattajien mukaan rakennus ”ker- toi” historiansa, jos sen annettiin pitää kaikkien vaiheidensa jäljet. Tällä tarkoitettiin patinaa, mutta myös ajan kuluessa kertyneitä taideteoksia. Kokonaisia aika- kausia ei saanut poistaa, kuten tyyliyhätenäisyyden edustajat tekivät barokkia ja rokokoota edustaville sisustuk- sille. Rakennus voitiin katsoa historian lähteeksi, eikä tällöin ollut periaatteellista eroa kirjoitetun ja rakenne- tun dokumentin välillä. Rakennuksen ja sen osien kat- sottiin olevan yhtä arvokkaita lähteitä kuin asiakirjat ja muut tekstit. Rakennusta voitiin verrata kirjallisuuden klassikoihin, niitäkään ei voinut muuttaa.²⁹ Restaurointi oli siis tässä yhteydessä verrattavissa väärennökseen.

Säilyttävän linjan mukaan uusi ja vanha eivät saaneet sekoittua. Linjan kannattajilla oli monia ehdotuksia restauroitujen osien merkitsemisestä siten että katsoja saato- toi selvästi erottaa uuden ja vanhan. Jos rakennukseen tehtiin lisäyksiä, tuli ne tehdä uudella, selvästi vanhasta erottuvalla oman ajan tyyllillä. Korjaus oli tehtävä poike- keavalla materiaalilla tai pinta käsiteltävä toisin kuin vanha. Restauroinnin ajankohta tuli merkitä rakennuk- seen kirjoituksella. Jokin kohta voitiin jättää käsittele- mättä esimerkiksi tilanteesta ennen restaurointia. Tämä menetelmä otettiin käyttöön Italiassa 1800-luvun lo- pulla.³⁰

Eräs säilyttävän periaatteen argumenteista kohdistui suoraan restauroivien arkkitehtien moraaliin. Heitä syy- tettiin oman edun ajamisesta vanhojen rakennusten kus- tannuksella. Väitettiin, että arkkitehdit suunnittelivat tarpeettoman suuria restaurointeja päästäkseen omalla ark- kitehtuurillaan esille tai jopa ansaitakseen paremmin. Näitä syytöksiä edesauttoi se tosiseikka, että arkkitehdit Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc, Georg Gilbert Scott ja Friedrich von Schmidt ansaitsivat varsin hyvin.³¹

4. Taivassalon kirkon vuoden 1890 maalausten restaurointi merkittiin tekstillä pilariin, joka on alttarilta katsoen ensimmäinen vasemmalla. Pilarien rappauspinta poistettiin 1950-luvun restau- roinnissa, mutta teksti jätettiin muistuttamaan aikaisemmasta res- taurointivaiheesta.

Yhteiset argumentit

Muutamia argumentteja saattoivat käyttää sekä tyyliyh- tenäisyys- että säilyttävän periaatteen edustajat. Rakennusperinnöstä voitiin puhua yhteisenä omaisuutena. Rakennukset kuuluivat kaikille, eivät vain omistajalle, ja omistajalla ei täten ollut oikeutta muuttaa rakennusta mieltensä mukaan. Voitiin myös sanoa, että rakennuspe- rintö kuului tulevaisuudelle, eikä nykyisyys siksi saanut toimia vain omien hetkellisten impulssiensa ohjaamana.³²

Molempien periaatteiden edustajat saattoivat puhua myös rakennuksesta lehtenä historian kirjassa.³³ Tästä muodostui varsin suosittu, varioitavissa oleva ja siten käyttökelpoinen kielikuva: Katedraali oli kirjoitusta ki- veen, rakennuksen muuttaminen tai hävittäminen oli leh- den repimistä historian kirjasta jne. Yksityiskohtia voi- tiin verrata kokonsa mukaan lauseeseen, sanaan tai kir- jaimen.³⁴ Molempien periaatteiden kannattajat käyttivät rakennussuojelusta myös kielikuvia, jotka liittivät sen uskontoon ja jumalanpalvelukseen.³⁵

Kiinnostavan ambivalentti oli suhtautuminen mate-

riaalien käyttöön. Säilyttävän periaatteen edustajat kannattivat materiaalien ja työtapojen vastaavuutta restauroitavan rakennuksen aikaisempien vaiheiden kanssa, mutta näin voitiin tehdä myös tyyliyhdenäisyysperiaatteen puolella. Yleensä tyyliyhdenäisyyden kannattajat suosivat kuitenkin uusia materiaaleja, varsinkin sementtiä ja rautaa. Taitavasti perustelemalla raudasta voitiin saada jopa kiveä sopivampi materiaali gotiikkaan.³⁶

Esteettinen periaate

Kolmantena restaurointiperiaatteena Kåring pitää esteettistä periaatetta. Se oli lähellä tyyliyhdenäisyysperiaatetta, mutta tavoitteet olivat hieman erilaisia, mm. antikvaarista tarkkuutta painotettiin enemmän. Esteettisen periaatteen kannattajien mielestä rakennusta voitiin käyttää restauroitaessa lähtökohtana uudelleenmuotoilulle, jonka tuloksena muovattiin käytännöllinen ja käyttäjää miellyttävä kokonaisuus. Kauneus-, harmonia- ja tunnelmanäkökohdat olivat etusijalla. Symmetriaan perustuvaa harmonian vaatimusta ei ollut vaan epäsymmetria nähtiin maalauksellisuutena, pittoreskiutena. Tavoitteena oli esteettinen kokonaisvaikutelma, jossa maalauksellisilla ja psykologisilla tekijöitä oli tärkeä sija.³⁷

Restaurointia eri maissa

Restaurointi sai kaikkialla Euroopassa kansallisia, uskonnollisia ja poliittisia merkityksiä. Seuraavassa esittelen Ranskan, Englannin ja Saksan erityispiirteitä, Pohjoismaita sekä lopuksi Suomen tilannetta ennen vuotta 1870.

Ranska

Ranskassa vuoden 1789 vallankumous seurauksineen oli aiheuttanut valtavaa tuhoa rakennuksille ja jälkien siivoamiseen oli tarvetta. Lukuisia kirkkoja oli tyhjennetty kaikesta sisustuksesta ja taide-esineistä. Vaurioituneita tai raunioituneita kirkkoja oli aivan liian paljon, jotta kaikkia olisi voitu korjata.³⁸ Vuoden 1830 heinäkuun vallankumouksessa keskiluokka sai johtavan aseman. Valtaan noussut porvarillinen hallitus ryhtyi määrätietoisesti liittämään uutta Ranskaa sen vallankumousta edeltäneeseen menneisyyteen. Menneisyyden lähteet nostettiin arvoon ja lähteiksi luettiin kirjallisten ja historiallisten jäänteiden lisäksi myös rakennetut monumentit. Aloitettiin nopea muinaismuistohallinnon organisointi.³⁹

Ranskassa oli pitkä vahvan keskushallinnon perinne ja tältä pohjalta myös restaurointi sai alusta pitäen voimakkaan valtiokeskeisyyden leiman. Varsinkin Napoleon III ymmärsi monumenttien ja rakennussuojelun merkityksen propagandavälineenä. Ranskalaista hallintokulttuuria kuvastaa monimutkaisen instituutiorakenteen kehittäminen restauroinninkin ympärille. Komiteoita perustettiin suorastaan liikaa, sillä ne toimivat osittain tois-

tensa alueella, mikä puolestaan aiheutti kilpailua ja ongelmia. Päädyttiin eräänlaiseen yliorganisointumiseen.⁴⁰

Ominaista Ranskan rakennussuojelulle on suurien kartoitus- ja luettelointiohjelmien toteuttaminen. Vuonna 1834 perustettu *Comité des arts et monuments* (vuoteen 1837 nimellä *Comité historique des arts et monuments*) ryhtyi toteuttamaan sarjaa *Collection de documents inédits sur l'histoire de France*, jossa kirjoitetut lähteet ja rakennukset katsottiin samanarvoisiksi dokumenteiksi. Vuonna 1837 perustettu *Commission des monuments historiques* puolestaan ryhtyi tekemään suurta luokittelua (*classement*), jossa jokainen historiallinen rakennus tuli kuvata ja luokitella.⁴¹ Vaikka muinaismuistonsuojelu organisoitui jo aikaisessa vaiheessa säädettiin varsinaiset suojelulait vasta vuosina 1887 ja 1889.⁴²

Ranskan arkkitehtuurissa käytiin 1800-luvulla tiukkaa kamppailua *Academie des Beaux-Artsin* klassistisen perinteen ja uusgotiikan kannattajien välillä. Kåringin mukaan tämä vaikutti voimakkaasti tyyliyhdenäisyysperiaatteen kehittymiseen Ranskassa. Uusgotiikkaan liittyivät tiiviisti myös taidehistorian ja rakennusarkeologian kehittyminen. Tietämyksen lisääntyessä ”oikeaoppinen” suhtautuminen tyyliin voimistui, ja purismi kohdistui sekä uudisrakentamiseen että restaurointiin. Tyyliä käsiteltiin tarkasti rajautuviksi kokonaisuuksiksi, joita ei voinut eikä saanut sekoittaa keskenään.⁴³ Asettuminen *Beaux-Arts* -perinnettä vastaan siis korosti uusgotiikan oppillista puhtautta.

Ranskan 1800-luvun restauroinnin näkyvimmäksi hahmoksi nousi arkkitehti Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc (1814–1879), joka oli vaikutusvaltainen ja tuottelias sekä restaurointien suunnittelijana että kirjallisesti. Hän suunnitteli noin 50 kirkon restauroinnin sekä niiden lisäksi muutamia muita suuria kokonaisuuksia, esimerkiksi Carcassonnen kaupungin ja Pierrefondsin linnan restauroinnit.⁴⁴ Suuresta kirkkojen korjaamisen määrästä huolimatta Viollet-le-Duc suhtautui kirkkoon kielteisesti.⁴⁵ Hän katsoi gotiikan arkkitehtuurin ja varsinkin katedraalien olleen maallista rakentamista, osoituksia kaupunkien itsenäisyyspyrkimyksistä kirkon valtaan nähden.⁴⁶ Hän korosti aikaisempien ranskalaisten arkkitehtuuriteoreetikkojen tapaan gotiikan rakenteiden rationaalisuutta, niiden luomaa ilmavan valoisaa vaikutelmaa ja keskiajan rakennusmestarien teknistä taitoa.⁴⁷

Viollet-le-Duc puhui teoriassa säilyttämisestä, hienovaraisuudesta ja kohteen tutkimisen tärkeydestä. Hänen suunnitelmilleen oli kuitenkin tyyppillistä äärimmilleen viety toteutuksen tarkkuus ja symmetria, mikä saa nykykatsojista kohteet tuntumaan kuivahkoilta. Viollet-le-Ducille oli ominaista myös eräänlainen pedagoginen kunnianhimo. Restaurointien tavoitteena oli näyttää miltä keskiaikaiset rakennukset olisivat näyttäneet uutena, jos ne olisi aikanaan voitu toteuttaa halutun kaltaisiksi.⁴⁸ Näkemyksiään Viollet-le-Duc esitti laajassa kirjallisessa tuotannossaan, joista erityisesti teoksessa *Entretiens* ilmestyneet luennot ja hakuteos *Dictionnaire* olivat keskiajan arkkitehtuurin restauroinnin kannalta vaikuttavimmat.⁴⁹

5. Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc työskenteli Pierrefondsin linnan restauroinnin parissa 1850- ja 1860-luvuilla. Linnan kirkon portaalin trymoohon hän asetti itseään kuvaavan veistoksen.

Viollet-le-Ducin elämäntyöhön suhtauduttiin ja suhtaudutaan edelleen ristiriitaisesti. Varsinkin vuodesta 1979 lähtien, jolloin oli siis kulunut sata vuotta hänen kuolemastaan, on ilmestynyt lukuisia tutkimuksia ja järjestetty seminaareja. Viollet-le-Ducin restauroinnit ovat päässeet suojeltavien kohteiden joukkoon. Tietynlaista pyrkimystä kunnianpalautukseen ja Viollet-le-Ducin suuruuden korostamista on voinut havaita. Toisaalta annettu kuva voi olla hyvinkin ikävä, kuten esimerkiksi Wim Denslagenin kirjassa, jossa Viollet-le-Duc esitetään ylimielisenä ja pilkallisenä.⁵⁰

Englanti

Englannin tilanne oli Ranskaan verrattuna aivan toinen. Rakennusten, lähinnä kirkkojen, korjaustarve lähti kirkkoinstituutiosta ja seurakunnista käsin. Teologiset virtauksot olivat tärkeitä, ja varsinkin romanttisesti inspiroitunut korkeakirkollinen suuntaus oli hyvin kiinnostunut kirkkojen restauroinnista.⁵¹ Korkeakirkollisuuden rinnalla vaikutti myös toinen kirkkojen rakentamis- ja korjaussuuntaus, parlamentin vuonna 1818 säätämään *Church Building Actiin* perustunut ns. *Commissioner's church-*

es -kirkkojen rakentaminen. Tavoitteena oli saada halpoja ja hyviä kirkkoja mm. kaupunkien laita-alueille ja voittaa tällä tavalla sieluja takaisin anglikaaniselle kirkolle.⁵²

Valtion virallista rakennussuojeluun ja kirkkojen korjaukseen keskittyntä instituutiota ei Englannissa kehitetty siten kuin Ranskassa, vaan asiaa ajoivat anglikaaninen kirkko ja uskonnolliset yhdistykset. Niistä tärkein oli 1839 perustettu *Cambridge Camden Society* (vuodesta 1845 *Ecclesiological Society*) ja sen 1842 perustama *The Ecclesiologist* -lehti. Ns. eklesionistit julkaisivat seikka-peräisiä ohjeita siitä miten kirkkoja piti korjata. Liikkeen ideologi oli arkkitehti ja kirjailija Augustus Welby Northmore Pugin (1812–1852).⁵³

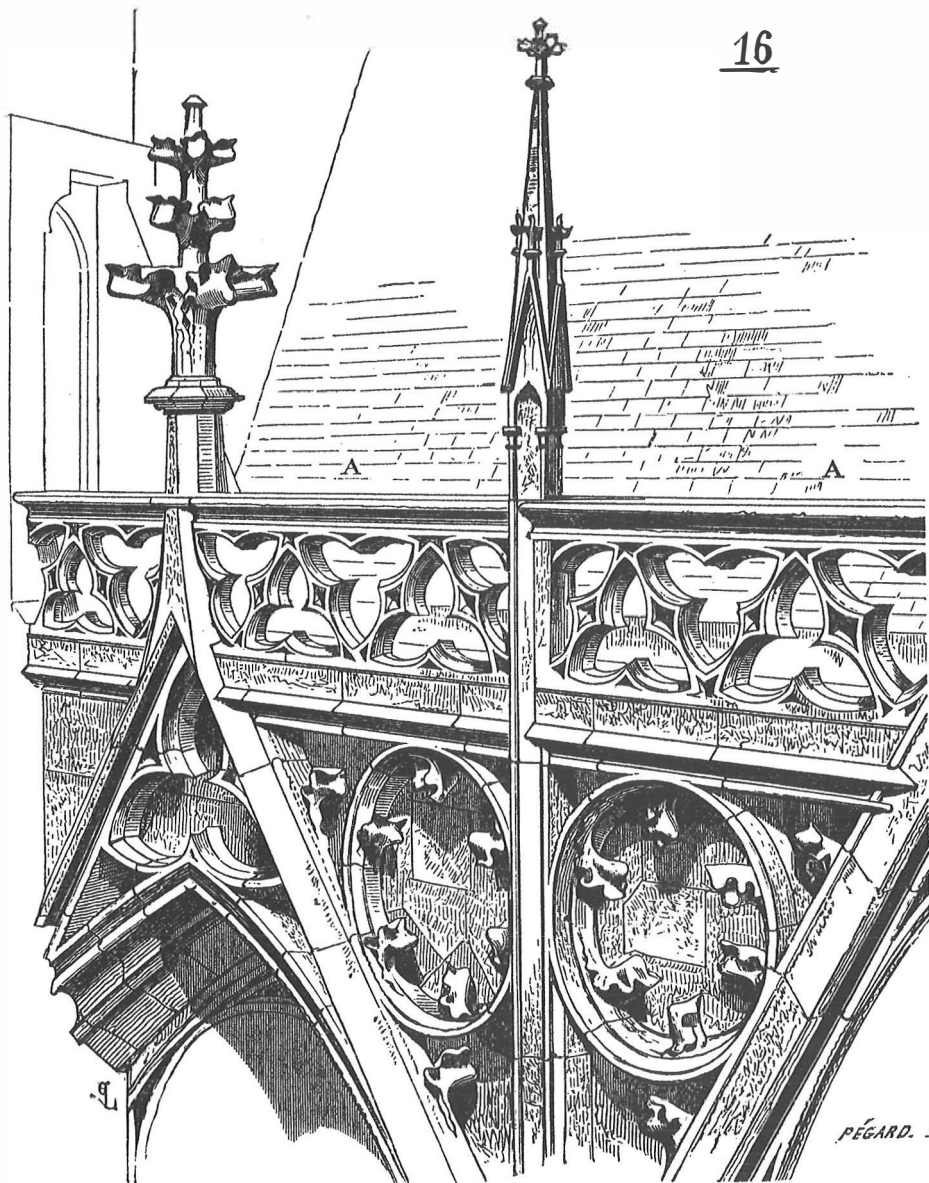
Tyyliyhtenäisen linjan restaurointeja Englannissa suunnitteli eniten Sir Gilbert Scott (1811–1878, aateloitiin 1872). Scottin voi sanoa toteuttaneen eklesionistien restaurointiohjelman käytännössä. Hän oli hyvin pitkään kunnioitettu henkilö ja sai vasta uransa lopussa osakseen suoraan henkilöön kohdistuvaa arvostelua. Scott oli ja on hämmentävä nimenomaan sen vuoksi, että hänen kirjoituksissaan esille tuomansa tavoitteet tuntuvat olleen erityisen suuressa ristiriidassa lopullisen toteutuksen kanssa. Scott vaikuttaa kuitenkin olleen myös tietoinen tästä ja toi esille arkkitehdin vaikean aseman omien tavoitteidensa, tilaajien tavoitteiden sekä käytännön toteuttamismahdollisuuksien välillä.⁵⁴

On laskettu, että vuosien 1840 ja 1873 välillä Englannissa restauroitiin 7 144 kirkkoa.⁵⁵ Tästä huolimatta, tai ehkä juuri sen vuoksi, Englannissa myös voimakkaimmin vastustettiin tyyliyhtenäisen linjan restaurointeja ja jopa restaurointeja ylipäätään. Näkyvin ja vaikuttavin restaurointeja vastustanut hahmo oli kirjailija ja taiteilija John Ruskin (1819–1900).

Ruskin oli, toisin kuin esimerkiksi Scott, matkustellut paljon Keski-Euroopassa, ja nähnyt itse restaurointien Ranskassa ja Italiassa rakennuksille aiheuttamat suuret muutokset. Ruskin päätyikin äärimmäiseen mielipiteeseen: restauroinnit olivat vandalismia. Oli rakennuksille parempi antaa niiden raunioitua kuin restauroida ne. Hän myös piti restaurointeja nimenomaan arkkitehtien omanvoitonpyynnin seurauksina.⁵⁶

John Ruskin julkaisi vuonna 1849 kirjan *The Seven Lamps of Architecture*. Aforistista, arkkitehtuuria monipuolisesti käsittelevää kirjaa voi luonnehtia konservoivan linjan tärkeimmäksi kirjalliseksi teokseksi. Ruskin hyökkäsi rajusti restaurointia vastaan, se oli pahinta mitä rakennukselle saattoi tapahtua.⁵⁷ Ruskin suuntasi arvostelunsa tyyliyhtenäisen linjan voimakkaisiin restaurointeihin, rakennusten korjaaminen sen sijaan oli välttämätöntä. ”Jatkuvalla, hellällä ja kunnioittavalla” huolenpidolla rakennuksen restaurointi oli tarpeetonta.⁵⁸

Ruskinin mukaan rakennuksiin ei ollut oikeutta koskea, siis restauroida voimakkaasti, koska ”ne eivät ole meidän”.⁵⁹ Rakennukset kuuluivat menneille ja tuleville sukupolville ja olivat nykyhetkellä vain lainassa, samalla tavalla kuin maailma oli ihmisillä vain lainassa Jumalalta.⁶⁰ Arvokkainta rakennuksessa oli sen ikä ja ajan jät-

6. Viollet-le-Ducin kymmenosainen keskiajan arkkitehtuurin ensyklopedia *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle* sisältää runsaan kuvituksen. Sille on tyypillistä terävä viiva, symmetrian ja toteutuksen tarkkuuden korostuminen, havainnollisuus ja suuret lintuperspektiiviesitykset. Kuva on sarjan toisesta osasta.

tämät jäljet. Tämä näkemys tekee ymmärrettäväksi Ruskinin kiihkeän konservoivan suhtautumisen patinaan.

Todella – rakennuksen suurin kunnia ei ole kivissä ja kullassa. Sen kunnia on ikä sekä syvä tunne äänettömästä ankarasta tarkastelusta, mystisestä sympatiasta, jopa hyväksymisestä tai tuomiosta, jota me tunnemme ihmiskunnan aaltojen pitkään huuhtomissa seinissä.⁶¹

Ruskinia syytettiin yltiöpäisestä raunioromantiikasta ja hänen ajatustensa mahdottomuudesta käytännössä, jossa rakennuksia piti pitää yllä käyttö rakennuksina.⁶²

Konservoivan linjan restauroinnin kannattajat ryhmityivät yhdistykseksi vuonna 1877, jolloin perustettiin *Society for the Protection of Ancient Buildings*, vastustajien antamalta liikanimeltään *Anti-Scrape Society*. Yhdistyksen perustaja ja näkyvin hahmo oli taiteilija ja kirjailija William Morris (1834–1896). Yhdistyksen pyrkimys oli herättää huomiota, missä se onnistuikin. Se pe-

rusti paikallisia osastoja, jotka raportoivat tilanteesta ja tiedottivat tapauksista lehdistölle.⁶³

Englannissa restaurointikeskustelu, ohjaus ja osin valvontakin keskittyi erilaisten yhdistysten ja julkaisujen ympärille. Sen sijaan valtion ohjaama rakennusvalvonta ja rakennussuojelu kehittyi myöhään ja hitaasti. Vuosien 1882 ja 1900 lait koskivat vain suppeaa joukkoa lähinnä esihistoriallisia kohteita. Vasta vuonna 1913 säädetty laki antoi virallisen suojan historiallisesti tärkeille monumenteille, mutta laki oli ilman sanktioita melko voimaton.⁶⁴

Saksa

Napoleonin sotien⁶⁵ jälkeen Saksassa nousi voimakas nationalistinen mieliala. Pyrittiin kohti yhtenäisyyttä, koska voimattomuuden Napoleonin edessä katsottiin johduneen Saksan hajanaisuudesta. Loistavaksi koettu menneisyys otettiin innoituksen lähteeksi. Ominainen piirre

7. John Ruskinin kuvitusta kirjaansa *The seven lamps of architecture*, kuva VI. Ero Viollet-le-Ducin kuvitustyyliin on selvä. Viollet-le-Duc esitti kuvissaan vain harvoin mitään rikkonaista ja pyrki kuvaamaan kohteensa ideaalitulassa, juuri valmistuneina ja käytössä. Ruskin taas tavoitteli ajan jättämiä jälkiä.

J. R. del.

R. P. Cuff. sc.

Saksassa oli isänmaanrakkauden muovaaminen merkitykseltään kristilliseksi hyveeksi. Saksassa isänmaa, kristinusko ja gotikka kietoutuivat voimakkaasti toisiinsa.⁶⁶

Puhuttaessa 1800-luvun Saksasta on muistettava maan

valtiollisen historian erilaisuus verrattuna Ranskaan ja Englantiin. Vasta vuoden 1871 yhdistymisestä lähtien voisi oikeastaan puhua Saksasta yksikössä. Poliittisen tilanteen vuoksi eri alueiden lainsäädäntö ja käytännöt

poikkesivat toisistaan. Rakennussuojelun lakien kannalta Hessenillä oli urauurtava asema. Sen ensimmäinen rakennussuojelulaki säädettiin vuonna 1779. Myös Preussissa säädettiin laki jo vuonna 1794.⁶⁷

Valtakunnan hajanaisuudesta johtuen oli yhteisen saksalaisen menneisyyden rakentaminen hankalaa. Tämä tuli esille Kölnin katedraalin restauroinnin, tai oikeammin loppuunrakentamisen, saamissa merkityksissä. Siihen voitiin kiinnittää sekä preussilainen evankelis-luterilainen että katolilainen menneisyys ja identiteetti. Kölnin katedraalin restaurointi oli erittäin tärkeä kansallinen prosessi Saksassa, ja se luonnehti koko 1800-luvun restaurointia sillä varsinaisten korjaustöiden alettua vuonna 1842 ne kestivät 38 vuotta. Denslagen on luetellut Kölnin katedraalin täydentämiselle viisi erilaista motiivia: uskonnollinen innostus, maallinen kiinnostus Saksan taiteeseen, filosofinen ylpeys, koska hankkeessa henki voitti materian, poliittinen pyrkimys yhtenäisyyteen ja rauhaan Saksassa ja toive että Saksan rooli Euroopan kansojen joukossa olisi tärkeämpi. Ymmärrettävästi myös rakennushankkeen vastustajien motiivit olivat yhtä ristiriitaisia.⁶⁸

Kölnin katedraalin yhteyteen perustettiin työpajoja (*Bauhütte*), joissa korjaajat saivat keskiaikaiseen oppipoikatraditioon perustuvan opetuksen. Restauroinnin ongelmien ratkaisu lähti siis materiaalin hallinnan ja käytännön toteuttamisen näkökulmasta. Saksalaisen uusgotiikan keskeinen teoreetikko August Reichensperger (1808–1895) näki työpajat myös huomattavasti laajemmassa kontekstissa. Hänelle keskiaikainen kaupunkiyhteiskunta oli ihanne, eräänlainen kansalaisyhteiskunta, jossa valta ja vastuu oli jaettu kirkon, hallitsijan ja kaupunkiraadin kesken. Työpajat olivat Reichenspergerille eräs keino muuttaa 1800-luvun yhteiskunta takaisin hajutettuun järjestelmään pois valtiojohtoisesta keskusvaltasta, jonka ilmentyminä hän näki mm. akatemit ja arkitehtien koulutusjärjestelmän.⁶⁹

Vuosisadan vaihteessa alkoivat restaurointisuuntauksien voimasuhteet vaihtua ja säilyttävä linja pääsi varsinkin Saksassa voitolle. Taidehistorioitsijoiden osuus säilyttävän linjan restauroinnin voimistumisessa oli keskeinen, tosin jo Reichensperger oli restaurointinäkemysissään konservoivalla kannalla⁷⁰. Taidehistoria eriytyi omaksi tieteenalakseksi ja varsinkin keskiajan tutkimus kehittyi 1800-luvun kuluessa.⁷¹ Tutkijat pitivät ymmärrettävistä syistä kiinni rakennuksen merkityksestä historiallisena dokumenttina ja tutkimusmateriaalina, joka taas vei tiukan säilyttävään linjaan restauroinnissa.

Saksassa syntynyt *Denkmalpflege*-liike oli voimakas ja sen piirissä suhtauduttiin jo varhaisessa vaiheessa vakavasti myös arkisempaan arkkitehtuuriin ja miljöisiin. Vuonna 1900 pidettiin Dresdenissä ensimmäinen *Tage für Denkmalpflege* -kokous, jonka jälkeen niitä pidettiin muutaman vuoden välein eri puolilla Saksaa. Kokouksissa käsiteltiin toistuvasti rakennussuojelun periaatteita.⁷²

Taidehistorioitsijoista rakennusten restaurointiin otivat kantaa mm. Alois Riegl, Georg Dehio ja Max Dvorák. Alois Riegl (1858–1905) julkaisi 1903 kirjan

Der moderne Denkmalkultus. Siinä hän esitti historiallisten monumenttien arvon muodostuvan muisto- ja nykyaika-arvosta. Muistoarvo koostui ikä- ja historia-arvosta ja nykyaika-arvo käyttö- ja taidearvosta.⁷³ Rakennuksen ikäarvo vaikutti katselijaan välittömämmin kuin historia-arvo, joka vaati tietoa kohteen synnystä ja vaiheista.⁷⁴ Suojelussa ristiriitoja aiheutti erityisesti ikä- ja käyttöarvon yhteensovittaminen.⁷⁵ Riegl korosti rakennuksen psykologista vaikutusta kokijaansa. Tällöin rakentamisaikaa tärkeämpi oli se hetki, jolloin nykyhetken tarkastelija yhdisti rakennukseen omat kokemuksensa sekä käsityksensä historiasta ja taiteesta.⁷⁶

Ranska, Englanti ja Saksa – vertailua

Restaurointikeskustelun huiput ajoittuvat eri maissa eri ajankohtiin. Yhteistä oli 1840-luvun vilkkaus. Ranskassa keskustelu kietoutui Viollet-le-Ducin Pariisin Notre-Damen suunnitelman, Englannissa Ruskinin kirjoitusten ja Saksassa Kölnin katedraalin ympärille. Englannissa käyty keskustelu oli sävyllään hillittyä, kunnes 1877 keskustelu kiihtyi, kannat jyrkkeneivät ja konservoiva linja alkoi voittaa alaa. Saksassa uusi keskustelun huippu alkoi 1890-luvulla ja jatkui yli vuosisadan vaihteen.⁷⁷ Hypoteesina voi esittää tällä olleen merkitystä Suomen kannalta. Saksan ja Suomen yhteydet olivat tunnetusti tiiviit.⁷⁸ ”Restaurointihuippu” osui Suomessa juuri 1890-luvulle ja restauroinnin asiantuntijuuden korostaminen voimistui siitä eteenpäin.⁷⁹

Restaurointi-ilmiötä käsittelevät yleisesitykset ovat paljolti keskittyneet pohtimaan Englannin, Ranskan ja Saksan vaihteita. Muut maat ovat jääneet kuvajaisten, vaikutteiden vastaanottajan asemaan ainoana poikkeuksena Italia, jonka painoarvoa on lisännyt erityisesti Rooman valtakunnan rakennusperintö.⁸⁰ Englanti, Ranska ja Saksa olivat 1800-luvulla Euroopan johtavia vaikuttajia poliittisesti, taloudellisesti tai ainakin kulttuurisesti, joten on ymmärrettävää, että myös restaurointikysymyksissä malli saatiin näistä maista. Kansainvälisesti kaikkein vaikuttavin henkilö on ilmeisesti ollut Viollet-le-Duc. Viollet-le-Ducia käsittelevissä kirjoissa käytetään runsaasti tilaa sen esittämiseen, mikä vaikutus hänellä on eri maissa ollut.⁸¹

Tanska, Norja ja Ruotsi

Taideakatemian professori Niels Lauritz Høyen (1798–1870) oli uranuurtaja Tanskan keskiaikaisen rakennuskannan ja taiteen kartoituksessa. Høyen teki vuosina 1829–1833 Tanskan maaseudulla neljä laajaa inventointimatkaa, joilla hän kiinnitti erityistä huomiota keskiaikaisiin kirkkoihin. Høyen pyrki herättämään kiinnostusta muinaismuistoja kohtaan.⁸² Tanskan ja Saksan välillä kiristänyt Schlesvig-Holsteinin kysymys⁸³ vaikutti myös keskiajan tutkimukseen. Tanskalaiset historiantutkijat pyrkivät 1840- ja 50-luvuilla löytämään oikeutusta Schlesvig-Holsteinin tanskalaisuudelle kaukaa menneisyydestä eli keskiajasta.⁸⁴

Laki kirkkojen suojelusta, *Lov om kirkesyn*, annettiin vuonna 1861. Sen mukaan kirkkoja tarkastettiin säännöllisesti sekä perustettiin historioitsija ja kaksi arkkitehtia käsittävä neuvo antava asiantuntijaelin. Laki sisälsi ajatuksen kirkkojen palauttamisesta alkuperäiseen tyyliin.⁸⁵

Myös Norjassa kiinnostuminen keskiajasta liittyi Euroopan poliittisiin kysymyksiin ja alueellisiin. Kielin rauhasa 1814 Tanska joutui luovuttamaan Norjan Ruotsille. Unioni Tanskan kanssa oli kestänyt vuodesta 1380 lähtien. Aika ennen unionia nähtiin nyt Norjassa sen itsenäisyyden ja suuruuden aikana.⁸⁶

Vuonna 1844 perustettiin muinaismuistojen suojelua ajava yhdistys *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkere Bevaring* taiteilija Johan Christian Dahlin (1788–1857) aloitteesta. Dahl oli erityisesti huolissaan puisten sauvakirkkojen säilymisestä. Sauvakirkkoja purettiin 1800-luvun kuluessa yli kuusikymmentä. Ensimmäinen kirkkojen ja hautausmaiden suojelua käsitellyt laki *Lov om kirker og kirkegarde* säädettiin 1897. Norjan näkyvin restaurointihanke oli kruunajaiskirkoksi nimetyn Trondheimin Nidarosin katedraalin loppuunsaattaminen, mistä muodostui koko 1800-luvun kestänyt ja 1900-luvun puolelle jatkunut projekti. Katedraalin rakentamisessa noudatettiin tyyliyhentäisyyseriaatetta, kuten tehtiin muissakin restauroinneissa vuosisadan vaihteeseen asti.⁸⁷

Ruotsissa muinaismuistolainsäädännön ja -hallinnon perusta laskettiin jo vuonna 1666 säädetyllä plakaatilla *Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. Vuodesta 1786 muinaismuistohallinto toimi *Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien* yhteydessä.⁸⁸ Siegrun Fernlundin mukaan vuonna 1828 annettu uusi asetus muinaismuistojen suojelusta heikensi suojelun mahdollisuuksia. Maanomistajalla oli oikeus purkaa alueellaan oleva muinaisjännös. Myös käsitys muinaistutkimuksen laadusta vaikutti purkamiseen, sillä kohteen fyysistä olemassaoloa tärkeämmäksi katsottiin sen dokumentointi ja säilyminen arkistossa, tutkimisen jälkeen muistomerkki voitiin purkaa. Asetuksen mukaan kirkkorakennus ei ollut muistomerkki, vaan se sisälsi muistomerkkejä, asetus ei siis ulottunut itse rakennukseen.⁸⁹ Tässä suhteessa asetus oli samantyyppinen kuin Suomesa vuonna 1883 annettu Muinaismuistoasetus.

Ruotsin vuoden 1867 uusi asetus muinaismuistojen suojelusta ei antanut Akatemialle tai valtionarkeologille aikaisempaa kovin paljon suurempia mahdollisuuksia puuttua kirkkojen muutoksiin tai purkamisiin. Toimenpidevalta oli seurakunnalla, jolle puolestaan piispan mielipide oli tärkeä. Rakentamista valvoi yli-intendentinvirasto. Lupa kirkon purkamiseen ja muutoksiin piti anoa Akatemialta, mutta se asettui harvoin vastustamaan näitä toimia. Niiden katsottiin seurakunnan väestötilanteen kannalta olevan tarpeellisia ja toisaalta Akatemialla ei ollut suuria mahdollisuuksia ja aina haluakaan ottaa kirkkoja vastuulleen.⁹⁰ Suhtautuminen muuttui 1800-luvun lopulla kun kirkkojen muutoksia ja purkamisia suunniteltiin usein alueilla, joilla toimet eivät olleet väestönpaineen takia tarpeellisia. Niitä ei voitu siten perustella

välttämättömyyden pakolla. Myös yleinen suhtautuminen kirkkojen säilyttämiseen alkoi muuttua.⁹¹

Kehitys Ruotsissa oli monilta osin hyvin samankaltainen Suomen kanssa. Ruotsin tilanteen teki toisenlaiseksi Akatemian rooli suojelussa sekä keskiaikaisten tuomiokirkkojen ja pitäjänkirkkojen suuri määrä. Pitäjänkirkkoja myös purettiin huomattavan paljon verrattuna Suomeen, jossa ainuttakaan keskiaikaista kirkkoa ei ole 1600-luvun jälkeen määrätietoisesti purettu ja käytetty uuden kirkon rakennusmateriaalina.⁹²

Keskiaikaisen arkkitehtuurin tutkimuksen ja keskiajasta vaikutteita saaneen uuden arkkitehtuurin pioneeri Ruotsissa oli Carl Georg Brunius (1793–1869). Hän oli itseoppinut arkkitehti, joka julkaisi keskiajan arkkitehtuuria käsitteleviä tutkimuksia ja suunnitteli mm. Lundin, Växsjön ja Linköpingin tuomiokirkkojen restauroinnit. Brunius noudatti restauroinneissaan tyyliyhentäisyyden periaatteita. Hän tosin saattoi säilyttää kirkossa useampia tyylikausia, jos ne olivat syntyneet keskiajalla. Myöhemmin tulleet lisät piti joko poistaa tai muuttaa siten, että niitä ei erottanut keskiaikaisista rakenteista.⁹³

Brunius edusti kuitenkin maltillisempaa linjaa kuin Helgo Zettervall (1831–1907), joka nousi muutamaksi vuosikymmeneksi johtavaan asemaan kirkkojen restauroinnissa. Zettervall oli matkustanut paljon Keski-Euroopassa ja hän tunsikin hyvin varsinkin tyyliyhentäisen restaurointilinjain periaatteet. Hänen tavoitteenaan oli kiinnittää Ruotsin kirkollinen rakentaminen kansainväliseen uusgotiikkaan.⁹⁴ Zettervall restauroi mm. Kalmarin, Upsalan ja Skaran tuomiokirkot. Lundin tuomiokirkon restaurointi saatettiin loppuun hänen suunnitelmansa mukaan, mikä tarkoitti käytännössä kirkon lähes täydellistä uudelleenrakentamista. Lundin tuomiokirkon suunnitelmaa vastustettiin kiihkeästi, mutta konservoivan linjan argumentit alkoivat päästä voitolle vasta 1890-luvulla. Gripsholmin linnan ja Upsalan tuomiokirkon restauroinnit herättivät kiihkeän kiistelystä restaurointien metodista.⁹⁵

Suomi

Suomessa restaurointiargumentoinnin vertailukohtena käytettiin erityisesti Tanskaa ja Ruotsia.⁹⁶ Ne olivat maantieteellisesti, historiallisesti ja taloudellisilta puitteiltaan lähempänä Suomea kuin esimerkiksi Ranska. Olikin taktisesti viisaampaa vedota niiden edistyskellisyteen, joka oli todellista varsinkin lainsäädännön ja suojelun organisoitumisen kannalta. Ruotsissa muinaismuistohallinnon liittyminen Akatemiaan antoi sille pitkän ja vahvan taustan, Tanskan laki kirkkojen suojelusta 1861 oli taas Suomen tilanteeseen nähden hyvin pitkälle viety toimenpide. Tanskaa ja Ruotsia voitiin siten hyvin käyttää esimerkkeinä sivistysmaista, joissa tämä asia oli ymmärretty hoitaa jo aikoja sitten kunnolla. Näin tehtiin Muinaistieteellisessä toimikunnassa sekä seurakuntiin että ylempiin viranomaisiin päin.⁹⁷

Mielestäni Suomi ei kuitenkaan ollut koko Euroopan mittakaavassa restaurointien ja suojelun suhteen pahasti

jälkeenjäänyt. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen harjoittama systemaattinen dokumentointi vuodesta 1871 lähtien ja 1880-luvulla säädetyt muinaismuistojen suojelun asetukset olivat täysin mukana samanaikaisessa kehityksessä muun Euroopan kanssa.

Suomessa tehtiin 1800-luvun puolivälissä ensimmäiset keskiaikaisten kirkkojen korjaukset, joita voisi kutsua restauroinneiksi. Niiden yhteydessä joko suunniteltiin tai toteutettiin määrätietoisesti toimia, jotka liittyivät kirkon johonkin sen alkuperäiseksi miellettyyn tilaan. Kyseessä ovat Naantalin kirkon ja Turun tuomiokirkon korjaukset.⁹⁸

Henrik Lilius on tutkinut Naantalin kirkon vaiheita.⁹⁹ Kirkko oli 1800-luvun puolivälissä huonossa kunnossa ja korjaus oli välttämätön. Jo vuonna 1847 korjausta suunniteltaessa kirkkoherra Reinhold Hertzberg perusteli uusien holvien muuraamista sillä, että kirkossa oli alunperin ollut tiiliholvi. Suurisuuntainen korjaussuunnitelma jäi tuolloin kuitenkin toteuttamatta. Korjaaminen tuli uudelleen ajankohtaiseksi 1850-luvulla. Tällöin kenraalikuvernööri Friedrich Wilhelm Rembert von Bergin kehotuksesta ja lainalupauksen avittamana seurakunta ryhtyi suunnittelemaan kirkon perusteellista korjaamista.¹⁰⁰

Kiinnostavaksi korjauksen tekee se, että kirkkoherra Carl Heickell perusteli kirkon korjausta lääninkuvernöörille suojeluargumentein. Hänen mukaansa kirkko oli eräs maan vanhimpia, siellä oli runsaasti historiallisia muistoja ja se oli myös esimerkki hyvästä arkkitehtuurista. Oli tärkeää saada kirkko lähemmäksi sitä mikä se oli alunperin ollut. Intendentti Ernst Bernhard Lohrmann toi keskusteluun vielä oman mielipiteensä. Suunnitelmasa ajateltiin holvit tehtäväksi säännöllisiksi. Lohrmannin mukaan tämä oli tarpeetonta, ja lisäksi myös vanhat pilarit oli syytä säilyttää. Lohrmann totesi, että tietty epä-säännöllisyys oli luonteenomaista Pohjolan kirkkorakennuksille. Kuitenkin jos kirkko aiottiin restauroida, oli holvit syytä rakentaa, mutta jos tyydyttäisiin vain korjaamaan, voitaisiin tehdä puukatto. Korjaus ja restaurointi olivat ainakin Lohrmannille erillisiä käsitteitä. Lopulta jopa senaatissa keskusteltiin asiasta. Senaatin päätöksen mukaan Naantalin kirkko tuli korjata sillä tyylillä, jolla se alunperin oli rakennettu, koska se oli eräs harvoja maan muinaismuistoja. Kirkon korjaus valmistui 1867.¹⁰¹

Naantalin kirkon yhteydessä 1850-luvulla käytiin siis jo täysipainoinen restaurointikeskustelu erilaisine argumentteineen. Kirkkoherra perusteli toimenpiteitä tyly-yhtenäisyysargumentilla, kirkko tuli saada lähemmäs sitä mitä se alunperin oli ollut. Tämän toiveen toteuttivat arkkitehdit Frans F. W. Lüchou ja Georg Th. P. Chiewitz tekemällä suunnitelman, jossa kirkko holvattiin uudestaan mutta korjattuna muodoiltaan säännölliseksi. Samaa kantaa edusti senaatti. Lohrmann puolestaan esitti säilyttävän linjan argumentin, jonka mukaan vanhat pilarit ja siten holvien epä-säännöllisyys tuli säilyttää, koska epä-säännöllisyys oli luonteenomaista Pohjolan vanhoille kirkkoille. Näyttää siis siltä, että 1850-luvulla ainakin

senaatti, intendentinkonttorin arkkitehdit ja Naantalin kirkkoherra olivat täysin valmiita käymään restaurointikeskustelua samoilla argumenteilla kuin sitä käytiin Keski-Euroopassa samaan aikaan.

Turun palon jälkeen oli myös tuomiokirkko surkeassa tilassa. Sitä oli kunnostettu ulkoapäin melko suurilla summilla, mm. julkisilla varoilla ja kolehdeilla. Kirkon sisäpuolta oli kunnostettu vain yksityisten lahjoitusten avulla. Tuomiokirkon sisätilan systemaattinen korjaus lähti liikkeelle, tosin hitaasti, 1860-luvulla. Vuonna 1865 perustettiin *Komitén för återställandet af Åbo domkyrkas fornminnen*. Seura otti ensimmäiseksi tehtäväkseen sarkofagin hankkimisen Kaarina Maununtyttären jäännöksille ja Kankaisten kappelin korjaamisen, johon sarkofagi asetettiin.¹⁰²

Seuraavaksi työn alle otettiin Tottien, Tavastin ja Stålhandsken hautakuorit. Koristamiseen kuuluivat seinä- ja lasimaalauksen tekeminen. Seinämaalauksista komiteaa ehkä eniten arvosteltiin jälkeensä. Ne nimittäin noudattivat varsin tarkkaan keskieuropalaisia esikuvia siten, että malleina käytettiin Viollet-le-Ducin Nôtre Dame-mallikirjaa.¹⁰³ Komitean tavoitteena oli kirkon koristaminen, ei niinkään jonkin aikaisemman tilan palauttaminen. Komitean toiminta hiipui vähitellen ja se piti viimeiset kokouksensa 1900-luvun alussa, jolloin tuomiokirkon restauroimisesta käytiin jo ankaraa julkista keskustelua.

2. Keskiaikaisten kirkkojen tutkimuksen alkutaival Suomessa

Keskiaikaisiin kirkkoihin ja niiden irtaimistoon kiinnitettiin huomiota suurvalta-ajan Ruotsissa myös suojelukysymyksenä. Menneisyys oli valtakunnalle niin tärkeä, että sen selvittäminen katsottiin tarpeelliseksi virallistaa. Antikvaarinen toiminta järjestettiin 1600-luvun kuluessa ja ensimmäiset valtakunnanantikvaarit nimitettiin 1630.¹⁰⁴ Vuonna 1666 säädetty *Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och antiqviteter* määritteli muinaismuistot kruunun omaisuudeksi. Määräys koski ensisijaisesti esihistoriallisia jäänteitä, mutta käsitti myös kirkot, luostarit ja koko niiden irtaimiston. Kirkot katsottiin osaksi kansallista taloutta, ja seurakunnilla oli velvollisuus pitää tästä omaisuudesta huolta.¹⁰⁵

Valtiolla oli lunastusoikeus esimerkiksi metallilöytöihin yhdellä kolmasosalla niiden arvosta. Tutkimus synytyikin ehkä enemmän valtion tarpeesta inventoida omaisuutensa eli lain piiriin kuuluvat kohteet kuin puhtaasta halusta tutkia ja suojella. Tutkimuksen alku tämä oli siinä mielessä, että inventointi oli dokumentointia, joka taas on tutkimuksen perusedellytys. Plakaatin yhteydessä järjestettiin myös antikviteettihallinto antamalla perustamiskirja antikviteettikollegiolle, joka aloitti toimintansa vuonna 1668.¹⁰⁶

8. Turun tuomiokirkko, Kaarina Maununtyttären kuori (Kaarina Maununtyttären kuori) sisäänkäynti vuonna 1924 korjaustöiden aikana. Koristeaiheina 1860-luvun lopulla tehdyissä maalauksissa käytettiin mm. Kaarina Maununtyttären nimikirjaimista muodostettua monogrammia.

Vuoden 1666 plakaatin seurauksena käynnistettiin inventointeja, joissa papiston ja nimismiesten piti toimia tiedon kerääjinä. Tietoja kokosivat myös stipendiaatit ja virkamiehet matkoillaan. Keräyksen ensimmäisessä vaiheessa Suomesta lähetettiin tiedot 30 pitäjältä.¹⁰⁷ Suomen kannalta tärkein virkamies oli Elias Brenner (1647–1717), joka vuosina 1670–1672 tarkasti 40 kirkkoa ja kolme linnaa. Matka kulki Turun, Pohjanmaan, Uudenmaan, Viipurin ja Hämeen kautta. Brenner piirsi ja keräsi asiakirjoja ja teki myös akvarelleja.¹⁰⁸

Suurvaltakauden jälkeen ei inventointia harjoitettu enää yhtä laajasti ja antikviteetit väistyivät tärkeydessä taide-esineiden tieltä. Historiantutkimus suuntautui toisaalle. Syynä oli suurvalta-aseman romahtaminen, talou-

dellinen kriisi ja valistuksen aikakausi. Johtoajatuksena oli hyöty, ja pappeja ohjattiin jakamaan hyödyllistä tietoa seurakuntalaisille, ei keräämään hyödyttömiä pidettyjä tietoja.¹⁰⁹

Joitakin kyselyitä papistolle kuitenkin tehtiin. Turun tuomiokapituli pyysi 1740-luvun lopussa tietoja ja kuvauksia kirkkojen muistomerkeistä. Vastauksia tuli 77 pitäjältä. Vastaukset olivat tasoltaan vaihtelevia, mutta ne sisältävät kuitenkin arvokasta tietoa reformaation jälkeisestä kirkkointeriööristä. Vuonna 1760 vastauksia tuli Turun ja Porvoon hiippakunnista eli Suomen alueelta, vähän muista Ruotsin hiippakunnista.¹¹⁰

Kiinnostusta keskiaikaan oli Turun Akatemian piirissä jonkin verran. Vuonna 1700 Daniel Juslenius väitteli ai-

heella *Aboa vetus et nova*, jossa hän kuvasi Turun tuomiokirkkoa ja sen esineistöä ylistävään sävyyn.¹¹¹ Vuodesta 1723 Turun Akatemian professorina toiminut Algot Scarin oli kiinnostunut historiallisista rakennuksista ja hänen alaisuudessaan Turun Akatemiassa tehtiin useita tähän liittyviä väitöksiä. Scarin oli kiinnostunut sekä piispa Henrikin sarkofagista että Turun tuomiokirkosta ja hän kirjoitti oppaan kuninkaalle tuomiokirkon esineistöstä. Johan Bilmark nimitettiin Scarinin seuraajaksi vuonna 1763. Hänen alaisuudessaan tehtiin edelleen historiallisiin rakennuksiin liittyviä väitöksiä, mm. Henrik Gabriel Porthan väitteli Turun tuomiokirkosta.¹¹²

Kirkkojen tutkimuksen historia on alkuvaiheissaan niukka. Merkillepantava on valistuksen ajan vaikutus, joka näkyi tutkimuksen lähes täydellisenä puuttumisena. Sitä suuremmalta tuntuu se muutos, joka 1800-luvun kuluessa tapahtui. 1700-luvun puolivälin väitöskirjojen jälkeen seuraava historiallisiin rakennuksiin liittyvä julkaisu oli Karl August Bomanssonin (1827–1906) ja Henrik August Reinholmin (1819–1883) kirja Kastelholmas-ta vuodelta 1856. Bomansson nimitettiin 1859 senaatin arkiston amanuenssiksi ja hänestä tuli arkiston uudelleenorganisoinnin yhteydessä Valtionarkiston ensimmäinen hoitaja 1870. Sixten Ringbomin mukaan Bomanssonin vuosina 1857, 1858 ja 1859 tekemät antikvaariset tutkimusretket olivat ensimmäiset laatuaan. Reinholm oli koulutukseltaan teologi. Hän oli kiinnostunut kansatieteellisestä aineistosta, joka usein sivusi myös kirkkoja, esimerkiksi niiden rakentamiskertomuksia jättiläisineen.¹¹³

Kirjallisuushistorioitsija Sven Gabriel Elmgren (1817–1897) käsitteli pitkässä artikkelissaan Paraisista myös kirkkoa (1847) ja hän julkaisi artikkelin myös Naantalin luostarista. Reinholm ohjasi hieman nuo-

rempaa Adolf Lindmania. Lindman oli Turun linnan vankilapastori ja hänen kiihkeän harrastuksensa kohteena olivat Turun monumentit. Tuomiokirkon korjauskomitean sihteerinä toimineen Lindmanin vaikutuksesta avattiin vuonna 1862 Kaarina Maununtyt-tären pahoin vaurioitunut hautaholvi.¹¹⁴ Tästä lähti liikkeelle kansalliselle tasolle levinnyt rahankeräys uuden sarkofagin hankkimiseksi. Samalla käynnistyi ilmeisesti Suomen ensimmäinen julkinen keskustelu monumenttien suojelusta.¹¹⁵

Kiinnostus Suomen historiaa kohtaan lisääntyi 1850–60 -luvulla. Mahdollisuudet tutkimukseen paranivat monella tapaa. Senaatin arkistosta muodostettiin Valtionarkisto, Aleksanterin yliopiston opettajakunta kasvoi, tutkijakunta lisääntyi ja historian lähdesarjoja julkaistiin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran piiriin perustettiin vuonna 1864 jaos historiantutkijoille, Historiallinen osakunta, joka erosi itsenäiseksi Suomen Historian Seuraksi vuonna 1875. Vuonna 1866 perustettiin julkaisusarja *Historiallinen Arkisto*.¹¹⁶ Tämä kaikki antoi aivan uudet mahdollisuudet myös keskiajan ja keskiaikaisten kirkkojen tutkimukselle.

1800-luvulla vuoteen 1870 mennessä Suomen keskiaikaan tai keskiaikaisiin kirkkoihin liittyviä julkaisuja ja niiden kirjoittajia oli vain muutamia. Julkaisemisen taitekohta oli vuoden 1870 paikkeilla. Jos asiaa tarkastelee Tallgrenin toimittaman *Suomen arkeologisen bibliografian* avulla, saa tulokseksi, että vuosina 1800–1870 julkaistiin vain 5 keskiaikaisia kirkkoja koskevaa kirjoitusta¹¹⁷, kun taas vuosina 1870–1879 jo 22 kappaletta. Muutoksen käännteentekevyyttä konkretisoi K. K. Meinanderin toteamus vuonna 1908: mitään Suomen taidehistorian aikakautta ei ole tutkittu niin hyvin kuin keskiaikaa.¹¹⁸

III KESKIAIKAISET KIVIKIRKOT SUOMESSA

1. Muutosten keskellä

Keskiaikaiset kirkot tutkittavan ajan kontekstissa

Mielikuvissa 1800-luvun Suomi on usein staattinen, muuttumaton yhtenäiskulttuurin maa. Monien nykytutkijoiden mukaan käsitys yhtenäiskulttuurista rakennettiin tietoisesti 1800-luvun loppupuolella. Yhtenäisen suomalaisuuden alle peitettiin sekä alueelliset että yhteisöjen sisällä vallinneet erot.¹

Perustavalaatuisin jako oli ihmisten kuuluminen kärkeästi jakaen kahteen ryhmään, säätyläisiin ja rahvaaseen, kirjasisivistyksen ja ruumiillisen työn maailmoinhin. Erot olivat myös alueellisia. Risto Alapuro on tutkimuksessaan tuonut esille Suomen yhtenäistymiskehityksen, joka hänen mukaansa tapahtui vasta 1800-luvun jälkipuoliskolla. Alapuro jakaa 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen Suomen viiteen toisistaan eroavaan alueeseen, joiden välillä ei välttämättä ollut kovinkaan paljon kanssakäymistä. Alueet ovat lounainen Suomi, Pohjanmaa, Viipurin lääni, itäinen Suomi ja Pohjois-Suomi. Näistä kolme ensimmäistä muodostivat taloudellisesti aktiivisen osan Suomea. Lounainen Suomi kattoi Turun ja Porin, Hämeen ja Uudenmaan läänit. Se suuntautui Tukholmaan ja sen alueella oli vauraita kartanoita ja talonpoikaistoa. Myös Pohjanmaa oli suuntautunut Tukholmaan, mutta poikkesi edellisestä yhteisöllisen rakenteensa vuoksi. Viipurin lääni oli puolestaan suuntautunut Pietariin ja sillä oli Vanhana Suomena suuriruhtinaskunnan muista alueista poikkeava historia.² Alapuron mukaan yhtenäistymisen sai aikaan suuriruhtinaskunnan painopisteen siirtyminen etelään, kohti Helsinkiä ja Pietaria, jotka syrjäyttivät Turun ja Tukholman. Yhdistäviä tekijöitä olivat erityisesti rautatiet ja kohti kotimaista keskusta suuntautunut talous.³

Perti Haapala on puolestaan jakanut 1800-luvun Suomen kahteen alueeseen. Rannikkoseudut, kehittyneimmät viljelysseudut, isohkot kaupungit ja sisämaan teollisuuskeskukset muodostivat Etu-Suomen, nykyajan ja edistyksen alueen. Etu-Suomen takana aukeni laaja Sisä-Suomi, jonka osana oli edustaa mennyttä aikaa ja takapajuisuutta.⁴ Haapalan Etu-Suomi vaikuttaa samalta alueelta kuin Alapuron kolme taloudellisesti aktiivista aluetta eli lounainen Suomi, Viipurin lääni ja Pohjanmaa. Jako on kiinnostava, sillä keskiaikaiset kirkot sijoittuvat juuri tälle Haapalan kuvaamalle Etu-Suomen ja Alapuron taloudellisesti aktiiviselle alueelle. Olivatko keskiaikaiset kirkot siten vauraan alueen arvolle sopiva ”nykyajan menneisyys”?

Tutkimuksessani on kyseessä ajanjakso, jonka kuluessa Suomi yhtenäistyi sekä taloudellisesti että liikenteen avulla maantieteellisesti.⁵ Samaan aikaan rakennettiin mielikuvaa koko maan kattavasta yhtenäiskulttuurista esimerkiksi Topeliuksen ”Jumalalta saatu kansaluonne”-ajatuksen avulla.⁶ Kiinnostavaa onkin, että tässä prosessissa keskiaikaisesta kirkosta tuli yhtenäisen Suomen pitkän menneisyyden symboli, vaikka niitä todellisuudessa oli vain pienessä osassa Suomea.

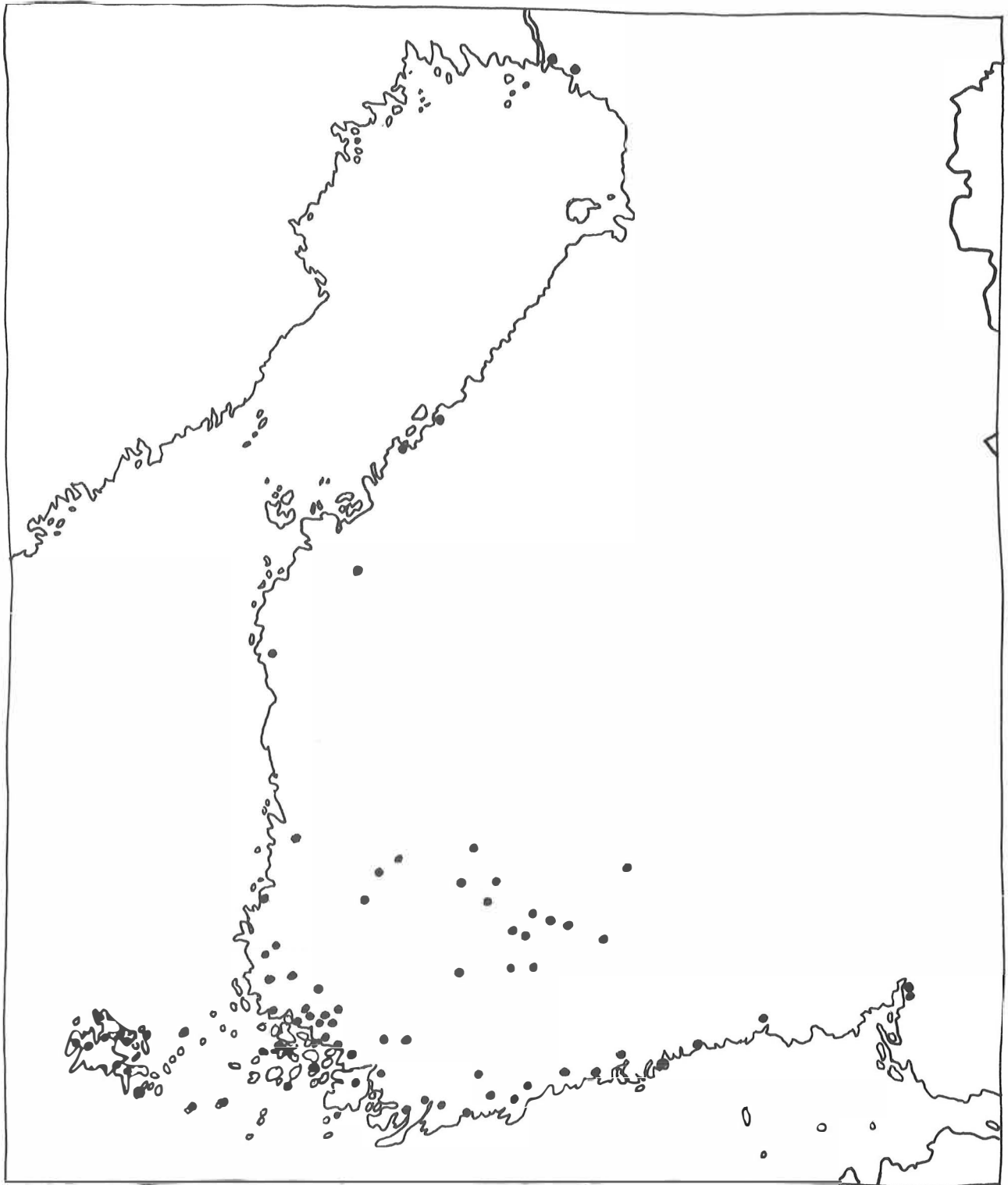
Tutkimukseni koko aineisto käsittää keskiaikaiset tai keskiaikaisperäiset kivikirkot.⁷ Yhteensä näitä oli 77 kappaletta vuosina 1870–1920, mistä 68 oli ns. toimivia eli jumalanpalveluskäytössä olevia kirkkoja ja 9 ns. autiokirkkoja eli jumalanpalveluskäytöstä pois jätettyjä kirkkoja.⁸ Autiokirkkoja olivat Hattula, Isokyrö, Karkku, Keminmaa, Messukylä, Pälkäne, Sipoo, Tyrvää ja Viipurin kaupunginkirkko.⁹

Kaikkiaan 22 kirkkoa laajennettiin 1600-luvun alun ja 1860-luvun välisenä aikana. Se voitiin tehdä pidentämällä runkokuonetta tai liittämällä siihen kuoriosaa. Useimmiten kirkko laajennettiin ristikirkoksi. Kirkkoa voitiin myös laajentaa moneen otteeseen kuten Närpiössä ja Huittisissa tehtiin.

Asetelmaan on kerätty kaikki keskiaikaiset autioitettut ja laajennetut kivikirkot sekä autioksi jättämisen tai laajentamisen vuosiluvut. Laajentamisen vilkkain kausi ulottuu 1700-luvun lopulta 1800-luvun puoliväliin. Autioksi jättäminen taas lisääntyi vasta laajentamiskauden loppuvaiheessa. Uuden kirkon rakentamisesta tuli siten laajentamista parempi vaihtoehto 1800-luvun jälkipuolella. Joissakin tapauksissa autioksi jättämisen vaihtoehtona oli laajentaminen, mutta lopputulokseksi tuli uuden rakentaminen kuten tapahtui Hattulassa ja Messukylässä.¹⁰

Vuosien 1870–1920 aikana seurakuntien ja kirkkojen määrä kasvoi jatkuvasti.¹¹ Samaan aikaan keskiaikaisten käytössä olevien kirkkojen määrä hitaasti hieman väheni. Käytöstä poistuivat 1870–1920 välisenä aikana Isokyrö, Messukylä, Sipoo ja Karkku, toisaalta Viipurin kaupunkiseurakunnan kirkko otettiin takaisin jumalanpalveluskäyttöön vuonna 1913. Sen sijaan keskiaikaisten kirkkojen suhteellinen osuus maan koko kirkkokannasta pieneni nopeasti. Mekanistisesti ajatellen keskiaikaisten kirkkojen painoarvon olisi pitänyt pienentyä samassa suhteessa. Näin ei kuitenkaan käynyt, sillä keskiaikaiset kirkot saivat osakseen kasvavaa huomiota, kiinnostusta ja arvonantoa. Lisäksi se, oliko kirkko käytössä vai ei, ei enää tutkimani jakson loppupuolella välttämättä vaikuttanut rakennuksen arvostukseen ja sitä kautta sen huoltamiseen.

Kirkkojen sijainnilla voi sanoa olleen saman kehityksen kuin kirkkojen lukumäärälläkin: kirkot periferisoituivat samalla kun niiden arvostus kasvoi. Keskiaikaiset kirkot sijaitsivat maalla, yleensä pitäjänkeskuksissa. Kaikista kirkosta vain seitsemän (Naantali, Porvoo, Rauma, Turku ja kaksi Viipurissa) sijaitsi kaupungissa. Keskiaikaiset kirkot ikäänkuin maalaistuivat, ne jäivät syrjään sekä väestönkasvun kasvupisteistä että liikenteellisesti.

Tutkimuksen aineistoon kuuluvat 77 keskiaikaista kivikirkkoa

Alatornio, Eckerö, Espoo, Finström, Föglö, Geta, Halikko, Hammarland, Hattula, Hauho, Helsingin pitäjä (Vantaa), Hollola, Huittinen, Inkoo, Isokyrö, Janakkala, Jomala, Kaarina, Kaarlela, Kalanti (vuoteen 1936 Uusikirkko T1), Karkaa, Karkku, Keminmaa, Kemiö, Kirkkonummi, Korppoo, Kumlinge, Kökar, Laitila, Lammi, Lemland, Lempäälä, Lemu, Lieto, Lohja, Maaria, Masku, Messukylä, Mynämäki, Naantali, Nauvo, Nousiainen, Närpiö, Parainen, Pedersöre, Pernaja, Perniö, Pertteli, Pohja, Porvoo, Pyhtää, Pälkäne, Raisio, Rauma, Renko, Rusko, Rymättylä, Saltvik, Sauvo, Sipoo, Siuntio, Sund, Sysmä, Sääksmäki, Taivassalo, Tammela, Tenhola, Turun tuomiokirkko, Tuulos, Tyrvää, Ulvila, Vanaja, Vehkalahti, Vehmaa, Viipuri (maaseurakunnankirkko), Viipuri (kaupunginkirkko), Vårdö

Asetelma 1

Keskiaikaisten kivikirkkojen laajentaminen, autioittaminen ja raunioituminen 1600-luvulta lähtien

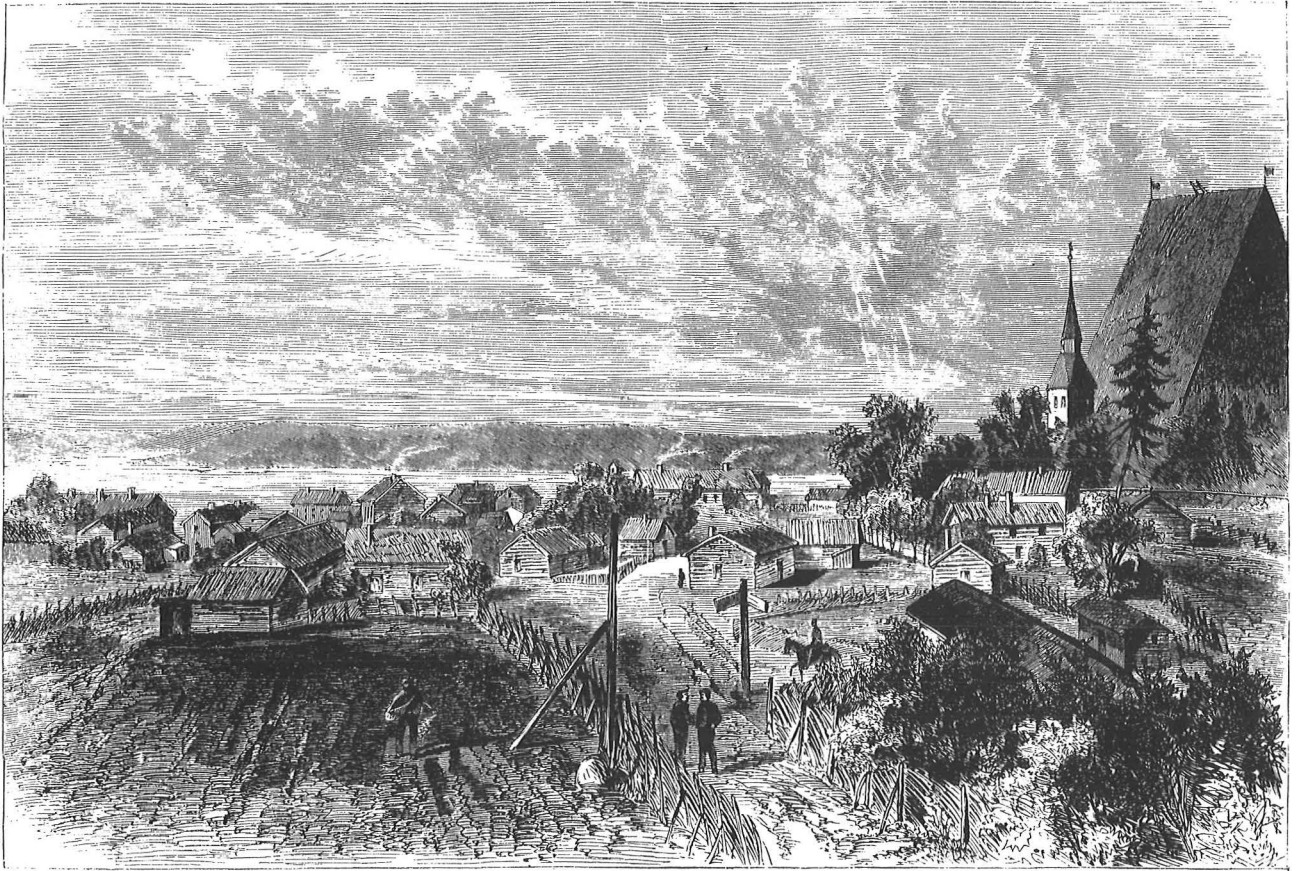
Asetelma sisältää vain kirkkosalin laajentamisen, esimerkiksi tornien rakentaminen jää näin asetelman ulkopuolelle.
+= ristikirkko, E=etelä, I=itä, P=pohjoinen, L=länsi

Jaksot	Laajentamiset	Autiokirkot	Raunioituminen
1600–1725	<i>Viipurin kaup. kirkko</i> 1628–40 (P, I) ¹ <i>Närpiö</i> 1653 (I) <i>Mustasaari</i> 1650-luku (I, uusi kuori) <i>Kaarlela</i> 1711 (asehuone yhdistettiin kirkkosaliin)	<i>Hämeenkoski</i> 1600-luvun alkupuoli <i>Renko</i> 1600-luvun puoliväli	<i>Hämeenkoski</i> 1600-luvun alkupuoli <i>Rauman vanha kaup. kirkko</i> 1630–40 -luku <i>Renko</i> 1600-luvun loppupuoli
1726–1750	<i>Närpiö</i> 1732–36 (E-sakara) <i>Mustasaari</i> 1749–53 +		
1751–1775	<i>Kirkkonummi</i> 1760–61 (L) <i>Närpiö</i> 1771–73 +	<i>Vihti</i> 1772	
1776–1800	<i>Lemland</i> 1777–78 (kuori) ² <i>Tammela</i> 1781–85 (L) <i>Vårdö</i> 1784 (L) <i>Kaarlela</i> 1786–89 + <i>Pedersöre</i> 1787–95 + <i>Huittinen</i> 1793 (L- ja E-sakarot) <i>Messukylä</i> (E-sakara) <i>Alatornio</i> 1797 + <i>Kaarlela</i> 1798–1803 (L) <i>Halikko</i> 1799 (kuori)	<i>Viipurin kaupunginkirkko</i> 1793 <i>Keminmaa</i> 1799	
1801–1825	<i>Halikko</i> 1812–14 + <i>Espoo</i> 1821–23 +		<i>Vihti</i> 1801
1826–1850	<i>Jomala</i> 1828–44 + <i>Viipurin maask:n kirkko</i> 1830-luvun alku ³ <i>Symä</i> 1833–34 + <i>Lempäälä</i> 1835–38 + <i>Sääksmäki</i> 1839–60 + <i>Janakkala</i> 1848-49 +	<i>Pälkäne</i> 1839	
1851–1875	<i>Kirkkonummi</i> 1856–58 + <i>Huittinen</i> 1856–63 + (P-sakara) <i>Saltvik</i> 1858 (kuori) <i>Föglö</i> 1859-60 +	<i>Tyrvää</i> 1855 <i>Hattula</i> 1857	<i>Mustasaari</i> 1852 (tulipalo)
1876–1900	<i>Hauho</i> 1880–82 (asehuone yhdistettiin kirkkosaliin)	<i>Isokyrö</i> 1878 <i>Messukylä</i> 1879 <i>Sipoo</i> 1885	<i>Pälkäne</i> 1890
1901–1925	<i>Lieto</i> 1902 (kuori)	<i>Karkku</i> 1913	

¹ Ajoitus perustuu Markus Hiekkasen vuonna 2000 julkaistavan kirjan Suomen keskiajan kirkot ja kirkkokulttuuri käsikirjoitukseen.

² Vuonna 1679 rakennettu hautakuori yhdistettiin kirkkoon kuoriksi.

³ Kirkosta purettiin väliseiniä, jolloin kirkkosali laajeni.

9. Suomen Kuvalehti kuvasi vuonna 1875 Lohjannummea näin: ”Souda joskus satasaarista, kaunista Lohjanselkää myöten etelään päin, niin paistaa jo kaukaa sinulle vastaan korkea ranta ja siltä rannalta pikku kaupunki. Kaupunkiko? [...] Meidän edessämme on Lohjannummi, väkirikkaan ja varakkaan Lohjan pitäjän kirkonkylä. Suureksi osaksi hyvin rakennettuina talojensa, säännöllisten katujensa ja erittäin komean vanhan kirkkonsa, apteekkinsa, postikonttorinsa y.m. suhteen se ansaittaisikin täydellä syyllä kaupungin nimen [...]”

Jo 1890-luvulla esimerkiksi Hollolan ja Kaarinan kirkot olivat jääneet kauaksi ”valtamaanteistä ja laivalaitureista”.¹²

1800-luvun jälkipuoliskolla muutto suuntautui yhä enemmän maalta kaupunkeihin tai uusiin taajamiin, ja kehitys voimistui erityisesti 1870-luvulta lähtien. Nämä ”taajaväkiset yhdyskunnat” kasvoivat aikaisempaan verrattuna uudensuomalaisiin paikkoihin, uusien liikennereittien varrelle ja elinkeinojen äärelle, rautateiden, vesireittien ja teollisuuskeskittymien ympärille. Esimerkkejä tästä pitäjän ja seurakunnan muuttuneesta väestöllisestä ja liikenteellisestä painopisteestä ovat Hollola-Lahti, Sääksmäki-Valkeakoski, Tammela-Forssa, Messukylä-Tampere, Tyrvää-Vammala ja Karkku, jossa uusi kirkko tehtiin pitkän kiistelön jälkeen liikenteellisesti otollisempaan paikkaan. Aina painopiste ei muuttunut, sillä joissakin pitäjissä kuten Lohjalla ja Paraisilla asutus ja taloudellinen aktiivisuus keskittyi kirkon läheisyyteen.¹³ Huittisissa teollisuuden ympärille kehittyneen Äetsän syntyminen ei horjuttanut Huittisten kirkonkylän eli Lauttakyllän asemaa pitäjän keskuksena.

Maaseutu alkoi 1800-luvun lopulla saada uudenlaisia merkityksiä rauhan ja sopusoinnun työssijana, kaupunkien hälyn vastakohtana. Kaarinan kirkko oli ”kappale muinaisuuden ja ikuisuuden rauhaa keskellä nykyajan hälinää ja kulkua.”¹⁴ Käsitukset olivat kuitenkin ristiriitaisia, sillä toisaalta maaseutu voitiin nähdä takapa-

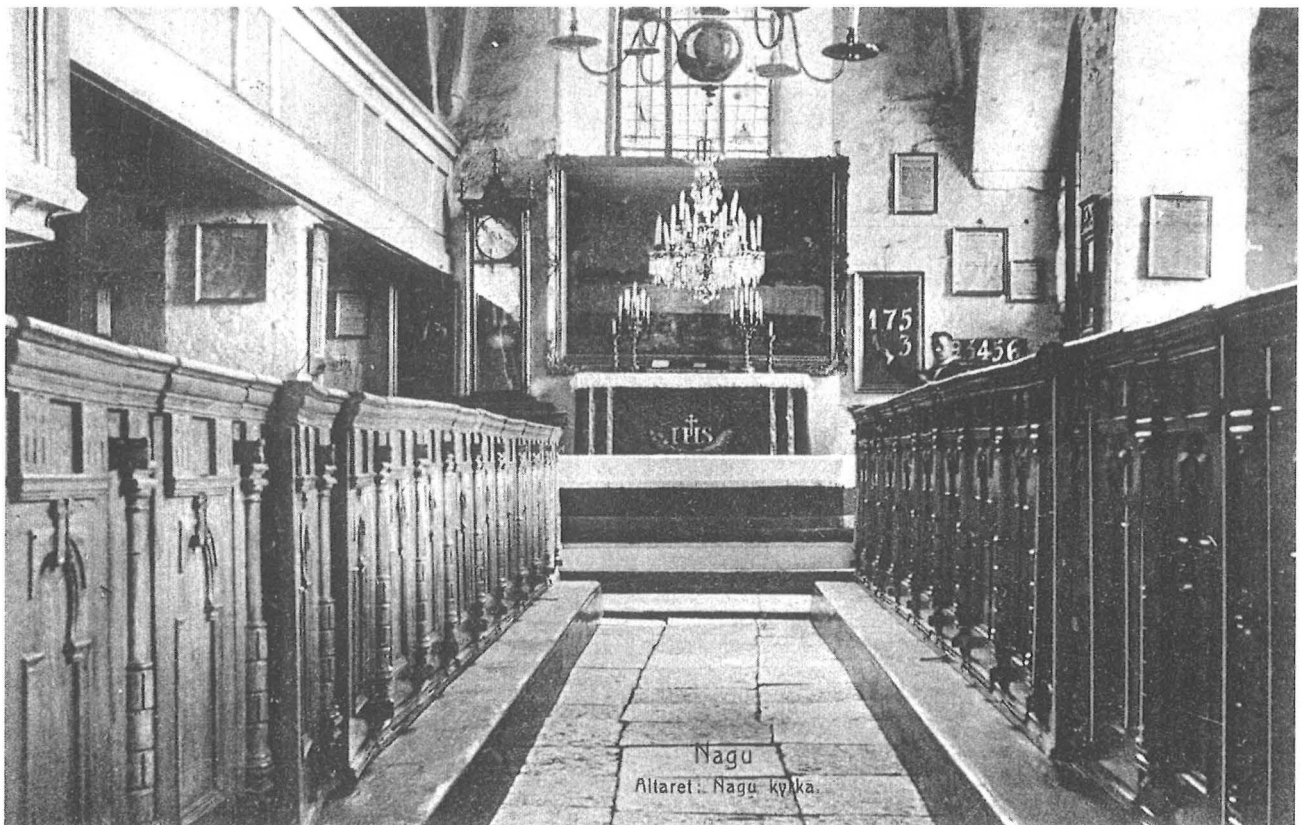
juisena kehityksen jarruna. Tätä ehkä selittää Haapalan jako, jolloin Etu-Suomen maaseutu, johon keskiaikaiset kirkot kuuluivat, olisi positiivista maaseutua ja Sisä-Suomen maaseutu kielteisten mielikuvien takapajulaa. Kun talonpoikaisto 1800-luvun jälkipuoliskolta lähtien nostettiin ainakin fennomaanipiireissä ihanteeksi, ihanteen esikuvana oli ilmeisesti juuri Etu-Suomen vauras talonpoika.

Keskiaikaisten kirkkojen muutospainee

Keskiaikaiseen kirkkoon kohdistuivat 1800-luvulla monet erilaiset muutospainee. Näitä aiheuttivat väestönkasvu, hygieniaan ja mukavuuteen liittyvät tekijät, yhteiskunnan muutokset ja suojeluvaatimukset.¹⁵ Seuraavassa pohdin muutospaineeita kirkon käytön eli seurakunnan kannalta. Pohdin myös toimenpiteiden seurauksia ja näistä aiheutuneita suojelullisia näkökohtia, jotka saattoivat ilmetä itse toimenpidettä paljon myöhemmin.¹⁶

Väestönkasvu ja tilaongelmat

Suomen keskiaikaiset kirkot ovat suuria verrattuna Suomen väestömäärään keskiajalla ja esimerkiksi Ruotsin keskiaikaisiin kirkkoihin. Kirkot riittivät pitkään

10. Nauvon kirkossa lehterillä istujat olivat sekä alttarilla liturgiaa toimittavan että saarnatuolissa puhuvan papin yläpuolella. Saarnatuolin kulma näkyy kuvassa vasemmalla yläkulmassa. Postikortti 1910-luvun alusta.

sellaisinaan pitäjän väestölle eikä suuria muutoksia tarvittu. Väestö alkoi kuitenkin kasvaa suhteellisen nopeasti 1700-luvun puolivälistä lähtien 1600-luvun lopun suurien nälkävuosien ja iso- ja pikkuvihan melskeiden jälkeen. Kirkkorakennuksen kannalta väestönkasvusta tuli ongelma, koska mahdollisimman monen, ihannetapauksessa jokaisen pitäjäläisen, oli mahduttava sanankuuloon.

Tilaongelman ratkaisuun oli kolme keinoa: lehterien rakentaminen, kirkon laajentaminen tai kokonaan uuden kirkon rakentaminen. Lehterit rakennettiin usein yksi kerrallaan siten, että lopulta kirkon kaikki kolme sivua alttaripäätä lukuunottamatta oli rakennettu ”umpeen”. Lehterit olivat käytännöllinen ja helppo tapa lisätä tilaa, materiaalina voitiin käyttää puuta eikä rakenne ollut kovin monimutkainen. Lisäksi lehterien rinta-aidat tarjosivat oivan mahdollisuuden koristella kirkkoa lisää.

Lehtereistä tuli myös ongelmia. Niiden rakenteet natisivat ja kovapohjaiset kirkkokengät kopisivat lautalattiaa vasten. Hyvinkin lähelle saarnatuolia rakennetuilta lehtereiltä jumalanpalvelusta seuraava väki saattoi häiritä sekä pappia että hänen kuuntelemistaan. Kun lehterit vielä oli tarkoitettu lähinnä palvelusväelle ja nuorisolle, voi kuvitella ettei meno ollut aina hartaan hiljaista.¹⁷

Lehterit jouduttiin väistämättä rakentamaan ikkunoiden eteen, ja niin ne pimensivät osan pienehköistä ja melko korkealla sijaitsevista ikkunoista tulevasta vähästäkin valosta.¹⁸ Kirkon pimentyminen aiheutti puolestaan paineita ikkunoiden suurentamiseen. Tämä tuhosi keskiaikaisia muurirakenteita ja samalla myös maalauksia.

Lehtereitä rakennettaessa voitiin vahingoittaa rappausta ja samalla maalauksia. Lehterit saattoivat myös muuria koskettaessaan hangata vähäisellä liikkeellään laastin ja maalaukset pois. Maalausten tarkastelun kannalta lehterit olivat hankalia, koska ne peittivät keskiaikaiset maalaukset. Toisaalta lehtereiltä maalauksia saattoi tarkastella lähempää.¹⁹

Kun lehterien antama lisätila ei enää riittänyt, ryhdyttiin seurakunnassa pohtimaan muita keinoja. Tällöin tulivat esille kirkon laajentaminen ristikirkoksi kokonaan tai osittain, kirkon pidentäminen tai kirkkosalin tilan lisääminen uuden kuorin avulla. Kaikkiaan 22 kirkkoa laajennettiin 1600-luvulta lähtien. Viimeiset laajennukset ristikirkoksi ovat Huittinen, jossa kirkko laajennettiin vuosina 1856–63 lopullisesti ristikirkoksi, Föglö 1859–60 ja Sääksmäki, jossa vuonna 1840 aloitettu kirkon laajentaminen valmistui vuonna 1860.

Kirkkojen laajentaminen loppui 1860-luvun alkupuolella. Sen ei ilmeisesti voi katsoa olleen seurausta herränneestä kirkkojen arvostamisesta muinaismuistoina. Tarkasteltaessa kirkkojen laajentamista väestönkasvun kannalta voi laajentamisten loppumisen syyksi esittää väestönkasvun painopisteiden muuttumisen. Väestönkasvu jatkui maaseudulla ja muutto suuntautui pitäjänkeskuksiin aina 1870-luvulle asti, minkä jälkeen muutto suuntautui enevässä määrin pois pitäjänkeskuksista. Kasvu keskittyi kaupunkeihin ja uusiin asutuskeskuksiin ja kirkkoja tarvittiin uusille alueille.

Väestönkasvuun perustuva selitys ei tosin valaise sitä,

11. Sääksmäen kirkon interiööri alttarilta lounaaseen. Uudet lehterit rakennettiin ja ikkunoita suurennettiin 1830-luvulla alkaneessa kirkon laajennuksessa. Sisäkulmauksessa on yksi vuonna 1899 hankituista ripauuneista. Kuva on vuodelta 1920.

miksi vanhan kirkon autioksi jättämisestä tuli 1800-luvun loppupuolella selvästi kirkon laajentamista suositumpi ratkaisu. Syynä saattoivat olla sekä uuden ihailu että tyyliihanteet. Laajentamalla ei katsottu enää saatavan hienoa kirkkoa. Ristikirkkotyyppi oli jo viimeistään 1850-luvulla muuttunut vanhanaikaiseksi.²⁰ Todennäköisesti lääninarkkitehdit vaikuttivat seurakunnan ratkaisuun. Messukylässä Hämeen lääninarkkitehti Alfred Cavén antoi lausunnon vanhan kirkon korjaamisen toivottomuudesta.

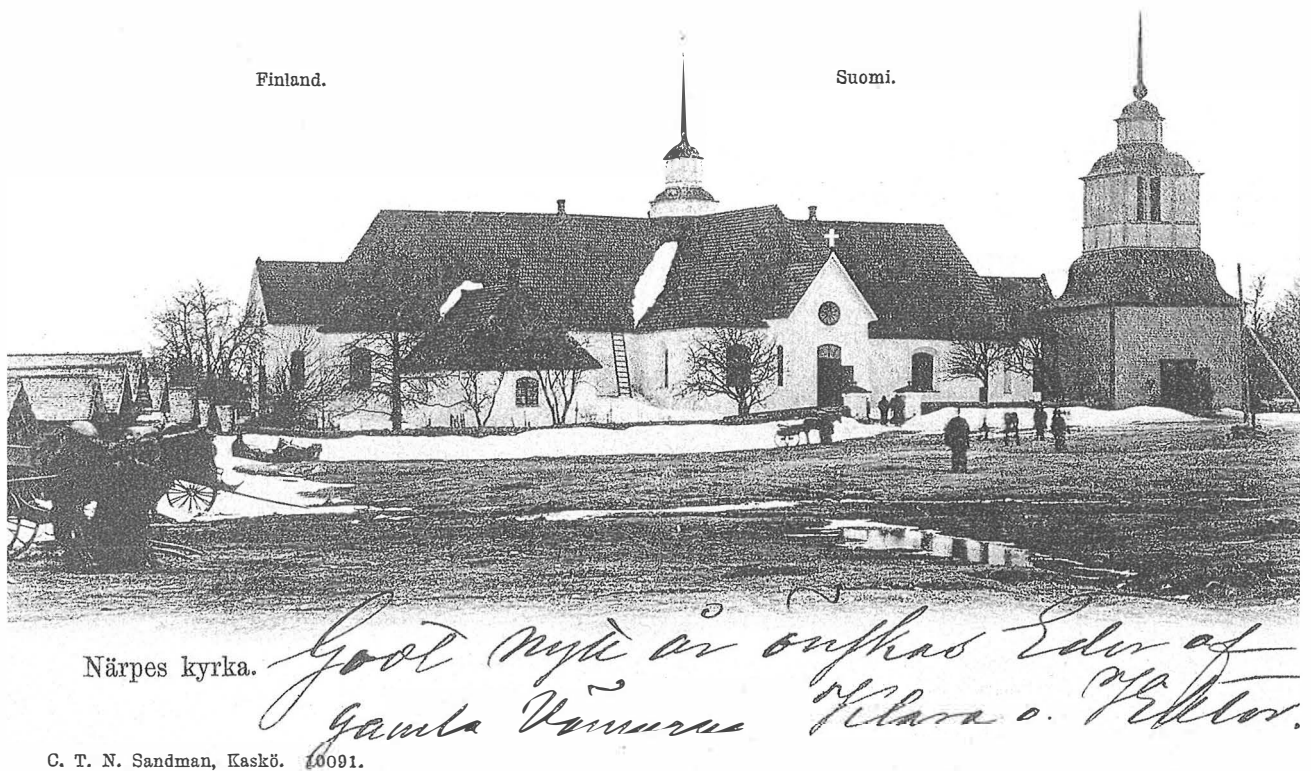
Kirkossa käynti väheni 1800-luvun loppupuolella, mikä tietysti vähensi kirkon laajentamistarvetta. Toisaalta kuitenkin uudesta kirkosta tehtiin hyvin iso vanhaan verrattuna. Kirkkojen laajentamisten loppuminen ja kirkkojen autioksi jättäminen 1800-luvun jälkipuoliskolla vaatisi yksityiskohtaisemman kaikkien tapausten selvittämisen, mihin tämän tutkimuksen puitteissa ei ole ollut mahdollisuutta.

Kivikirkon laajentaminen ristikirkoksi oli seurakunnalle suuri ja kallis työ, mutta sen avulla saatiin huomattavasti lisää istumapaikkoja. Jos uudet ristivarret varustettiin lehtereillä, saattoi istumapaikkojen määrä moninkertaistua. Tuloksena oli myös suuri ja komea kivikirkko, josta voitiin olla hyvin ylpeitä. Jälkeenpäin kirkkojen laajentamista on arvosteltu voimakkaasti. Niiden on katsottu muuttaneen keskiaikaisen kirkon muotoa epäedulliseen suuntaan, alkuperäinen keskiaikainen kokonaisuus oli tuhoutunut.²¹ Laajennuksessa jouduttiin purkamaan myös keskiaikaista muuria, joten keskiaikaisia rakenteita ja maalauksia väistämättä hävisi.

Seurakunnan kolmas keino ratkaista liian pieneksi käyneen kirkon ongelma oli rakentaa uusi kirkko, mikä tarkoitti vanhan kirkon tyhjentämistä ja autioitumista. Kirkkoja jätettiin autioksi 1700–1800-luvuilla yhteensä yhdeksän kappaletta. Tutkimana aikana autiokirkkoiksi jäivät vuonna 1878 Isokyrö, 1879 Messukylä, 1885 Sipoo ja viimeisenä 1913 Karkku.²²

Autioksi jättämisen syy oli yksinkertaisesti se, että kirkon laajentamisen ei katsottu kannattavan. Mahdollisia kannattamattomuuden syitä oli useita. Vanha kirkko saattoi olla niin huonossa kunnossa, että korjaaminen olisi tullut suhteettoman kalliiksi uuden rakentamiseen nähden. Vanhan kirkon perustukset olivat ehkä osoittautuneet niin epävakaisiksi, ettei korjaamallaan olisi saatu vakaata kirkkoa. Kolmas syy oli se, että edes laajentamalla ei kirkosta katsottu saatavan tarpeeksi tilavaa.

Sekä kirkon laajentamisesta että uuden rakentamisesta käytiin seurakunnassa yleensä pitkälliset keskustelut, koska työt olivat suuria ja kalliita. Emäseurakunnan kirkon laajentamisesta saattoi tulla kiista kappeliseurakunnan kanssa varsinkin jos se havitteli itsenäisen seurakunnan asemaa.²³ Vanhan kirkon autioittamisella seurakuntalaiset saivat vastapainoksi uuden hienon ja tilavan kirkon. Vanhaa kirkkoa voitiin käyttää johonkin hyötytarkoitukseen, esimerkiksi vaivaisjyvävarastona, heinälatona tai ruumishuoneena.²⁴ Kirkkolain mukaan autiokirkko oli edelleen Jumalalle pyhitetty huone, eikä sitä saanut käyttää sopimattomiin tarkoituksiin.²⁵

12. Närpiön kirkkoa laajennettiin 1600- ja 1700-lukujen aikana kolme kertaa. Postikortti vuosisadan alusta.

Suojelun kannalta autiokirkko oli monitahoinen asia. Suojelun tultua relevantiksi suhtautumistavaksi tuli vanhan kirkon kunnosta ja suojelusta aina ongelma ja taloudellinen rasite seurakunnalle. Saman seurakunnan olisi pitänyt ylläpitää uutta kirkkoa, mahdollisia kappelikirkkoja ja vielä vanhaa kirkkoaan samalla kun seurakunnan laajuus saattoi olla seurakuntajakojen myötä aikaisempaa pienempi. Vähitellen seurakuntien suhtautuminen autiokirkkoihin muuttui myönteisemmäksi. Vanhasta kirkosta tuli todistus seurakunnan pitkästä historiasta ja hengenviljelystä.

Kiinnostava piirre Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen autioitumisessa on se, että niitä ei purettu. Purkamisen voi sanoa olleen yleinen tapa Ruotsissa, jossa vielä 1900-luvun alussa uusi kirkko voitiin rakentaa vanhan paikalle tai vanhan kivimateriaalia käyttää hyödyksi.²⁶ Tätä tehtiin kyllä Suomessakin raunioituneille kirkoille vielä 1800-luvun puolivälissä, mutta ei enää lainkaan tutkimanani aikana. Ainuttakaan tyhjäksi jäänyttä ehjää keskiaikaista kivikirkkoa ei Suomessa ole purettu 1800-luvulla.²⁷ Ainoa tietämäni keskiaikaisen kivikirkon purkamissuunnitelma oli Vårdössä, jossa vuonna 1914 erityisesti kirkkoherra ajoi vanhan kirkon purkamista ja uuden rakentamista.²⁸

Muuttuneet vaatimukset

Väestönkasvun lisäksi paljon muutospaineita aiheutti vaatimusten muuttuminen. Näihin lasken hygienian eli

terveys- ja siisteyskysymykset, mukavuusvaatimukset sekä tyyli- ja materiaalikysymykset.

hygienia

Lattian alle hautaaminen pyrittiin lopettamaan jo 1700-luvulla ja useimmassa seurakunnassa näin tehtiinkin. Vasta 1800-luvun ensimmäisinä vuosikymmeninä kirkkoon hautaamisen voi katsoa kokonaan loppuneen. Syynä kieltoon olivat lähinnä hygieniakysymykset. Käsitys tautien leviämisestä oli muuttunut, ja nyt lattian alla mätänevien ruumiiden katsottiin pilaavan kirkon sisäilman ja mikä pahinta, levittävän sairauksia.²⁹

Hautausten loputtua lattia voitiin tehdä kiinteämmäksi kuin aikaisemmin ja ennen pitkää koko lattia uusittiin. Samalla tehtiin usein laaja penkkiremontti. Tuloksena oli tiivis ja tasainen lattia sekä paremmin asetellut, mukavammat ja tilavammat penkit. Suojelun kannalta penkkien uusiminen oli ongelma. Vanhojen penkkien muinaismuistoarvoa ryhdyttiin tuomaan esille 1800-luvun lopulla. Penkkien ovet ja päädyt voitiin säilyttää ja rakentaa niistä paneeli jonnekin muualle kirkkoon.³⁰ 1910-luvulta lähtien penkkejä ryhdyttiin muuttamaan siten, että istuinosa uusittiin mukavammaksi mutta päätypeilit järettiin ennalleen.³¹

Lattiaan sijoitettujen kivisten hautapaasien kohtalo muodostui ongelmaksi lattiaa uusittaessa. 1800-luvun loppupuolella suojelun asiantuntijoiden mielestä paadet tuli nostaa pois lattiasta ja kiinnittää ne sopivalle pai-

13. Liedon kirkon interiööri ajalta ennen vuonna 1902 tehtyjä muutoksia. Alttarilla on tuntemattoman tekijän 1820-luvun lopulla maalama Pyhä ehtoollinen. Samaan aikaan maalautettiin kuoriseinän ikkunan ympärille draperia, kaksi palmua ja polvistuvat enkelit. Kirkon laajennuksen yhteydessä 1700-luvun saarnatuoli ja lehterinkaiteet lahjoitettiin Turun historialliseen museoon.

kalle seinään.³² Perusteluna käytettiin sitä, että kulutus hävittää hautapaasien kuvat ja tekstit, jotka olivat vanhimmat paikallishistorian ja koko maan historian lähteet. Katsottiin myös että kulttuurimaissa hautojen yli ei kävelty.³³

Hautaaminen ja hautaholvien rakentaminen lattian alle oli saattanut nostaa kirkon lattiatasoa mutta useimmiten sitä nostettiin nimenomaan sen jälkeen, kun hautaukset lopetettiin. Lattianalusta haluttiin täyttää maalalla, jotta ”kirkosta häviäisi väkevä ja paha haju”³⁴. Lattiataason nostoon saattoi olla syynä myös kirkon ulkopuolella kohonnut maanpinta, minkä vuoksi kirkon lattia oli erityisen kylmä ja kostea.³⁵

1900-luvun toiselta vuosikymmeneltä lähtien tuli korjausten yhteydessä esille ajatus lattiataason laskemisesta ns. alkuperäiselle paikalleen. Tätä perusteltiin lähinnä suhdeharmonialla, sillä keskiaikaisen tason yläpuolella oleva lattia rikkoi tarkkaan harkitut seinien, pilarien ja holvien suhteet. Myös saarnatuoli saattoi vaikuttaa suhteettomalta, se ei ikäänkuin enää mahtunut tilaan korkeutensa puolesta.³⁶ Lattiaa alentamalla saatiin kirkko-

salista myös tilavampi. Lattiatasoa on laskettu useissa korjauksissa 1920-luvulta lähtien.³⁷

L ä m m i t y s

Paksuista kivimuureista huokuva kylmyys ja kosteus alkoi kirkon käyttäjistä tuntua häiritsevältä ja viimein niin sietämättömältä, että oli ryhdyttävä muutoksiin. Epämukavuuden lisäksi kirkon kylmyyden ja kosteuden katsottiin olevan myös terveydelle vaarallista ja tauteja edistävää, mikä oli tehokas argumentti erityisesti tuberkuloosin leviämisen jälkeen. Lämmittämisellä kirkoista tulisi terveellisempiä, ja se parantaisi käyttömukavuutta, minkä puolestaan toivottiin lisäävän osallistumista jumalanpalveluksiin.

Kirkon lämmittäminen alkoi yleensä sakaristoista, joihin voitiin muurata uuneja jo 1700-luvulla. Sakaristojen lämmittäminen oli tärkeää, koska kirkkoherrat käyttivät niitä työhuoneinaan. 1880-luvulta lähtien ryhdyttiin lämmittämään myös kirkkosaleja ja parinkymmenen vuoden aikana lämmitys järjestettiin lähes kaikkiin kes-

14. Lieksan kirkon interiööri vuonna 1926. Laajennuksella kuorista tuli valoisa ja koko kirkkosali saatiin istuintilaksi seurakunnalle. Ero hämärän kirkkosalin ja kirkkaan kuorin välillä on varsin suuri. Alttarilla on Eero Järnefeltin vuonna 1908 maalaama Jeesus ja syntinen nainen.

kiakaisiin kirkkoihin. Käytännössä tämä tapahtui hankkimalla kahdesta neljään valurautaista, puulämmitteistä ripauunia.³⁸

Kirkon lämmittämisestä tuli usein kirkkoherran ja seurakunnan välinen kamppailu. Lämmittämistä vastustettiin lähinnä kolmesta syystä: se katsottiin turhuudeksi koska ennenkin oli tultu toimeen lämmittämättä, uunit olivat uusi kulu seurakunnalle ja ne aiheuttivat palovaaran.³⁹ Lämmittäminen edellytti kirkon lämpöeristämistä. Tämä tarkoitti holvien tai välikaton päällystämistä jollakin eristävällä aineella, tuplalasien hankkimista ikkunoihin, tuulikaappien rakentamista ovien eteen ja lattian tiivistämistä.⁴⁰

Keskiaikaisen kirkon lämmittäminen muutti ratkaisevasti rakennuksen luonnetta, johon oli sen valmistumisesta saakka kuulunut muurien ja sisätilan lämpötilan vaihtelu ulkolämpötilan mukaan pitkällä viiveellä. Se vaikutti voimakkaasti myös esineistöön, varsinkin kun kirkkoa lämmitettiin lähinnä kerran viikossa jumalanpalvelusta varten. Jo 1900-luvun alussa huomattiin, että hyvin rajut lämpötilan muutokset vahingoittivat esimerkiksi puuveistoksia.⁴¹

Ripauuneja pidettiin epäesteettisinä, ne olivat suuria, mustia ja raskaita. Ulkonäkö oli kuitenkin suhteellisen pieni ongelma, sillä ripauunien käyttö ei ollut aivan harmitonta. Ensinnäkin ne saattoivat savut-

taa ja noeta seinät ja lisäsivät siten hyvinkin nopeasti tarvetta valkaista seiniä.⁴² Vakavampi asia oli, että ripauuneissa välttämättömät paksut savutorvet oli pakko ohjata läpi väli- ja vesikaton. Pahimmillaan punaisena hehkuvan valurautauunin kuuma savutorvikin oli palovaarallinen.⁴³ Uusia lämmityskeinoja etsittiinkin jo vuosisadan vaihteessa ja keskuslämmitys erillisine kattilahuoneineen yleistyi melko nopeasti 1920-luvun lopulta lähtien.

Kirkon lämmitys toi uusia tehtäviä, jopa uusia toimia seurakunnalle. Jonkun piti vastata lämmittämisestä, hankkia puut, pilkkoa ne, toimittaa kirkkoon ja vahtia tulta. Samoin siivoamiseen ryhdyttiin kiinnittämään huomiota 1800-luvun lopulla. Todennäköisesti halkojen tuominen kirkkoon lisäsi roskaantumista, mutta myös siisteyskäsitteet ja -vaatimukset muuttuivat. Siivoaminen oli järjestettävä ja kirkonkokouksissa annettiin tarkkojakin ohjeita siitä, miten, kuinka usein ja millä korvauksella kirkko tuli siivota. Lämmityksen ja siivoamisen järjestämisessä ja korvaamisessa oli seurakunnittain vaihtelevia käytäntöjä. Useimmiten asian hoiti kirkonvartija, mutta korvausta vastaan toimet saattoi hoitaa joku muukin. Kirkon peseminenkään ei aina ollut suojelun kannalta riskitöntä, sillä esimerkiksi Taivassalossa ja Rymättylässä seinää alas valunut lehterin pesuvesi turmeli maalauksia 1890-luvulla.⁴⁴

15. Kirkkonummen kirkko laajennettiin ristikirkoksi vuosina 1856–1858. Kuvassa näkyvät ikkuna-aukot ja portaali ovat tältä ajalta. Kaarmioiden savunpoisto on ratkaistu tuomalla savutorvet päätymuurien läpi. Kuva on ehkä vuodelta 1923.

valaistus

Lämmön ohella kaivattiin kirkkoihin yhä enemmän valoa. 1700-luvulla alettiin keskiaikaiset kirkot kokea häiritsevän pimeiksi. Syynä tähän eivät olleet vain muuttuneet tyylikäsitykset. Kirkkojen pääasiallinen valonlähde oli varsinkin pimeänä vuodenaikana kynttilät, ja niiden noki oli ehtinyt kerääntyä jo useamman vuosisadan ajan kirkon seiniin ja holveihin. Myös lehtereiden rakentaminen ikkunoiden eteen pimensi kirkkoa.⁴⁵

Kirkon todelliseen pimentymiseen tai muuttuneiden vaatimusten myötä häiritseväksi koettuun pimeyteen oli kaksi ratkaisuvaihtoehtoa, jotka tietysti molemmat voitiin toteuttaa myös yhtäaikaan: seinien ja holvien kalkitseminen tai ikkunoiden suurentaminen. Keino- eli sähkövalo tuli kirkkoihin yleisesti vasta tutkimani jakson jälkeen eli 1920-luvulta lähtien. Edelläkävijä oli Porvoon seurakunta, joka asensi kirkkoonsa lahjoituksena saamansa sähkövalot jo 1902.⁴⁶

Seinien ja holvien kalkitseminen valkoiseksi lisäsi todennäköisesti hyvinkin paljon valoa kirkon sisällä. Valkaisella saatiin myös aikaan klassismin tyylikäsityksiin soveltuva tila. Seinien kalkitseminen ja maalausten peittäminen on seinämaalausten kannalta katsottu usein sivistymättömyydestä johtuneeksi teoksi. Toisaalta maalaukset saattoivat tässä vaiheessa olla hyvinkin pahoin

mustuneita ja muuttuneet tunnistamattomiksi ”tahroiksi”. Maalaukset olivat myös kirkossa toteutettavan kultin kannalta menettäneet täysin merkityksensä. Seinien kalkitseminen oli siis kaikin puolin järkevää. Kalkitseminen myös suojeli maalauksia kulumiselta. Säilymisen kannalta oli parempi, ettei maalauksia ryhdyttykään puhdistamaan ja korjailemaan harjalla hankaamalla ja vesipesulla.

Joissakin seurakunnissa ei seiniä missään vaiheessa kalkittu ainakaan kokonaan. Tämä ilmeisesti usein johtui lähinnä seurakuntalaisten säästäväisyydestä. Vaikeammin tulkittavissa ovat ne muutamat tiedot joiden mukaan seinien kalkitsemista olisi vastustettu siksi, että kuvat olivat käyneet seurakuntalaisille rakkaiksi. Tämän tyyppinen suhtautuminen vaikuttaa aivan mahdolliselta varsinkin kun on kyseessä kulttipaikka, jolle tehtäviä muutoksia harvoin hyväksytään heti. Vaatisi kuitenkin oman tutkimuksensa selvittää, miten yleistä ja todellista tällainen kiintyminen kotikirkon kuviin oli tai miten paljon kyseiset tiedot sisältävät maalausten suojelua puolustaneiden tarkoitushakuisuutta. Lausuma nimittäin esiintyy usein yhteydessä, jossa aikaisempien asiantuntijoiden, esimerkiksi arkkitiedin ja kirkkoherran, esitetään tunnottomasti vaatineen maalausten peittämistä, mitä viisaat menneisyyttä kunnioittavat seurakuntalaiset ovat puolestaan vastustaneet.⁴⁷ Toisaalta varmoilta vaikuttavia tietoja säilyttämishalusta on.⁴⁸

16. Perunannostajia Isonkyrön vanhan kirkon edustalla vuonna 1911. Taustalla näkyy vuonna 1878 rakennettu uusi kirkko. Vanhan kirkon päädyt purettiin vuonna 1820 koska niiden pelättiin sortuvan.

Kalkitsemisen ohella toinen valaistuksen lisäämiskeino oli ikkunoiden laajentaminen ja uusien puhkaiseminen.⁴⁹ Molempia tehtiin 1800-luvun loppuun asti ja vielä 1900-luvun alussa. Ikkunoiden suurentaminen lisäsi valoa tiettyyn rajaan asti. Huittisissa ikkunoita ei suurennettu, koska valon määrä ei arkkitehdin mukaan olisi lisääntynyt niin paljon, että työ olisi kannattanut. Taivassalossa puhkaisuun ei ryhdytty koska muurin vakautta epäiltiin.⁵⁰ Usein työn katsottiin kannattavan, vaikka sekä suurentaminen että uusien aukkojen puhkaisu paksuun kantavaan muuriin oli hankalaa. Keskiaikaisissa kirkoissa uusia ikkunoita puhkaistiin useimmiten pohjoisseinään, jossa niitä alunperinkin oli huomattavasti vähemmän.⁵¹

Suojelun kannalta aukotusten muuttaminen oli ongelmallista. Alkuperäiset tai ainakin vanhemmat ikkunauukkojen muodot hävisivät.⁵² Samalla hävisi eräs taidehistorioitsijoiden kirkkojen ryhmittelyyn ja ajoittamiseen käyttämä keino. Seiniä purettaessa saattoi seinämaalauksia tuhoutua. Valon lisääntyminen lisäksi haalistaa maalauksia.⁵³ Muinaistieteellinen toimikunta salli ikkunoiden muodon muuttamisen ja laajentamisen alaspäin vielä 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä, mutta sitten suhtautuminen alkoi tiukentua. Laajentamiseen ei yleensä oltu puuttuttu koska kirkon pimeyden katsottiin ratkaisevasti haittaavan kirkon käyttöä. Uuden valaise-

miskeinon eli sähkövalon käytön lisääntyminen antoi Toimikunnalle paremmat mahdollisuudet kieltää ikkunoiden laajentaminen. Kun 1920-luvulla Laitilassa seurakunta halusi puhkaista uuden ikkunan pohjoisseinään, esti Toimikunta sen jo tiukasti.⁵⁴

Ikkunoiden suurentamisen ja niiden muodon muuttamisen on jälkepäin katsottu tuhonneen kirkon alkupeleistä keskiaikaista vaikutelmaa. Tosin ikkunoita muutettiin 1800-luvun lopulla usein ”keskiaikaisempaan” suuntaan eli suippokaarisiksi, vaikka ne eivät alunperin sellaisia olisikaan olleet. Vielä niinkin myöhään kuin 1930-luvun alussa saattoi arkkitehti suunnitella kirkon ikkunoiden muuttamista suippokaarisiksi.⁵⁵

Mistä hygieni- ja varsinkin mukavuusvaatimukset sitten johtuivat? Tärkeää on mielestäni asuinolosuhteiden ja asumisihanteiden muuttuminen. On usein muistutettu, miten valtavan vaikutuksen keskiaikaisten kirkkojen on täytynyt tehdä esimerkiksi 1400-luvun ihmiseen, joka matalasta, ikkunattomasta savutuvastaan tuli kynttilöin valaistuun ja koristeltuun kirkkoon. Savutuvat jäivät käytöstä Länsi-Suomesta 1700-luvun kuluessa ja erojen aiheuttama vaikutus oli muutenkin jo aikoja sitten haalistunut, tosin kokonsa ja materiaalinsa puolesta kivikirkot poikkesivat edelleen muusta rakennuskannasta.

1800-luvun lopulla käsitykset terveydestä ja hygie-

17. Carolus Lindbergin kuva Vanajan kirkosta vuodelta 1931. Vasemmalla näkyvät hautakivet nostettiin nojalleen muuria vasten ehkä 1800-luvun lopulla. Ovelliset penkit uusittiin avopenkeiksi vuoden 1910 korjauksessa. Alttaritaulu on R. W. Ekmanin maalaama Kristuksen kirkastus (1862). Taulun takana muurissa näkyvä ikkuna-aukko avattiin vuonna 1932 Carolus Lindbergin suunnittelemassa korjauksessa. Samassa yhteydessä alttarille asetettiin Johann Friedlin restauroima alttarikaappi.

nian merkityksestä muuttuivat. Koteihin tulleet hygienia- ja siisteysvaatimukset siirrettiin vähitellen myös kirkkoihin.⁵⁶ Yhä useamman mielestä vertailu kodin ja kirkon välillä kääntyi kirkon häviöksi. Monet asuivat yhä mukavammin. Valoisista ikkunallisista ja lämmitettävistä asunnoista lähdettiin kylmään, hämärään, usein kosteaan ja epäsiistiin kirkkoon. Varallisuuteen perustuneen äänestyskäytännön vuoksi kirkon korjaamisesta päättivät juuri ne, joilla oli vauraimmat asunnot.⁵⁷

tyyli- ja makukysymykset

Eräinä vaikuttajina kirkkorakennuksen muutoksiin olivat tyyli- ja makukysymykset, jotka koskivat lähinnä sisätilaa. Näissä alkuunpaneovina henkilöinä olivat erityisesti säätyläistö ja kirkkoherra.⁵⁸ 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa kyseeseen tuli tilan klassisointi, sen muuttaminen edes jollakin tavalla paremmin vastaamaan klassisen arkkitehtuurin ja sisustussuuntauksen toiveita. Tämän suhteen voitiin tehdä useitakin toimenpiteitä. Niistä yleisin lienee irtaimen sisustuksen uusiminen ja seinien valkaisu. Valkaista voitiin kalkkisivellyllä tai rappaamalla, vain harvoin muureja tasoitettiin hiomalla tai ulkonevia kiviä silciksi hakkaamalla.⁵⁹ Ylcensä sciniä yritettiin tasoittaa paksulla rappauskerroksella, jolla voitiin täyttää syvimpiä kuoppia. Tavoitteena oli sileä ja vaalea pinta, joka tasaisuutensa ansiosta pysyi pidempään siistinä.⁶⁰

Nelikulmaiset pilarit eivät vastanneet klassismin pylväsjärjestelmiin perustuvaa arkkitehtuuri-ihannetta. Pilarit hakattiin pyöreiksi ja varustettiin kapiteeleilla lopulta vain Siuntiossa vuonna 1823.⁶¹ Pilareiden pyöristämistä voitiin perustella myös näkyvyyden parantamisella. Tällä perusteella Hauholla pohdittiin vuonna 1879 pilarien muuttamista kahdeksankulmaisiksi, mutta suunnitelmasta luovuttiin.⁶² Perttelissä pilarit viistottiin kahdeksankulmaisiksi vuonna 1888 penkkitalan lisäämiseksi.⁶³

Keskiaikaisten kirkkojen epäsymmetrisyys häiritsi vielä 1800-luvun lopulla. Tilannetta yritettiin parantaa korjaamalla ikkunoiden sijaintia. Tämä koski varsinkin kuoripäädyn ikkunaa, joka voitiin siirtää päädyn keskiakselille. Jos päädystä oli kaksi ikkunaa, ne siirrettiin sijaitsemaan toisiinsa nähden symmetrisesti.⁶⁴

Useimmiten klassisoinnissa kuitenkin tyydyttiin uusimaan vain sisustusta, jolloin keskiaikaisiin kiinteisiin rakenteisiin ei koskettu. Vanhat penkit, saarnatuoli ja alttarilaite saivat väistyä uusien tieltä. Vanhaa sisustusta voitiin myös muokata uuteen malliin tai ne saivat ainakin uuden, vanhasta täysin poikkeavan maalin, esimerkiksi saarnatuoli maalattiin vaaleaksi ja koristettiin kultaus.

1800-luvun puolivälissä alkoi vaikuttaa uusi tyyli-suuntaus, ns. kertaustyyli ja varsinkin uusgotiikka, jota käytettiin usein juuri kirkoissa. Gotisoiva muotokieli ja

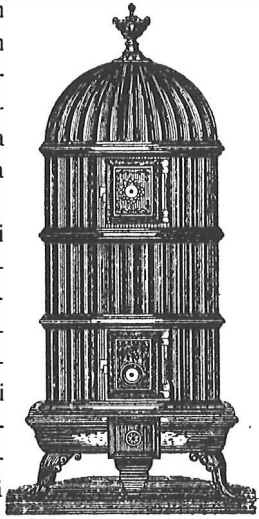
18. Karjaan kirkko vuonna 1907, kuvan on ottanut Carl Frankenhaeuser. Huomaa porttirakennuksen viereen rakennetut puuportaats.

19. Karjaan kirkkomaan porttirakennus on jäänyt kirkon puolelta osittain maan alle siten, että kulku on järjestetty puuportaita myöten. Maanpinta on joko vuosisatojen kuluessa itseksään kohonnut karttuvasta eloperäisestä aineksesta, tai sitten kirkkomaalle on ajettu lisämaata, jotta hautauksia voitaisiin jatkaa. Kuvan otti Carl Frankenhaeuser vuonna 1907.

Kirkkojen lämmityslaitokset.

Laskelmia kirkkojen lämpötarpeesta ja uunien siitä riippuvasta lämmityspinnasta, sekä kustannusarvioita ja piirustuksia kirkkojen varustamisesta keskuslämmityslaitoksilla (kalorifeereillä) tahi rimauuneilla teen pyydettyä kohtuullista palkkiota vastaan ja otan myöskin rakentaakseni itse lämmityslaitokset urakalla tahi laskun mukaan. — Kustannusarvioita seuraa seikkaperäinen työselitys sekä selonteko kaikista tarpeellisista ja paloapuyhtiöitten säätämistä varokeinoista palovaaran ehkäisemiseksi.

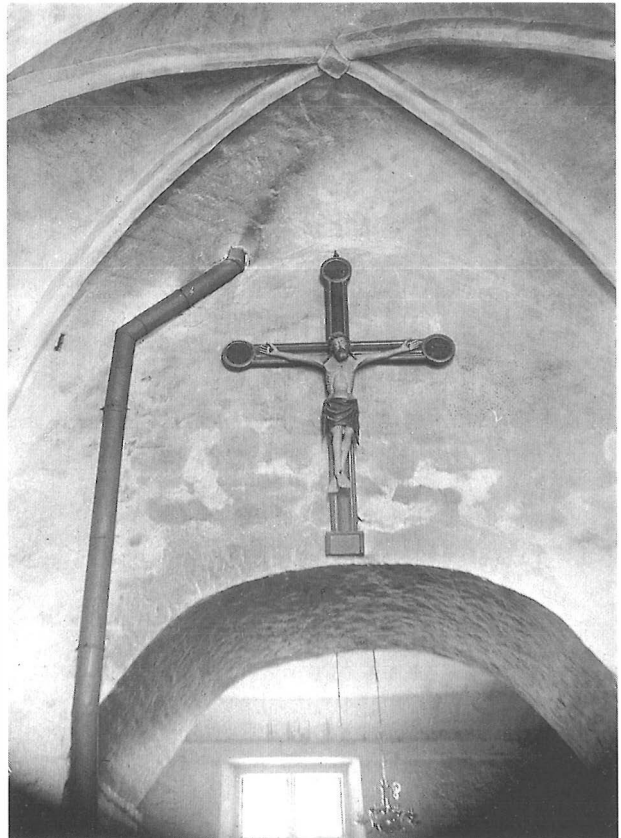
J. Stenbäck.

20. Ilmoitus Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaisemasta vihkosesta. Uunista voidaan käyttää nimitystä rimauuni tai ripauuni. Molemmat nimet viittaavat uunin ulkopinnan rakenteeseen, jonka tarkoituksena on luovuttaa mahdollisimman paljon lämpöä.

käytetty väriskaala poikkesivat aikaisemmasta. Esimerkiksi C. J. von Heidekenin kirkonkorjaussuunnitelmien voi sanoa edustaneen tätä suuntausta. Vuosisadan vaihteen jälkeen näkyi puolestaan art nouveaun muotokielellinen vaikutus kirkonsisustuksissa. Tämänäyttymiset sisustukset on monista kirkoista suurimmaksi osaksi poistettu uusissa restauroinneissa.

uudet materiaalit

Oman lisänsä muutospaineisiin toivat uudet materiaalit, joita otettiin käyttöön 1800-luvun loppupuolella. Erityisesti kattomateriaali oli ratkaiseva tekijä kirkon ulkoasun kannalta. Kunnollisten paanujen saaminen alkoi olla vaikeaa ja niitä pidettiin kalliina jo 1890-luvulla. Paanukatto oli kyllä kestävä kunhan sitä tervattiin tarpeen mukaan. Perinteinen paanu oli saanut paloaran maineen, varsinkin kun kirkkojen lämmittäminen oli asettanut paloturvallisuusvaatimukset uudelle tasolle. Vaatimukseen yritettiin vastata uusilla kattomateriaaleilla. 1800-luvun

21. Krusifiksi Nauvon kirkossa. Holvit ovat mustuneet ja holvin läpi viedyn uunin savutorven nokeava vaikutus näkyy selvästi. Kuva on 1930-luvulta.

loppupuolella vaihdettiin paanuja peltiin, joka oli kestävä mutta kallista. Se myös vaati huoltamista kuten paanukattokin, nyt kattoa vain tervaamisen sijasta maalattiin. Muita mahdollisia katemateriaaleja olivat liuskekivi, asfalttihuopa, poltetut kattotiilet, sementtipaanut ja eterniitti.⁶⁵

Vuosisadan vaihteessa patentoi itävaltalainen Ludvig Hatschek menetelmän, jolla voitiin valmistaa ”keinotekoisia kivilaattoja”. Uusi kattamismateriaali oli eterniitti, joka tuntui olevan ratkaisu kaikkiin ongelmiin. Eterniitti oli asbestin ja sementin seos (1/9), kestävä ja paloturvallinen. Lisäksi se oli kevyttä esimerkiksi tiileen verrattuna, joten kattorakenteita ei välttämättä tarvinnut vahvistaa. Eterniittiä oli helppo työstää ja tehdä siitä vaikka paanun muotoisia levyjä. Eterniittiä voitiin myös värjätä.⁶⁶

Vuonna 1913 Muinaistieteellinen toimikunta pyysi lausuntoa yleisten rakennusten ylläpidon osalta sementtipaanujen kestävydestä ja tarkoituksenmukaisuudesta ”meidän vanhojen kirkkojemme kattamisaineeksi”. Toimikunta piti sementtilevyjen ulkonäköä ”epämiellyttävänä”. Yllähditys puolestaan totesi jopa Tukholman yliintendentinviraston vastustaman eterniitin olevan ”estetiikassa suhteessa paljon etevämmät ja miellyttävämmät” kuin sementtipaanut. Galvanisoitu peltikään ei miellyttänyt Yllähditusta ja se päättyikin suositteluun puupaanuja, jotka olivat sen mielestä sekä kansallisia, kauniita

22. Pertelin kirkossa korkeat ripaunut ja usean mutkan tekevät savutorvet muodostivat varsin suuren rakennelman. Ensimmäiset uunit hankittiin vuoden 1888 korjauksen yhteydessä. Samana vuonna myös pilareita viistottiin, jotta kirkkoon saataisiin mahtumaan lisää penkkejä. Kuva on vuodelta 1933.

että kestäviä.⁶⁷ Keskustelu kattomateriaaleista jatkui Rakennustaito- ja Arkitekten-lehdissä. Ylihallitus joutui käytännön syistä antamaan periksi tiukasta kannastaan, sillä hyvät puupaanut olivat kalliita, jos niitä oli enää saatavillakaan.⁶⁸

Myös poltettuja kattotiiliä ryhdyttiin käyttämään, mutta ne yleistyivät vasta 1930-luvulla. Kattotiilistä tuli usein kompromissiratkaisu, sillä tummaksi poltetun kattotiilen katsottiin Toimikunnassakin olevan hyväksyttävä vaihtoehto paanuille. Kattotiilet tosin aiheuttivat melko suuria paineita rakenteelle, koska koko katon paino oli paanuihin verrattuna moninkertainen.

Käsitykset materiaalivaikutelman aitoudesta vaikuttivat kirkon sisätilaan. Pilareiden rappauspinta hakattiin alas, jotta saataisiin alkuperäiseksi katsottu tiilipinta esille. Rappausten alashakkausta oli tehty Keski-Euroopassa jo 1800-luvun puolivälissä.⁶⁹ Suomessa pilarien tiilipintoja ryhdyttiin paljastamaan restaurointien yhteydessä vasta 1900-luvun ensimmäisellä vuosikymmenellä. Myös kirkon päätyjen tiilipinta paljastettiin samoin kuin koko ulkorappaus voitiin poistaa.⁷⁰

Yhteiskunnan muuttuminen

Muutospaineita loivat myös itse seurakuntien ja seurakunnallisen toiminnan muuttuminen. Seurakunnan väkiluku saattoi kasvaa lähes holtittomasti ja pitäjän ra-

kenne muuttua nopeastikin uuden perustetun teollisuuslaitoksen, rautatien rakentamisen tai seurakuntaeron myötä. Jumalanpalveluksessa käynnin väheneminen ja keskustelu uskonnonvapaudesta osoitti, että kirkon merkitys oli muuttunut ainakin osalle kansalaisista.⁷¹ Kirkko ei ollut enää paikka, jossa jokaisen tuli käydä säännöllisesti. Kirkon kuulutusten merkitys tietolähteenä oli heikentynyt. Kunnallishallinnon eriytyessä vähitellen seurakunnan hallinnosta saattoi pitäjän asioihin vaikuttaa muutenkin kuin seurakunnan ja kirkonkokousten kautta. Seurakunnan asioihin pääsivät vuodesta 1918 lähtien vaikuttamaan uudet kansalaisryhmät varallisuudesta riippumatta.⁷²

Myös muut aktiviteetit alkoivat viedä aikaa sunnuntaista. Kirkko ja varsinkin sunnuntaijumalanpalvelus menettivät asemaansa eikä lepopäivää pyhitetty niin kuin ennen. Niinpä papit eivät välttämättä suhtautuneet kovin suopeasti yhdistysten kuten WPK:n, raittiusyhdistysten, nuorisoseurojen tai työväenyhdistysten toimintaan. Uusien seuratalojen myötä kirkkorakennus ei enää ollutkaan pitäjän tärkein kokoontumispaikka. Kirkonmäen asema tapaamispaikkana ei välttämättä muuttunut. Saattetiinkin valittaa, että ihmiset tulivat kirkolle, mutteivät kirkkoon.⁷³

Toisaalta kirkkoinstituutio saattoi yrittää mukautua muutokseen. Seurakunnan toimintaa voitiin muuttaa yhdistystoiminnan suuntaan ja painottaa aktiivisten seura-

23. Pedersören länsitorimillinen pitkäkirkko laajennettiin ristikirkoksi 1700-luvun lopussa. Samalla itäpäättyyn rakennettiin suuri klassistinen portiikki. Postikortti vuodelta 1934.

kuntalaisten merkitystä. Ratkaisua ongelmaan tarjosi yhdistysideaan perustuva pikkukirkkoliike. Sen tanskalaisperäiset ajatukset alkoivat vaikuttaa Suomessa jo 1910-luvulla, mutta varsinaisia paikallisia pikkukirkkoliikkeitä perustettiin Suomeen vasta 1920-luvulla.⁷⁴ Jotakin pikkukirkkoliikkeelle ominaisia piirteitä voi kirkonkorjaussuunnitelmista havaita jo 1910-luvulla, varsinkin kun eräs sen aktiivisista kannattajista ja kirkkorakennuksien muutosta koskevien ajatusten levittäjästä oli arkkitehti Ilmari Launis. Tyypillisiä pikkukirkkoliikkeen korostamia asioita olivat kirkon viihtyisyys ja uusien käytötapojen huomioiminen, mikä keskiaikaisten kirkkojen osalta tarkoitti lähinnä seurakuntasalien muodostamista jostakin osasta kirkkoa.⁷⁵

Yhteiskunnan syvällistä muutosta pois sääty-yhteiskunnasta kuvasti penkkijärjestyskäytännön muuttuminen.⁷⁶ Kirkon penkit oli jaettu hyvin tarkkaan eri talojen, sukupuolten ja ryhmien kesken. Järjestys oli sovittu kirkkokokouksessa ja siitä tehtiin myös kirjallinen dokumentti. Penkkijärjestys ei siis ollut vain aikain kuluessa muodostunut, osittain sattumanvarainen ja perinteen kantama tapa. Istumajärjestys teki jumalanpalveluksesta toistuvan hierarkisen yhteiskuntajärjestyksen julkituomis- ja vakiinnuttamistilanteen. Istumajärjestys antoi myös hyvän tilaisuuden sosiaaliseen kontrolliin, sillä vakituiset paikat paljastivat helposti millä ahkeruudella missäkin talossa kirkossa käyntiä harrastettiin. Istumajärjestyksen epätasa-arvoisuutta arvosteltiin ja irrottau-

tuminen tiukasta penkkijärjestyksestä alkoi toteutua 1800-luvun lopulla. Tähän liittyi usein myös suljettujen penkkikortteiden vaihtaminen avopenkkeihin.⁷⁷

2. Tapauskirkkojen valinta

Kirkkojen korjaukset

Koko korjausaineistoni käsittää ns. kokonaisvaltaiset restauroinnit. Mukana on myös pitkälle edenneitä mutta toteutumatta jääneitä suunnitelmia kuten Ruskon kirkon korjaussuunnitelma. Diagrammissa aineisto on jaettu viiden vuoden jaksoihin sekä esityksen selvyuden vuoksi mutta myös siksi, että prosessi vei suunnittelun aloittamisesta korjauksen lopettamiseen yleensä vähintään 2–3 vuotta.⁷⁸ Diagrammia on pidettävä vain suuntaa-antavana. Jotta tiedot olisivat täysin luotettavat, pitäisi jokainen korjaus ja sen alkamis- ja päättymisajankohta selvittää kirkon asiakirjoista. Tätä ei tämän tutkimuksen puitteissa ole kuitenkaan voitu tehdä kuin neljän seurakunnan osalta.⁷⁹

Diagrammista on nähtävissä, että kirkkojen korjausmäärät vaihtelivat. 1870- ja 1880-luvuilla korjauksia tehtiin alle kymmenen. Vilkkain jakso alkoi 1890-luvun alusta. Tällöin saattoi parhaimmillaan olla yhden kesän

24. Siuntion kirkon interiööri alttarille päin. Kirkko paloi vuonna 1823. Sen jälkeen tehdyssä korjauksessa mm. purettiin sakaristo ja asehuone sekä pilarit pyöristettiin. Kuvan on ottanut K. K. Meinander vuonna 1909.

aikana käynnissä neljäkin keskiaikaisen kirkon korjausta. Korjausmäärät vähenivät taas selvästi 1900-luvulle tultaessa ja pysyivät melko pieninä 1920-luvulle saakka. Syvin notkahdus on 1910-luvun alkupuoliskolla.

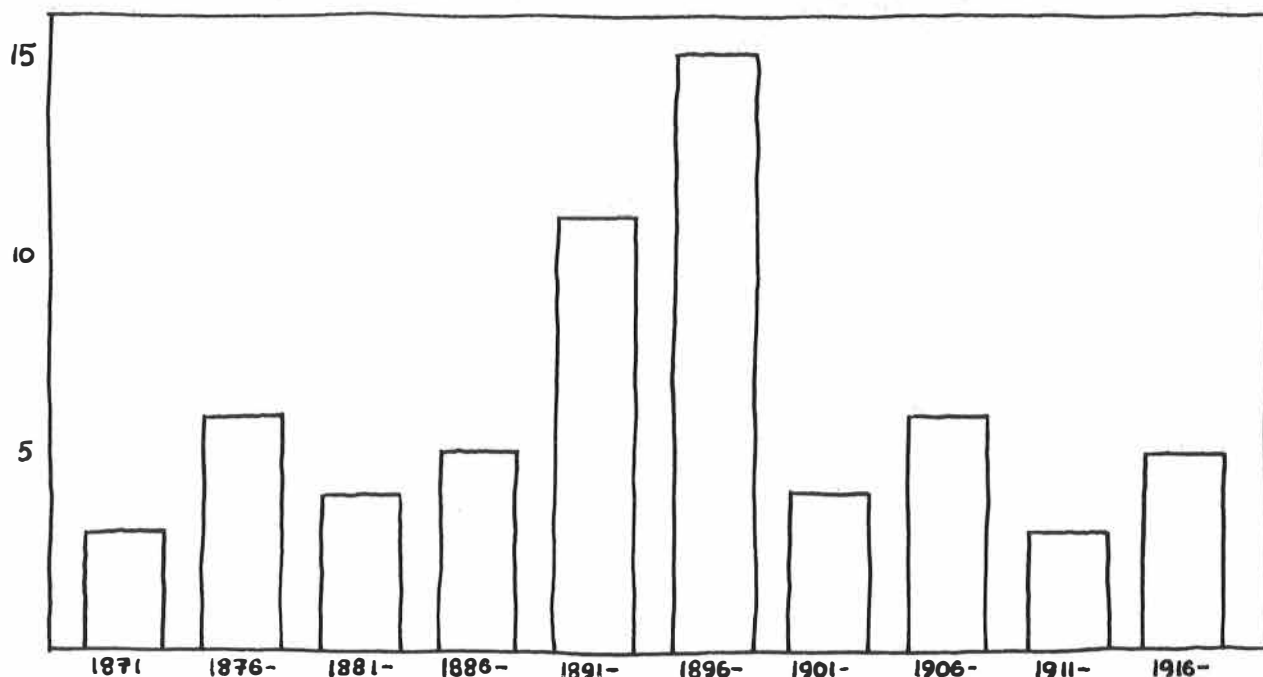
1870-luvun alun hiljaisuuteen saattoivat vaikuttaa 1867–68 nälkävuodet, viimeinen rauhanaikainen väestökatastrofi koko Euroopassa. Nälkävuodet eivät välttämättä romahduttaneet Etelä-Suomen pitäjien taloutta, mutta henkinen trauma saattoi olla niin voimakas, ettei kirkkojen korjaus tullut heti kyseeseen. Yleinen Euroopan suhdannetaantuma alkoi noin vuoden 1870 alusta ja jatkui 1890-luvun puoliväliin. Tosin esimerkiksi vuosien

1883–1888 kansainvälinen lama ei suistanut Suomen taloutta syvään taantumaan. Vuoden 1881 kadon jälkeen sadot olivat hyviä, ja taloudellinen aktiivisuus maaseudulla kasvoi. Tämä ei näy kuitenkaan 1880-luvun korjausmäärissä. 1890-luvun alkupuolella alkoi sekä kansainvälisesti että Suomessa talouden nousukausi, joka jatkui pieniä heilahteluja lukuunottamatta varsin tasaisena ensimmäisen maailmansodan syttymiseen 1914 asti.⁸⁰

Mikä sitten laski kirkkojen korjausmääriä vuosisadan ensimmäisellä vuosikymmenellä? Kahdenkymmenen vuoden aikana (1881–1900) oli korjattu 35 kirkkoa, eli lähes puolet aineiston kirkoista. Korjaustarpeen voisi

Suuntaa-antava laskelma keskiaikaisten kirkkojen korjaussuunnitelmien määrien vaihtelusta 1870-luvulta 1910-luvun loppuun.

Vuodet 1870–1920 on jaettu viiden vuoden jaksoihin. Korjaukset on sijoitettu niihin alkamisajankohtansa mukaan. Tarkempi selvitys mukaan otetuista korjauksista on liitteenä.

katsoa vähentyneen lähes puolessa kirkoista merkittävästi ainakin joksikin aikaa. Toisaalta korjaustarve saattoi uusiutua nopeastikin kuten Huittisilla tapahtui. Edelleen monet kirkot olivat olleet jo pitkään korjaamatta.

Poliittinen epävarmuus saattoi vaikuttaa sekä seurakuntien haluun lähteä kustantamaan rakennushanketta että taloudelliseen tilanteeseen. Venäjän ja Japanin sota ei edennyt Venäjän kannalta suotuisasti.⁸¹ Vuonna 1907 vienti Venäjälle supistui ja Venäjällä oli levottomuuksia. Lisäksi tulee huomioda taloudelliseen tilanteeseen maaseudulla vaikuttaneet tekijät. Vuonna 1902 maaseudun ostokyky heikkeni heikon sadon vuoksi ja samalla voimien hinta laski. Vuosina 1908–1910 vallitsi yleinen rahan puute, mihin maaseudulla syynä oli erityisesti metsätulojen vähentyminen ja voimien viennin supistuminen.⁸² Tämä saattoi vaikuttaa toisen vuosikymmenen korjausaktiivisuuteen.

Kansallisen talouden yleisiä käyriä ja kirkkojen korjauksia verratessa on syytä olla varovainen. 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun pitäjät ja seurakunnat eivät olleet enää rahataloudesta irrallaan olevia saarekkeita ja taloudellisen tilanteen vaikutusta seurakuntien halukkuuteen korjata kirkkojansa pitäisikin tarkastella osana kansallista- ja kansainvälistä taloutta. Toisaalta pitäisi ottaa huomioon maaseudun taloudellisen tilanteen erilaisuus kaupunkeihin ja teollisuuteen verrattuna. Tällöin olisi otettava huomioon varsinkin katovuodet (1881, 1892, 1899, 1902) sekä kahden tärkeimmän maaseudulta myydyin tuotteen eli voimien ja puun hinta.

Hyvä esimerkki kaupunkien ja maaseudun talouden erilaisuudesta on kehitys 1910-luvun jälkipuoliskolla. Tällöin kirkkojen korjaaminen ei yleisestä taloudellisesta epävarmuudesta ja taantumasta huolimatta laskenut, vaan jopa lievästi nousi. Tähän voisi olla selityksenä se, että sodan ja varsinkin Venäjän vallankumouksen vuoksi maataloustuotteiden tuonti Suomeen väheni ja tuottajahinnat nousivat. Vuoteen 1917 saakka Suomi oli elänyt viljan osalta pääasiassa Venäjän tuonnin varassa. Maanviljelijöiden nimellistulon kasvun on laskettu olleen erityisen suuren vuosina 1918–19. Maaseutu vaurastui kaupunkien kustannuksella. Toisaalta tilanne ei ollut maaseudun kannalta aivan näin auvoinen, sillä maaseudun vaurastuminen oli osittain näennäistä ja perustui menojen lykkäämiseen. Myöskään sadot eivät olleet vuosina 1917–18 hyvät ja säännöstely, epävarmuus ja tietysti itse sisällissota vaikuttivat myös maaseudulla.⁸³

Jotta yleisten talouden suhdanteiden vaikutuksesta seurakuntien talouteen ja kirkkojen korjaamiseen voisi tehdä pidemmälle vietyjä johtopäätöksiä, tulisi niistä tehdä kattavampi tutkimus. Tällöin pitäisi tarkastella mm. ketkä tekivät päätökset seurakunnissa ja mitkä tekijät vaikuttivat seurakuntien taloudellisiin, varsinkin rakentamista koskeviin, päätöksiin. Kirkko ei ollut ainoa seurakunnan vastuulla ollut rakennus, vaan sillä oli rasituksenaan pappien virkatilat, kansakoulujen rakentaminen⁸⁴ ja uusien hautausmaiden perustaminen 1880-luvun lopulla.

Laajaan seurakuntien talouden tarkasteluun en ole voinut tämän tutkimuksen puitteissa ryhtyä. Olen kui-

25. Sääksmäen kirkon interiööri alttarille päin vuonna 1920. Vasemmalle avautuu pohjoinen ristosakara. 1800-luvulla toteutetun kirkon laajennuksen yhteydessä rakennettiin sakaristo kuoriseinän taakse ja kuori-ikkunat muurattiin umpeen. Alttarista vasemmalla oleva ovi vie sakaristoon. Ikkunoiden pyörökaariset ääriviivat hämmöttävät muuripinnassa.

tenkin pyrkinyt kiinnittämään huomiota mm. siihen miten seurakunnat järjestivät korjausten takseeraus- ja mitä erilaiset summat tarkoittivat. Toivon että lukijalle muodostuisi näin käsitys siitä, mitä mainitut rahamäärät merkitsivät käytännössä.⁸⁵

Tapauskirkkojen valintaperusteet

Suomen keskiaikaisiin kirkollisiin rakennuksiin kuuluvat kirkot, kirkkojen rauniot ja erilliset sakaristot. Otin tutkimusmateriaalini lähtökohdaksi Markus Hiekkasen väitöskirjassaan esittämät 101 kohdetta, jotka käsittävät keskiajalla Turun hiippakunnan alueella rakentamaan aloitetut kirkolliset rakennukset.⁸⁶ Materiaalin rajaamiseksi jätin ensin pois sakaristot ja sitten rauniot siten, että aineiston ulkopuolelle jäivät ennen vuotta 1870 raunioituneet kirkot.⁸⁷ Tällä hetkellä tutkimusaineistoni kirkkoista raunioina ovat Pälkäne, Viipurin kaksi kirkkoa ja vuonna 1997 palanut Tyrvää, joka tulee muutamien vuosien sisällä olemaan taas autiokirkko.

Koska tutkimukseni tavoitteena on selvittää sitä, mi-

ten seurakunta suhtautui jumalanpalvelustilaansa, ovat rauniot kuten sakaristotkin ulkopuolinen ryhmä. Raunioiden säilyttäminen painottuu enemmän muistomerkkiyteen ja maisemanhoitoon. Toisaalta olisi toki kiinnostavaa selvittää miten raunioihin ja sakaristoihin ja niiden keskiaikaisuuteen suhtauduttiin. Samantyyppistä suojelun retoriikkaa kuin kirkkojen tapauksessa käytettiin raunioidenkin yhteydessä.

Aineistoni käsittää siis 77 keskiaikaista tai keskiaikaisperäistä kirkkoa, jotka ovat olleet pystyssä vuoden 1870 jälkeen. Seuraavassa esittelen ne perusteet, joilla päädyin neljän tapauskirkon valintaan.

Aikaisempien vaiheiden ja käytön perusteella aineistosta nousee esille kolme ryhmää: 1) laajennetut kirkot, 2) autiokirkot ja 3) kirkot joiden ulkoiseen olemukseen ei oltu tehty huomattavia muutoksia, ja jotka säilyivät jumalanpalveluskäytössä tutkimani aikana.

Osaa aineistosta yhdistää se, että kirkkoja on historiansa aikana muutettu voimakkaasti, tämän tutkimuksen aikarajauksen kannalta usein aikaisessa vaiheessa. Keskiaikaista alkuperää saattaa olla jopa vaikea tunnistaa kuten Alatornion kirkossa, tai ne ovat välillä raunioituneet ja sitten rakennettu uudestaan, kuten Kökar ja Ren-

26. Valkoiseksi rapatun Peräjämäen kirkon tiilipäätyjen rappaus hakattiin alas vuonna 1938.

ko. Kirkkoja on voitu tulipalon jälkeen muovata uudelleen, kuten Helsingin pitäjän (Vantaan) kirkkoa 1893–1894 tai Lammin kirkkoa 1918–1919. Kutsun tätä ryhmää väljästi ”keskiaikaisperäisiksi kirkoiksi”.

Kiinnostava tutkimuskohde olisi se miten merkityksellisenä tai voimakkaana keskiaikaisperäisten kirkkojen keskiaikaisuus koettiin ja koetaan edelleen. Nyky aikaan liittyvä ajatuskoe voisi olla seuraava: Oletetaan tilanne, jossa Rauman kaupunkiseurakunta päättää rakentaa Rauman vanhan kaupunginkirkon raunioista uudestaan ”keskiaikaisen” kirkon, tai toisaalla Pälkäneen seurakunta

päätyisi oman rauniokirkkonsa kanssa vastaavaan ratkaisuun. Olisivatko valmistuneet kirkot keskiaikaisia? Jos Rauman tapauksessa vastaa kieltävästi ja Pälkäneen tapauksessa myöntävästi, niin onko ratkaiseva tekijä silloin säilyneen materiaalin määrä? Jos kummassakaan tapauksessa tuloksena ei olisi keskiaikainen kirkko, niin mikä erottaa tapaukset esimerkiksi Kökarista tai Rengosta?⁸⁸

Materiaalini voisi tutkimusintressin historian kannalta kärjistetysti jakaa myös kahteen ryhmään eli taidehistorian kannalta kiinnostaviin ja ei-kiinnostaviin kohteisiin.

Tällä tarkoitan sitä, että tiettyjä kirkkoja on pidetty tutkimuksen kannalta toisia kiinnostavampina. Esimerkkinä mainitsen Nousiaisten kirkon, johon liittyvät historialliset vaiheet, kirkon poikkeava muoto ja siellä säilynyt Pyhän Henrikin sarkofagi ovat tehneet kirkosta erityisen tutkimuksellisten intohimojen kohteen. Hyvin säilynyt maalauskoristelu on myös nostanut kirkkoja esille, kuten Hattulan ja Taivassalon. Toisaalta on kirkkoja, jotka eivät ole poikenneet muista huomiotaherättävällä esineistöllä, poikkeuksellisen komealla maalauskoristellulla tai muilla erikoisuuksilla. Olen tässä tutkimuksessani ja tapauskirkkojen valinnassa pyrkinyt välttämään eräänlaista huipulta huipulle -kokoelmaa, joka mielestäni olisi vääristänyt kirkonkorjauksista muodostuvaa kuvaa.

Kirkkoja voisi ryhmitellä myös muutaman kirkonkorjauksia ahkerimmin tehneen arkkitehdin mukaan. Tällöin kyseeseen tulisivat arkkitehdit Josef Stenbäck (7), C. J. von Heideken (6), Jac. Ahrenberg (5), Helge Rancken (3) sekä Carl Frankenhaeuser ja Alarik Tavaststjerna.⁸⁹ Heidän korjausmääränsä poikkeavat muiden tasaisesta yhden tai kahden korjauksen linjasta. Arkkitehdin mukaisessa jaottelussa ryhmät eivät muodostu kirkkojen tai seurakuntien ominaisuuksien perusteella ja ainoa yhdistävä tekijä olisi arkkitehti ja hänen toiminta-aikansa.

Näiden lisäksi 77 kirkon joukosta erottuu ryhmä, joka on tämän tutkimuksen aineiston kannalta ongelmallinen: kirkot joissa ei tehty kokonaisuutena korjausta koko tutkittavana aikana. Ryhmä olisi kiinnostava vertailuaineistona, mutta olen joutunut jättämään tähän ryhmään kuuluvat kirkot kokonaan pois. Syy on yksinomaan aineiston määrän rajaamisessa. Kirkkoa, jossa ei ole 1870–1920 tehty korjausta, pitäisi lähestyä tutkimalla seurakunnan asiakirja-aineisto koko viidenkymmenen vuoden ajalta mahdollisten korjausaikeiden ja niiden lopahtamisen löytämiseksi. Yksi kirkko ei mielestäni olisi riittänyt antamaan tarpeeksi tukevaa argumentointipohjaa ja useamman tapauksen tutkiminen olisi kasvattanut arkistoaineistoa ja työmäärää liiaksi.

Maantieteellisen kattavuuden hylkäsin tapausten valintaperusteena, koska relevanttien maantieteellisten alueiden määrittäminen osoittautui vaikeaksi. Olisiko vuosien 1870–1920 kannalta sellainen ollut Häme, Itä-Uusimaa tai Pohjanmaan rannikko? Lääninhallinto ei kirkkojen korjauksen yhteydessä ollut riittävän merkittävä tekijä, jotta sillä olisi voinut perustella lääninjakoon perustuvaa tapausvalintaa. Myöskään hiippakuntahallinto ei ollut sellainen vaikuttaja, että tapausvalinta olisi perusteltavissa niiden perusteella. Hiippakuntajako myös muuttui 1890-luvulla, joten se olisi aiheuttanut hankaluuksia.

Ainoa yhtenäinen alue, jonka tarkastelu maantieteellisenä kokonaisuutena ja hallinnollisena yksikkönä olisi ollut perusteltua, on Ahvenanmaa. Ahvenanmaa on maantieteellisesti rajatuin alue ja sen keskiaikaiset kirkot muodostavat melko yhtenäisen, mantereen kirkoista poikkeavan kokonaisuuden. Ahvenanmaan kirkkoja yhdistää myös se, että niissä tehtiin hyvin harvoja koko-

naisvaltaisia korjauksia tutkittavana aikana. Ahvenanmaantaisikin aiheita kokonaan omaan tutkimukseensa.⁹⁰

Koska minua kiinnosti nimenomaan ajanjakson kuudessa mahdollisesti tapahtunut muutos, päädyin ottamaan tapausten valikoitumisen perustaksi kronologisen jaottelun. Poimin tapauksen jokaiselta vuosikymmeneltä. Tämän lisäksi tavoitteena oli saada mukaan kirkko jokaisesta kolmesta ryhmästä (laajennetut, autiot, ”tavalliset”) ja esimerkki jokaiselta korjaussuunnitelmia paljon tehneeltä arkkitehdiltä. Otin myös huomioon alempana mainittuja muita tekijöitä siten, että tuloksena olisi monipuolisesti koko aineistoa kuvaava otos, joka kattaisi mahdollisimman monia jo tiedossani olleita ilmiöitä.

Valintaa helpottaakseni ja välttääkseni päällekkäistä työtä jätin pois myös ne kirkot, joiden korjauksista on jo tehty kattavat tutkimukset. Nämä ovat Eckerön, Hammarlandin, Hattulan, Helsingin pitäjän, Kemiön, Lohjan, Rauman ja Rengon kirkot sekä Turun tuomiokirkko.

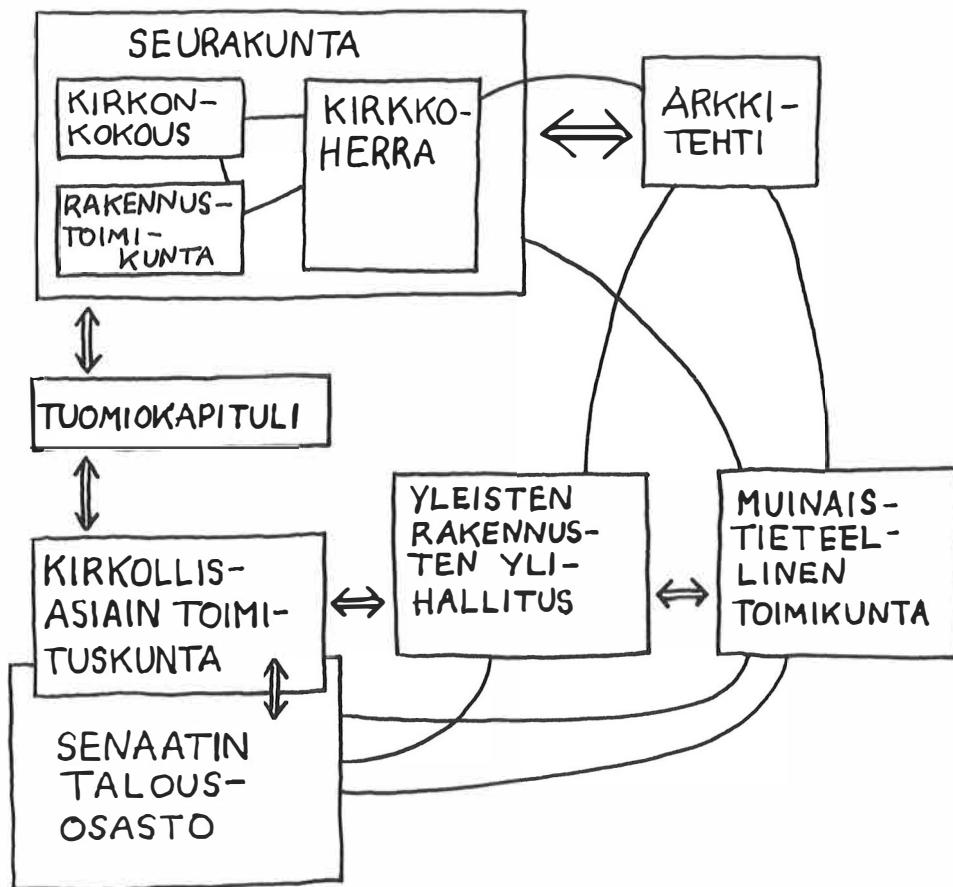
Lopulta valitsin esimerkkitapauksiksi Huittisten, Messukylän, Ruskon ja Taivassalon kirkot. Niiden korjaukset jakaantuvat vuosikymmenille seuraavasti: Huittinen 1874–79, Taivassalo 1885–1890, Huittinen 1894–1898, Messukylä 1905–1907 ja Rusko 1916–1918. Vuosikymmenille jakaantumisen lisäksi näissä tapauksissa tulevat esille seuraavat seikat.

Huittisten kirkko on laajennettu useassa vaiheessa ristikirkoksi. Korjaussuunnitelman teki 1870-luvulla lääninarkkitehti C. J. von Heideken ja 1890-luvulla yksityisarkkitehti Josef Stenbäck. Selvitin myös miksi seurakunta teki lyhyen ajan sisällä kaksi suurta korjausta. Huittinen on sekä väkiluvultaan että maantieteellisesti suuri emäseurakunta.

Taivassalossa lääninarkkitehti von Heidekenin suunnitelmaa ei hyväksytty yleisten rakennusten ylihallituksessa ilman muutoksia. Suunnitelmaa vei eteenpäin Ylihallituksen arkkitehti Jac. Ahrenberg. Taivassalo oli uudelle instituutiolle Muinaistieteelliselle toimikunnalle ensimmäisiä tärkeitä tapauksia, joissa se toimi aktiivisesti. Taivassalon kirkko oli asiantuntijataholla muinaismuistosuojelun kannalta hyvin korkealle arvostettu kirkko, koska siellä oli runsaasti keskiaikaisia maalauksia.

Messukylä edustaa autiokirkon korjausta. Vaihtoehdot korjaussuunnitelmat tekevät Messukylästä erityisen kiinnostavan. Seurakunta pohti kirkon korjaamista joko muinaismuistoksi tai hyötykäyttöön. Kirkon korjauspiirustukset tehtiin poikkeuksellisesti Ylihallituksen virkatyönä. Lisäksi Messukylän harvinaisuus on paikallisen rakennusmestarin käyttö suunnitelmien laadinnassa.

Ruskolla kirkon korjauksen suunnitteli paljon kirkkoja ja kirkonkorjauksia suunnitellut arkkitehti Ilmari Launis. Ruskon tapauksessa Muinaistieteellisen toimikunnan ja sen arkkitehtiamanuenssin toiminta tulevat hyvin esille. Rusko on myös esimerkki toteutumattomasta suunnitelmasta. Rusko on hyvin pienen seurakunnan kirkko, joka lisäksi ei sisällä huomiotaherättäviä erikoisuuksia.

Keskiaikaisten kirkkojen korjaussuunnitelman hyväksyminen.

3. Rakentamisen ja korjaamisen säätely

Seuraavassa esitän sekä sanallisesti että kaavion avulla kirkonkorjaussuunnitelman hyväksymisen käsittelyjärjestyksen. Varsinainen instituutioiden toiminnan tarkastelu on luvussa *Lainsäädäntö ja instituutiot*.⁹¹

1) Kun seurakunta harkitsi kirkkonsa korjaamista, ja oli tehnyt asiasta alustavan päätöksen, pyysi se valitsemaansa korjauksen suunnittelijaa laatimaan piirustukset, kustannusarvion ja työselityksen. Asiaa hoitamaan kirkkokokous valitsi useimmiten toimikunnan. Suunnitelmaa käsiteltiin kirkkokokouksessa ja suunnittelija teki siihen seurakunnan vaatimat muutokset. Tämän jälkeen asiakirjat lähtivät vahvistettaviksi seuraavaa virkatietä.

2) Seurakunnan kirkkokokouksen hyväksyttyä suunnitelman tuli kirkkoherran lähettää vuoden 1869 kirkkolain mukaan asiakirjat (piirustukset, kustannusarvio ja työselitys) kirkkokokouksen pöytäkirjanotteen kanssa tuomiokapitulille. Aikaisemman lain mukaan seurakunta oli lähettänyt asiakirjat lääninkuvernöörille.⁹²

3) Tuomiokapituli antoi asiasta oman lausuntonsa ja lähetti sen asiakirjojen kera kirkollisasiain toimituskunnalle. Jos tuomiokapitulin konsistori katsoi tarpeelliseksi määräsi se jonkun jäsenistään valmistelemaan asiaa ja päätös tehtiin vasta valmistelijan lausunnon perusteella.

4) Kirkollisasiain toimituskunnasta asiakirjat lähetet-

tiin tarkastettaviksi yleisten rakennusten ylihallitukseen. Ylihallituksen tuli antaa lausunto erityisesti suunnitelman teknisestä toteutuksesta.

5) Yleisten rakennusten ylihallitus pyysi Muinaistieteelliseltä toimikunnalta lausuntoa suunnitelman suojellullisesta puolesta. Joissakin tapauksissa kirkollisasiain toimituskunta pyysi lausuntoa suoraan Toimikunnalta.

6) Kun Toimikunta oli antanut lausuntonsa ja lähettänyt sen Ylihallitukselle, antoi Ylihallitus oman lausuntonsa kirkollisasiain toimituskunnalle.

7) Kirkollisasiain toimituskunta lähetti suunnitelman kaikkine lausuntoineen senaatin talousosastoon, jossa se lopullisesti hyväksyttiin (tai mahdollisesti hylättiin).

8) Talousosasto palautti asiakirjat kirkollisasiain toimituskuntaan, joka lähetti ne takaisin tuomiokapitulille, joka toimitti ne edelleen seurakunnalle.

Vaikka päätöksen kirkonkorjauksesta teki kirkkokokous, saattoi kirkkoherra joskus tilata piirustukset sopivaksi katsomaltaan arkkitehdilta jo ennen kuin kirkkokokous oli tehnyt asiasta päätöstä. Tämä oli myös kirkkoherran keino saada painostettua asiaa eteenpäin.

Seurakunta saattoi olla suoraan Muinaistieteellisen toimikunnan kanssa tekemisissä vilkkaastikin, silloin yleensä omasta aloitteestaan. Yhteys voi olla myös hyvin niukkaa, lähinnä vain välillistä, jolloin Toimikunta oli tekemisissä suunnitelman kanssa vain antamansa lausunnon kautta.

Toimikunta saattoi käyttää toimikunnan ulkopuolista asiantuntijaa antamaan lausunnon kohteesta ja antaa sitten oman lausuntonsa tähän perustuen. Tämä tuli kyseeseen lähinnä Emil Nervanderin kanssa, jonka sidos Toimikuntaan oli enemmän tai vähemmän kiinteä. Myöhemmin Toimikunta käytti lausunnonantajana omaa arkkitehtiamanuenssiaan. Toimikunta saattoi myös konsultoida Suomen Muinaismuistoyhdistystä tai ainakin sen kokoelmia.

Arkkitehti saattoi olla tekemisissä suoraan Ylihalli-

tuksen kanssa, joko omasta aloitteestaan tai silloin, kun Ylihallitus vaati arkkitehdilta lisäselvityksiä suunnitelmaan. Arkkitehti saattoi olla suorassa kontaktissa myös Toimikunnan kanssa, joko virallisemmin tai epävirallisemmin. Josef Stenbäck vaikuttaa ilmoittaneen Toimikunnalle tekemisistään ahkerasti.

Kirkonkokousten päätöksistä voitiin valittaa lääninkuvernöörille, jos valitus koski takseerausta, ja tuomiokapitulille, mikäli asia koski jotakin muuta asiaa kuten korjausten alkamisajankohtaa.

IV SEURAKUNTIEN TOIMINTA

1. Seurakunnan järjestäytyminen

Seurakuntien ja samalla koko Suomen evankelisuterilaisen kirkon kiinteää omaisuutta, rakennuksia, valvottiin kirkkolain vaatimusten mukaan jatkuvasti. Lukkarin tuli pitää ”likisintä huolta” kirkon puhtaudesta ja järjestyksestä.¹ Kirkkoväärtin² tehtäviin kuului kirkon ja sen omaisuuden hoitaminen, mm. vuosittainen kirkkorakennusten tarkastaminen. Kirkkoherra oli viime kädessä vastuussa kirkon omaisuudesta. Hänen lähtiessään seurakunnasta oli tehtävä kirkon kaiken omaisuuden katselmus. Kirkkoherran tuli myös pitää tavarakirjaa kirkon kiinteästä omaisuudesta.³

Kirkkorakennuksen tilaa valvottiin ylempältä taholta säännöllisesti. Piispan tuli pitää tarkastus eli piispankäräjät jokaisessa seurakunnassa viiden vuoden välein. Sen yhteydessä hänen piti tarkastaa myös kirkkorakennus. Myös lääninrovastin tuli piispan ja tuomiokapitulin määräyksestä pitää käräjiä lääninsä eri seurakunnissa. Lääninrovastikin tarkasti kirkkorakennukset ja tarpeen mukaan määräsi ne korjattaviksi. Käytännössä varsinkin piispantarkastuksia ei pidetty viiden vuoden välein, vaan huomattavasti harvemmin.⁴

Seurakunta organisoitui kirkonkorjauksessa kirkkolain mukaan täydellisimmässä tapauksessa seuraavasti. Kirkkoraadin valitseman kirkkoväärtin velvollisuuksiin kuului ”syynätä kirkko ja kaikki siihen kuuluvat rakennukset” mahdolliseksi avuksi kutsumiensa miesten kanssa. Jos korjaus oli tarpeen, siitä tuli tehdä ehdotus kirkkoherralle, joka esitteli asian kirkonkokouksessa. Kirkonkokous, jos näki asian tarpeelliseksi, asetti toimikunnan selvittämään mahdollista korjausta. Toimikunta esitti ehdotuksensa kirkonkokoukselle, joka päätti asiasta.⁵ Jos toimenpiteisiin päätettiin ryhtyä, saattoi sama toimikunta jatkaa tai voitiin valita uusi. Kirkonkokouksen ja usein myös rakennustoimikunnan puheenjohtajana ja sihteerinä toimi kirkkoherra.⁶ Yleensä kirkkoherra otti yhteyttä arkkitehtiin ja valmiit kirkonkokouksen hyväksymät suunnitelmat lähetettiin kirkkolain määräämässä järjestyksessä hyväksyttäväksi tuomiokapituliin.⁷

Vuoden 1869 kirkkolain mukainen äänioikeuden laajentaminen papinvaaleissa toi seurakunnallisen vaikuttamisen laajemman piirin ulottuville. Huomattava kuitenkin on, että myös kirkonkokouksen äänioikeus perustui vuoden 1869 laissa papinvaalien äänioikeuteen. Käytännössä äänivalta oli maata tai kiinteää omaisuutta omistavilla isännillä sekä itsellisillä miehillä ja naisilla. Näin suuri osa yhteisöstä oli vaikutusmahdollisuuksien ulkopuolella. Kirkonkokouksessa kaikki äänivaltaiset saivat osallistua keskusteluun ja päätöksiin. Niillä joilla ei äänioikeutta ollut

ei siis ainakaan periaatteessa ollut myöskään keskustelu-oikeutta kirkonkokouksessa.⁸

Kirkonkorjauksessa seurakuntalaisia konkreettisimmin kosketti korjauksen maksaminen. Rakennuskustannukset voitiin hoitaa kolmella tavalla: 1) suorana rahamaksuna joko manttaalin, savun tai hengen mukaan, 2) tavarana (manttaalista) tai 3) päivätöinä.⁹ Näiden rasi-
tusten jakaminen tasaisesti ja oikeudenmukaisesti seurakunnan talouksien ja seurakuntalaisten kesken oli kirkonkokousten vaikein tehtävä kirkonkorjauksessa.

2. Korjausprosessit tapausseurakunnissa

Huittinen 1874–1878

Paikkakunta

Huittisten (Hvittis) emäseurakunta kattoi Vampulan ja Kauvatsan kappeliseurakunnat ja Keikyän rukoushuonekunnan. Huittisten keskus ja kirkonkylä Lauttakylä oli kasvanut neljän joen risteykseen ja sen tieyhteydet olivat hyvät. Kirkko ja sitä ympäröivä hautausmaa ovat kirjaimellisesti keskellä kylää viljavalta savitasangolta loivasti kohoavan mäen laella.

Huittisten asukasluku kasvoi nopeasti, vuonna 1870 se oli 6 373, vuonna 1880 jo 7 556. Pitäjässä oli voimakas, suuria tiloja viljelevä talonpoikaisto, runsas, melko suuria tiloja vuokrannut torpparisto ja paljon maataloustyöväkeä.¹⁰ Paikkakunnalla oli myös voimaperäistä yritystoimintaa. Ero talonpoikien ja säätyläistön välillä oli ollut varsinkin aikaisemmin jyrkkä ja kitkainen.¹¹

Aikaisemmat vaiheet

Huittisten vuoden 1500 vaiheilla rakennettua kirkkoa oli muutettu paljon jo 1800-luvun puoliväliin mennessä.¹² Länsitorni ja asehuone rakennettiin 1640-luvulla, suuri sakaristo vanhan paikalle 1738. Kirkon palon 1783 jälkeen kirkkoon rakennettiin etelä- ja länsisakarit sekä uusi länsitorni vuosina 1793–94.¹³ Tässä vaiheessa kirkkoon rakennettiin pohjois-etelä -suuntaan aumakatto, joka ehkä eniten muuttaa sen ulkomuotoa poikkeavaksi ns. tavallisesta keskiaikaisesta kirkosta. Tilanahauden vuoksi kirkkoa laajennettiin lisää arkkitehti Georg Theodor Chiewitzin vuonna 1856 tekemien suunnitelmien mukaan. Tällöin kirkosta muodostettiin täysi ristikirkko rakentamalla pohjoinen sakara. Työ aloitettiin 1857 ja se valmistui 1863.¹⁴

Kirkko oli 1870-luvun alussa sisältä ilmeisen huonossa kunnossa. Vuonna 1873 tehdyssä piispantarkastuksessa kiinnitettiin huomiota mm. kirkkosalin ja sakariston lankkulattian huonoon kuntoon. Ikkunat olivat ”yhä” koottu pienistä lyijykehyksisistä lasiruuduista eikä urkuja ollut.¹⁵ Uudessa Suomettaressa julkaistussa kirjoituksessa

27. Toripäivä Huittisissa, postikortti.

28. Huittisten kirkko, vasemmalla kirkon keskiaikainen itäpäätty. Itäsakaraa muovattiin vuosien 1958-1959 korjauksessa lähemmäs keskiaikaista asua.

puututtiin kirkon tilaan: ”Vaan kun matkustaja astuu sisälle kirkkoon, on tämä hyvin lannistuneen näköinen, niin että luulisi olevansa jossakin hökkelissä [...]”. Kirjoittaja totesi lattioiden ja muiden puuosien olevan ”sangen rappiollisella kannalla” ja tarvitsevan nopeasti korjausta.¹⁶

Korjaus käynnistyy

Huittisten pitkäaikainen kirkkoherra Reinhold Hertzberg kuoli vuonna 1865. Uudeksi kirkkoherraksi valittiin 1868 Oskar Ferdinand Ingelius, joka toimi virassaan vuoteen 1891 asti.¹⁷

Vuonna 1872 valittiin toimikunta tarkastamaan kirkon sisä- ja ulkopuolista korjaustarvetta. Vuoden lopussa se esitteli tarkastuksen tuloksen: sakariston ja kirkon vaimoväen puolen lattia oli tehtävä uudestaan, maalaa-mattomat penkit oli maalattava, eteläpuolen vesikatto katettava pellillä ja kirkon itäpuolisen osan seinät kiilattava vakaiksi. Asiaa pohdittiin vielä keväällä 1873 ja tultiin lopulta tulokseen, että vain eteläpuolen vesikatto sekä kirkon ja sakariston välinen katto uusitaan pellistä ja itäpuolen seinät kiilataan vakaiksi. Lattiaan ei siis koskettaisi.¹⁸

Lisäpontta korjaamiseen antoivat syksyllä 1873 pidetyt piispankäräjät. Niissä arkkipiispa Edvard Bergenheim totesi, että emäkirkon lattia ja katto olivat huonossa kunnossa ja tarvitsivat nopeasti korjausta. Hän katsoi myös,

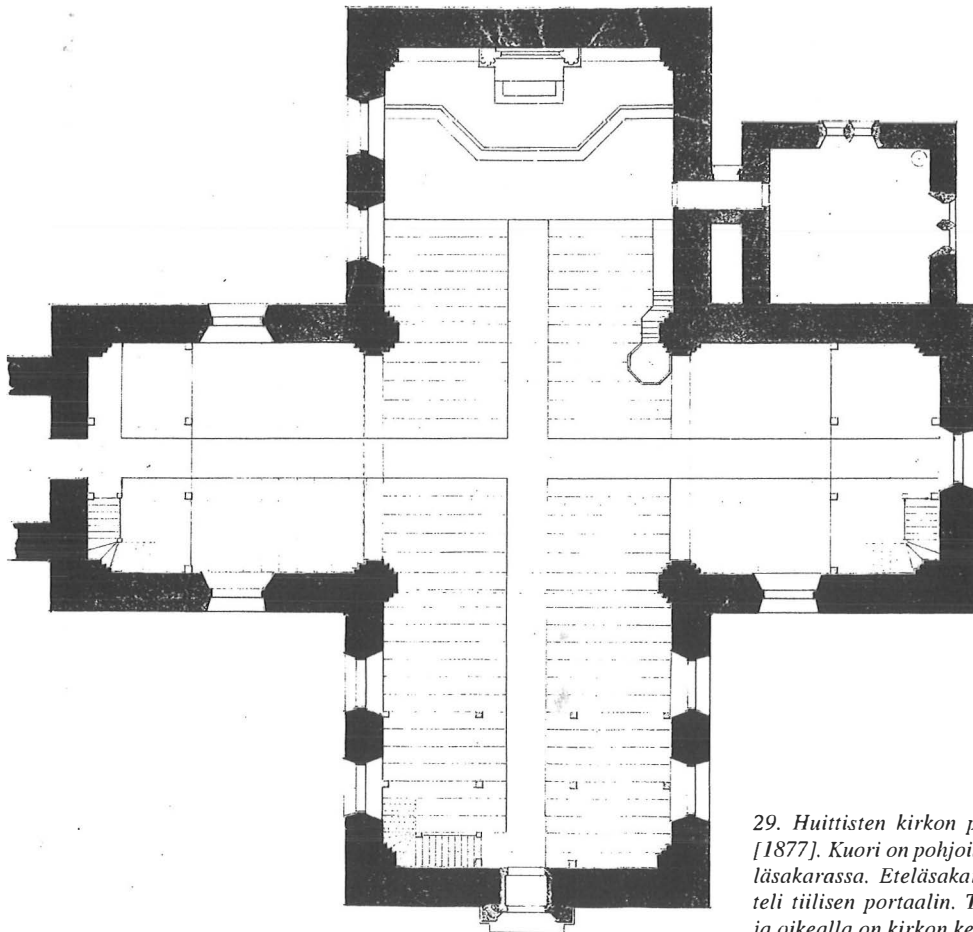
että kirkon sisätila tulisi saattaa huolitellumpaan tilaan.¹⁹

Korjausten pohtimista jatkettiin edelleen. Vuoden lopulla valittiin taas toimikunta. Se ehdotti uuden sakariston rakentamista sekä alttarin, lehtereiden, lattian ja penkkien korjaamista. Helmikuussa 1874 päätettiin ryhtyä vain lattian ja penkkien korjaamiseen, toimikunnan muita ehdotuksia ei kirkonkokous ottanut kirkkoherran mukaan ”ensinkään korviinsa”.²⁰ Seurakunta oli jakaantunut ilmeisen jyrkästi suurempaan pieniä korjauksia kannattavaan ja pienempään kokonaisvaltaista kertakorjausta kannattavaan ryhmään.²¹

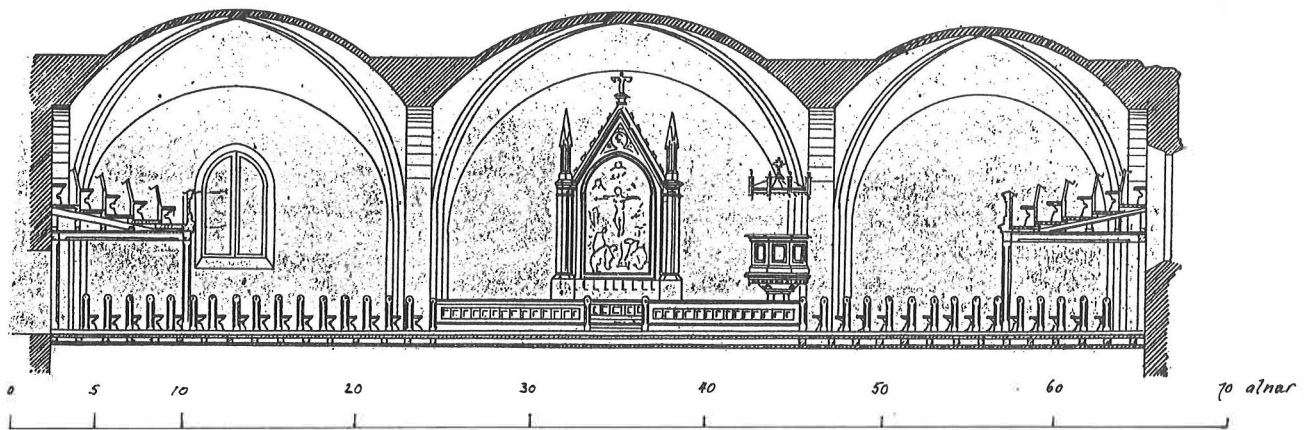
Päätöksestä tehtiin valitus kuvernöörille, joka toimitti asian Turun tuomiokapitulille. Valituksen tekijöiden mielestä pienten korjausten teko jatkuisi loputtomiin eikä kirkon sisustuksessa päästäisi minkäänlaiseen tasapainoon, jos yhtenäistä suunnitelmaa ei tehtäisi. Valittajat myös toivoivat, että arkkitehti arvioisi korjaustarpeen, tekisi piirustukset ja kustannusarvion. Tuomiokapitulin määräyksen mukaan arkkitehdin tuli laillisessa järjestyksessä tutkia kirkko, tehdä piirustukset ja kustannusarvio ja seurakunnan piti vahvistuttaa ne.²²

Suunnitelma, arkkitehti, muutokset

Joulukuussa 1874 päätettiin, että Ingeliuksen tuli anoa arkkitehtiä kuvernöörin virastosta. Asiassa siis lähdettiin taas liikkeelle kuvernöörin kautta, vanhan käytännön

29. Huittisten kirkon pohjakaava, C. J. von Heideken, [1877]. Kuori on pohjoissakarassa ja pääsisäänkäynti eteläsakarassa. Eteläsakaran oveen von Heideken suunnitelti tiilisen portaalin. Torni on lännessä eli vasemmalla ja oikealla on kirkon keskiaikainen itäsakara.

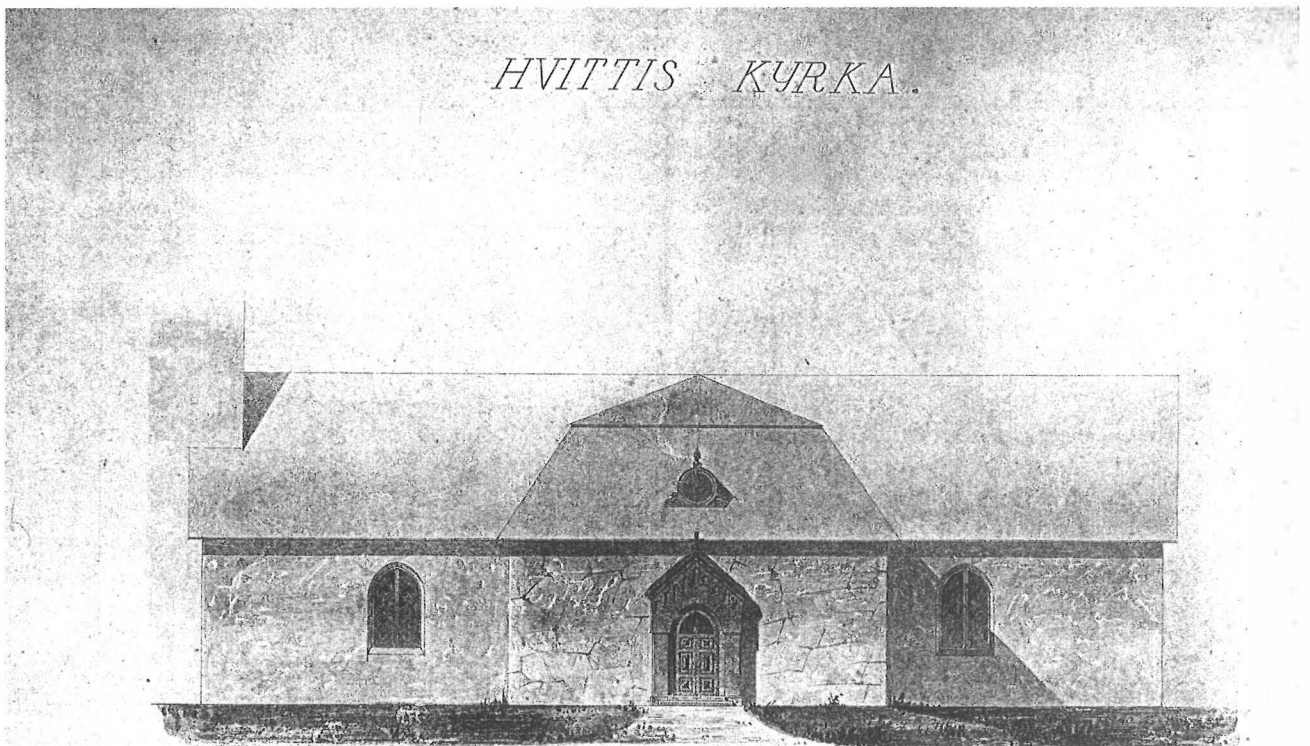
30. Huittisten kirkko, leikkaus itä-länsisuunnassa, C. J. von Heideken, [1877].

mukaan.²³ Lääninarkkitehti Carl Johan von Heideken kävi maaliskuussa 1875 tarkastamassa Huittisten kirkkoa.²⁴ Asia oli edennyt kuvernöörin kautta Turun ja Porin lääninrakennuskonttorille ja von Heidekenille.

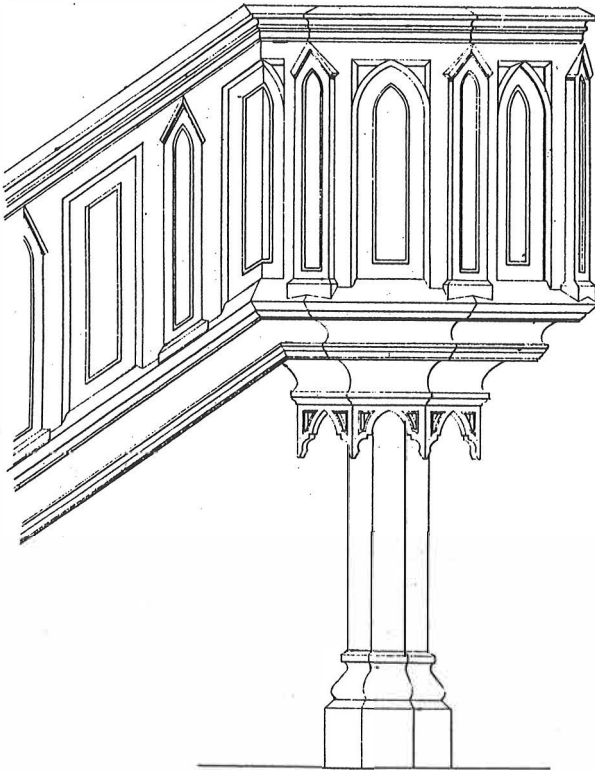
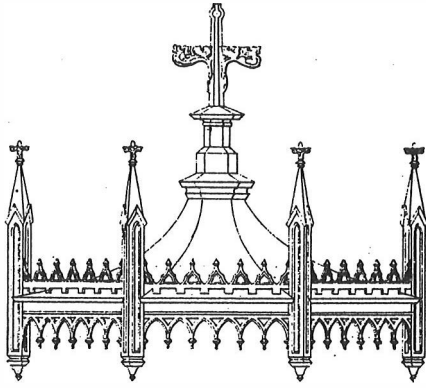
Huhtikuussa 1876 kirkonkokouksessa käsiteltiin von Heidekenin tekemää ”kustannus- ja aine-ehdotusta korjaus- ja parannustöiksi”.²⁵ Kokous päätti hyväksyä ehdotuksen, paitsi että lattianalustaa ei laskettaisi arkkitehdin ehdottamasta tiilestä, jonka ei katsottu olevan niin kestävää kuin harmaaakivi, sora ja hiekka.²⁶ Lattiamateriaali ja lattian alustan täyttäminen olivat keskeisiä kiis-

telyn aiheita. Rakennustoimikunta oli jo 1874 ehdottanut lattian rakentamista tiilistä, mutta kirkonkokous päätyi puuhun.²⁷ Pöytäkirja on hyvin niukkasoinen. Suunnitelmaa ei arvioitu, eikä tyyllisiin seikkoihin puututtu sanallakaan.

Kirkon eteläisen sisäänkäynnin ympärille von Heideken suunnitteli tiilisen portaalin. Koko entinen sisustus ja lattia tuli purkaa ja tilalle rakentaa von Heidekenin suunnittelemat penkit, lehterit, saarnatuoli, alttarilaite ja alttarikehä. Sakaristoon tuli muotoilla kaksi suippokaarista pari-ikkunaa.²⁸ Saarnatuoli tuli maalata valkoiseksi

31. Huittisten kirkon eteläfasadi ja portaali, C. J. von Heideken, [1877].

32. Huittisten kirkko, C. J. von Heideken, saarnatuoli 1877.

ja koristeet kullata sekä penkit, ovet, ikkunoiden pielet ja alttarikehä maalata tammenvärisiksi.²⁹ Myös uusi alttaritaulu päätettiin hankkia.³⁰

Työn toteutus

Toukokuussa 1876 ”enemmän aikaa sinne tänne tuumailtua” valittiin jäsenet kirkonrakennustoimikuntaan ja määriteltiin heidän velvollisuutensa ja työstä maksettava korvaus.³¹ Toimikunnan tehtävät olivat tarpeellisten rakennusaineiden määrääminen manttaalien mukaan sekä rakennusaineiden kelvollisuuden ja tarkoituksenmukai-

suuden tarkkailu. Sen piti neuvotella rakennusmestarin kanssa sekä ”koko ajan” seurata ja valvoa työtä ja työväkeä. Toimikunnan tuli myös tarkastaa urakoitsijaehtokkaiden taustat.³² Koko työtä tarjottiin urakaksi Uudessa Suomettaressa ja Turun Sanomissa. Työhön hyväksyttiin yksimielisesti ”muurimestari” David Lönnroth Udestakaupungista, joka otti urakan tehtäväkseen 16 000 markalla. Lisäksi Lönnrothin kanssa sovittiin, että seurakunta toimitti paikalle kaikki tarvittavat raaka-aineet ja 4000 päivätyötä.³³

Kesäkuussa 1876 keskusteltiin kattomateriaalista. Lopulta päätettiin rautapelti kirkon kattamiseen ostaa

33. Huittisten kirkko ehkä 1800-luvun lopulla. Vasemmalla näkyy 1950-luvulla purettu von Heidekenin suunnittelema tiiliportaali. Kuvas-
ta näkee myös millainen kirkon itäpäätty oli ennen sen palauttamista keskiaikaiseen asuunsa.

Ruotsista, vaikka se oli kalliimpaa kuin englantilainen. Ruotsalaiset pellit olivat pöytäkirjan mukaan ”paljon parempia ja isompia”.³⁴ Materiaalin hankintaa käsiteltiin myös vuoden lopulla. Tällöin kokous hyväksyi kirkonkorjauskomitean ehdotuksen, jonka mukaan kaikkia rakennusaineita voitaisiin tarjota hankittavaksi urakalla, koska osaa niistä oli mahdotonta jakaa manttaaleitain.³⁵

Kirkko korjattiin vuoden 1877 aikana ja sisäosien maalaaminen saatiin loppuun 1878. Lönnroth luovutti kirkon seurakunnalle 7.9.1878.³⁶ Korjaussuunnitelmaa ja piirustuksia ei missään vaiheessa hyväksytetty virallisesti ja siten toimittiin vastoin tuomiokapitulin nimenomaista määräystä. Kokouspöytäkirjat ovat varsin hiljaa korjauksen kulusta syyskuulle 1878 asti. Tällöin todettiin ”ilmoitettua olevan”, että lääninarkkitehdin tuli tarkastaa piirustustensa mukaan tehty työ. Sanamuoto antaa ymmärtää, että seurakuntaa oli jälleen jouduttu muisuttamaan asiasta.³⁷

Rahoitus

Raha-asioista sopiminen näytti Huittisissa olleen aivan erityisen ongelmallista. Kuvaavaa on, että heti alusta

pitäen kirkonkokouspöytäkirjojen mukaan keskusteltiin paljon pidempään takseerauksen periaatteista kuin itse korjauksesta.

Erimielisyyksiä rahoituksesta oli jo keväällä 1876. Kun arkkitehdin korjaussuunnitelma oli hyväksytty lähes muutoksitta ryhdyttiin miettimään miten varat kirkon korjaamiseen hankittaisiin. Vaihtoehtoja oli kaksi: joko koottaisiin rahat yhdellä kerralla tai otettaisiin laina. Lainanottoa puolustettiin, koska kerralla maksaminen ”varattomammille seurakunnan jäsenille tulis aivan raskaaksi”. Asiasta ei päästy yksimielisyyteen. Seuranneessa äänestyksessä lainan ottamista puoltaneet voittivat, joten monen tilallisenkin täytyi kannattaa sitä.³⁸

Toukokuussa 1876 pohdittiin pitkällisesti ketkä olisivat sopivat henkilöt kirkonrakennustoimikuntaan ja mitä palkkaa toimesta maksettaisiin. Tulokseksi tuli, että toimikunnan jäsenille maksettaisiin marka ”jokaiselta kerralta kuin he tämän toimensa tähden olisivat vaaditut lähtemään kotoansa pois”, kaksi markkaa jos ”koko päivän mitta siinä kulutettaisiin” ja kolme markkaa päivältä ja yhden hevosen kyytiraha tässä toimesta tehdyistä matkoista. Lisäksi komitean avuksi nimitettiin kirjuri, joka sai markan päivältä siitä, että hän aamuin illoin piti kirjaa työväestä ja toimitti kuulutuksia kirkkoon aineis-

ta, työväestä jne. Lisäksi hänen tuli saada lisäpalkkaa niistä eri toimituksista ja ”kirjoista” joita hänen piti toimikunnan käskystä tehdä.³⁹

Vaikeudet alkoivat vuoden 1876 lopussa, kun keskusteltiin maksujen kokoamisesta.⁴⁰ Asiasta nousi pöytäkirjan mukaan ”jommoinkin rähinä”, jossa ”yksi tahtoi yhtä toinen toista”. Lopulta asia saatiin päätettyä vain seuraavan vuoden osalta ja suostuttiin toimikunnan arvioon, jonka mukaan tarvittaisiin vähintään 6 400 markkaa. Rahat päätettiin koota siten, että joka savulta maksettaisiin neljä markkaa ja sen lisäksi 60 markkaa manttaalilta.⁴¹

Jatkossa ei sopiminen enää onnistunut. Vastakkain asettuivat ”sivukansa” eli ”torpparit, hantvärkkärit, itteliset, työmiehet ja niitten vertaiset” ja talolliset.⁴² Asetelmat lukkiutuivat useaksi vuodeksi. Pöytäkirjan mukaan ”suuressa paljoudessa sapuillen oleva”⁴³ sivukansa kerta toisensa jälkeen kieltäytyi ”yksimielisesti ja kivenkovaan” maksamasta enempää. Monet talolliset taas vaativat, että ”rahat uppiniskaisilta heti mitattaisiin ulos”.⁴⁴ Näin riita jatkui 1880-luvun puoleenväliin saakka. Valitukset, niiden vaatimat selvitykset ja vastavalitukset kulivat edestakaisin seurakunnan ja tuomiokapitulin väliä ja muutaman kerran valittamista jatkettiin senaattiin asti. Lopulta vuonna 1884 alkoivat kirkkoherra ja monet talollisista olla lopen tuskastuneita riitaan.⁴⁵ Ilmeisesti myös virkamiehet olivat saaneet tarpeekseen, sillä valitusketju loppui viimein vuonna 1885 senaatin kieltäytyttyä ottamasta valitusta käsiteltäväkseen muotoverheeseen vedoten.⁴⁶

Kirkkoherran suhtautumista riiteleviin osapuoliin on vaikea hahmottaa. Hän käytti systemaattisesti tilattomista selvästi marginalisoivaa nimitystä ”sivukansa” ja puhui heistä suurena massana. Hänen suhtautumisensa köyhään väestöön saattoi olla suorastaan tylyä.⁴⁷ Toisaalta kirkkoherra selvästi alkoi työlääntyä riitaan ja vaikuttaa siltä, että riidan jatkuessa kirkkoherra tuskastui myös tilallisiin valittajiin. Valituskierte oli kirkkoherralle kahdellakin tapaa hankala. Se aiheutti hänelle huomattavan määrän lisätyötä, sillä kirkkoherra joutui kirjoittamaan lukuisia asiakirjoja, käymään kirjeenvaihtoa tuomiokapitulin kanssa ja valvomaan, että valitus hoidettiin lain mukaan. Näin ”pitkällinen ja seurakuntaa häväisevä riita-asia”⁴⁸ oli myös kiusallinen, sillä kirkkoherra ei selvästikään saanut laumaansa kuriin.

Suhtautuminen ”sivukansaan” ei yleisestikään vaikuttanut kovin ymmärtävältä. Savumaksun maksamattomien nimet kuulutettiin saarnatuolista. Kirkonkokouksissa pohdittiin avoimesti kenet olisi köyhyyden tai muiden syiden vuoksi vapautettava maksusta, erillistä toimikuntaa ei perustettu. Päivätyörästien selvittämisessä ”ilmaantui paljon rähinää ja suuri erimielisyys”, jonka tulokseksi tuli että rästit ulosotettaisiin. Maksusta vapautettiin vain ne, jotka saattoivat näyttää toteen, että olivat saapuneet itse paikalle mutta katsottu työhön ”kelvottomiksi”.⁴⁹ Tilattomien määrä oli suuri, ja he selvästi osasivat, pystyivät ja ennenkaikkea halusivat pitää kiinni oikeuksistaan. Riitaa neljästä markasta voi pitää ainakin osittain

periaatteellisena, sillä summa vastasi työmiehen kahden päivän palkkaa. Toisaalta neljä markkaa saattoi jollekin tilattomalle olla hyvinkin suuri raha.

Riittelyn rinnalla itse kirkon korjaaminen, sen onnistuminen ja miltä kirkko korjauksen jälkeen mahdollisesti näytti ja vaikutti, tuntui vaipuneen sivuasiaksi. Lääninarkkitehdille maksetut palkkiotkaan eivät nousseet yhteensä kuin 815 markkaan.⁵⁰ Arkkitehdin osuuden asiaan täytyi Lönnrothin 16 000 markan urakkahinnan, 4 000 päivätyön ja urkujen 17 200 markan rinnalla vaikuttaa seurakuntalaisesta kovin pieneltä.

Yhteydet virkamiehiin

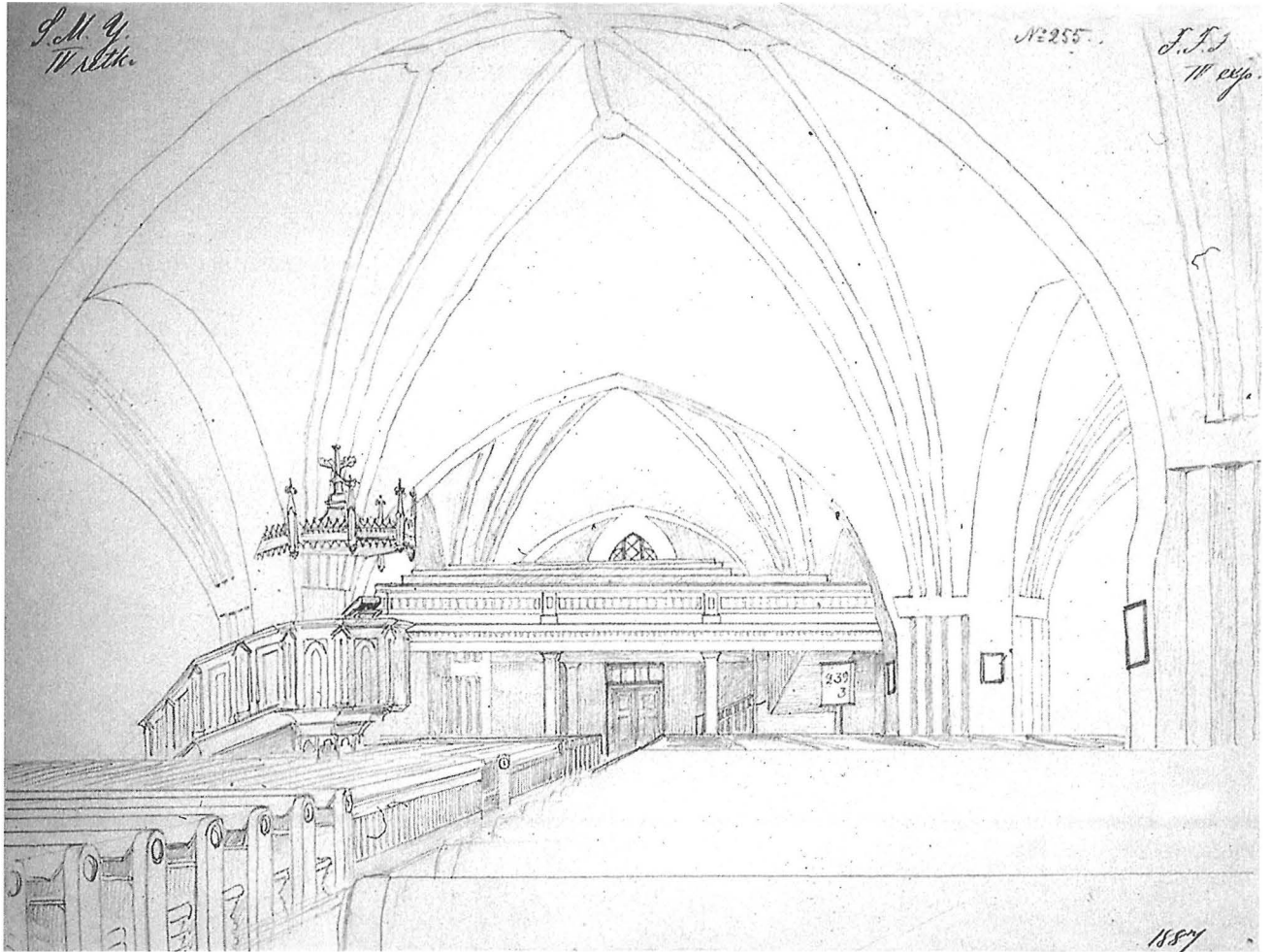
Huittisten seurakunnan ja kirkkoherran suhtautuminen rakentamista valvovia instituutioita kohtaan vaikuttaa hämmästyttävän välinpitämättömältä tai tietämättömältä. Voi vain arvailla, miten korjaus olisi hoidettu, jos tuomiokapituli ei olisi valituksen vuoksi saanut tietää korjauksesta ja huomauttanut, että siihen tulee saada arkkitehdin lausunto. Olisiko päädytty korjaamaan kirkkoa pitkäänkin vain vähitellen? Keneltä suunnitelma olisi pyydetty jos olisi päädytty suurempaan korjaukseen? Asioita pyrittiin hoitamaan vanhan käytännön mukaan kuvernöörin kautta. Ensimmäinen valitus tehtiin kuvernöörille, samoin arkkitehtiin otettiin yhteyttä hänen kauttaan. Tuomiokapituli joutui painokkaasti huomauttamaan, että kirkko tuli tarkastaa, piirustukset tilata arkkitehdilta ja hyväksyttävä. Tästä huolimatta von Heidekenin suunnitelmaa ei hyväksytetty virallisesti. Myös kirkon korjauksen jälkeisestä tarkastuksesta oli ilmeisesti jouduttu huomauttamaan seurakunnalle.

Pöytäkirjoihin kirjattiin täysin avoimesti säädöksiä rikkovat toimet. Kirkon länsiportaat päätettiin tehdä ilmoittamatta siitä arkkitehdille.⁵¹ Samoin päätettiin, että lopputarkastuksen mukaista maalausta ei tehdä ja kirjattiin sekin pöytäkirjaan: maalaus- ja kultaustyöt hyväksytään ”semmoisinaan kuin tehdyt ovat” arkkitehdin tarkastuksessa tehdyistä ”muistutuksista ja mielipiteistä väliä pitämättä”.⁵² Eniten ihmetyttävät kirkkoherran toimet, sillä hän oli asiasta virkavastuussa. Ehkä jatkuva kiista kirkon korjaamisesta uuvutti kirkkoherran ja vei hänen huomionsa niin, ettei varsinaisen korjauksen lainmukainen läpivienti tuntunut niin tärkeältä.

Koska suunnitelmaa ei hyväksytty virallisesti, ei lääninarkkitehdin lisäksi muita virkamiehiä osallistunut korjaukseen. Muinaistieteellistä toimikuntaa ei ollut vielä perustettu eikä yleisten rakennusten ylihallitus saanut suunnitelmaa käsiinsä.

Suhtautuminen kirkkoon

Kirkon korjauksesta puhuttiin jatkuvasti korjauksena tai parannuksena. Kirkkoa ei pöytäkirjoissa kertaakaan kuvailtu, vaan se oli puhtaasti korjaavien toimenpiteiden kohde. Myöskään kirkon korjauksen laadusta ei keskusteltu, ei eri vaihtoehdoista eikä varsinkaan tyylikysymyksistä. Arkkitehdille ei määritelty erityistä yleistä

34. Huittisten kirkko. Agathon Reinholmin lyijykynäpiirustus Suomen Muinaismuistoyhdistyksen IV retkeltä 1887. Piirustuksessa näkyvät von Heidekenin suunnittelemat penkit sekä ruoteet ja nurkkapilarit ennen Josef Stenbäckin suunnittelemaa kirkon korjausta.

tavoitetta. Tavoitteet olivat lattian tai katon korjaaminen ja seinien kiilaaminen ”visuiksi” eikä esimerkiksi kirkon saaminen juhlavammaksi. Ainoa pöytäkirjaan kirjattu tyylimääre oli uuteen alttaritauluun liittyvä ”ajan mukainen”. Tavoitteena tuntuu myös olleen tehdä mahdollisimman vähän. Suunniteltuja korjauksia karsittiin jatkuvasti ja jo tehtyjä päätöksiä tehtiin yhä uudelleen.

Argumentointi oli hyvin niukkaa. Se liittyi tiukasti vain siihen mitä konkreettisesti tuli tehdä, mikä oli kiireellisimmän aivan välttämätöntä. Niukkaa linjaa edusti myös vuoden 1873 piispankäräjiä varten tehty inventointikertomus. Siinä kirkko oli ainoastaan ”vanha” ja ”osittain harmaakivistä, osittain tiilestä rakennettu”. Muutamien sisustusta koskevien asioiden lisäksi ainoat kuvailtavat seikat olivat kirkon pituus- ja korkeusmitat. Tällainen kuvailun vaatimattomuus tosin ei ollut kirkkoherrojen tekemille inventointikertomuksille mitenkään poikkeuksellista.

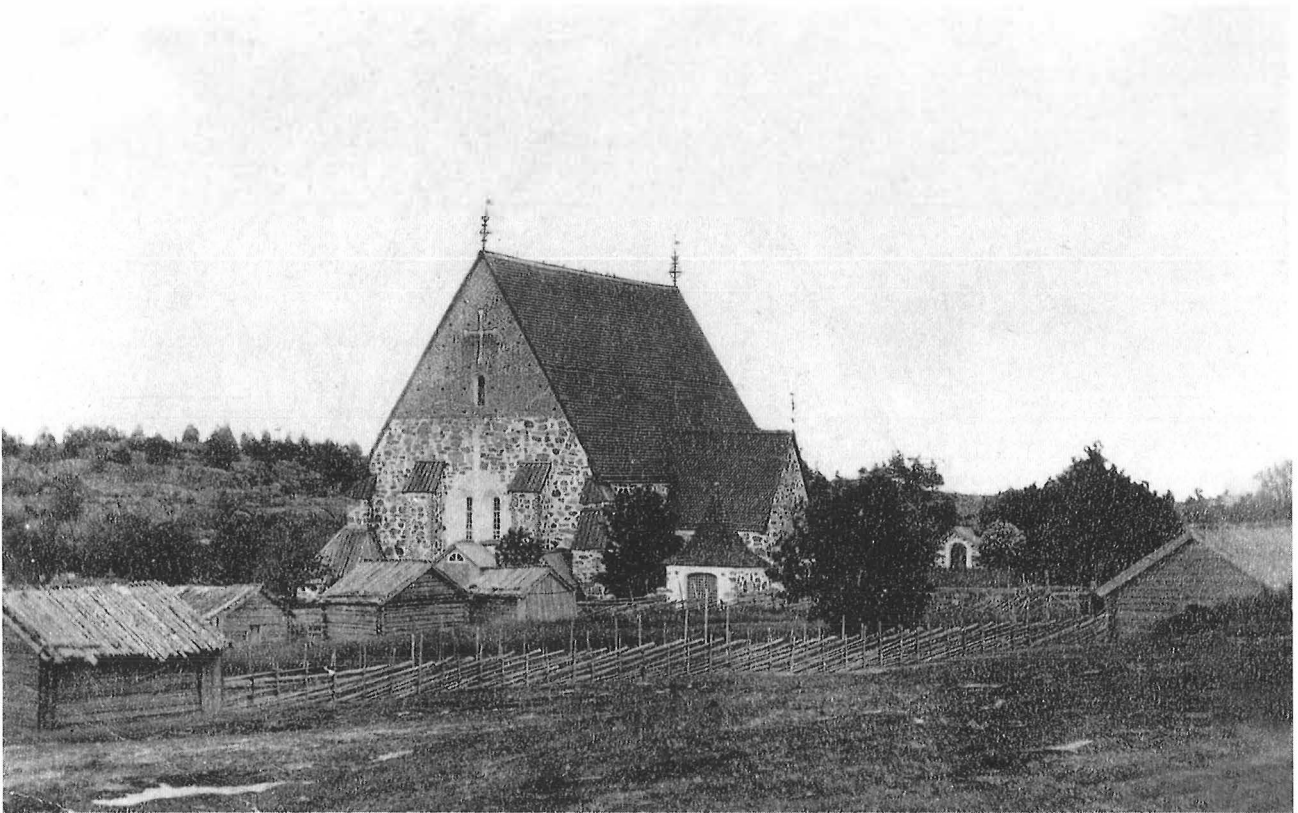
Taivassalo 1885–1890

Paikkakunta

Taivassalo (Töfsala) oli rannikkopitäjä, johon kuuluivat kappeliseurakunta Iniö ja Velkuan saarnahuonekunta. Seurakunnan väkiluku oli kirkkoherran mukaan 2 700 henkeä vuonna 1887. Papin palkkaa suorittavia mantaaleja oli 1890-luvulla 70 ja talonsavujen luku oli 131.⁵³

Kirkon aikaisemmat vaiheet

Taivassalon kirkko on rakennettu 1400-luvun ensimmäisellä puoliskolla.⁵⁴ Kirkkoa ei oltu pitkään aikaan suuremmin korjattu eikä siihen oltu myöskään tehty laajoja muutoksia. Kirkko oli sisustuksen osalta pitkälti siinä asussa, jonka se oli 1600-luvun lopun ja 1700-luvun kuluessa saanut. Kirkon ikkunoita oli laajennettu 1700-

35. Reinhold Hausen valokuvasi Taivassalon kirkon vuonna 1870 tekemällään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kustantamalla tutkimusmatkalla.

luvun lopulla, rakennettu lehterit ja urut (1769). Asehuoneen eteläseinään puhkaistiin oviaukko 1830-luvulla.⁵⁵

Korjaus käynnistyy

Jo vuoden 1856 piispankäräjillä oli kirkko määrätty sisustettavaksi uudestaan. Piispa Edvard Bergenheim oli todennut kirkon ja varsinkin kuorin kaipaavan tarkoitukseenmukaisempaa ja tilan pyhyttä paremmin vastaavaa sisustusta. Erityisesti seurakuntalaisten pähineitä varten tuodut puunoksat piti piispan mielestä poistaa kirkosta ja tilalle laittaa naulakot eteläseinälle. Vuoden 1882 rovastinkäräjillä kirkon todettiin olevan ”samassa hoitamattomassa tilassa” kuin 26 vuotta aikaisemmin. Oksanaulakoiden poistaminen oli ainoa tehty uudistus. Nyt lääninrovasti Daniel Ezechiel Hildeen vaati, että seurakunnan tuli hankkia emäkirkkoonsa uudet penkit viiden vuoden kuluessa. Ne tuli maalata vaaleiksi, jotta kirkko saataisiin edes vähän valoisaammaksi. Lisäksi kirkkoa oli paikoin rapattava ulkopuolelta ja kulmien tukipilarien katot oli uusittava. Lääninrovasti kehotti seurakuntaa ryhtymään heti korjaukseen tarvittavien varojen kokoamiseen.⁵⁶

Kuvan hieman nukkavierusta ja pimeästä kirkosta antoi myös Emil Nervander vuonna 1872:

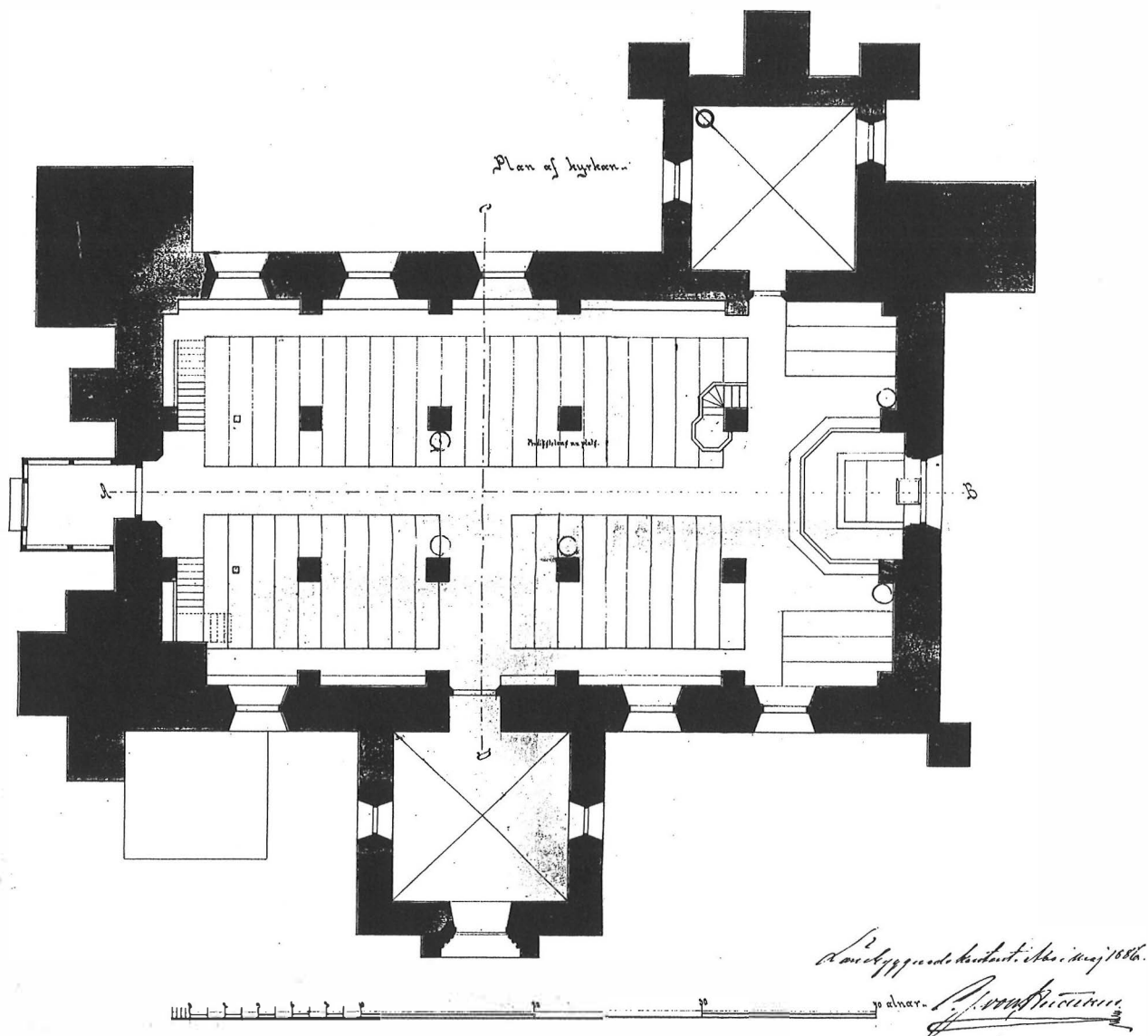
Taivassalon kirkko on melko pimeä. Neljä rähjäistä lehteriä, jotka on puristettu ahtaisiin holveihin,

varjostaa sitä niukkaa päivänvaloa, joka ikkunoista yrittää levitä kirkkoon. Asiantilaa ei helpota holvikupujen maalausten ajan myötä mustunut pohjaväri. Niinpä ei voi kieltää, etteikö kirkko tarvitsisi puhdistusta [...].⁵⁷

Rovastin puututtua asiaan ryhtyi seurakunta heti toimien. Pontta asialle leenee antanut uusi kirkkoherra, vuonna 1880 nimitetty Frans Nordlund. Marraskuussa pidettiin kirkkoraadin kokous, jonka ehdotus esiteltiin kirkonkokouksessa joulukuussa. Kokous päätti kirkonkassan nopeammasta kartuttamisesta. Kun rahan kokoaminen näin saatiin käyntiin, ei asiaa pohdittu kirkonkokouksissa muutamaan vuoteen.⁵⁸

Suunnitelma, arkkitehti, muutokset

Vasta vuoden 1885 syyskuussa kokoontui kirkkoraati taas kirkonkorjauksen tiimoilta. Kirkkoraadin mukaan seurakunnan tuli mahdollisimman nopeasti hankkia arkkitehdilta asetusten mukainen piirustus. Toimenpiteiksi raati ehdotti kirkon lattia, penkkien ja parvien uusimista sekä pilarien ja seinien rappaamista sileiksi. Kirkon katto tervattaisiin jo 1886 ja sisustamiseen ryhdyttäisiin 1887. Asiaan oli raadin mukaan syytä tarttua joutuisasti heti kun piirustukset olisi vahvistettu, sillä rahaa oli jo kertynyt tarpeeksi. Kuoletuslainan ja uusien urkujen hankkimiseen ei raadin mukaan ollut syytä ryhtyä ennenkuin kustannusarvio olisi selvillä.⁵⁹

36. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, pohjakaava 1886. Ennen korjausta saarnatuoli sijaitsi alttarilta lukien toisen pohjoisenpuoleisen pilarin juuressa.

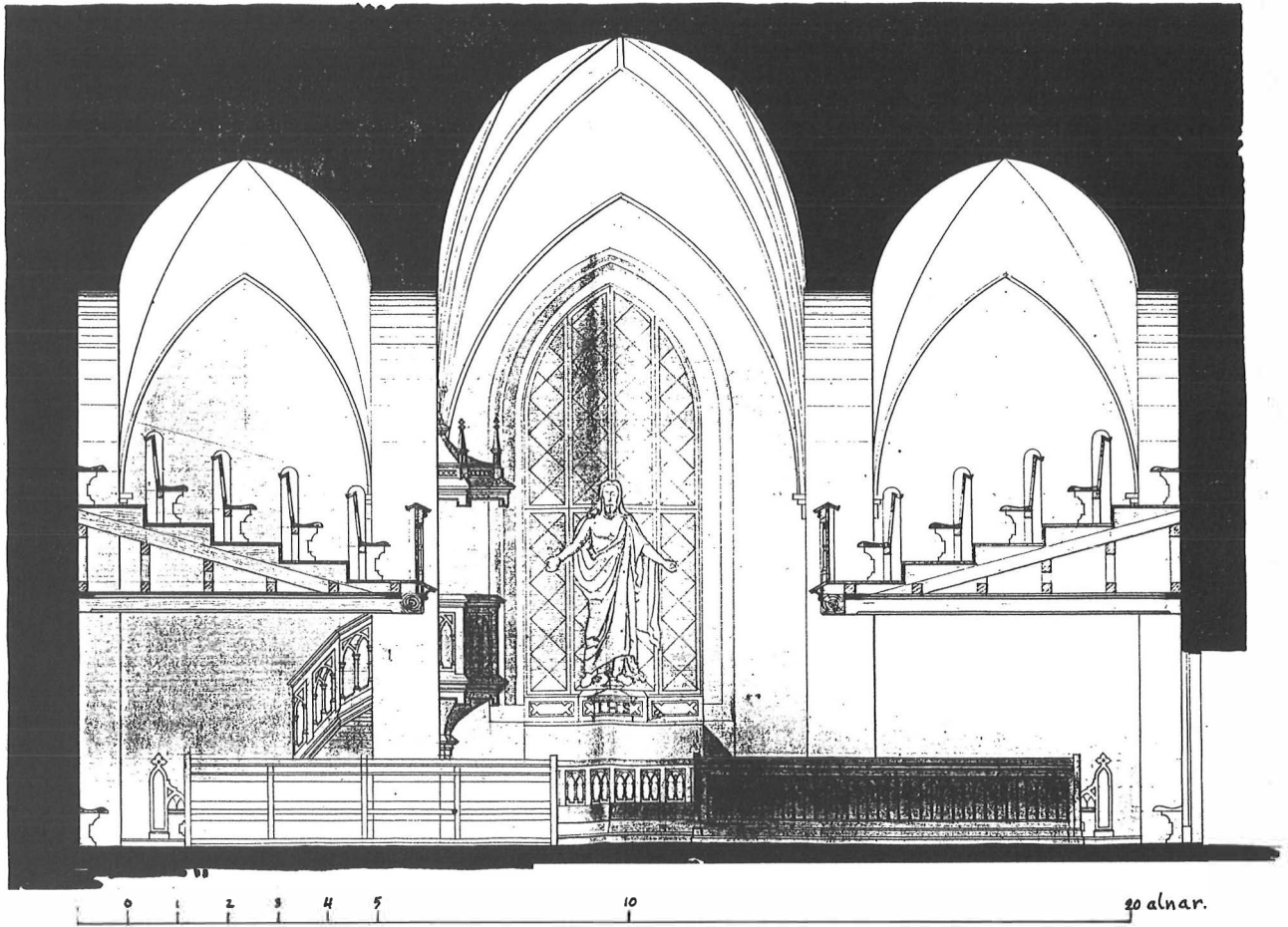
Samassa kuussa hyväksyttiin kirkkoraadin ehdotukset. Tosin korjaustyön laajuutta eli tehtäviä toimenpiteitä ei haluttu tarkemmin määrätä ennenkuin arkkitehti olisi tarkastanut kirkon ja lausunut mielipiteensä. Yhteisesti otettiin lääninarkkitehti von Heidekeniin, sillä vuoden 1886 toukokuussa koottiin hänen piirustuksiaan tarkastamaan kolmimiehinen toimikunta.⁶⁰

Toimikunnan mukaan suunnitelman keskeisimmät asiat olivat alttarikehän laajentaminen mm. kirkkoheran ja kappalaisen penkit poistamalla, käytävien paikkojen muuttaminen, vanhojen parvien purkaminen ja uusin rakentaminen, uuden saarnatuolin sijoittaminen kirkon pohjoispuolelle, kuoriin johtavan ”vähä-oven” sulkeminen sekä ikkunoiden suurentaminen, suippokaarisiksi muuttaminen ja yhden uuden ikkunan avaaminen pohjoisseinään.⁶¹ Von Heidekenin suunnitelma oli piispan ja lääninrovastin esittämien toiveiden mukainen, kir-

kon sisustus uusittiin ja järjesteltiin uudestaan ja valaistusta lisättiin ikkunoita suurentamalla. Tämän lisäksi von Heideken korosti kirkon pääsisäänkäyntiä eli asehuoneen eteläovea tiilisellä portaalilla Huittisten tapaan.

Komitealla oli von Heidekenin suunnitelmaan seuraavia muistutuksia. Kuori-ikkunan eteen asetettavaksi aiottu Bertel Thorvaldsenin Kristus-veistoksen kopio oli kallis, 900 markkaa, ja se peitti lähes koko ikkunan, joten tilalle ehdotettiin ristiä. Saarnatuolin tulisi olla yhtä korkea kuin ennenkin. Käytäväjärjestelyihin ei oltu aivan tyytyväisiä. Pappien, unilukkarin ja kirkkoväärtin penkkejä tarvittiin edelleen. Uuden ikkunan puhkaisuista ja muurin kestävyyyttä epäiltiin, ainakin työssä oli oltava hyvin huolellinen. Asehuoneen ikkunat olivat unohtuneet, nekin olisi suurennettava ja muotoiltava muiden tavoin. Komitea ehdotti myös uusien urkujen ja urkuparven hankkimista saman tien. Koko korjauksen

Ritning till ny inredning för Töfsala kyrka.

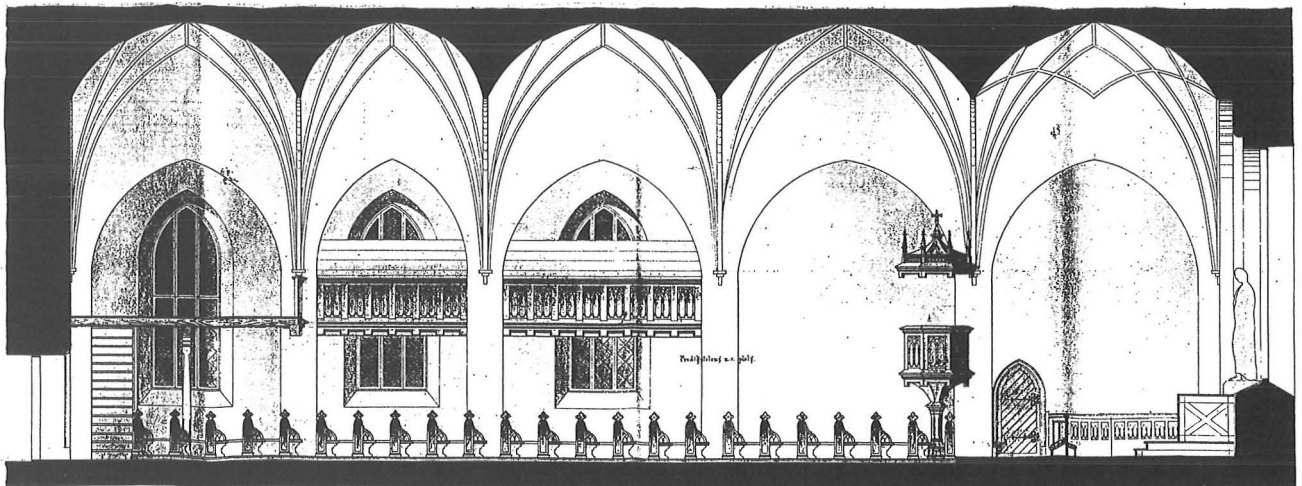

37. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, leikkaus pohjoinen-etelä alttarille päin, 1886. Piirustuksen mittakaavan mukaan Thorvaldsein Kristus oli suunniteltu toteutettavaksi lähes kolmimetrisenä.

kustannusarvio oli arkkitehdin mukaan 15 500 markkaa ja summa tulisi tehtyjen muutosten myötä vielä laskemaan.⁶²

Syyskuussa toimikunnan ehdotukset hyväksyttiin.

Päätettiin myös hankkia uudet urut ja tehdä uusi urkuparvi, koska työ tulisi helpoimmin tehtyä muun korjauksen yhteydessä. Urkuparvi yritettäisiin tehdä ilman uutta piirustusta jo olemassaolevien piirustusten perus-

38. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, leikkaus itä-länsisuunnassa, 1886. Ikkunoiden ja sakariston oviaukon suippokaarimuotoa villerata Emil Nervanderin piirustukseen vuodelta 1888 (kuva 58).

teella, jos siihen saataisiin lupa. Uusi urkuperäisen piirustus jouduttiin kuitenkin hankkimaan.⁶³

Von Heideken teki urkuperäisen huomioivan kustannusarvion ja vastasi seurakunnan huomautuksiin vuosien 1886 ja 1887 vaihteessa lähettämässään kirjjeessä. Sen mukaan hän suhtautui seurakunnan toiveisiin hyvin joustavasti. Hän totesi, että Kristus-veistos olisi viehättävämpi ja puhuttelevampi kuin risti, mutta ”seurakunta saa luonnollisesti vapaasti toimia oman vaikutelmansa mukaan”. Saarnatuolin muutos oli ”mitä helpoin asia” ja seurakunta sai sen muuttaa kunhan saarnatuolin ulkomuoto pysyi samana. Kuoriin voitiin aivan hyvin asettaa penkit papeille ja kirkkoväärille. Eteisen unohtuneet ikkunat oli nyt huomioitu erityispiirustuksessa. Ainoastaan käytävien paikoista von Heideken piti kiinni. Itse uruista von Heideken ei ollut tehnyt piirustusta, sillä sen tekisi urkujen rakentaja.⁶⁴ Kirkkoherra lähetti piirustukset Turun tuomiokapituliin hyväksyttäväksi vuoden 1887 tammikuussa.⁶⁵

Marraskuussa 1886 keskusteltiin kirkonkokouksessa seinien rappaamisesta. Rappaamista ei oltu määrätty arkitehdin piirustuksissa eikä kustannuslaskelmassa, mutta useat seurakuntalaiset olivat sitä toivoneet. Seinät päätettiin tasoittaa ja rapata niin laajalta alueelta kuin tarve vaatisi, kunhan asian luvallisuutta ensin tiedusteltaisiin ”arkeologiselta toimistolta”.⁶⁶ Nordlundin kirjjeessä Muinaistieteelliselle toimikunnalle kävi ilmi, että seinät koettiin hankaliksi. Ne olivat tahraantuneet, maalauksia oli otettu paikoitellen esille ja vaikutelma oli kokonaisuudessaan hyvin epäsiisti.⁶⁷

Suojelu mukaan

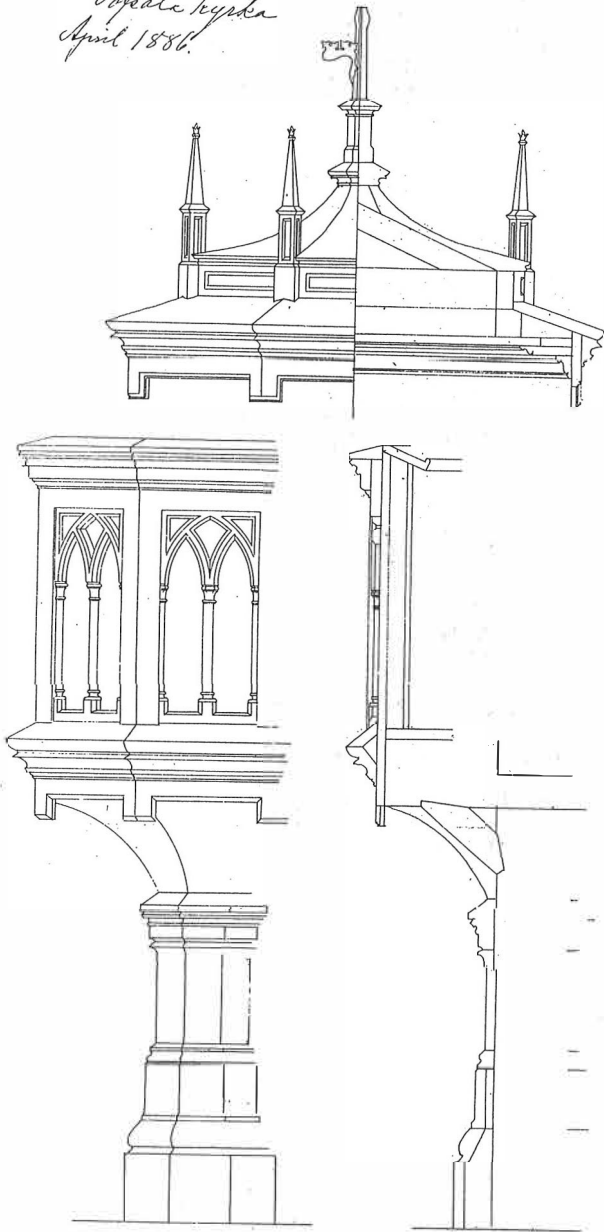
Joulukuussa 1887 käsiteltiin kirkonkokouksessa valtionarkeologi Johan Reinhold Aspelinin kirjettä.⁶⁸ Sen mukaan senaatti oli vaatinut Muinaistieteellisen toimikunnan mielipidettä kirkon korjauspiirustuksista. Aspelin kertoi Toimikunnan tiedossa olevan, että kirkossa oli sekä näkyvillä että peitossa 1400-luvun puolivälistä olevia maalauksia, joita pidettiin parhaimpina mitä Suomen keskiajalta tunnettiin. Hän vetosi seurakuntalaisten sivistyneisyyteen ja tiedusteli sen mielipidettä maalausten säilyttämisestä: Haluaisiko seurakunta ottaa osaa niiden uudistamiseen? Kokous suhtautui asiaan varovaisen myönteisesti. Se ei ”tahtonut kokonaan hylätä ehdotusta”, mutta ei myöskään halunnut päättää asiaa ennenkuin olisi Toimikunnalta kuultu mitä maalausten uudistaminen maksaisi.⁶⁹

Asiaa käsiteltiin uudelleen vuoden lopulla. Toimikunta ei voinut antaa tarkkaa kustannusarvioita, mutta suunta-antavana tietona kerrottiin Uudenkirkon (Kalannin) kirkon maalausten ”uudistamisen” maksaneen 2 800 markkaa.⁷⁰ Asiasta keskusteltaessa vain yksi vastusti hanketta seurakunnan yleiseen rahapulaan ja moniin muihin rakennushankkeisiin vedoten. Päätökseksi tuli melko monimutkainen järjestely seurakunnan ja kunnan viinaverokassan välillä. Järjestely katsottiin sopivaksi, koska maalauksilla ei ollut pelkästään kirkollista vaan myös

39. Bertel Thorvaldsenin alkuperäinen, vuosina 1821 ja 1839 veistetty Kristus on Kööpenhaminan Vor Frue -kirkossa.

Toivale Heideken
April 1886.

40. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, saarnatuoli, 1886. Saarnatuolin korin rinta-aidan suippokaari aihe toistuu lehterien rinta-aidassa.

ylciscempää muinaistieteellistä merkitystä kuten pöytäkirjassa arvokkaasti todettiin.⁷¹

Heti tammikuussa 1888 Toimikunta otti uudelleen yhteyttä. Se tiedusteli seurakunnan myöntyväisyyttä siihen, että Toimikunta esittelisi senaatissa muutoksia kirkon sisustuksen piirustuksiin, jotka eivät vastanneet toimikunnan näkemyksiä asiasta. Jos seurakunta myöntyisi, lähettäisi toimikunta asiamiehen, joka tekisi tarkempia ehdotuksia muutoksista. Kirkonkokouksessa lausuttiin muutamia epäilyksiä asiasta, mutta päätettiin myöntyä. Ehdoksi asetettiin, että uusia piirustuksia ei haluttu lunastaa eikä seurakunta halunnut myöskään maksaa sisustuksesta kovin paljoa enempää. Arkkitehdille oli maksettu piirustuksista jo 765 markkaa.⁷²

Nordlund ilmoitti Toimikunnalle heti kokouspäivänä lähettämässään kirjeessä seurakunnan myöntyneen muutoksiin. Toimikunta ryhtyi nopeasti toimiin ja Emil Nervander vieraili sen edustajana Taivassalossa jo helmimaaliskuussa. Yleisten rakennusten ylihallituksen edustaja Jac. Ahrenberg kävi paikalla kuitenkin vasta alkuvuodesta 1889.⁷³ Asian virkamieskäsittely pysähtyi niin pitkäksi aikaa, että seurakunnasta kysyttiin syytä viipymiseen. Lopulta vasta toukokuussa 1889 Turun tuomiokapituli lähetti hyväksytyt, Jac. Ahrenbergin korjaamat piirustukset Taivassalon kirkkoherranvirastolle.⁷⁴

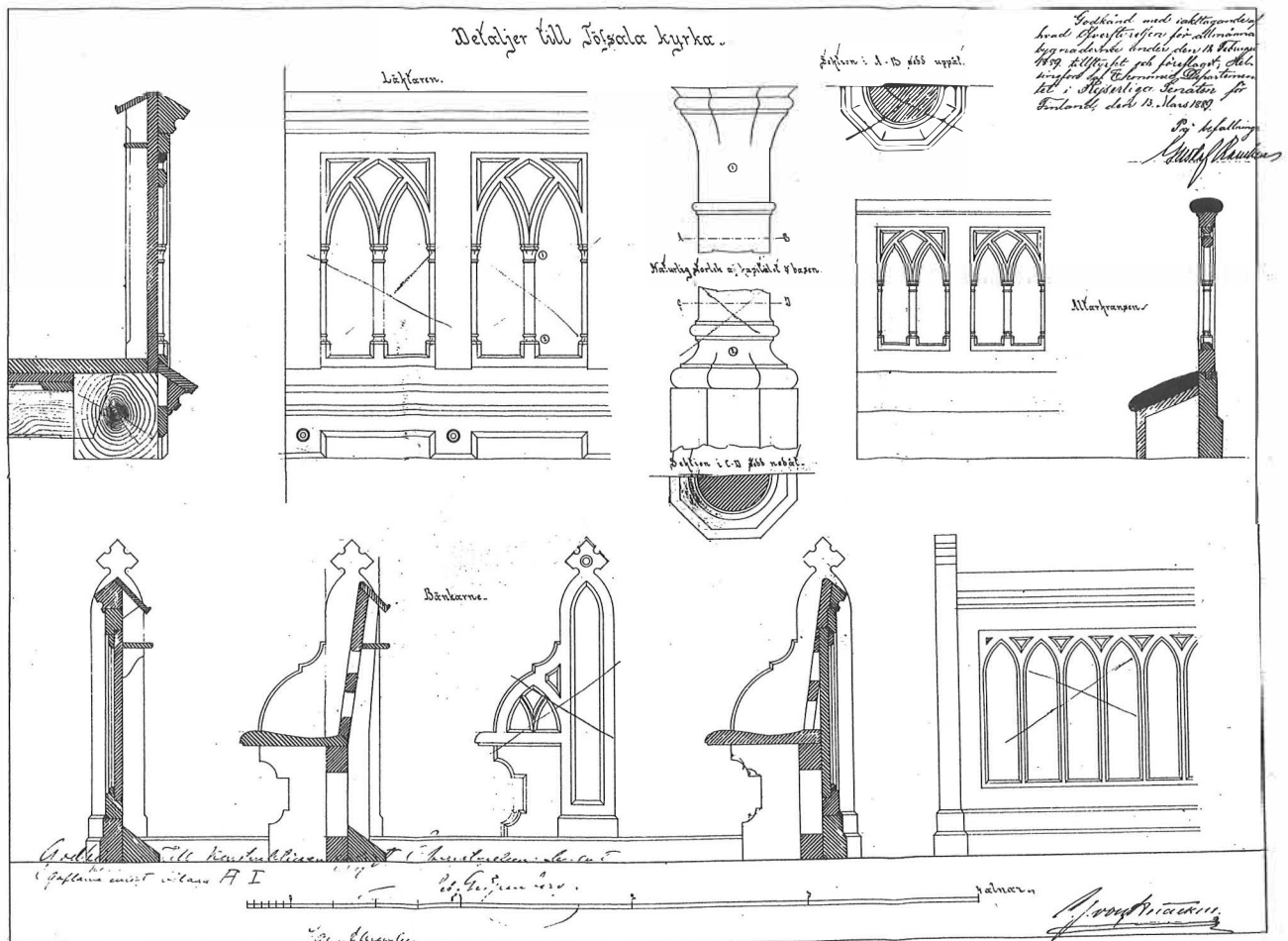
Piirustusten käsittely viipyi puolitoista vuotta. Tosiassiallinen viive oli kaksi ja puoli vuotta, koska työtä ei voitu enää aloittaa toukokuussa 1889. Asian etenemistä oli kysytty vuoden vaihteessa, jolloin materiaalin hankinta olisi voitu hoitaa keväällä 1889.⁷⁵ Jac. Ahrenbergin yleisten rakennusten ylihallituksessa tekemät muutokset piirustuksiin eivät aiheuttaneet kovin suurta muutosta seurakunnan kannalta. Piirustuksiin tehdyt muutokset koskivat lähes yksinomaan muotokieltä, esimerkiksi länsiportaalia ja penkkejä. Muutokset eivät voineetkaan olla suuria, sillä seurakunta oli asettanut niiden ehdoksi sen, ettei se joutuisi hankkimaan uusia piirustuksia eikä maksamaan suunniteltua kovin paljoa enempää.

Korjauksen käsittely siirtyi syyskuuhun 1889. Silloin päätettiin antaa kirkon rakennusaineiden jakaminen määrän, mittavuuden ja laadun mukaan jo 1886 valitulle toimikunnalle. Tässä vaiheessa sille annettiin myös oikeus ottaa avuksensa ”tottunut rakennusmestari”. Sakaristoon päätettiin jo seuraavana talvena laittaa piirustusten mukainen lämmityslaitos kirkkoherran pyynnöstä.⁷⁶

Marraskuussa tehtiin lopulta varsinainen rakentamispäätös. Korjaustyöt aloitettaisiin kesällä 1890. Työnjohtajaksi päätettiin ottaa kuukausipalkkainen rakennusmestari, joka teettäisi ”hienomman nikkari- ja muun ammattitaitoa kysyvän työn” siten, että ammattimiehiä otettaisiin osaksi päiväpalkalla ja osaksi kappaletyöhön urakalla. Päätettiin myös, että seurakunta tekisi päivätöitä niin paljon kuin niitä voitiin käyttää. Rakennusmestariksi otettiin David Lönnroth Uudestakaupungista 250 markan kuukausipalkalla.⁷⁷

Ehdotus ja kustannusarvio uruista päätettiin tilata kahdelta urkujenrakentajalta, Bror Axel Thulénilta ja Jens Alexander Zachariassenilta.⁷⁸ Asiasta tulikin ongelmallinen, sillä senaatti oli määrännyt vanhojen urkujen ulkomuodon säilytettäväksi mahdollisimman ennallaan.⁷⁹ Nyt huomattiin, ettei näin tehden urkuparvea voitaisikaan rakentaa aiotulla tavalla samaan korkeuteen kuin muita parvia. Von Heidekenin tehdessä suunnitelmaansa ei senaatin päätöksestä ollut vielä tietoa ja hän oli ilmeisesti ajatellut uusien urkujen olevan aikaisempia matalammat. Piti siis valita muutetaanko vanhoja urkuja vai jätetäänkö urkuparvi matalammaksi. Lopulta päädyttiin ratkaisuun, jossa urkuparvi rakennettiin arkkitehdin mielipiteen mukaan samaan korkeuteen kuin muutkin parvet ja tilattiin uudet 15-äänikertaiset urut.⁸⁰

Maalausten uusiminen nousi esille uudestaan vuoden 1889 lopulla. Nordlund tiedusteli Toimikunnalta mitä

41. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, lehterin, alttarikehän ja penkkien piirustukset, 1886. Yleisten rakennusten ylihallituksen hylätty lehterin rinta-aita, lehterin pylvää, penkkien päädyt sekä penkkejä ja kuoritilaa erottava aita.

seinille pitäisi tehdä. Aspelin ilmoitti, että maalarit Karl Konstantin Hellstén tulee uudistamaan maalaukset ja että maisteri Emil Nervander saapuu valvomaan työtä heti kun sää t sallivat. Huhtikuussa 1890 Aspelin otti uudestaan yhteyttä pyytäen ilmoittamaan, milloin työt aloitetaan.⁸¹

Uunien hankkimista pohdittiin pitkään. Ensimmäinen päätettiin asentaa, mutta sitten asia lykättiin taloudellisista syistä tuonnemmaksi. Keväällä 1890 kirkkokokouksen päätöksessä todettiin, että useiden seurakuntalaisten toivomusten mukaisesti asia otetaan uudelleen esiin. Nyt vuorostaan päätettiin hankkia uunit kesällä 1890, mikä jäi lopulliseksi päätökseksi.⁸²

Maaliskuussa 1890 valittiin varsinainen rakennustoimikunta. Samassa kokouksessa päätettiin tiilien ja kalkin hankinnasta sekä päivätyöistä. Toimikunnalle annettiin oikeus hankkia tiiltä ja kalkkia sieltä, mistä niitä edullisimmilla ehdoilla saisi. Päivätyöt päätettiin teettää miesluvun mukaan.⁸³

Työn toteutus

Kun työ kerran aloitettiin, tehtiin se sitten vauhdilla. Kirkkoherra Nordlund valitsi tosin ehkä hieman väärän

tyylilajin ilmoittaessaan Toimikunnalle huhtikuussa 1890, samana päivänä jolloin Aspelin lähetti työn alkamista kyselevän kirjeen, että työt aloitetaan heti. Ensimmäinen puretaan kellotapuli ja ”hajotetaan pari parvea kirkosta”, kun taas ”tuonnempana käydään käsiksi kirkon sisustukseen”. Nordlund myös pyysi Toimikuntaa tutkimaan seinät, jotta voidaan ryhtyä ”ikkunaläpien puhkomiseen ja seinien rappaamiseen”.⁸⁴

Seuraavaksi Nordlund lähetti Aspelinille selittelevän kirjeen. Sen mukaan työnjohtaja olisi purkanut lehterit jo 21.4., mutta lykkää työtä nyt paria päivää myöhemmäksi. Hän oli vakuuttanut, että parvet puretaan hyvin varovaisesti. Lisäksi työnjohtaja oli arvellut, että ikkunanreikien hakkaamiseen ryhdytään vasta parin viikon päästä. Tieto töiden alkamisesta oli kuitenkin mennyt Toimikunnalle jo aikaisemmin ja sekä Hellsténin lisäksi että Nervander olivat matkustaneet paikalle. Jonkun Taivassalosta täytyi siis informoida Aspelinia asiasta ennen kirkkoherra Nordlundia.⁸⁵

Kirkkokokouksen pöytäkirjoissa käsitellään niukasti korjaustyön toteutusta. Kesäkuussa 1890 kirkkokokouksessa todettiin, että lääninarkkitehti Helge Rancken oli käynyt kirkossa ja jättänyt seurakunnan päätettäväksi avataanko uusi ikkuna pohjoiseen seinään vai ei. Pää-

tökseksi tuli ettei ikkunareikää aukaista.⁸⁶ Korjaus alkoi olla valmis syyskuussa 1890.⁸⁷

Rahoitus

Vuonna 1879 oli perustettu kirkonrakennuskassa, johon kerättiin vuosittain 300 markkaa sekä otettiin vastaan lahjoituksia. Kirkkoherra oli erityisesti yrittänyt vaikuttaa siihen, että seurakunnan nuoriso antaisi vapaaehtoisia lahjoituksia. Tämä rahankeräys ei kirkkoherran mukaan kuitenkaan riittänyt suurempiin korjauksiin.⁸⁸

Vuoden 1882 lopulla päätettiin taksoitus kirkkoraidin ehdotuksesta lopettaa ja seuraavat viisi vuotta jokainen ripillä käyvä mies maksaisi kassaan markan ja nainen 50 penniä.⁸⁹ Pöytäkirjan mukaan ehdotuksesta keskusteltiin vilkkaasti, mutta lopulta se hyväksyttiin ilman äänestystä. Tarkoitus oli tallettaa rahat pankkiin ja katsoa muutaman vuoden kuluttua joko ne riittävät korjaukseen vai anotaanko sen aloittamiselle lisäaikaa. Ripimaksun lisäksi seurakunnan tilalliset lupasivat maksaa rakennuskassaan kaksi penniä jokaiselta kunnallisääneltä. Pöytäkirjan loppuun on merkitty lisäys, jonka mukaan useat virkamiehet ja kauppiat olivat ottaneet kirkkoherraan yhteyttä ja luvanneet maksaa saman kaksi penniä kunnallisääneltä kuin tilallisetkin.⁹⁰

Vuonna 1886 marraskuussa kirkonkokous säilytti taksoituksen. Talollisilta ja virkamiehiltä saatiin sama lupaus kuin ennenkin.⁹¹ Nyt taksoituksesta kuitenkin tehtiin valitus, päävalittajat olivat jyvätorppari Karl Kustaa Lundstedt ja renki Oskar Lindgren. Vaikka valitus oli aivan oikein takseerausksymyksessä tehty kuvernöörille, siirtyi asia tuomiokapituliin, sillä kuvernööri pyysi tuomiokapitulin lausuntoa. Valitus meni läpi, sillä tuomiokapitulin lausunnon mukaan seurakunnan ”varattomia”, siis tilattomia, ei saanut ilman heidän suostumustaan velvoittaa osallistumaan kirkon rakennuskassaan muuten kuin savujen perusteella ja päivätyömuodossa.⁹²

Myös kirkkoherra pyysi päästä kokoamasta kirkonrakennusrahoja aikaisempaan tapaan lukusilla. Taksoitus ja maksujen kerääminen päätettiin tehdä kunnallislautakunnassa. Taksoitusta hoitamaan valittiin valituksen tehneet Lundstedt ja Lindgren. Ylöskantolistaa valmistamaan ja kirjoitustyötä tekemään valittiin kanttori Fabian Ulrik Lindell, jolle luvattiin palkaksi prosentti kannettavasta summasta. Tälle torpparin, rengin ja kanttorin muodostamalle taksoituslautakunnalle annettiin myös valta vapauttaa harkintansa mukaan köyhiä rakennusrahan maksusta. Toukokuussa 1888 isännät suostuivat suorittamaan kirkonrakennusrahat palkollistensa puolesta yhdessä suoritettaviksi muiden kunnallisten maksujen kanssa.⁹³

Alunperin syyskuussa 1886 oli von Heidekenin suunnitelman kustannusarvio 15 500 markkaa. Summan katsottiin putoavan vielä ainakin Vapahtaja-veistoksen 900 markalla. Urkuperveä varten tehty suunnitelman muutos aiheutti kustannusarvioon 800 markkaa lisää. Yliallituksen tekemien muutosten jälkeen summa kohosi 19 800 markkaan.⁹⁴

Maalausten ja sisustuksen kustannukset aiheuttivat monimutkaisia järjestelyjä. Kirkkoherran pyytäessä Toimikunnalta arviota maalausten uusimisen kustannuksista ei tarkkaa arviota voitu antaa. Suuntaa antavaksi tiedoksi sanottiin Kalannin kirkon maalausten uusiminen maksaneen 2 800 markkaa. Maalari Hellsténin arvio maalausten uusimisesta (ommalning och renovering) oli 1 959 markkaa. Restaurointi maksoi lopulta 4 221 markkaa eli melko lailla enemmän kuin Toimikunnan tai Hellsténin arviot.⁹⁵

Seurakunta päätti, että jos maalausten uudistaminen maksaisi 2 800 markkaa, voisi seurakunta antaa rakennuskassasta 1 000 markkaa sillä ehdolla, että kunta puolestaan maksaisi viinaverorahoista rakennuskassaan 500 markkaa. Jos viinaverorahaa ei saataisi, maksaisi seurakunta maalausten uudistamisesta vain 500 markan osuuden. Kirkkoherra tosin esitti Aspelinille omana käsityksenään, että rahat kyllä löytyisivät vaikka kunnan säästöpankista.⁹⁶ Kirkkoherra Nordlund teki Aspelinille myös sisustuksen säilyttämistä koskevan ehdotuksen, jonka mukaan vanha saarnatuoli säilytettäisiin. Näin syntyisi säästöäkin, sillä uusi maksaisi 800 markkaa.⁹⁷

Järjestely päättyi lopulta Nordlundin ja Aspelinin väliseen väittelyyn siitä, kuka oli luvannut mitään. Nordlund oli itse ensin ilmeisen katteettomasti luvannut rahaa kunnan kassan puolesta, mutta vakuutteli myöhemmin, että seurakunnalla oli vaikeuksia osallistua maalausten kustannuksiin edes säästyneillä saarnatuolirahoilla.⁹⁸ Toimikunta joutui lopulta maksamaan koko Hellsténin laskun. Toimikunta antoi Aspelinin tehtäväksi yrittää saada korvaus seurakunnalta. Aspelin muistuttikin kirjeessään Nordlundia siitä, kuka oli idean isä.⁹⁹

Marraskuussa 1889 todettiin kirkon rakennuskassassa olevan 11 000 markkaa. Se ei riittäisi kaikkeen tarvittavaan, josta tehdyt päätökset olivat jo saaneet lainvoiman. Siksi päätettiin hakea valtion kuolemuslainaa 15 000 Suomen kultamarkkaa ja asiaa hoitamaan valittiin kirkkoherra Nordlund.¹⁰⁰ Jotta lopullinen rahantarve selviäisi, päätettiin pyytää urkujenrakentajat Thulén ja Zachariassen tekemään ehdotus ja kustannusarvio uusia urkuja varten mahdollisimman paljon vanhaa säilyttämällä.¹⁰¹

Puun toimittaminen päätettiin tehdä siten, että se tuotiin manttaalien perusteella ja maanomistajat sahasivat sen itse. Arvovaltainen toimikunta valittiin selvittämään ja jakamaan sahaustyö manttaaleittain arkkitehdin laatiman aineluettelon perusteella.¹⁰² Kolmen vuoden kuluessa, kun korjaaminen tuli uudestaan ajankohtaiseksi, rakennusaineiden hankinnan jakaminen määrän ja laadun mukaan annettiin samalle toimikunnalle.¹⁰³

Toimikunnasta muodostui jatkossa rakentamista valvova elin. Sille annettiin oikeus ottaa avukseen rakennusmestari kuukausipalkalla. Rakennusmestarin puolestaan tuli teettää hienommat nikkari- ja muut ammattitaitoa kysyvät työt ammattimiehillä. Seurakunta tekisi päivätöitä niin paljon kuin niitä voitaisiin käyttää.¹⁰⁴

Maaliskuussa 1890 keskusteltiin kirkonkokouksessa päivätöiden tekemisestä. Vaihtoehtoja oli useampia, nimittäin joko ruokakunnittain, miesluvun mukaan tai ”jol-

lakin muulla perusteella”. Lisäksi piti päättää päivätyön rahallinen arvo. Päivätyöt päätettiin tehdä miesluvun mukaan. Pöytäkirjassa mainittiin kirkkokokouksen katsoneen kohtuulliseksi, että ”naishenkilöt, jotka hallitsevat maatilaa tai torppaa, sekä eläkettä nauttivat vanhat emännät, jotka ovat jääneet leskiksi, myös vastaisivat vuoronsa samoin kuin mieshenkilötkin.” Ajotyöt päätettiin tehdä manttaalien perusteella ja ne määriteltiin tarkasti. Lisäksi katsottiin, että jos päivätöihin kutsuttu henkilö laiminlöi työn tai ei voinut jostakin syystä sitä tehdä, hänen tuli maksaa kaksi markkaa kultakin päivästä rakennuskassaan.¹⁰⁵

Joulukuun lopussa laskettiin tehdyn 1 848 päivätyötä. Todettiin myös, että suuri osa seurakuntaa oli tehnyt kolme päivää mieheltä, mutta osa vain kaksi päivää. Kaikkiaan noin 400 päivätyötä oli vielä tekemättä. Koska tekemättömiä päivätöitä ei pitkään aikaan arveltu tarvittavan kirkon rakentamisessa, keskusteltiin siitä, voidaanko ”kirkontyössä käyttämättömät päivätyöt suorittaa rahassa”. Lopulta päätettiin, että ne maksettaisiin rahassa kirkonrakennuskassaan markan päivästä. Listan tekemättömistä päivätyöistä kokosi rakennustoimikunta.¹⁰⁶

Sovittu päivätyövelvollisuus oli seurakunnan korva merkittyä pääomaa. Ne piti tässä tapauksessa käyttää kirkon korjaamiseen eikä esimerkiksi pappilan kunnostamiseen. Ne voitiin myös muuttaa rahaksi. Rakennuskomitealle ei pöytäkirjojen mukaan luvattu palkkaa ja ainoa luvattu palkkio oli kanttorin prosentti.

Yhteydet virkamiehiin

Yhteydet virkamiehiin tuntuivat olevan mutkattomia ja ongelmattomia. Yhteyttä otettiin itsestäänselvästi ja nopeasti. Esimerkiksi heti ensimmäistä kertaa seinien rappauskysymystä käsiteltäessä kirkkokokouksessa mainittiin, että lupaa on kysyttävä Muinaistieteelliseltä toimikunnalta. Samoin todettiin heti, että piirustukset on tilattava arkkitehdiltä, jotta asia menee laillisesti.

Seurakunnassa oltiin hyvin selvillä siitä, miten ja missä järjestyksessä asiat tuli hoitaa, ja että oli olemassa suojelusta vastaava Muinaistieteellinen toimikunta. Asia mainittiin ensimmäisen kerran kirkkokokouksessa vuonna 1886, jolloin Toimikunta ei ollut vanha ja vakiintunut instituutio. Nordlundin ja Aspelinin kirjeenvaihto oli ajoittain vilkas ja Nordlund kirjeissään välillä suorastaan vallaton. Emil Nervander kävi ensin viiden päivän ajan tarkastamassa kirkkoa ja tuli sitten valvomaan maalausten uusimista. Hän oli siis paikalla melko pitkään. Ensi kerran Nervander kävi Taivassalossa jo 1871, jolloin kirkkoherrana oli Carl Jacob Helander. Maalarimestari Hellstén ja hänen kisällinsä olivat paikalla restauroimassa maalauksia. Kaiken kaikkiaan kolme arkkitehtia vieraili kirkossa korjauksen takia. He olivat lääninarkkitehdit C. J. von Heideken ja Helge Rancken ja Ylihallituksen puolesta ensimmäinen arkkitehti Jac. Ahrenberg.

Seurakunta näyttää olleen tasavertainen keskustelukumppani Toimikunnan ja Ylihallituksen kanssa. Toimikunta tiedusteli seurakunnalta sen suostumusta piirustus-

ten muuttamiseen. Se joutui lopuksi myös alistumaan ja maksamaan itse maalausten restauroinnin kustannukset.

Suhtautuminen kirkkoon

Kirkko oli ennen korjausta resuisessa tilassa. Tähän viittaavat Emil Nervanderin kuvaus kirkosta vuodelta 1871 ja rovastinkäräjien kertomus vuodelta 1882. Kirkon piimeyteen oli viitattu jo 1856 piispantarkastuksessa. Lehterit olivat ilmeisesti huonokuntoiset ja seinät likaiset.

Kun korjausuunnitelmaa lähdettiin tekemään, ei suojelukysymyksiä tai kirkon ikää käsitelty millään tavoin. Kirkko oli korjattava ja siinä havaitut puutteet parannettava. Jo heti alussa oli kuitenkin kirkkokokouksen tiedossa, että oli olemassa ”arkeologinen toimisto”, josta seinien tasoittamisen luvallisuutta olisi kysyttävä. Seurakunta saattoi asian Toimikunnan tietoon oma-aloitteisesti. Tämä mielestäni viittaa sekä siihen, että asiat hallettiin hoitaa järjestyksessä ja määräysten mukaan, mutta myös siihen, ettei suojelu ollut aivan tuntematon tai vastenmielinen ajatus.

Nervander kertoi kirjoissaan *Sommarresor i Finland* ja *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* kirkkoherra C. J. Helanderin suhtautumisesta keskiaikaisiin maalauksiin:

Kuultuaan, kuinka arvokkaita nuo vanhat maalaukset Muinaismuisto-yhdistyksen lähettiläistä olivat, hymyili seurakunnan kirkkoherra – hän oli valistuneimpia pappismiehiämme – ja tunnusti suoraan, että kuvat, jotka hänestä näyttivät rumilta ja loukkaavilta, eivät suinkaan hänen ansiostaan olleet säilyneet paikoillaan. Hän oli nimittäin usein ehdottanut seurakuntalaisilleen, että kuvat peitettäisiin kalkkivärillä, mutta turhaan, sillä heille, jotka olivat seurakunnassa syntyneet ja kasvaneet, oli kirkko vanhassa asussaan rakas ja kunnianarvoinen. Semmoinen oli se ollut heidän lapsuutensa aikana, semmoisena he tahtoivat sen säilyttää ja jättää hyvässä kunnossa jälkeläisilleen.¹⁰⁷

Aspelinin kirje, jossa hän vuolaasti perusteli seurakunnalle sen tärkeää tehtävää maailman sivistyshistoriassa, osui otolliseen maaperään. Kokousväki, joka kuuli kirjeen luettuna ainakin kokouksen kuulutuksen yhteydessä, suhtautui asiaan varovaisesti muttei ”halunnut hylätä” ehdotusta.¹⁰⁸ Seurakunta alkoi nopeasti käyttää suojeluargumentointia. Vuoden 1887 lopulla perusteltiin kunnan viinaverorahojen käyttöä maalausten korjaamiseen sillä, että ”kysymyksessä olevat maalaukset, vaikka ovat kirkossa, eivät ole yksinään kirkollisesta, vaan ovat samalla kertaa myös ja eritoten muinaistieteellisestä merkityksestä.”¹⁰⁹ Termiä restauroida ei Taivassalossa käytetty, vaikka sana esiintyy silloin tällöin ylempien virkamiesten asiakirjoissa ja sanomalehdissä. Seurakunnan pöytäkirjoissa käytetään työstä järjestelmällisesti termiä ”sisustaminen” ja ”korjaustyö”.

Nordlundin ehdotus vanhan saarnatuolin säilyttämisestä on kiinnostava. Rahan säästäminen ei ollut ainoa syy: saarnatuolin oli lahjoittanut ”Lehtisten ja Fagernä-

sin herra” Henrik Fleming vuonna 1638. Se oli ”vanha muinaiskalu, joka ikänsä ja vanhaan göötiläiseen kirkkoon sopivan omituisen tyyliinsä takia olisi mielestäni säilytettävä.” Lisäksi saarnatuolin vanha paikka oli akustisesti parempi kuin von Heidekenin esittämä uusi paikka.¹¹⁰ Idea saarnatuolin säilyttämisestä ja sen sopimisesta vanhaan kirkkoon oli siis alunperin kirkkoherran. Tästä ajatus levisi muihinkin sisustuksen osiin ja siitä tuli eräs Toimikunnan ja Ylihallituksen pääargumenteista piirustusten muuttamista perusteltaessa. Saarnatuolin suhteen oli olemassa ideaalitalanne argumentoinnille, säästö ja suojelu saatiin samalla kertaa.

Vaikka Nordlund toimi Toimikunnan kanssa jouheasti, on hänen positiivista suhtautumistaan keskiaikaisiin maalauksiin ehkä syytä olla korostamatta liikaa. Enemmän häntä näyttää kiinnostaneen luterilaisen suurvaltakauden jäänteet, saarnatuoli ja vaakunakilvet.¹¹¹ Ehkä kirkkoherralle oli luontevampaa kannattaa luterilaisen ajan sisustuksen säilyttämistä. Suhtautuminen oli kuitenkin todennäköisesti jo muuttunut hänen edeltäjänsä nähdessä.

Seurakunnassa ainakin jotkut olivat tietoisia kirkon ja maalausten erityisyydestä. Todennäköisesti paikkakunnalla kirkkoa ihailemassa käyneet vieraat olivat herättäneet myös joidenkin seurakuntalaisten mielenkiinnon jo 1870-luvulla: vuonna 1870 Reinhold Hausen valokuvasi kirkon Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran stipendiaattina, vuonna 1871 saapui Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallinen retkikunta ja retkeä kuvaava Emil Nervanderin kirja ilmestyi 1872.¹¹²

Huittinen 1894–1898

Paikkakunta

Huittisten (Hvittis) asukasluku kasvoi 1880-luvun jälkipuoliskolla nopeasti. Vuonna 1891 seurakunnassa oli 8 800 henkeä ja väkiluku oli vajaassa kymmenessä vuodessa lisääntynyt lähes tuhannella hengellä.¹¹³ Emäseurakuntaan kuuluivat edelleen Vampulan kappeli ja Keikyän rukoushuonekunta erohankkeista huolimatta.¹¹⁴ Lauttakylästä oli vähitellen muodostumassa lähes kaupunkimainen keskus monine palveluineen.¹¹⁵ Väestönkasvu ei kuitenkaan aiheuttanut paineita kirkon muuttamiseen, sillä se oli jo laajennettu suureksi ristikirkoksi.

Korjaus käynnistyy

1870-luvulla tehdyssä korjauksessa ei päästy eroon lattian epävakaudesta, vaan päinvastoin ongelma paheni. Ensimmäinen maininta lattian korjaamisen tarpeellisuudesta on jo kesäkuulta 1881, minkä jälkeen lattiaa korjattiin vuosittain.¹¹⁶ Korjauksen myötä tullut uusi ongelma paljastui urkujen yhteydessä.

Urkujen hankinnasta oli kiistelty jo edellisen korjaamisen ohessa. Lopulta vuonna 1881 päätettiin urut hank-

kia.¹¹⁷ Jo vuoden 1883 alussa kirkonkokouksessa keskusteltiin havaitusta urkujen ”paisumisesta” ja ”hikoilemisesta”. Kevään mittaan asia oli toistuvasti esillä kirkonkokouksissa. Esitettiin myös ajatus, että kattoon asetettaisiin ”veto-läpiä urvuin suojellukseksi [...] koska kirkomme on kovin hikinen”. Tilanteen korjaaminen kuitenkin jätettiin toistaiseksi.¹¹⁸

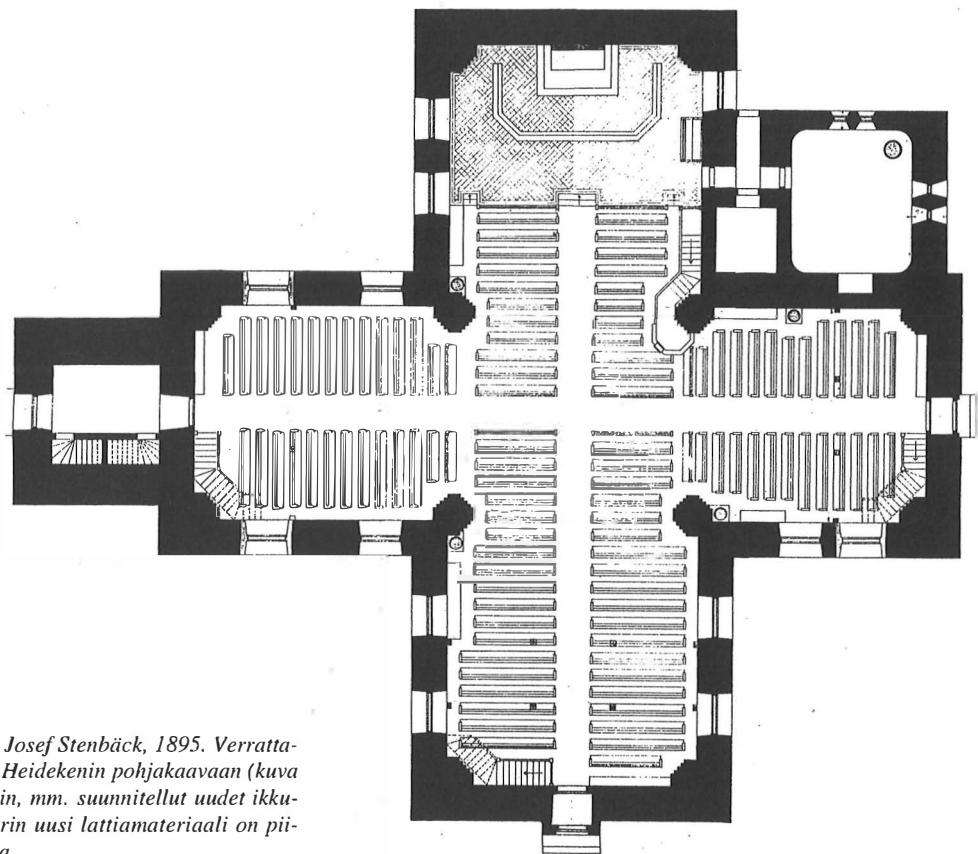
Kirkko oli muuttunut 1870-luvulla tehdyn korjauksen yhteydessä kosteaksi, ja kalliit urut olivat alkaneet todella nopeasti pilaantua. Koko 1880-luku kului tilanteen huonontuessa, mutta asian korjaamiseksi ei ryhdytty mihinkään ratkaiseviin toimiin. Vuonna 1892 pitäjänapulainen Fredrik Werner Mannelin totesi, että huolimatta kirkon perinpohjaisesta korjaamisesta 1878 oli ”koko sisustus jo varsin rappiolla ja vaatii uudestaan suuria korjauksia”.¹¹⁹

Asia lähti liikkeelle sen jälkeen kun uusi kirkkoherra Vilhelm Lindstedt valittiin virkaansa 1893. Ilmeisesti kirkkoherran kutsusta kokoontui kirkkoraati pohtimaan asiaa vuoden 1894 marraskuussa. Raadin mukaan kirkko tuli ”likisimmässä tulevaisuudessa perinpohjin korjata”. Ennen päätöstä oli kuitenkin saatava täysin selväksi, mitä piti tehdä, miten työ tulisi edullisimmaksi ja miten saataisiin ”työ täysin kunnollisesti toimitetuksi”. Tätä varten olisi käännyttävä ”kokeneen ja täysin luotettavan arkkitehdin puoleen” jotta tämä tarkastaisi kirkon, antaisi lausunnon ja tekisi suunnitelman. Koska kirkkoraadin mukaan ”arkkitehtejä nykyään löytyy jotenkin runsaasti, joilla tietysti on erillaisia vaatimuksia” tuli jonkun tiedustella millä korvauksella arkkitehti tekisi vaaditut työt.¹²⁰ Samassa kuussa kirkkoraadin valmistelema ehdotus esiteltiin kirkonkokoukselle, hyväksyttiin ja kirkkoherra valittiin tiedustelemaan arkkitehtia.¹²¹

Arkkitehti, suunnitelma

Jo tammikuussa 1895 käsiteltiin arkkitehdin valintaa. Tarjouksen olivat tehneet helsinkiläiset arkkitehdit Theodor Höijer, Josef Stenbäck ja Onni Törnqvist¹²². He olivat jättäneet kokoukselle laskelman matkakuluista, päiväpalkasta sekä piirustusten ja kustannusarvion tekemisestä. Keskusteltiin myös olisiko syytä kysyä suunnitelmaa lääninarkkitehdiltä. Kokous kuitenkin päätti pyytää arkkitehti Stenbäckiä toimittamaan mainitut työt.¹²³ Tämän enempää arkkitehdin valintaa ei pöytäkirjassa perusteltu, mutta hänet valittiin siis tarjousten eikä suunnitelmien perusteella.

Koska arkkitehtejä oli 1890-luvulla jo jopa runsaasti, oli seurakunnalla valinnan varaa. Katsottiin, että oli hyvä tiedustella tarjouksia eikä pyytää suunnitelmaa suoraan lääninarkkitehdiltä, johon saatettiin suhtautua epäluuloisesti. Edellinen korjaus oli lääninarkkitehdin suunnittelema ja epäonnistunut täysin, oli se sitten hänen syytään tai ei. Nyt kiinnitettiin erityistä huomiota arkkitehdin kokemuksen kirkonrakentajana. Kirkkoherran mukaan Stenbäck oli luotettava ”tieteellisesti sivistynyt ja käytännöllisesti kokenut rakentaja”.¹²⁴ Muita taustalla vaikuttaneita tekijöitä voi vain arvailla. Voi kuvitella että

42. Huittisten kirkon pohjakaava, Josef Stenbäck, 1895. Verrattessa Stenbäckin pohjakaavaa von Heidekenin pohjakaavaan (kuva 29) näkyvät muutokset parhaimmin, mm. suunnitellut uudet ikkunat ja sakariston muutokset. Kuorin uusi lattia materiaali on piirustuksessa merkitty ruudutuksella.

Stenbäck suomenkielisenä, fennomaanina ja jo tunnetuna kirkonrakentajana oli turvallinen valinta suomenkielisessä maatalouspitäjässä.¹²⁵

Rakentamista valvomaan ja toimittamaan perustettiin viisimiehin rakennustoimikunta, johon valittiin sekä tilallisten että tilattomien edustajat. Heidän palkkseen määrättiin kaksi markkaa jokaiselta toimituspäivältä ja tilien tekemisestä 20 markkaa, kuitenkin ”riippuen niiden toisevyydestä”.¹²⁶ Työssä lähdettiin heti liikkeelle tilallisten ja tilattomien yhteistyöstä. Edellisen kirkonkorjauksen kaltaista valitussotaa pyrittiin kaikin tavoin välttämään.

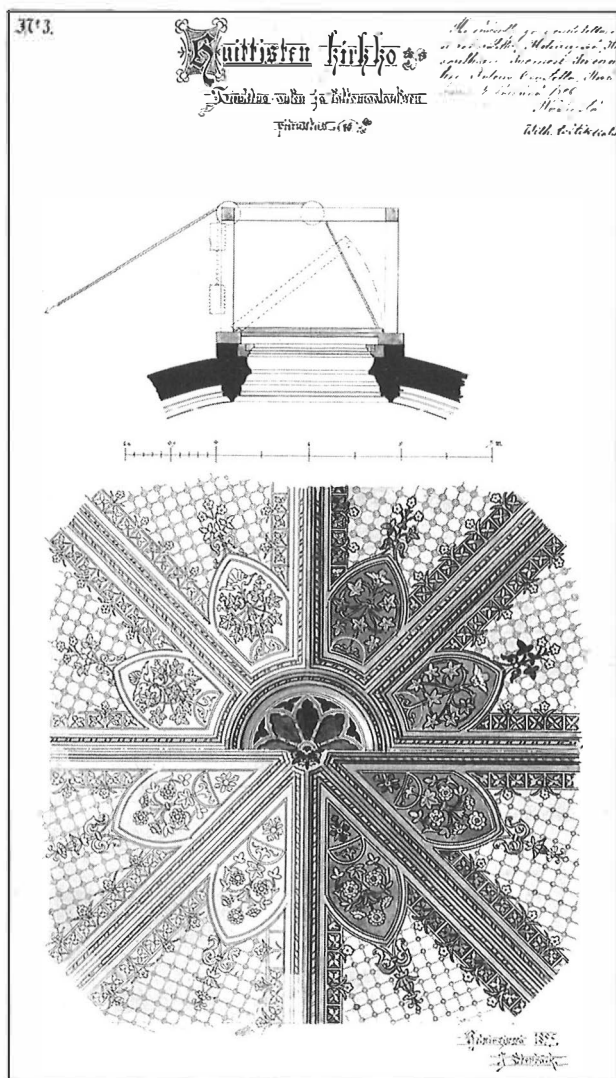
Toimikunnan tuli valitusajan päätyttyä kääntyä arkkitehti Stenbäckin puoleen ja sopia tarkastuksesta, pyytää tarvittavat piirustukset ja kustannusehdotus. Liikkeelle ei lähdetty ennenkuin nähtiin, ettei valituksia tule. Piirustusten ja kustannusarvion valmistuttua toimikunnan tuli jättää ne oman lausuntonsa kanssa kirkonkokoukselle. Sen piti myös esittää mielipiteensä siitä, kenelle kirkon jo olemassaoleva rakennuskassa kuuluisi, tilallisille vai kaikille kirkon rakentamisvelvollisille.¹²⁷

Kirkonkokous antoi ohjeeksi toimikunnalle, että ”kirkon vanha ulkomuoto niin paljon kuin mahdollista säilytetään”. Kaikki kirkossa löytyvä kunnollinen puuaines piti käyttää hyväksi, kuitenkin niin, että työ tuli kunnolliseksi ja kestäväksi. Lattia oli tehtävä joko sementistä tai asfaltista tai molemmista, riippuen arkkitehdin lau-

sunnosta, mikä olisi paras ja kestävin. Toimikunta sai päättää tästä arkkitehdin kanssa.¹²⁸ Helmikuussa 1895 rakennustoimikunta ja Josef Stenbäck tarkastivat kirkon ja päätettiin korjausehdotuksesta, jonka mukaan arkkitehti tekisi suunnitelman.¹²⁹

Kesäkuun lopussa kirkonkokous käsitteli arkkitehti Stenbäckin laatimaa työselitystä ja kustannusarviota, sekä toimikunnan lausuntoa. Toimikunta ehdotti lattian, penkkien ja lämmityksen toteuttamista täysin arkkitehdin suunnitelman mukaan. Alttarivaate ehdotettiin tehtäväksi vaihtoehtoista halvemmalla tavalla ja saarnatuolin portti jätettäisiin pois tarpeettomana. Suunnitelman ovet ja ikkunat ehdotettiin hyväksyttäväksi, lukuunottamatta Stenbäckin suunnittelema kolme uutta ikkunaa¹³⁰ ja tuuletusluukkuja kirkon kattoon. Ikkunat oli tehtävä avattaviksi, jolloin luukut olisivat tarpeettomia. Ikkunapuitteet päätettiin tehdä kestävyuden vuoksi puun sijasta valuraudasta.¹³¹

Ikkunoita ehdotettiin suurennettavaksi alaspäin noin yhden jalan verran. Kirkkoherra huomautti olleensa samaa mieltä, mutta tullee toiseen käsitykseen, koska Stenbäck katsoi ikkunoiden laajentamisen tarpeettomaksi. Valo ei laajentamalla sanottavammin lisääntyisi mutta kustannukset nousisivat tuntuvasti. Ikkunat päätettiin jättää ennalleen.¹³² Seinien tasoittamista ja maalaamista toimikunta oli pohtinut omien sanojensa mukaan tarkasti. Suunnitelma päätettiin ehdottaa hyväksyttäväksi, koska seinät ja katto olisi joka tapauksessa maalattava.

43. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, tuuletusikkuna ja kattomaalaus, 1895. Tuuletusikkuna jätettiin toteuttamatta koska se katsottiin tarpeettomaksi. Maalauskoristelu ei toteutunut tässä muodossa. Piirustuksessa Stenbäck on käyttänyt hyvin kirkkaita värejä, mm. sinistä, punaista ja vihreää.

Stenbäckin suunnitelmassa lähes koko puinen sisustus tuli uusiksi ja sovittaa von Heidekenin sisustukseen. Lahonnut lattia, penkit, alttarikehä, saarnatuolin alaosa ja lehterien pylväät tehtäisiin uudestaan. Lisäksi Stenbäck suunnitteli lisää puisia sisustusosia, mm. pappien penkin kuoriin, saarnatuolin portin ja numerotaulut. Suurimmat kiinteitä rakenteita koskevat suunnitelmat olivat ikkuna-aukkojen puhkaisu, kaksi holvien lakeen asetettavaa tuuletusluukkua sekä nurkkapilastereiden ja holviruoteiden uudelleenmuovailu. Huomattavin uudistus oli Stenbäckin ehdottama laaja maalauskoristelu, jossa seinät tulisivat harmaan hiekkakiven ja seinien alaosa ruskean graniitin värisiksi, nurkkapilasterit maalattaisiin muistuttamaan tummanruskeaa marmoria ja agaattia ja holvit saisivat runsaan kasviaiheisen koristemaalauksen.¹³³

Rakennustoimikunta ehdotti kirkon rappeutuneeseen tilaan vedoten, että työt aloitettaisiin kesällä 1897. Vas-

taehdotuksen mukaan työt lykättäisiin kesään 1899, jota ennen hankittaisiin puutavara. Näin voitettaisiin aikaa varojen keräämiseksi. Puheenjohtaja ja muutamat muut vastustivat lykkäystä, koska sen aikana kirkko edelleen rappeutuisi ja siellä oleva puuaines pilaantuisi. Työn lykääminen oli kuitenkin enemmistön mielipide ja tuli kokouksen päätökseksi.¹³⁴

Valitus

Korjauspäätöksen lykkäämisestä tehtiin valitus, jossa pyydettiin tuomiokapitulia kumoamaan kirkonkokouksen päätös.¹³⁵ Valittajien mukaan korjauskustannukset nousisivat odottaessa korkeammiksi, koska suunnitelmassa edellytettiin kirkossa olevan kunnollisen puuaineksen käyttämistä. Tämä lahoaisi odottaessa lopullisesti.

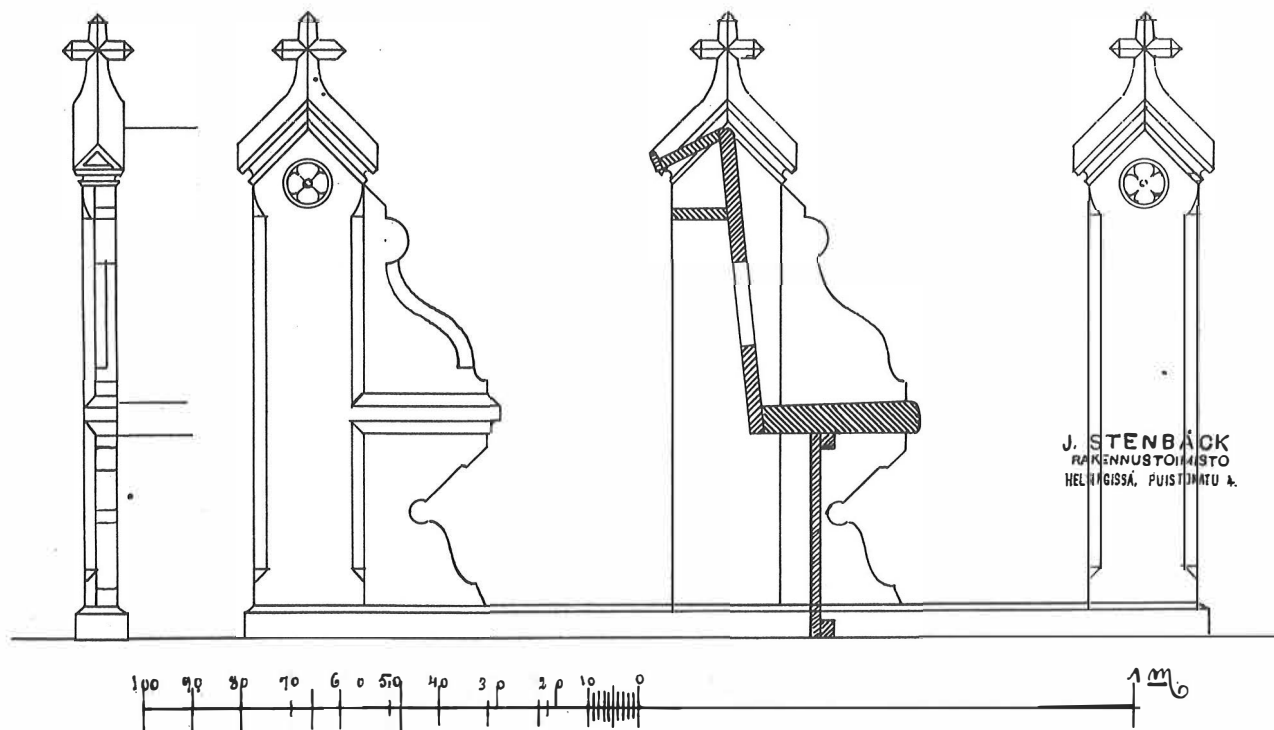
Valittajat pyysivät lausuntoa Josef Stenbäckiltä. Tämän lausunnona paljastuu syy kirkon jatkuvaan surkeaan kuntoon. Edellisessä korjauksessa 1870-luvulla oli lattian alus täytetty hiekalla siltalankkuja myöten.¹³⁶ Kosteus pääsi siten nousemaan hiekan kautta lattiaan ja sen kautta kaikkiin lattiaan yhteydessä oleviin puuosiin. Kosteutta lisäsi vielä se, että kirkkomaa oli samassa tasossa lattian kanssa, osittain jopa sen yläpuolella.¹³⁷ Stenbäckin mukaan lahosieni oli iskenyt lattian lisäksi penkkeihin, alttaripöytään ja -kehään, lehterin patsaisiin ja lehterin portaisiin. Laho oli edennyt niin pitkälle, että nekin puuosat, joiden ”pinta vielä on kauniin öljymaalin peitossa, ennen pitkää itsestään luhistuvat kokoon”. Stenbäckin mukaan kaikki kirkossa oleva puuaines tuhoutui nopeasti, mutta vielä siitä olisi osa tervettä ja käytettävissä.¹³⁸

Stenbäck piti kirkkoa terveydelle haitallisena ja toteasi, että kulkutautien aikana hän sulkisi koko kirkon. Kirkossa oli suuri määrä lahoavaa puuta, joka yhdessä lattian alta nousevan kosteuden kanssa levitti ”iljettävää hajua”. ”Taudin siemenet tämmöisessä lahopesässä ovat paljon vaarallisemmat kuin raikkaassa ilmassa.” Stenbäck ehdottikin, että lämpimänä vuodenaikana lattia olisi vähintään kerran kuussa pestävä lysoliliuoksella tai jollakin muulla ”rutonkuoletusaineella”.¹³⁹

Vastauksen kirkonkokouksen päätöstä kannattavien puolesta antoi tilallinen Aukusti Vähä Käki. Hän kuvasi kirkon tilaa vielä surkeammaksi kuin Stenbäck. Korjauksen lykkääjät olivatkin sitä mieltä, että kirkko oli joka tapauksessa pakko korjata heti, mutta nyt suunnitellun suuren korjauksen kanssa ei saisi hätiköidä. Aikaisempi korjaus nimittäin tehtiin liian kiireesti, puuaines hankittiin talvella ja korjaus tehtiin kesällä. Vähä Käki piti puuaineksen huonoa kuivaamista tärkeimpänä tekijänä kirkon huonolle kunnolle.¹⁴⁰ Asiasta oman lausuntonsa antanut kirkkoherra Lindstedt asettui valittajien puolelle, pitäen Stenbäckkiä parempana asiantuntijana kuin Vähä Käkeä.¹⁴¹

Kaikki osapuolet olivat siis yksimielisiä siitä, että kirkko oli surkuteltavan huonossa kunnossa. Erimielisyyks koski puuaineksen huonon kunnan syytä ja toimenpiteiden järjestystä, rahasta ei niinkään kiistely. Turun tuo-

Huittisten kirkko — penkit

44. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, penkit, [1895].

miokapituli ratkaisi asian kumoamalla kirkkokokouksen 30.6.1895 tekemän päätöksen ja velvoittamalla seurakunnan ryhtymään korjaukseen viimeistään keväällä 1897.¹⁴²

Kirkon korjaus lähti siis taas tuomiokapitulin pakotamana eteenpäin. Helmikuussa 1896 kirkkoherra lähetti Turun tuomiokapitulille kirkon korjauspiirustukset.¹⁴³ Tämän jälkeen asia lähti kiertämään virkatietä, kunnes jo heinäkuussa tuomiokapituli lähetti piirustukset takaisin seurakunnalle. Niiden mukana oli ”eräs korjauksen taiteellisesta arvosta annettu lausunto” eli Emil Nervanderin Stenbäckin suunnitelmasta Muinaistieteelliselle toimikunnalle antama ja suomeksi käännetty lausunto.¹⁴⁴

Työn toteutus

Heinäkuussa oli vuoden 1896 osalta kuitenkin jo myöhäistä ryhtyä korjaamaan kirkkoa, sillä käytännön järjestelyt olivat kesken. Puuaineen hankintaan oli jo ryhdytty, mutta urakoitsijaa ei oltu vielä valittu.¹⁴⁵ Rakennustoimikunta ehdotti syyskuun 1896 kirkkokokouksessa, että urakkahuutokauppaa ei pidettäisi vaan koko korjaustyö tarjottaisiin tehtäväksi suljetuilla kirjallisilla tarjouksilla.¹⁴⁶ Tällöin vältettäisiin haitallinen kilpailu, voitaisiin paremmin tutustua ehdokkaisiin ja saataisiin pidempi miettimisaika. Lisäksi hyväksyttiin yksimielisesti toimikunnan ehdotus, jonka mukaan urakoitsija hankkisi kaiken tarvittavan rakennusmateriaalin, paitsi puun. Asia jätettiin täysin rakennustoimikunnan vastuulle.¹⁴⁷

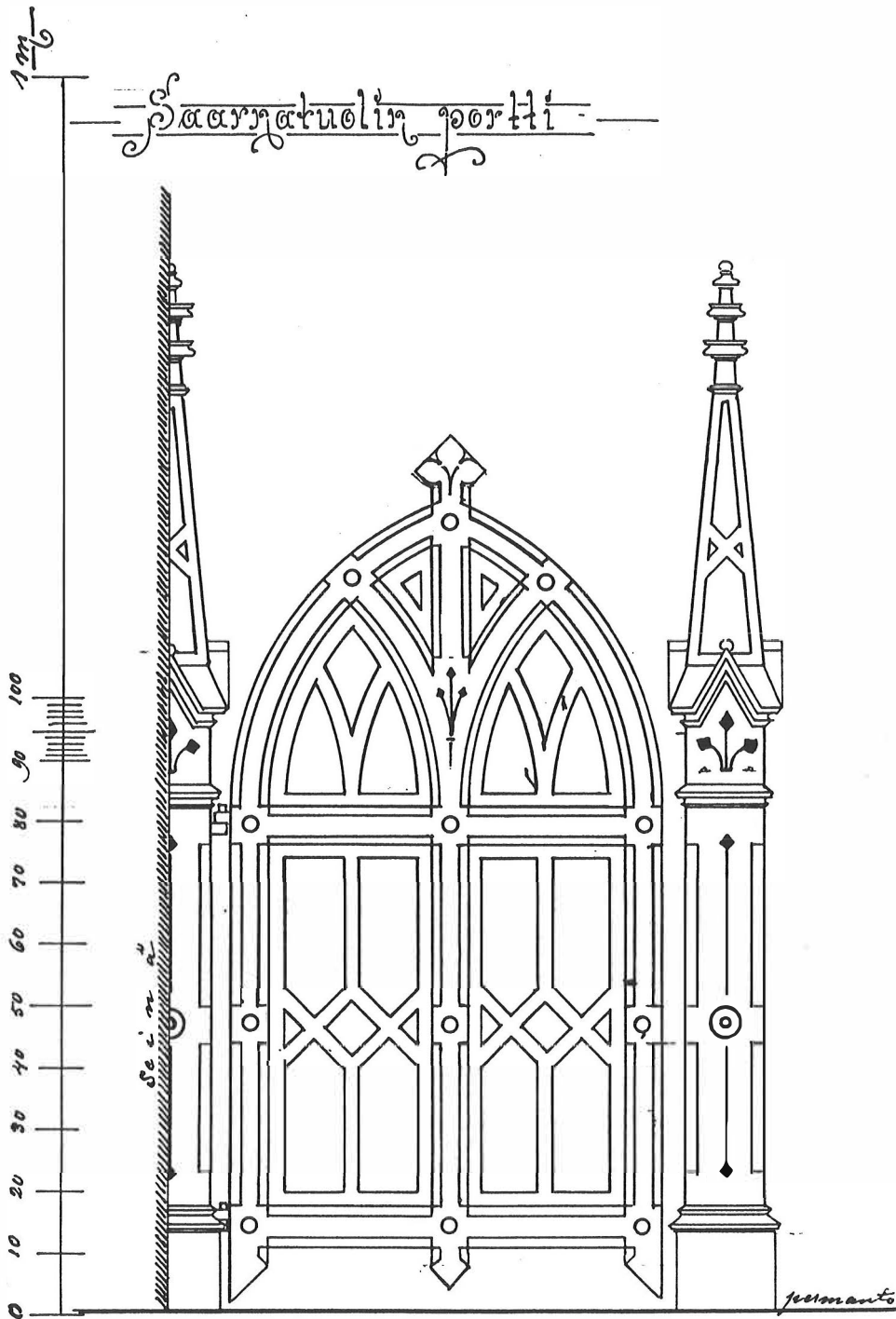
Urakkatarjousilmoitus päätettiin laittaa kaksi kertaa etusivulle Uuteen Suomettareen, Auraan, Satakuntaan ja Aamulehteen. Tarjouksia saatiin kaksi, rakennusmestari Karle Hovin 34 000 markan ja arkkitehti Josef Stenbäckin 29 000 markan tarjous. Toimikunta hyväksyi Stenbäckin tarjouksen.¹⁴⁸

Korjaustyö aloitettiin huhti-toukokuun vaihteessa vuonna 1897.¹⁴⁹ Korjausten kulusta tai tehdyistä muutoksista on hyvin vähän mainintoja kirkkokokouksen pöytäkirjoissa, eikä erityisiä kirkonkorjausta käsitteleviä kirkkokokouksia kuulutettu kokoon. Sen sijaan rakennustoimikunta kokoontui edelleen ahkerasti.

Seuraavan vuoden syksyllä tehtiin vielä kirkon koristamiseen liittyviä päätöksiä.¹⁵⁰ Koottiin myös toimikunta tarkastamaan ja hyväksymään kirkossa tehdyt korjaukset.¹⁵¹ Tarkastus pidettiin lääninarkkitehti Helge Ranckenin johdolla 8.10. ja huomattujen puutteellisuuksien vuoksi toinen 1.11.1898. Stenbäckin lopullinen lasku korjaustyöstä ja ylitöistä hyväksyttiin 13.1.1900. Tällöin lähes neljäkymmentä kertaa kokoontunut kirkonrakennustoimikunta ”katsoi vaivalloisen työnsä ja toimensa” päättyneeksi.¹⁵²

Rahoitus

Vuoden 1886 lopulla päätettiin kirkonkorjausvelan vähentämiseksi kantaa maksua 100 markkaa manttaalista vuosina 1887 ja 1888. Vuonna 1888 ryhdyttiin kokoamaan 10 markkaa manttaalista säästöpankkiin kirkon

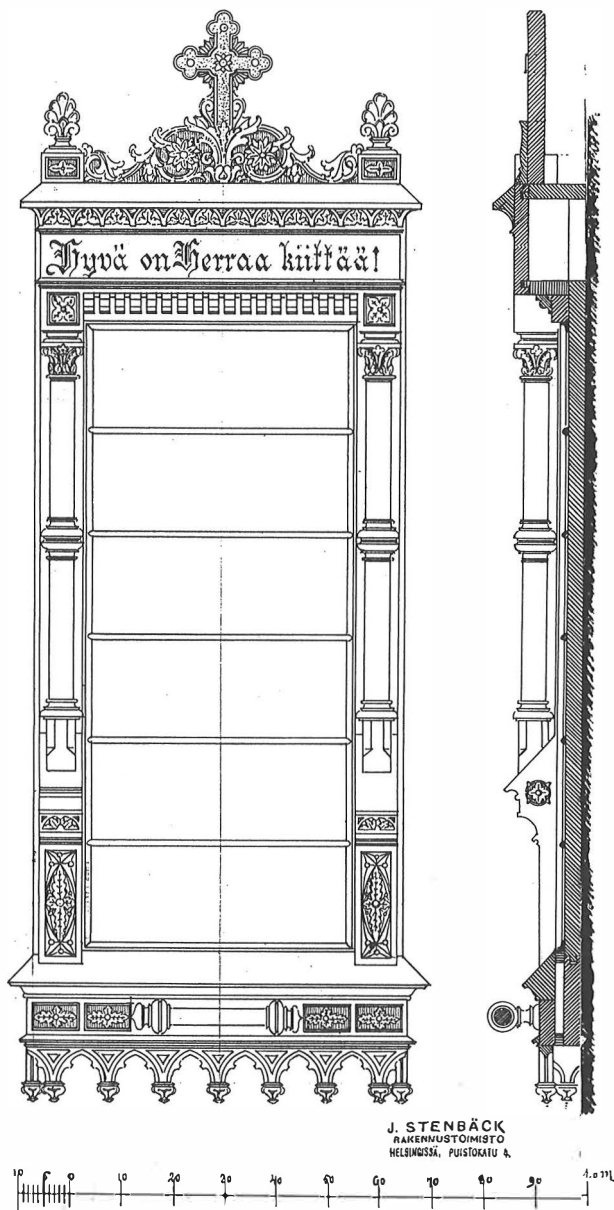

J. STENBÄCK
RAKENNUSTOIMISTO
 HELSINGISSÄ, PUUSTOKATU 4.

45. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, saarnatuolin portti, [1895]. Porttia ei toteutettu.

tulevia korjauksia varten.¹⁵³ Koska kirkonrakennuskassa oli joutunut velkaan hautausmaan uudistamisen takia, päätettiin vuonna 1891 periä vielä 10 penniä jokaiselta kirkollisääntöluettelon ääneltä.¹⁵⁴ Vuonna 1894 aikaisemmin sovittu kymmenen markan takseeraus manttaalilta lakkautettiin ja vuoden 1895 alusta ryhdyttiin keräämään 10 penniä jokaiselta kirkollisääntöluettelon ääneltä. Kannon toimitti kunnallislautakunnan esimies.¹⁵⁵

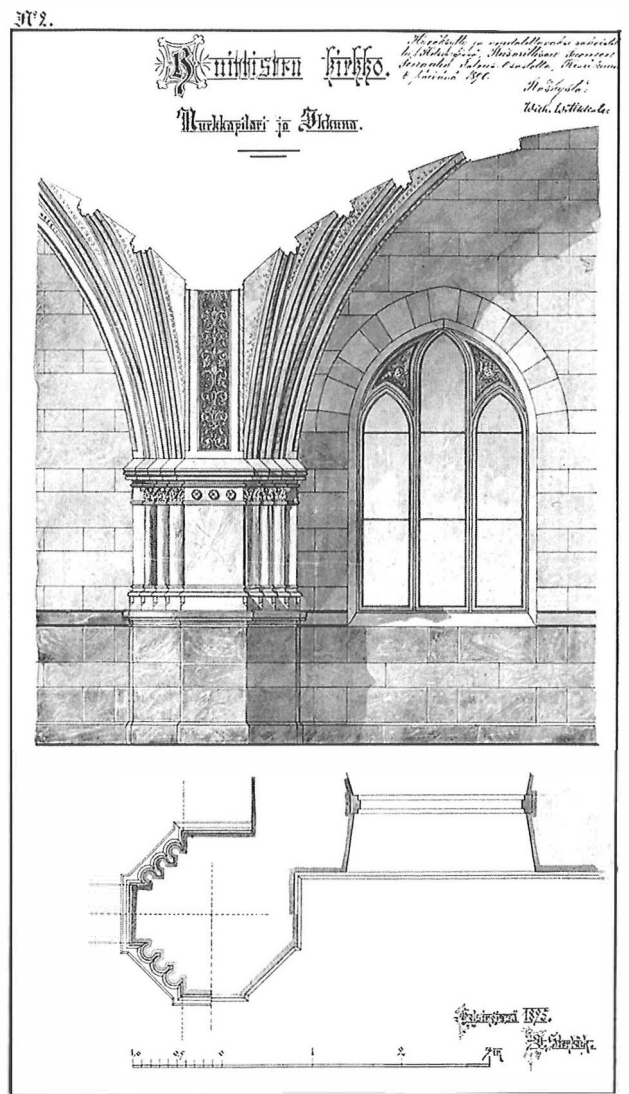
Syyskuussa 1896 oli kirkonkokouksen käsiteltävänä vuosina 1888–1894 kerätyn kirkonrakennuskassan käyttö. Asia oli jätetty rakennustoimikunnan pohdittavaksi jo kesäkuussa 1895. Toimikunta ehdotti, että manttaaleista koottu osa kirkonrakennuskassaa käytettäisiin kaikkien kirkonrakennusvelvollisten eduksi. Ehdotuksesta oltiin odotetusti kahta mieltä. Manttaalinomistajien mukaan rahasto kuului yksinomaan heille, tilaton väestö

46. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, numerotaulu, [1895]. Numerotauluun oli suunniteltu mekanismi, jonka avulla sitä voitiin nostaa ja laskea.

puolestaan oli samaa mieltä toimikunnan ehdotuksen kanssa. Puheenjohtajan toimittamassa koeäänestyksessä enemmistöä ei saatu selville. Kun kirkkoherra tiedusteli toimittaako hän virallisen äänestyksen kirkollisääntölistan mukaan, ei sitä vaadittu ja tilaton väestö luopui ehdotuksestaan. Siten kokouksen yksimieliseksi päätökseksi tuli, että manttaaleista koottu kassa käytettäisiin yksinomaan manttaalinomistajien eduksi. Tilaton väestö luopui siis suosiolla äänestämisestä, jonka se katsoi joka tapauksessa häviävänsä. Huomattavaa minusta onkin, että toimikunta ylipäättään teki ehdotuksen.¹⁵⁶

Samassa kokouksessa toimikunta ehdotti, että varojen keräämiseksi koottaisiin kirkollisääneltä 70 penniä ja 50 penniä seuraavien vuosien kuluessa kunnallismaksujen ohessa. Keskustelun jälkeen kuitenkin päätettiin ottaa kuoletuslaina. Lokakuussa kirkonkokous päätti yksimielisesti ottaa 20 000 markan kuoletuslainan, joka

47. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, nurkkapilari ja ikkuna, 1895. Pilarin poikkileikkauksesta näkyy miten pilarista muovattiin pyöreitä kolonnetteja. Ikkunoihin suunniteltuja kerubeja ei lopulta toteutettu.

maksettaisiin pois kymmenessä vuodessa. Laina kattoi kaksi kolmasosaa 30 000 markan kustannusarviosta.¹⁵⁷

Materiaalien käytössä pyrittiin tarkkaan säästäväisyyteen. Tästä antaa hyvän kuvan ylijäämäaineiden hyödyntäminen. Niistä rakennettiin erilaisia huoltorakennuksia, käytettiin virkatalojen korjauksiin, ja loppu aines myytiin kirkonkassan hyväksi.¹⁵⁸

Korjauksen maksamisessa oli siirrytty käteiseen rahaan. Urakoitsija hankki kaiken muun rakennusmateriaalin paitsi puuaineen. Aineita ei hankittu manttaaleitain, eikä kirkon korjaamisessa käytetty enää lainkaan päivätöitä. Tähän on ilmeisesti vaikuttanut vuonna 1892 säädetty kirkkojen rakentamisen ja kunnossapidon rahoittamista koskeva asetus, jossa rasiusten jakaminen määrättiin tehtäväksi vuonna 1886 säädetyn papiston palkkausta koskevan asetuksen mukaan. Asetuksen linja oli muuttaa mahdollisimman monet maksut rahamaksuiksi.

Lisäksi päivätyöt määrättiin vaihdettaviksi ”määrättyihin hengeltä suoritettaviin ulostekoihin”.¹⁵⁹

Huittisten kirkon 1890-luvun korjauksessa seurakunnan suhde kirkon korjaamiseen oli siten aivan toinen kuin 1870-luvulla. Seurakunta osti nyt suunnitelman lisäksi kaiken työn ja materiaalit. Tämä todennäköisesti vaikutti siihen millä tarkkuudella työn suorittamiseen suhtauduttiin.¹⁶⁰ Muutos katkaisi myös hyvin pitkän perinteen, jossa koko seurakunta oli päivätyövelvollisuudellaan osallistunut kirkkonsa ylläpitoon.

Yhteydet virkamiehiin

Helmikuussa 1896 kirkkoherra Lindstedt anoi Turun tuomiokapitulilta suunnitelman hyväksymistä. Lindstedt luetteli mitä aiottiin tehdä käyttäen yllättävän korskeita sanakäänteitä: ”koska tarpeellista lienee, että nämät piirustukset, ennenkuin niiden mukaan voi kirkon korjaustöihin ryhtyä, ovat asianmukaisesti vahvistettavat, niin on minun kunnia täten kääntyä Korkea-arvoisan Tuomiokapitulin puoleen”. Kyseessä oli asetuksenmukaisen toimen anominen ylemmältä virkaportaalta. Kaikki tapahtui nyt kuitenkin lain mukaisessa järjestyksessä.¹⁶¹

Lindstedt oli erittäin niukasti yhteydessä Muinaistieteelliseen toimikuntaan tai valtionarkeologiaan. Ensimmäinen kontakti Toimikuntaan sai alkunsa virkatietä. Toimikunta oli kesällä 1896 ilmoittanut Huittisten kirkkoherranvirastolle, että se halusi tutkia kirkon seinä ja kattoa ”taidehistoriallisessa suhteessa”. Syksyllä Toimikunta otti uudelleen yhteyttä, nyt suoraan Lindstedtiin. Se halusi tarkastuttaa seinä itäsakarassa ja pyysi tietoja millä kannalla ”korjaushomma” on.¹⁶² Lindstedt vastasi, että korjaustyöt aloitetaan vasta keväällä 1897 minkä tähden korjauksesta ei oltu ilmoitettu mitään.¹⁶³

Muinaistieteellinen toimikunta tuli mukaan lain suomin oikeuksin. Kovin paljon tehtävää ei ollut, koska keskiaikaisia osia oli säilynyt vähän ja maalaukset saattoi arvioida ”täysin arvottomiksi”. Jos yllättäen kirkon itäsiivestä olisikin löytynyt aivan toisenlaisia maalauksia, olisi tilanne ollut todennäköisesti melko vaikea. Seurakunnalla oli pitkä riitelemisen perinne ja jatkuvat ongelmat kirkon kunnosta todennäköisesti kiristivät suhtautumista.

Emil Nervanderin keväällä 1896 antama lausunto oli tehty aikaisemman käynnin ja Stenbäckin piirustusten perusteella.¹⁶⁴ Nervander kävi Huittisissa tutkimassa maalauksia Turusta käsin toukokuussa 1897. Hän valvoi töitä kesällä, ja on siis todennäköisesti käynyt paikalla useamminkin.¹⁶⁵ Kesä 1897 oli Nervanderille kii-reinen mutta mahdollisuuksia henkilökohtaisiin kontakteihin Huittisissa oli.¹⁶⁶ Huittisten seurakunnan ja Toimikunnan välillä ei kirkonkokouspöytäkirjojen ja käydyin niukan kirjeenvaihdon perusteella tuntunut olevan aktiivista yhteyttä. Rakennustoimikunta kuitenkin otti Nervanderin suomennetun ja seurakunnalle lähetetyn lausunnon huomioon. Se halusi työselitykseen lisättävän huomautuksen Nervanderin esittämien periaatteiden noudattamisesta ”mikäli mahdollista”.¹⁶⁷

Huittisista ei siis edelleenkään kovin innokkaasti oltu yhteydessä virkamiehiin. Lääninarkkitehtia ei haluttu suunnittelemaan kirkkoa ja Toimikunta sai tiedon kirkon korjaamisesta kiertotietä. Myös ilmoitus korjauksen aloittamisesta saatiin arkkitehdilta aivan viime tingassa.¹⁶⁸ Vasta vuonna 1899 otti kirkkoherra Lindstedt ensimmäinen kerran omatoimisesti yhteyttä valtionarkeologiaan. Tällöin kirkkoherra tiedusteli kirkon ikää kirkon tarkastuskertomusta varten.¹⁶⁹

Suhtautuminen kirkkoon

Suhtautuminen kirkkoon ei vaikuta paljoa muuttuneen 1870-luvusta. Ainoa merkki jonkinlaisesta kirkon iän huomioonottamisesta oli rakennustoimikunnalle annettu ohje, jonka mukaan kirkon vanha ulkomuoto piti niin paljon kuin mahdollista säilyttää. Kyse ei ehkä kuitenkaan ollut vanhan kirkon suojelusta. Tulkitseen itse lausuman lähinnä ohjeeksi siitä, että korjauksen tuli koskea vain kirkon sisäpuolta eikä uusiin laajennuksiin tai suuriin muutoksiin enää haluttu ryhtyä.

Kirkkoherra Lindstedtille Stenbäckin suunnittelema korjaus oli ennenkaikkea ”korjaus- ja kaunistamistyö”. Korjattuna suunnitelman mukaan ”Huittisten, osaksi ijä-käs kirkko, tulee olemaan kauniimpia maaseurakunnan kirkkoja koko Suomessa.”¹⁷⁰ Lindstedt oli kyllä tietoinen, että osa kirkosta oli peräisin keskiajalta, mutta min-käänlaisia laatusanoja kirkon iästä hän ei kirkonkokous-pöytäkirjoissa käyttänyt. Samoin kirkkoherra F. W. Mannelin ohitti kirkon iän arvioinnin lausunnolla ”tuntematonta koska rakennettu”. Työstä käytettiin järjestelmällisesti nimitystä korjaaminen tai parantaminen, eikä sa-naa restaurointi käytetty.¹⁷¹

Messukylä 1905–1907

Paikkakunta

Messukylän (Messuby) suuren emäseurakunnan asema muuttui rajusti 1800-luvun loppuvuosikymmeninä. Alueeltaan laaja, mutta asukasmäärältään Messukylän kaltainen Teisko sai luvan eroon vuonna 1860. Tampere kasvoi teollisuus- ja asutuskeskittymäksi kosken partaalle Messukylän seurakunnan alueelle, ja se erotettiin omaksi kirkkoherrakunnakseen vuonna 1870. Molempien itsenäistyminen pääsi lopullisesti toteutumaan vasta 1905, kun kirkkoherra Josef Grönberg¹⁷² kuoli ja uusi kirkkoherra Magnus Olander nimitettiin. Messukylässä oli vuosisadan vaihteessa 3 075, Teiskossa 4 212 ja Tampereella 26 713 asukasta.¹⁷³

Kirkon aikaisemmat vaiheet

1500-luvun alussa rakennettua kirkkoa¹⁷⁴ oli laajennettu 1795 eteläisellä sivusakaralla. Kirkon laajentamisesta tai uuden rakentamisesta keskusteltiin koko 1800-luvun.¹⁷⁵

48. Messukylän vanha kirkko pohjoisesta vuonna 1893 Daniel Nyblinin kuvaamana. Kirkon runkokuonetta korotettiin 1790-luvulla hirsillä ja ilmeisesti samassa yhteydessä rakennettiin uudet puiset päädyt.

Asia nousi esille taas 1870-luvulla. Tammikuussa 1878 kirkkoraadille annettiin tehtäväksi laatia ehdotus kirkkokokoukselle tehtävistä parannustoista. Lausunnonaan se totesi, että kirkossa oli havaittu ”monta vikaa”. Sakaristo oli ”ylen vähäinen”, kirkon ”peräseinä” (itäseinä) oli kallellaan ja siinä oli uhkaavia halkeamia, vesikatto oli kauttaaltaan lahonnut ja eteinen ränsistynyt. Lisäksi kirkko oli kovin vetoinen varsinkin talvella. Todettiin myös, että jos kirkkoon haluttaisiin urut, pitäisi rakentaa uusi ristisakara pohjoiselle sivulle. Jos tehtäisiin uusi itäseinä, voitaisiin sitä siirtää samalla muutama syli kauemmaksi. Tärkeimmiksi töiksi kuitenkin katsottiin uuden sakariston ja eteisen rakentaminen.¹⁷⁶

Kirkkoraati tuli siihen lopputulokseen, että korjaus olisi niin kallis, että ”sillä vaivalla ehkä rakentais uuden kirkon, ja vanhasta ei paikaten hyvää tule”. Varsinkin lahonneen paanukaton paikkaaminen katsottiin mahdottomaksi. Katon tervaaminen olisi ”sulaa haaskausta”, sen kattaminen päreillä saisi riittää.¹⁷⁷

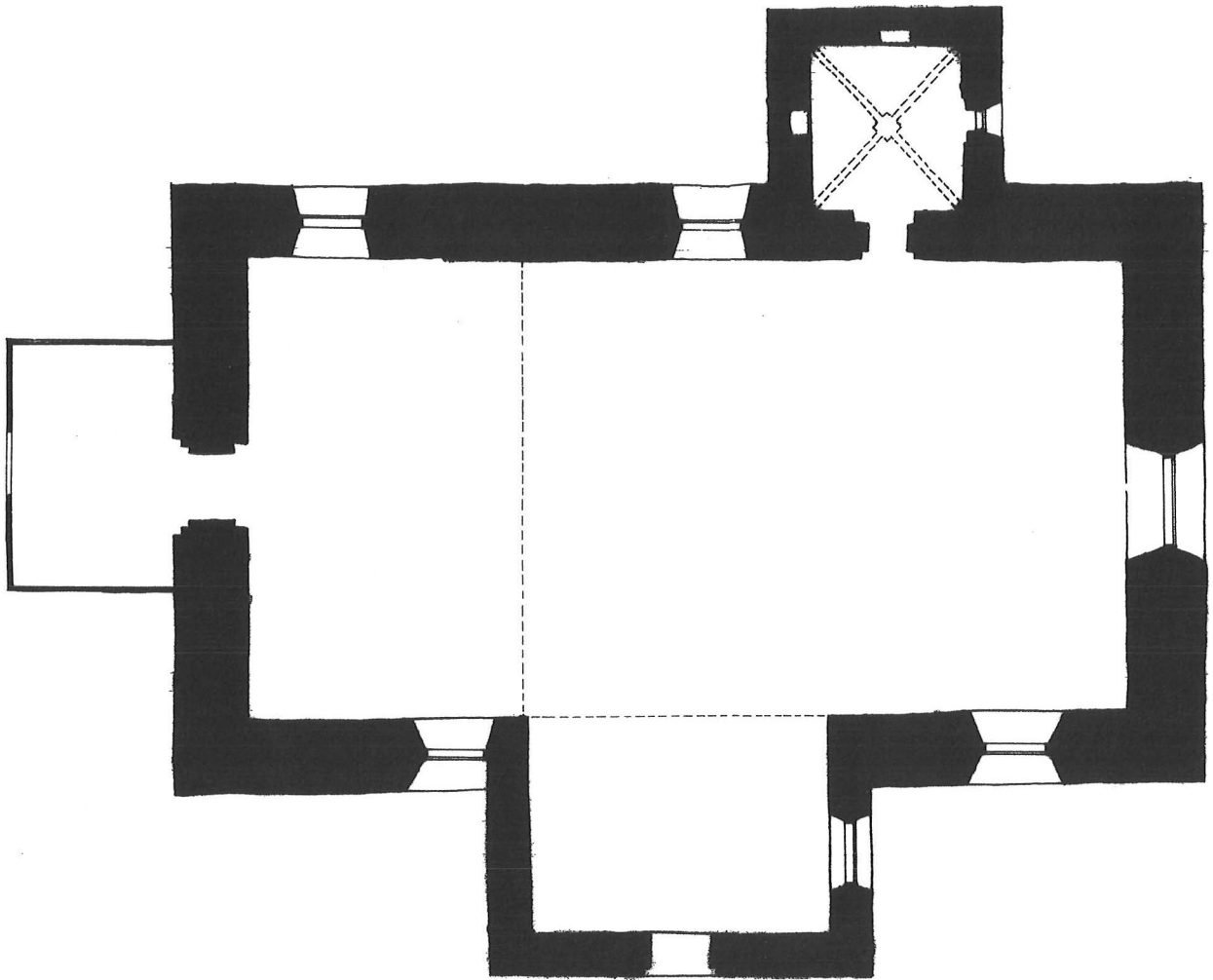
Seurakunta päätti kuitenkin ”yksin tein korjauttaa kaikki mitä kirkossa korjattavia on”. Suunnitelman mukaan tehtäisiin uusi ”tiilinen peräseinä” eli kuoripäädyn seinä, pohjoisen puolelle uusi ristisakara ja torni läntiseen päähän. Korjaussuunnitelma oli siis varsin suuri, sillä kyseessä oli kirkon laajentaminen länsitornilliseksi ristikirkoksi. Kokous valitsi vielä toimikunnan, jonka tuli

hankkia lääninarkkitehti tarkastamaan rakennustyön tarpeellisuutta ja laatua, sekä pyytää lääninarkkitehtiä tekemään ehdotuspiirustus ja kustannusarvio.¹⁷⁸

Lääninarkkitehti Alfred Cavén kävi tarkastamassa kirkon 11.10.1878. Lausunnonaan hän sai kirkonkorjaustoimikunnan vakuuttuneeksi siitä, että vanhaa kirkkoa ei voisi enää korjata, koska se oli ”vanhuuttaan niin hajoimallansa että siinä henkensä kaupalla enää käydään”. Toimikunta ehdottikin, että kokous keskustelisi uuden kirkon rakentamisesta. Kokous päätti rakentaa uuden kirkon tiilistä ja valitsi rakennustoimikunnan.¹⁷⁹

Piirustukset ja kustannusarvio tilattiin arkkitehti Theodor Höijeriltä. Ne hyväksyttiin helmikuussa 1879 ja jo marraskuussa kirkkoherra Grönberg ilmoitti Turun tuomiokapitulille uuden kirkon olevan valmis.¹⁸⁰ Vanha kirkko jäi siten tyhjäksi vuonna 1879. Sitä käytettiin väisjyvävarastona ja lukkarin heinälatona.¹⁸¹

Vuoden 1878 lopulla annettiin toimikunnalle lupa käyttää vanhan kirkon lattialta ”irtaimet parrut” sekä lehterit uuden kirkon rakentamiseen.¹⁸² Grönberg ilmoitti asian Turun tuomiokapitulille, joka otti yhteyttä Suomen Muinaismuistoyhdistykseen. Sen puolesta kirkkoa kävi tutkimassa Eliel Aspelin.¹⁸³ Asiasta oli herännyt keskustelua myös paikkakunnalla. Tampereen Sanomien uutisessa vedottiin säilyttämisen puolesta: ”Toivomme että tuo Messukyläläisten päätös kirkkonsa hajoittamisesta tyhjään raukeaisi”. Päijänne-lehdessä otettiin kantaa vielä

49. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, pohjakaava, 1905. Lehterit on merkitty piirustukseen katkoviivalla.

voimakkaammin. Siinä suunnitelma tuomittiin ja verrattiin tapausta Pälkäneen vanhan kirkon sisustuksen vastaavan repimisen pitäjälle aiheuttamaan harmiin. Kirjoittajan mielestä vanhan kunnioittaminen oli Suomessa yleisesti alkeellisella tasolla.¹⁸⁴ Kirkonkokouspöytäkirjoissa asiasta ei mainita enempää, mutta ilmeisesti käydyin keskustelun tuloksena kirkon puuosia ei purettu.

Korjaus käynnistyy

Kesäkuussa 1904 pidettiin piispantarkastus, jonka yhteydessä piispa Herman Råbergh vihki kirkkoherra Kaarlo Magnus Olanderin virkaansa.¹⁸⁵ Tarkastuskertomuksessa ei käsitelty vanhaa kirkkoa, vaan todettiin ainoastaan, että säilyttämistä kaipaavat esineet piti siirtää vanhasta kirkosta uuteen. Piispa oli kuitenkin huomauttanut, että vanhan kirkon korjaamiseen olisi heti ryhdyttävä, ennenkuin se olisi liian myöhäistä.¹⁸⁶

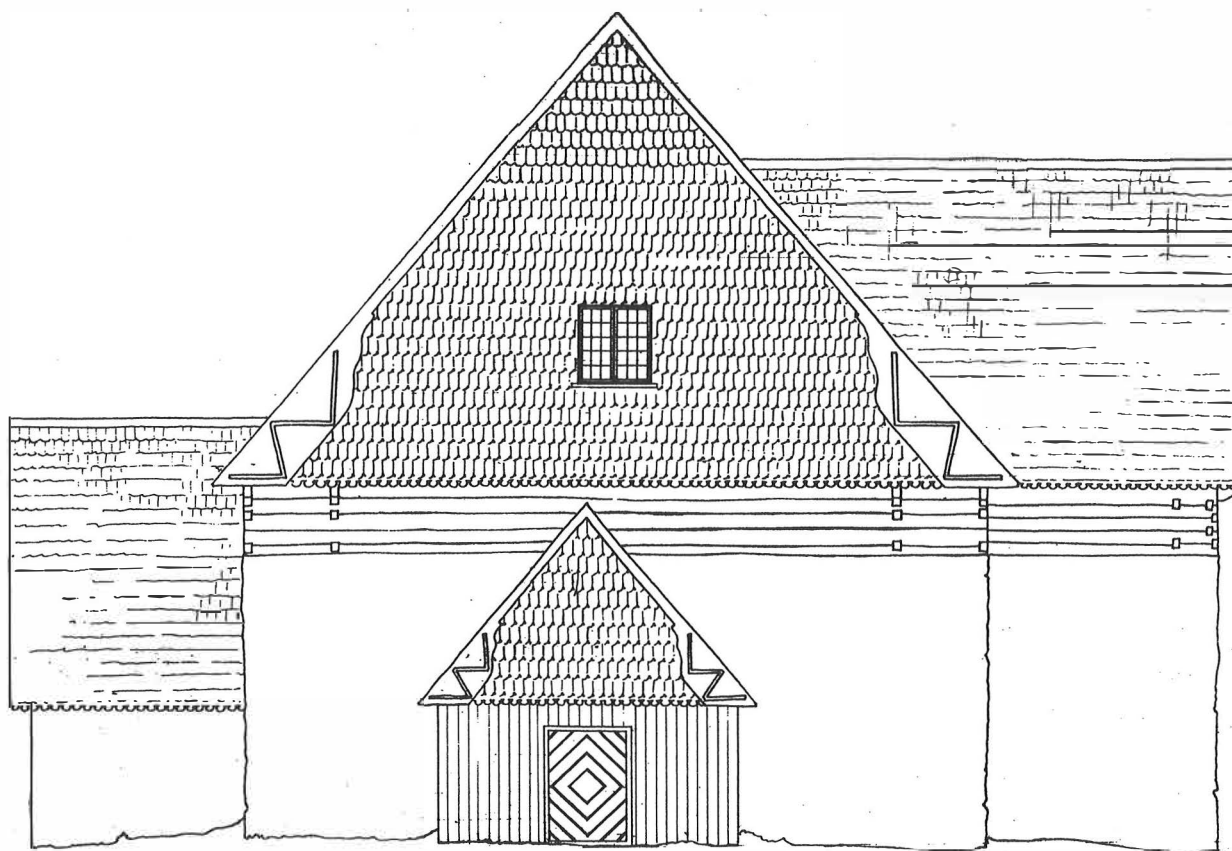
Heti syksyllä kirkonkokouksessa keskusteltiin siitä, mitä vanhalle kirkolle olisi tehtävä. Kirkkoherra Olanderin ehdotuksesta asetettiin asian valmistelua varten viisimiehinen toimikunta.¹⁸⁷ Keväällä 1905 Olander otti yhteyttä valtionarkeologi J. R. Aspeliniin ja kertoi perustetusta toimikunnasta. Olander tiedusteli, voisiko Suomen Muinaismuistoyhdistys avustaa kirkon säilyttämi-

nessä tai voisiko se tai Muinaistieteellinen toimikunta ottaa kirkon, ”muinaismuiston”, kokonaan haltuunsa. Lisäksi hän tiedusteli mitä olisi tehtävä, jos kirkon kohtalo jäisi kokonaan riippuvaksi kirkonkokousten päätöksistä.¹⁸⁸

Aspelin toimi välittömästi. Hän pyysi Ylihallitusta tekemään piirustukset kirkon säilyttämiseksi muinaismuistona ja vastasi Olanderille painottaen seurakunnan osuutta säilyttämisessä. Hän kehotti myös harkitsemaan voisiko kirkolla olla jotakin ”käytännön käyttöä”.¹⁸⁹ Toukokuussa Ylihallitus antoi piirustusten ja kustannusarvion tekemisen ylimääräiselle arkkitehdille Ludvig Mallanderille. Mallander kävi mittaamassa kirkon. Keskusteltuaan paikan päällä kirkkoherra Olanderin kanssa hän teki toisenkin kustannusarvion, jossa kirkko suunniteltiin säilytettäväksi ”puhtaasti käytännöllistä käyttöä silmällä pitäen”.¹⁹⁰

Suunnitelmat

Mallanderin alkuperäinen tehtävä oli laatia piirustukset ja kustannusarvio sellaiselle korjaukselle (remont), jossa kirkko säilytetään muinaismuistona. Suunnitelmassa hän ehdotti erilaisia muuria tukevia ja suojaavia sekä sisätilaa suojaavia toimia: kirkon kaakkoiskulman muurin

50. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, länsifasadi, 1905.

halkeamien tutkiminen, ankkurirautojen asettaminen, ikkunoiden ja ovien korjaaminen ja muurien rappaaminen. Kalleimmaksi muodostui vesikaton (600 mk) ja paanuilla vuorattujen päätyjen korjaaminen (75 mk) sekä katon ja päätyjen tervaaminen (250 mk). Ehdotus 1 päätyi loppusummaan 1 800 markkaa. Suunnitelmaan ei sisällynyt ainoatakaan sisustusta koskevaa toimenpidettä.

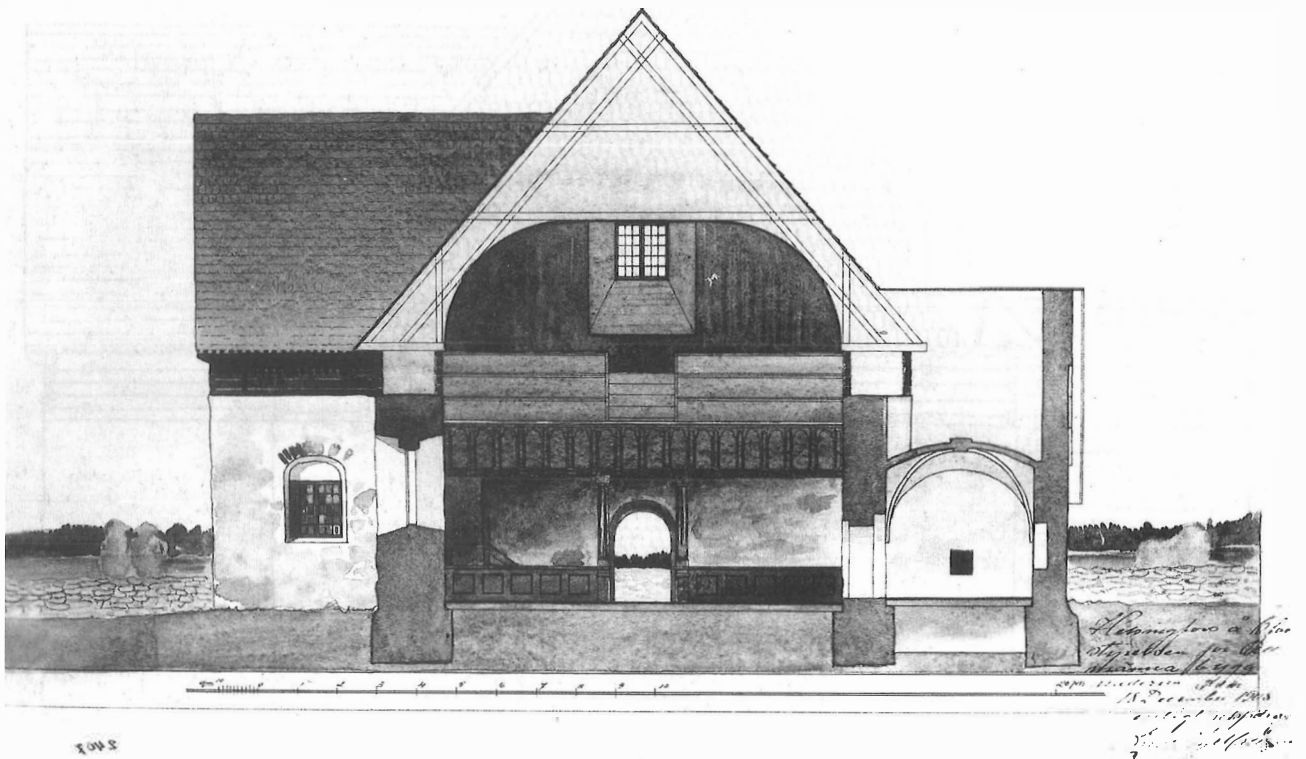
Toisen ehdotuksen Mallander teki Olanderin kanssa käydyssä keskustelun pohjalta. Sen mukaan kirkkoa voitaisiin muinaismuistona säilyttämiseksi käyttää käytännöllisiin tarkoituksiin. Suunnitelmassa 2 tila oli Mallanderin mukaan sopiva esimerkiksi pitäjänkirjastoksi, kunnantuvaksi ja kiertokoulun tilaksi. Kustannuslaskelmassa Mallander lähti liikkeelle samoista kirkon muureista ja kattoa korjaavista toimenpiteistä kuin suunnitelmassa 1 päätyen 1 338 markkaan. Tämän lisäksi piti hankkia tuplaikkunat, uudet ovet vanhojen lisäksi, ikkunat ja ovet tuli maalata, korjata ja kattaa välikatto asfalttihuovalla, korjata lattia ja hankkia kolme ripauunia. Viimeksi mainittu olisi ollut kallein hankinta (625 mk). Suunnitelman 2 kustannusarvio päättyi 3 300 markkaan, eikä sekään sisältänyt varsinaista sisustamista. Mallanderin suunnitelmaan kuului myös pieni museo. Hän toteutti, että ”pyhäinkuvat ja muut vanhojen aikojen tavarat” voitaisiin koota ja laittaa esille sopivaan paikkaan

kirkossa, jolloin ne voisivat olla pohja tulevalle pienelle historialliselle paikallismuseolle.

Seurakunta sai piirustukset muinaistieteelliseltä toimikunnalta maaliskuussa 1906.¹⁹¹ Samassa kuussa Olander kirjoitti Aspelinille, että korjaus oli aikomus ottaa heti esille kirkonkokouksessa. Jos mahdollista oli työt tarkoitus aloittaa jo keväällä 1906, koska paikkakunnalla oli kova työnpuute. Olander tiedusteli miten paljon olisi mahdollista saada tukea korjaukseen ja kumpaan suunnitelmaan sitä olisi paremmat mahdollisuudet saada. Olander myös kertoi, että hänen käymiensä keskustelujen mukaan paikkakunnalla kannatettiin yleisemmin kirkon korjaamista koulu- ym. saliksi. Olanderin mukaan ”siltoin saisimme oivallisen kokoushuoneen ja koulusalin, josta on puute”. Aspelin ilmoitti, että seurakunnan pitäisi anoa rahaa suoraan senaatilta, toimikunta voi siten puoltaa anomusta. Senaatilta ei sopinut pyytää enempää kuin puolta kuluista.¹⁹²

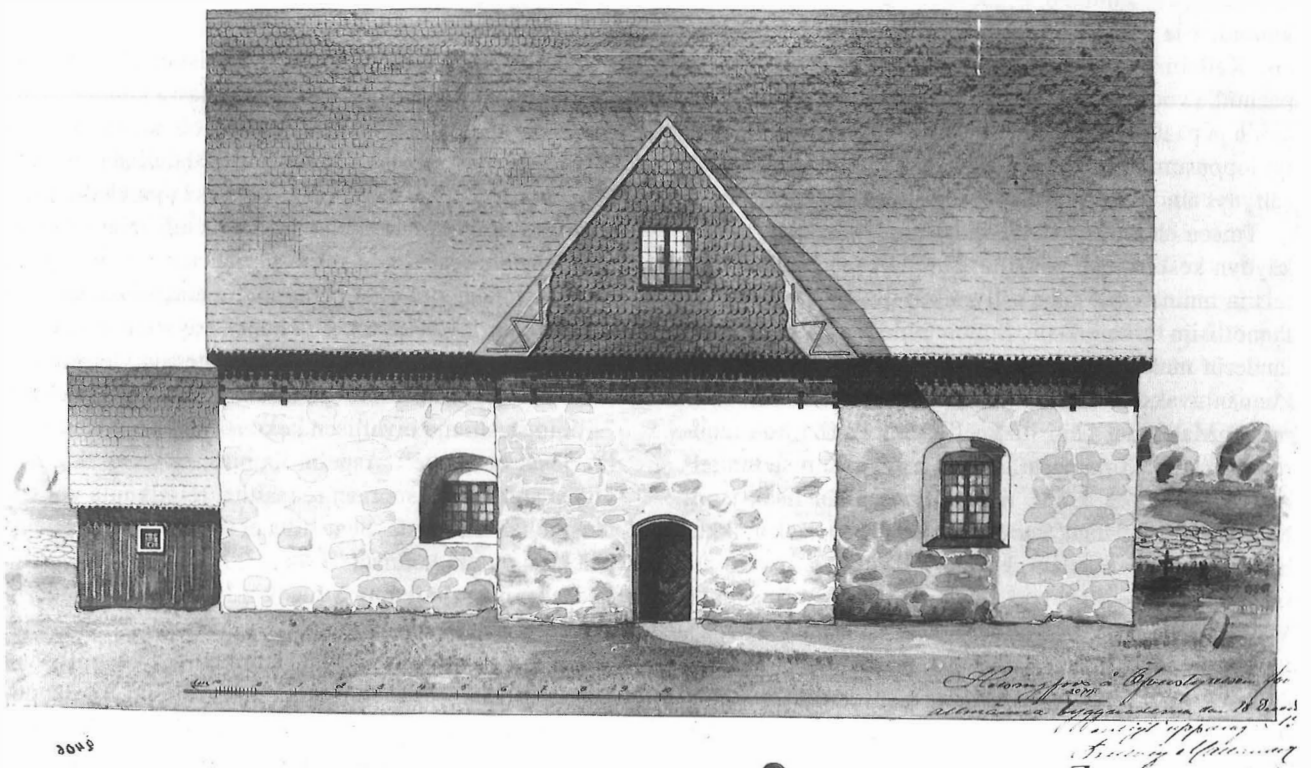
Rakennustoimikunta kuitenkin havaitsi Mallanderin suunnitelman 2 liian ylimalkaiseksi ja pyysi tamperelaisesta rakennusmestaria Heikki Tiitolaa ”käytännöllisenä miehenä” tarkastamaan kirkkoa ja arkkitehti Mallanderin suunnitelmaa sekä antamaan lausuntonsa ”Messukylän vanhan kirkon korjaamista ja sisustamista varten”. Tiitola olikin laatinut ”aivan toisenlaisen suunnitelman

RITNING AF MESSUKYLÄ GAMLA KYRKA.
GENOMSKÄRNING I A-B.

51. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, leikkaus pohjoinen-etelä länteen päin, 1905. Carl Frankenhaeuser valokuvasi Mallanderin piirustukset vuonna 1905. Alkuperäiset piirustukset tuhoutuivat todennäköisesti Messukylän pappilan palossa vuonna 1918.

RITNING AF MESSUKYLÄ GAMLA KYRKA.
FASAD MOT SÖDER.

52. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, eteläfasadi, 1905.

53. Messukylän vanha kirkko, murtunutta koillisnurkkaa puretaan vuonna 1907. Kuva on Carl Frankenhaeuserin.

ja seikkaperäisen kustannusarvion”. Tiitolan suunnitelmassa Mallanderin kanssa samantyyppiset muurien ja katon korjaukset maksoivat 1 157 markkaa, sisätilan korjaaminen 775 markkaa, koulutilan muodostaminen 891 markkaa, neljä ripauunia 1 250 markkaa ja erilaiset ovet ja ikkunat 625 markkaa. Erona Mallanderin suunnitelmaan nähden oli se, että Tiitola kiinnitti tarkempaa huomiota kirkon lämmöneristykseen ja koulutilan muodostamiseen. Tämä nosti kustannuksia yhteensä 5 830 markkaan, 2 530 markkaa korkeammaksi kuin Mallanderilla.¹⁹³

Tiitolan suunnitelmassa läntisen lehterin alle olisi muodostettu kouluhuone, mutta itse lehteri olisi jäänyt entiselleen. Lisäksi eteläinen 1795 rakennettu ristivarsi olisi erotettu kokonaan kirkkosalista väliseinällä. Suunnitelmassa puututtiin myös kirkon kiinteisiin rakenteisiin, sillä lehterin alle tehtävän kouluhuoneen ikkunaukkoja olisi pitänyt suurentaa.¹⁹⁴

Molempia suunnitelmia käsiteltiin kirkonkokouksessa toukokuussa 1906. Ensinnä käsiteltiin rakennustoimikunnan kantaa. Toimikunnan enemmistön mukaan ”kirkko olisi korjattava ja kunnossa pidettävä yksinomaan muinaismuistona”. Tähän oli kaksi syytä. Ensiksi korjauskustannukset käytännölliseen tarkoitukseen korjattaessa tulisivat nousemaan korkeiksi, vaikka valtiolta oli

odotettavissa tukea. Toiseksi varsinkin Mallanderin suunnitelman mukaisesti muodostettava kouluhuone katsottiin tarkoitukseen sopimattomaksi ja mahdottomaksi saada lämpimänpitäväksi.¹⁹⁵

Toimikunta oli päätenyt kaksoisehdotukseen. Sen mukaan toteutettaisiin Mallanderin suunnitelma 1, mutta jos kirkonkokous päätyisi korjaamaan kirkon käytännölliseen tarkoitukseen, noudatettaisiin Tiitolan ehdotusta. Tarvittavat varat koottaisiin tällöin vapaaehtoisilla lahjoilla ja käännyttäisiin myös Teiskon ja Tampereen puoleen ”jotka varmaankin tahtoisivat olla mukana vanhaa ‘Kivikirkkoansa’ korjaamassa”. Kaikissa tapauksissa olisi käännyttävä valtion puoleen, jotta saataisiin avustusta hallitukselta.¹⁹⁶

Tuloksena oli, että kaikki kokouksen osanottajat kannattivat toimikunnan mielipidettä, jonka mukaan kirkko olisi estettävä rappeutumasta ja raunioitumasta. Lähes kaikki yhtyivät komitean enemmistön ehdotukseen, että kirkko korjattaisiin säilytettäväksi muinaismuistona, koska pelättiin suuria kustannuksia ja epäiltiin tilan sopivuutta kouluhuoneeksi. Kirkonkokous päätti lopulta yksimieliseksi, että vanha kirkko korjataan Mallanderin 1 800 markkaan päätyneen kustannusarvion 1 mukaan. Varat lainattaisiin jostakin kirkollisesta rahastosta ja ne koottaisiin takaisin kirkollisen äyrin perusteella kymme-

nen vuoden kuluessa. Työhön päätettiin ryhtyä keväällä 1907. Valittiin myös rakennustoimikunta.¹⁹⁷

Kokouksen loppussa asia sai kuitenkin vielä uuden käänteen. Kokous nimittäin suostui ”mielihyvällä ja yksimielisesti” puheenjohtajan ehdotukseen, että tämä saisi omalla kustannuksellaan ja vapaaehtoisin lahjoituksin ryhtyä korjaamaan kirkkoa sisäpuolelta Tiitolan suunnitelman mukaan ”vapaalla käyttöoikeudella” niihin tarkoituksiin kuin hän hyväksi näkisi. Päätöksessä todettiin, että vanhan kirkon sisustuskin saisi näin miellyttävämmän asun samalla kun sen alkuperäinen muoto ja tarkoitus säilyisivät. Paikkakunnalla oli näet puutetta sopivasta kokoushuoneesta, varsinkin hengellisiä tilaisuuksia varten.¹⁹⁸

Työn toteutus

Työ päätettiin teettää päiväpalkoilla ”käytännöllisen ja luotettavan miehen” johdolla. Työt aloitettiin 3.6.1907.¹⁹⁹ Työnjohtajan nimeä ei mainita asiakirjoissa, mutta hän on hyvinkin saattanut olla rakennusmestari Heikki Tiitola, jonka puoleen kirkonkorjauksessa oli jo muutenkin käännytty. Kirkon korjauksessa ei tässäkään tapauksessa käytetty enää lainkaan päivätöitä.

Rahoitus

Lähtötilanne oli siis se, että seurakunta ja varsinkin kirkkoherra halusivat korjata kirkon niin, ettei se rappioituisi ja raunioituisi. Aspelinin ehdotuksesta kirkolle harkittiin muutakin käyttöä. Kävi lisäksi ilmi, että valtiolta sopi anoa vain puolta tarvittavasta summasta, joka Mallanderin suunnitelmasta laskettuna olisi ollut kovin alhainen. Kirkkoherra todennäköisesti innostui mahdollisuudesta käyttää vanhaa kirkkoa muuhunkin. Hän saattoi myös hyvinkin oivaltaa, että kustannusarviota oli syytä nostaa ylöspäin. Mallanderin ja Tiitolan suunnitelmien kustannusero oli melko suuri ja vaikuttaa siltä, että Mallanderin kustannusarviot olivat selvästi liian alhaiset.

Seurakunta anoi korjaukseen 3 000 markkaa. Keväällä 1907 senaatti myönsi anotun summan, joka siis kattoi lähes kokonaan Mallanderin suunnitelman 2 kustannusarvion.²⁰⁰ Kirkon ulkopuolinen korjaus vei koko avustuksen ja niin luovuttiin hankkeesta saada siitä ”seurakuntatalo eli kokoushuone hengellisiä kokouksia varten”.²⁰¹ Vanhan kirkon korjausrahaston tilit tarkastettiin syyskuussa 1907. Kokouksessa todettiin, että koko 3 000 markan valtionapu oli käytetty ja sen lisäksi seurakunnan varoja 209 markkaa 67 penniä. Seurakunnan varoja oli käytetty hyvin vähän.²⁰²

Yhteydet virkamiehiin

Messukylän tapauksessa seurakunta sai korjaussuunnitelman Muinaistieteellisen toimikunnan kautta. Aspelin pyysi Ylihallitukselta piirustuksia ja kustannuslaskelmaa. Aivan vastaavalla tavalla muihin tapauksiin verrattuna tuomiokapitulin puoleen käännyttiin vasta sitten, kun

suunnitelma ja seurakunnan lopullinen päätös oli tehty. Poikkeuksellista tässä oli se, että seurakunta kääntyi rakennusmestarin puoleen vielä arkkitehdiltä saatujen piirustusten saamisen jälkeen.

Olander näyttää toimineen määrätietoisesti asiaa hoitavien instituutioiden kanssa. Hän otti itse suoraan yhteyttä valtionarkeologiin, kertoi perustetusta komiteasta, kysyi neuvoja ja tunnusteli eri mahdollisuuksia. Piirustukset myös lähetettiin seurakunnalle Toimikunnan kautta. Olander sai Aspelinilta neuvoja ja tietoja asioiden käsittelyjärjestyksestä ja avustuksen anomisesta. Olander oli myös tietoinen Suomen Muinaismuistoyhdistyksen olemassaolosta ja toiminnasta. Hän tiedusteli Aspelinilta kahteen otteeseen Suomen Muinaismuistoyhdistyksen ja Muinaistieteellisen toimikunnan mahdollisuuksista tukea kirkon korjauksessa tai ottaa kirkko suorastaan hoitoonsa.²⁰³ Toimikunnan edustaja ei ilmeisesti käynyt paikan päällä tämän suunnitelman yhteydessä.

Mallander kävi Messukylässä mittaamassa kirkon vuonna 1906. Hän myös keskusteli kirkkoherra Olanderin kanssa ja teki sen perusteella omasta tehtävänannostaan poikkeavan toisen suunnitelman. Ylihallituksen arkkitehdin työtä osattiin myös epäillä, koska paikallinen rakennusmestari pyydettiin tekemään oma suunnitelmansa ja tarkastamaan Mallanderin suunnitelmaa. Tiitolan suunnitelmaa lisäksi pidettiin selvästi tarkempuna, ”seikkaperäisenä”.

Messukyläläisten kannalta asia sujui varsin hyvin. Asiantuntijoihin otettiin suoraan ja oma-aloitteisesti yhteyttä ja neuvoja ja hyviä ohjeita saatiin. Osattiin toimia myös niin viisaasti, että lopulta lähes kaikki korjaukseen tarvittut rahat saatiin avustuksena.

Suhtautuminen kirkkoon

Kirkko oli Olanderin tullessa seurakuntaan vuonna 1904 joltisenkin huonossa kunnossa. Piispa oli samana vuonna huomauttanut kirkon kunnosta. Raunioitumisen uhka oli ilmeisesti todellinen. Varoittavana esimerkkinä käytettiin Pälkäneen vanhaa kirkkoa.²⁰⁴

Ateneum-lehdessä vuonna 1898 ilmestyi Einar Stjernvallin runo *I den gamla kyrkan*, jossa kirjoittaja kuvaili vanhan hylätyn kirkon surullista tilaa. Runossa ei nimitä paikkaa, mutta sen voi päätellä kuvanneen juuri Messukylän vanhaa kirkkoa.²⁰⁵ Stjernvall kirjoitti vuonna 1904 kirjeen Suomen Muinaismuistoyhdistykselle. Siinä hän totesi paikkakunnalla olevan hyvin vähän kulttuurista kiinnostuneita ihmisiä ja pelkäsi vanhan kirkon eräänä kauniina päivänä olevan raunioina.²⁰⁶ Tässä vaiheessa Olander oli jo perustanut komitean asiaa pohtimaan.

Pöytäkirjojen perusteella näyttää siltä, että kovin voimakkaasti ei Olanderin tarvinnut seurakuntalaisia vanhan kirkon säilyttämiseen painostaa. Vanhan kirkon kohtaloa pohtiva komitea oli yksimielinen siitä, että ”messukyläläisten velvollisuus on koettaa estää vanhan ‘Kivikirkkonsa’ pääsemästä rappeutumaan ja raunioiksi jäämään”. Samaa mieltä oli kirkonkokous.

Kirkkoherra vaikuttaa olleen sekä kiinnostunut että hyvin selvillä kirkkonsa ”muinaismuistoudesta”. Hän

käytti 1904 kirjeessään Aspelinille itse heti termiä muinaismuisto ja hallitsi suojeluargumentoinnin. Anomuksessaan Porvoon tuomiokapitulille Olander totesi, että ”kirkolla, vaikka se ei olekaan ensi luokan muinaismuistoja, on kuitenkin tärkeä historiallinen merkitys.” Hän perusteli avustusanomusta myös rakennuksen hyötykäytöllä. Siitä saataisiin ”sekä rukous- ja pienempi kokoushuone että museo ja kirjastohuone.” Olisi jopa väärin jättää tällainen ”arvokas katos tyhjäksi toimittajana seisoa törröttämään vain muinaismuistona – ei edes ikkunat siinä ehjänä pysyisi.”²⁰⁷

Työstä käytettiin seurakunnassa termiä ”korjaus” ja ”säilyttäminen” varsinkin sanaparissa ”säilytetään muinaismuistona”. Sanaa ”suojella” ei käytetty, ei myöskään ”restaurointia”, vaikka kaikista tapauskohteista nimenomaan tämä olisi siihen sopivin. Pöytäkirjojen perusteella termi ”muinaismuisto” oli sekä kirkonkokousten että rakennustoimikunnan ahkerassa käytössä. Kirkko piti korjata ”muinaismuistona”, siis estää raunioitumasta ja säilyttää entisellään. Käytännölliseen tarkoitukseen korjattunakin se säilyisi muinaismuistona kuten todettiin.

Sanaa muinaismuisto oli helppo käyttää vanhan kirkon yhteydessä, koska rakennus ei enää toiminut kirkkona. Muinaismuistous ei uhannut sen kulttuurista, ei häirinyt seurakunnan toimintaa eikä aiheuttanut lisäkustannuksia kuten toimivan kirkkotilan korjauksessa. Päinvastoin, tässä tapauksessa muinaismuisto oli kirkkoherrankin mielestä käyttökelpoinen termi, johon koko argumentoinnin kirkon säilyttämisen tarpeellisuudesta yhtäältä seurakunnalle päin ja rahan tarpeen toisaalta viranomaisiin päin saattoi perustaa. Luottavaisesti myös seurakuntalaiset totesivat: ”toivottiin varmuudella valtion kannattavan tätä yritystä arvokkaan muinaismuiston säilyttämiseksi”.²⁰⁸

Ajatuksessa säilyttää kirkko muinaismuistona ei ole nähtävissä sentyypistä suojeluajatusta, että kirkko pitäisi säilyttää sellaisenaan ja maallinen käyttö olisi sopimatonta. Ratkaisu oli mielestäni puhtaasti taloudellinen ja käytännöllinen. Valittiin halvin mahdollinen vaihtoehto samalla kun tilan sopivuutta koulukäyttöön epäiltiin.²⁰⁹ Kouluna tai kirjastona käyttäminen voitiin myös kokea lähes kirkon toimintaa vastaavana. Tiitolan mukaan:

[...] kirkon pääosan käytäntö tulee aivan itsestään määrättyksi: sitä on edelleenkin käytettävä alkupe räiseen tarkoitukseensa, joskaan ei aivan puustavillisesti kirkollisiin, mutta kuitenkin hengellisiin tarkoituksiin. Ja epäilemättä tämä onkin ainoa tapamilla muinaiskalun merkitys kyllin arvokkaasti säilytetään.²¹⁰

Rusko 1916–1918

Paikkakunta

Rusko oli Maskun aneksi²¹¹ vuodesta 1577 lähtien. Vuonna 1897 siitä tehtiin Maskun rukoushuonekunta ja

omaksi kirkkoherrakunnaksi se muodostettiin vuonna 1900. Ruskon seurakunta oli pieni, sillä vuonna 1897 siihen kuului vain 685 ja 1909 hieman yli 700 henkeä.²¹² Papinpalkkaa suorittavia manttaaleita oli 16 ja luterilaisen talonsavujen luku oli 32. Verrattuna muihin tapausseurakuntiin Rusko oli selvästi pienin. Turku on lähellä, sinne on Ruskolta matkaa vain kymmenen kilometriä.

Aikaisemmat vaiheet

1500-luvun alussa rakennettu Ruskon kirkko oli pie-nehkö ja säilyttänyt keskiaikaisen salikirkkomuotonsa.²¹³ Vuoden 1909 piispantarkastuskertomuksessa kirkkoherra Uuno Renvall kuvasi Ruskon kirkon ja seurakunnan tilaa:

Kirkko on vanha ja viimeksi maalattu 1833. Se kenties kaipaakin uudistusta, voidakseen esiintyä Jumalan pyhänä kalliina temppeleinä. Mutta koska seurakunta on pieni [...] ja kirkolliset maksut sentähden suuret, en ole – vaikkakin seurakunta yleensä on hyvinvoipaa – asiaan koskenut enkä seurakunnalle ehdotuksia tehnyt.²¹⁴

Kertomuksessa kirkkoherra selitteli omaa ryhtymätömyyttään, mutta kirkko ei myöskään vaikuta kaivaneen kiireellistä korjausta. Tätä tukee Adrian Neoviuksen huomautus vuodelta 1898, jonka mukaan kirkko oli hyvässä kunnossa.²¹⁵

Samaan tarkastukseen tehty kirkon omaisuusluettelo selvittää tilannetta lisää. Tavallisten mittatietojen lisäksi luettelossa kuvattiin kirkkoa mm. ikkuna- ja oviaukkojen määrää ja sisustuksen maalausta.²¹⁶ Luettelossa kirkkoherra ei maininnut kertaakaan, että kirkko olisi huonokuntoinen. Vaikuttaa siltä, että kirkkoa oli pidetty kunnossa, eikä se ollut siten päässyt rappioitumaan. Piispakaan ei tarkastuksessaan vaatinut seurakuntaa ryhtymään korjaukseen.

Korjaus käynnistyy

Uudeksi kirkkoherraksi Ruskoon tuli toukokuussa 1915 Kustaa Fredrik Wihtinen. Jonkin aikaa asioita seurattuaan Wihtinen ryhtyi varsin tarmokkaasti korjauspuuhiin. Korjaaminen oli esillä kirkonkokouksessa marraskuussa 1916 ja siellä Wihtinen kertoi alustukseksi jo tapahtuneet asiat: Kun Juhani Rinne oli Muinaistieteellisen toimikunnan puolesta tutkimassa Turun tuomiokirkon lattian painumia, oli Wihtinen pyytänyt häntä tarkastamaan myös Ruskon kirkkoa ”koska asetuksen mukaan kirkossa ei saa korjauksia tahi muutoksia toimittaa ennenkuin asiasta on ilmoitettu sanotulle toimistolle”.²¹⁷

Rinne oli saapunut tutkimaan Ruskon kirkkoa loka-kuussa, tehnyt ”pikaisen tarkastuksen” ja määrännyt arkitekhti Alarik Tavaststjernan samassa kuussa tutkimaan kirkkoa tarkemmin. Tavoitteena oli selvittää olisiko seinissä ja kattoholveissa maalauksia. Maalauksia ei löytynyt – ainakaan vielä kuten Wihtinen huomautti.²¹⁸

Tavaststjerna oli käynnillään antanut ohjeita korjauk-

54. Ruskon kirkon interiööri alttarille päin vuonna 1898. Kuori-ikkunan ympärillä oleva sininen keltatupsuinen draperia maalattiin vuonna 1833. Se peitettiin vuoden 1927 korjauksessa. Oikealla eli miesten puolella näkyy seinään kiinnitettyjä hattunaulakoita. Hattunaulakot yleensä poistettiin kirkkosaleista 1900-luvun alkuvuosikymmenien korjauksissa.

sista, joita hänen mielestään kirkossa tulisi tehdä. Lattia vain maalattaisiin ja hankittaisiin matot. Penkit oli säilytettävä ja vain korjattava. Saarnatuolin runko oli säilytettävä, mutta käynti siihen muutettava. Altari oli korjattava ja sen yläpuoliseen ikkunaan hankittava lasimaa-laus. Sakariston ikkunaa oli suurennettava. Jotta suunnitelluille koristemaalauksille saataisiin tasaisempi pohja olisi päällimmäisiä rappauskerroksia hakattava pois. Lisäksi ulkoseinien kivien välinen rappaus oli uusittava.²¹⁹

Mitään suuria operaatioita Tavaststjerna ei ehdottanut. Perusasiat eli katto, lattia ja muurit olivat kunnossa, koska hän ei ehdottanut niiden uusimista, tukemista tms. Kiinnostavia ovat halu saada kuoripäädyn lasimaa-laus ja seinämaalauksia. Rappauksen poistaminen olikin kaikkein suurin ehdotetuista toimenpiteistä. Rinne ja Tavaststjerna eivät lausuntojen perusteella kiinnittäneet mitään huomiota valokuvissa näkyvään alttaripäädyn seinän draperiakoristeluun.²²⁰

Kirkkoherra oli vienyt korjaushankkeen jo pidemmällekin. Kokouksessa Wihtinen kertoi huomanneensa seurakuntalaisten ”jo pitemmän aikaa ajatelleen kirkon korjaamista, vaikka asiaa ei oltu otettu esille”. Tästä syystä

hän oli lähtenyt kiertämään seurakuntaa ja keräämään yksityisiltä lahjoituslupauksia kirkon uusimista varten. Kokous otti lahjoitukset vastaan ja valitsi toimikunnan, jonka tehtävänä oli hankkia kirkon korjaamista varten piirustukset ja kustannusarvio.²²¹

Arkkitehti, suunnitelma

Toimikunta ryhtyi ripeästi toimeen. Jo vuoden 1916 viimeisenä päivänä pidetyssä kirkonkokouksessa esiteltiin arkkitehti Ilmari Launiksen kirkon korjaamista varten tekemät piirustukset ja työselitys. Toiminta oli nopeaa, sillä arkkitehti oli otettu yhteyttä, asia oli sovittu, hän oli ehkä käynyt paikalla ja tehnyt piirustukset puolesatoista kuukaudessa. Kokous hyväksyi piirustukset sellaisinaan ja puheenjohtaja valittiin anomaan vahvistusta niille. Pöytäkirja on hyvin niukkasanainen, mutta vaikuttaa siltä, ettei korjauksesta syntynyt suurempia mielipide-eroja.²²²

Turun tuomiokapitulin pöytäkirjoista selviää, mitä Launiksen suunnitelmaan kuului.²²³ Kustannusarvio oli 9 900 markkaa. Siihen sisältyivät kirkon kevyt ulkopuo-

Ruskon kirkon korjaus

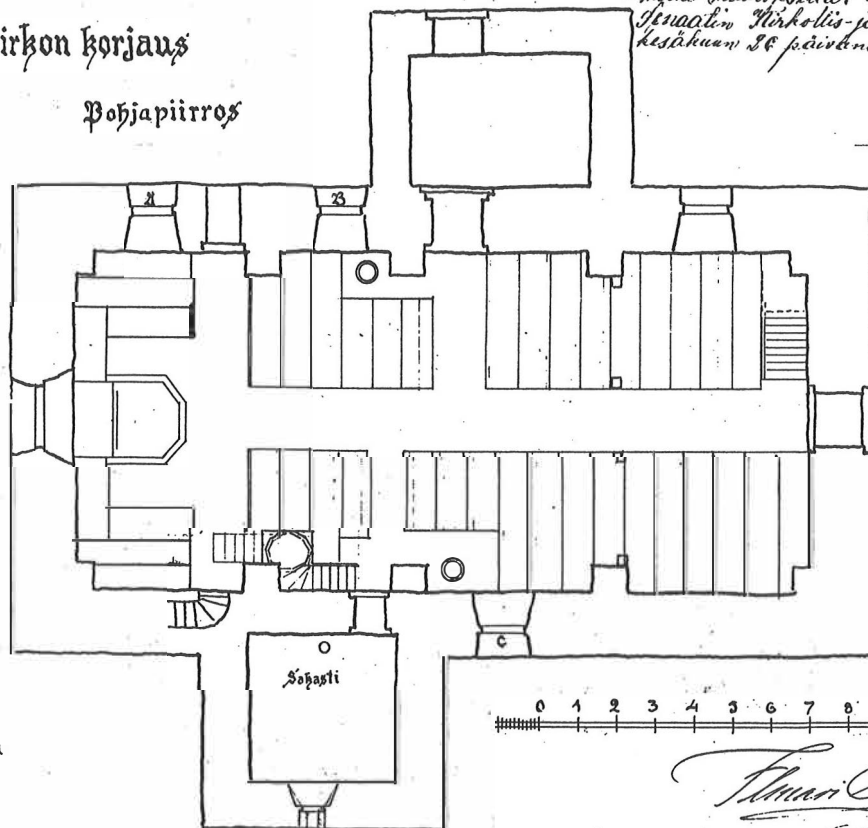
Pohjapiirros

Hyväksytty ja noudatettavaksi valittu
yleisten rakennusten ylläpidon osasto.
Pöytäkirjoilla: Helsingissä Suomen
Seurakuntien Kirkollis- ja opetuslaitoskunta.
kesäkuun 26 päivänä 1918.

Häskystä:

Sigfrid Linde

- Vanhaa
- Purettavaa
- Uutta

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 mtr.

Ilmari Launis
1916

55. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, pohjakaava, 1916. Piirustukseen Launis on merkinnyt purettavaksi penkit ja saarnatuolin kuoriin vievät portaat. Uutta olisivat olleet saarnatuoli ja sen portaat sakaristoon, piirustuksessa näkyvät penkit ja sakariston suurennettu ikkuna. Piirustuksen mukaan Launis pyrki väljentämään penkkejä kaventamalla poikkikäytäviä.

linen korjaus, eteläisen sisäänkäytävän korjaus, holvien, "kaarien" ja seinien puhdistaminen ja koristaminen, penkkien, ikkunoiden ja ovien korjaus, alttarin ja kuorin kaunistaminen, lattioiden ja lehtereiden korjaus ja maalaus sekä "yleiset kustannukset". Kalleimmat toimet olivat alttarin ja kuorin koristaminen: kuori-ikkunan lasimaalaus maksaisi 2 532 markkaa ja holvien, "kaarien" ja seinien puhdistaminen ja koristaminen 1 620 markkaa.²²⁴

Kustannusarvion mukaan kirkon koristamiseen aiottiin käyttää 4 152 markkaa eli lähes puolet koko kustannusarvion summasta. Koristelua pidettiin tärkeänä ja se näytetään liitetyn voimakkaasti kirkon keskiaikaisuuteen. Tätä käsitystä vahvistaa Helsingin Sanomissa ollut uutinen, jossa tuotiin esille suunnitellun koristelun laajuus. Koska keskiaikaisia holvi- ja seinämaalauksia ei oltu löydetty, poistetaan vanhat kerrokset, kirkko valkaistaan uudestaan ja "koristelu maalataan kirkon vanhan tyylin mukaisesti. Kuorin ikkuna varustetaan lasimaalauksella ja muut ikkunat värilasituksilla."²²⁵ Vielä selvemmin asia ilmaistiin Huvudstadsbladetin uutisessa. Sen mukaan kuori-ikkunaan asetetaan lasimaalaus ja kirkko tulee si-

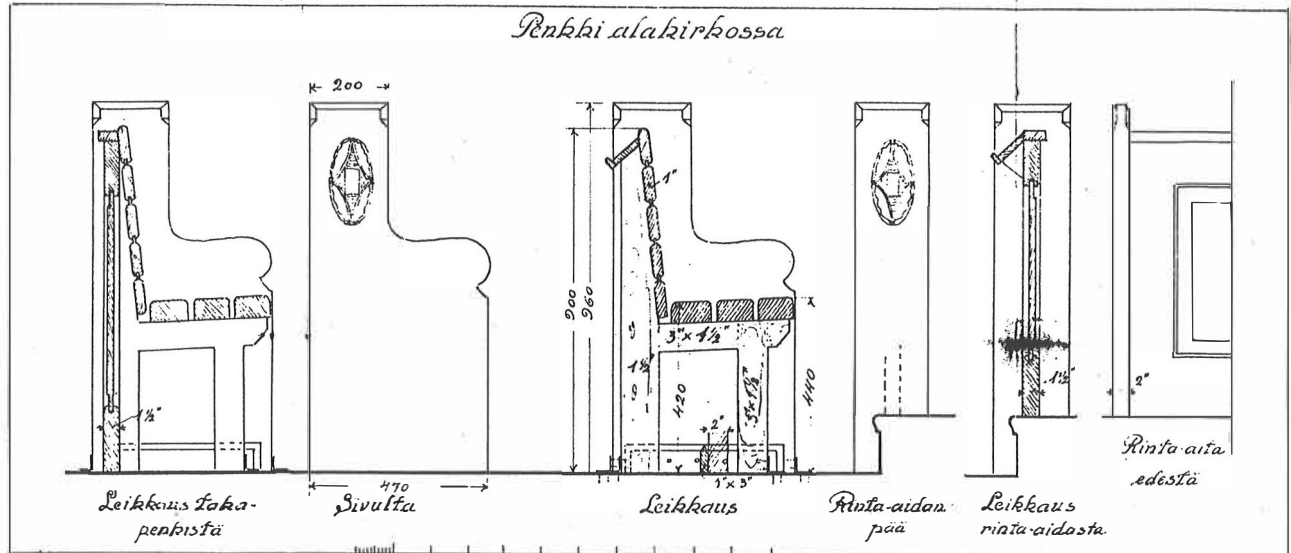
ten saamaan keskiajalle luonteenomaista mystistä ole-
musta.²²⁶

Ilmeisesti kirkkoherra Wihtistä, arkkitehti Launista ja ainakin osaa seurakuntalaisista harmitti kirkon koristeet-
tomuus. Taustalla vaikutti mielestäni mielikuva oikeas-
ta keskiaikaisesta kirkosta seinä- ja lasimaalauksineen.²²⁷ Kirkkoa haluttiin siten ikäänkuin keskiaikaistaa lisää.

Wihtinen lähetti piirustukset hyväksyttäväksi Turun tuomiokapitulille tammikuussa 1917.²²⁸ Sille tielleen ne jäivät pitkäksi aikaa, sillä viranomaiset eivät hyväksyneet piirustuksia ja tammikuussa 1918 syttynyt sota sekoitti lopullisesti asian käsittelyn. Pöytäkirjojen mukaan viimeinen kirkonkokous ennen sisällissotaa pidettiin Ruskolla marraskuussa 1917 ja seuraavat kokoukset olivat vasta huhti- ja toukokuussa 1918. Kokouksissa oli runsaasti käsiteltäviä asioita, mutta asialistalla ei ollut kirkon korjausta.²²⁹

Seuraavan kerran kirkonkorjaaminen tuli esille vasta heinäkuussa 1918, jolloin Turun tuomiokapituli lähetti hyväksytyt asiakirjat Ruskolle. Lähetyksestä puuttuivat piirustukset ja ne lähetettiin seurakuntaan vasta vuoden lopussa. Ruskolla asiaa käsiteltiin lokakuussa, jolloin

Kaava penkkiin istuinta varten. Päät ja ovet vanhat.

56. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, penkit, 1916.

luettiin Kirkollis- ja opetustoimituskunnan piirustusten vahvistamista koskenut kirje. Korjaamista päätettiin kuitenkin lykätä ”vielä toistaiseksi”.²³⁰

Niinpä korjaus lykkäytyikin. Vuonna 1920 huhtikuussa lähetti arkkitehti Launis postikortin, jossa hän kehoitti seurakuntaa aloittamaan korjaustyöt kesällä koska ”työolosuhteet muuttuvat vuosi vuodelta vaikeammiksi”. Korjaus katsottiin kuitenkin ”nykyään monestakin syystä mahdottomaksi tehtäväksi, joten se on jätettävä vielä toistaiseksi.”²³¹ Pienempiä korjauksia, katon paanutusta ja ulkoseinän rappausta, tehtiin 1921 ja 1922.²³² Vasta vuonna 1925 korjausasiaan tartuttiin uudestaan.²³³

Rahoitus

Kirkonkorjauksen suunnittelu alkoi kirkkoherran organisoimalla ja tekemällä lahjoituslupausten keruulla. Keräyksen painoarvoa nosti listan ensimmäisenä ollut kirkkoherran oma lupaus 2 000 markasta. Keräyksen ehdot olivat seuraavat: lahjoituksia piti kertyä vähintään 4 000 markkaa, lahjoitukset oli suoritettava 1917 tammikuulla ja loput korjauksen kustannukset seurakunta tulisi keräämään verotuksella. Keräyksen ensimmäisen kierroksen tuloksena oli lupaus 6 125 markasta.²³⁴ Kaikkiaan lupauksia tuli 6 804 markan edestä.²³⁵ Lahjoituksesta suurin osa tuli tilallisilta. Lahjoittajien joukossa oli myös muita kuten kansakoulun opettajat, seppä, meijerska ja torppareita. Huomiota kiinnittää naisten suhteellinen runsaus lahjoittajien joukossa, sillä 57:sta lahjoittajasta 11 oli naisia.

Launis päätyi kustannusarviossaan loppusummaan 9 900 markkaa, josta luvut lahjoitukset olisivat kattaneet kaksi kolmasosaa. Koska piirustuksia ei hyväksytty heti, ne jäivät virkatielle. Sisällissota ja rahan arvon nopea huononeminen veivät pohjan kirkon korjaamiselta. Kuvaava tilanteelle on kanttoriurkurin palkankorotusano-

mus, jossa hän pyysi palkan viisinkertaistamista. Myös palovakuutussummat viisin- ja kymmenkertaistuivat.²³⁶

Hintojen kymmenkertaistumisen mukaan Launiksen suunnitelman kustannuksetkin olisivat mahdollisesti kohonneet lähes 100 000 markkaan, jolloin seurakunnan lupaamat lahjoitukset olisivat olleet enää murto-osa kokonaisuudesta. Rahan arvon heilahtelu ja nopea inflaatio olivat uusi asia, jota ei ilmeisesti osattu ottaa huomioon. Toisaalta rahan ostovoiman alentuminen piti kuitenkin olla kaikille selvä jo vuoden 1916 kuluessa.²³⁷ Lahjoitusten tekeminen vuoden 1917 alussa oli jo uskalliasta ja kirkkoherran pyrkimystä hyvin nopeisiin toimenpiteisiin voi ehkä tarkastella tästä näkökulmasta.

Vuoden 1920 huhtikuun kokouksessa todettiin korjaus ”monestakin syystä mahdottomaksi”. Tärkein syy oli varmasti raha. Ehkä kyseessä olivat myös sisällissodasta toipumisen ongelmat. Kirkko ei myöskään ollut huonossa kunnossa, vaan sen ongelmat olivat enemmänkin esteettisiä.

Yhteydet virkamiehiin

Kirkkoherra Wihtinen tiesi hyvin virkavelvollisuutensa kirkon korjauksen suhteen ja Muinaistieteellisen toimikunnan aseman. Hän osasi myös näppärästi ottaa yhteyttä Toimikunnan edustajaan Juhani Rinteeseen sopivan tilaisuuden tullen. Wihtisen piti tietää Rinteen oleskelusta Turussa. Tavaststjerna kävi paikalla, viipyi kolme päivää ja keskusteli ainakin Wihtisen kanssa.

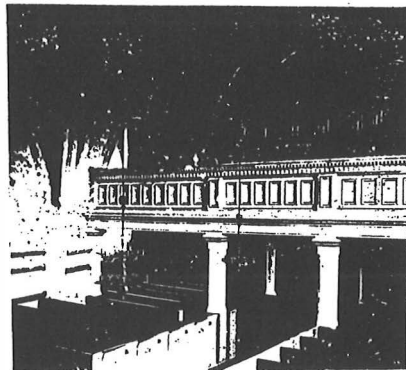
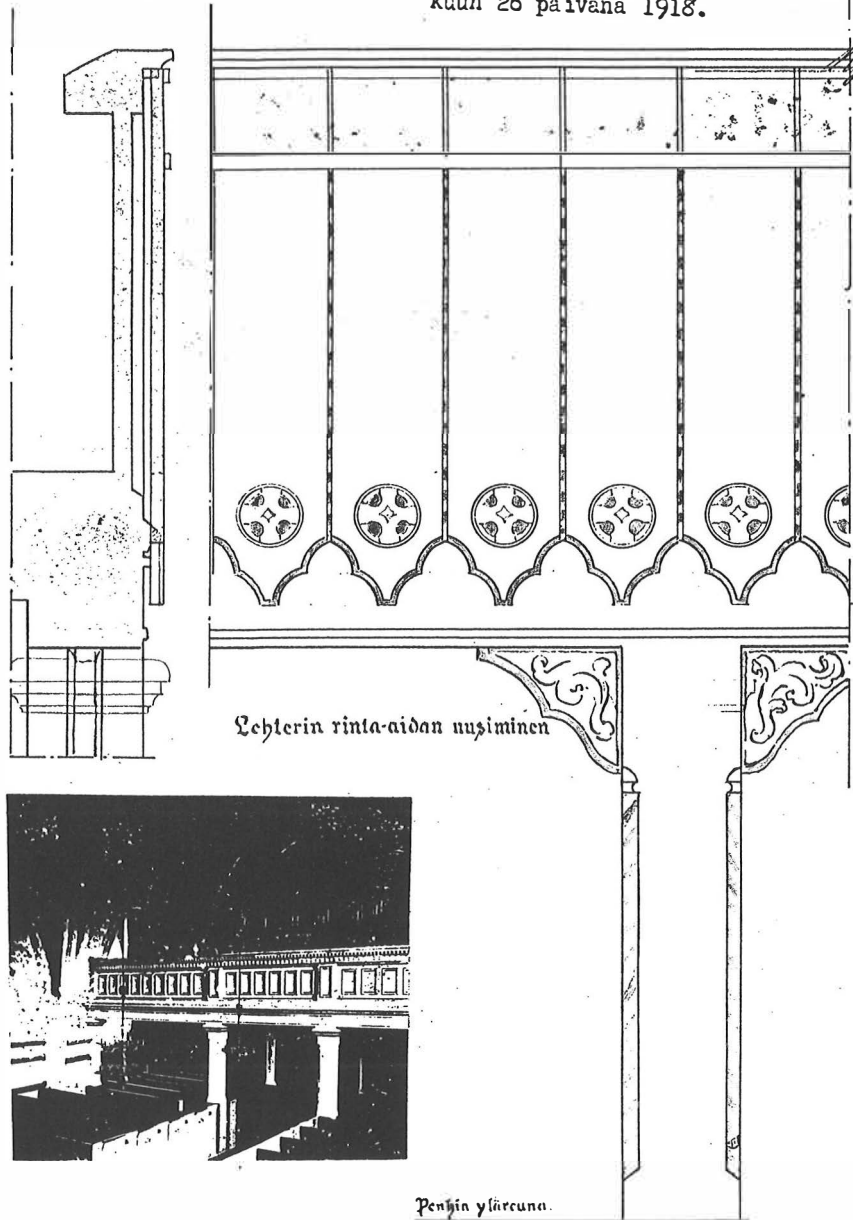
Wihtinen käynnisti rivakasti keräyksen ja sai piirustukset Launikselta nopeasti. Oletan, että yhteyden Launukseen otti Wihtinen, sillä korjauskomiteassa oli hänen lisäksi vain kaksi jäsentä, ja tämä tehtävä uskottiin yleensä kirkkoherralta samoin kuin lainanotto. Lääninarkkitehdista tai arkkitehtien kilpailuttamisesta ei ollut kokouksissa pöytäkirjojen mukaan kertaakaan puhetta.²³⁸

Ruskon kirkon korjaus

Hyväksytty ja noudatettavaksi vahvistettu Yleisten rakennusten Ylihallituksen ehdottamilla muutoksilla: Helsingissä SUOMEN SENAATTIN Kirkollis- ja opetustoimituskunnassa kesäkuun 26 päivänä 1918.

Käskystä:

Ilmari Launis

57. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, lehterin rinta-aita, 1916. Launis suunnitteli vanhan lehterin rinta-aidan ja pylväiden kapiteelien purkamista. Lehterin koristemaalaukset ja yläosaan sijoitettu fraktuura-teksti ovat violetteja. Piirustukseen oli liitetty myös vanhaa lehteriä esittävä valokuva.

Ilmari Launis
1916

Koska varsinaisen työn toteuttamiseen ei seurakunnassa päästy, jäivät käytännön asiat sopimatta. Urakoitsijan valintaa, tarkempaa suunnitelmaa varojen hankkimiseksi kuten takseerauksen suuruutta, materiaalin hankintaa tai töiden suorittamisen tapaa ei pöytäkirjojen mukaan päätetty.

Suhtautuminen kirkkoon

Toimenpiteestä käytettiin termejä ”korjaaminen”, ”uusi-

minen” tai ”sisustan uudistaminen”. Kertaakaan ei puhuttu restauroinnista tai suojelusta. Rinteen ja Tavaststjernerin käynnit ovat sisällöltään ”tarkastuksia” ja ”tutkimuksia”.

Vuoden 1909 piispantarkastusta varten laaditussa tavaraluettelossa esiteltiin aluksi kirkon paikka ja ikä. Se oli rakennettu ”korkealle kirkkokummulle [...] 1311a vuosisadalla harmaasta kivistä”. Sama teksti toistui vielä vuoden 1926 piispantarkastuksen pöytäkirjassa. Kirkkoa siis pidettiin hyvin iäkkäänä, jo 1200-luvulla rakennettuna.

Mitään erityisiä määreitä kirkolle ei kokouksissa annettu, esimerkiksi ”vanhaa” tai ”arvokasta”, vaan se oli yksinkertaisesti kirkko. Voi kuitenkin olettaa, että jonkinlainen käsitys paikan ja seurakunnan merkittävydestä oli olemassa. Ruskolta oli lähtöisin Turun piispana vuosina 1291–1308 ollut Maunu I, jonka muistomerkin Amos Andersson vuonna 1929 lahjoitti seurakunnalle.²³⁹

3. Paikallistaso toimii

Voiko viiden tapauksen perusteella tehdä päätelmiä lähes kahdeksankymmenen seurakunnan kirkonkorjauksista viidenkymmenen vuoden ajalta? Mielestäni valitsemani tapaukset antavat koko aineistoa hyvin edustavan kuvan. Tapaukset ovat tarpeeksi erilaisia. Esille tulee yksittäisten kirkonkorjausprosessien erilaisuus, mutta myös samansuuntaisia linjoja on havaittavissa. Siten tapaukset tukevat saatua kokonaiskuvaa. Kuitenkin on syytä pitää mielessä, ettei viiden tapauksen otoksella voi saada täysin kattavaa kuvaa koko kentästä. Tiettyä sattumanvaraisuutta ei voi välttää, ja aina on olemassa mahdollisuus, että kuudes mukaan otettu tapaus oli muuttanut muodostunutta kuvaa huomattavasti. En pidä tätä kuitenkaan todennäköisenä.

Seurakuntien toiminnassa kirkon korjauksesta päätettäessä oli huomattavan suuria eroja. Huittisten seurakunnan 1870-luvun toimintaa voi sanoa jäykäksi ja tehottomaksi. Lukuisat ja varsin pitkälle jatkettut valitukset, useat äänestykset ja jatkuva toimikuntien perustaminen hidastivat päättämistä ja tekivät prosessista raskaan. Tehottomuutta lisäsi samojen asioiden käsitteleminen kokouksesta toiseen ja jo tehtyjen päätösten alituinen muuttaminen.²⁴⁰ Tilallisten ja tilattomien vastakkainasettelu oli Huittisissa erityisen kova.

Taivassalossa asiat hoituvat ilman riitelyä ja huomattavasti vähemmällä kokouksilla kuin Huittisissa. Monimutkaiset materiaalihankinnat sujuivat taitavasti. Suuria ristiriitoja tilallisten ja tilattomien välillä ei ollut tai ainakaan ne eivät millään tavalla tule esille pöytäkirjoissa. Kuvaavaa on, että takseerauksesta köyhiä vapauttamaan valittiin takseerauksesta valittaneet torppari ja renki.

Myös Messukylän tapauksessa huomiota kiinnittää taitava ja riidaton toiminta. Koko korjaukseen käytettävä raha saatiin avustuksena ja työpulaa voitiin lievittää. Kovin suuret rahat eivät tosin olleet kyseessä, mutta seurakunnalla oli samaan aikaan varsin suuria uuteen kirkkoon liittyneitä rahanmenoja, joten ainekset riitaan olisivat olleet olemassa.²⁴¹

Eroja ei ollut vain seurakuntien välillä, vaan myös saman seurakunnan toiminta saattoi muuttua ajan kuluessa. Tästä on Huittisten kirkon 1890-luvun korjaus hyvä esimerkki. Päättämiseen ja raha-asioihin suhtauduttiin nyt huomattavasti varovaisemmin kuin 1870-luvulla.

Valitusaikojen umpeutumista odotettiin ja rakennustoimikuntaan valittiin sekä tilallisten että tilattomien edustajat. Kirkkoherra kirjoitti pöytäkirjaa neutraalimmin mutta myös niukemmin eikä nimitystä sivukansa enää käytetty. Asiat sujuivat aikaisempaan nähden vähemmällä kokouksilla ja toimikunnilla, rakennustoimikunta hoiti asiaa ja siihen luotettiin. Rahasta olisi hyvinkin voitu kiistellä, sillä seurakunnalla ja kunnalla oli samaan aikaan paljon muita menoja.²⁴²

Kirkon organisaation ja valvonnan merkitys tulee tapauksissa selvästi esille. Tuomiokapitulin päätökset valituksissa olivat Huittisten kirkon molemmissa korjauksissa työt lopullisesti liikkeelle saava pakote. Samoin piispojen ja lääninrovastien tarkastukset ja niissä esitetyt huomautukset olivat tärkeitä. Vaikka varsinaista määräystä ei olisi seurakunnalle annettukaan, oli esimerkiksi piispan esittämä toivomus hyvä argumentti kirkon korjaustarvetta perusteltaessa.

Liioittelematta voi kirkon korjauksen tärkeimmäksi henkilöksi kaikissa tapauksissa nimetä kirkkoherran. Ensinnäkin uuden kirkkoherran nimittäminen merkitsi usein myös kirkon korjauksen aloittamista. Näin tapahtui Taivassalossa, Huittisissa 1890-luvulla, Messukylässä ja Ruskolla. Toiseksi kirkkoherra oli keskeinen toimija. Hän johti seurakunnan asiaa pohtivia ja päättäviä kokouksia ja hän oli usein myös rakennustoimikunnan jäsen. Kirkkoherra hoiti yhteydet muihin virkamiehiin ja oli virkavastuussa tehdyistä toimenpiteistä. Lähes aina seurakunta myös luovutti esimerkiksi arkkitehtiin yhteyden ottamisen tai lainanomisen kaltaiset luottamustoimet kirkkoherralle. Kirkkoherra esitteli asiat seurakunnalle kuulutuksissa ja kirkonkokouksissa, joten hänen mielipiteensä pääsi varmimmin esille. Kaikkein omatoimisimmalta vaikuttaa Ruskon kirkkoherra, joka oli yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan ja järjesti rahankeräyksen kirkon korjaamiseksi ennen kuin seurakunta oli edes päättänyt korjaamisesta.

Suullisen ja kirjallisen ilmaisun osuuteen seurakunnan päätöksenteossa kannattaa kiinnittää huomiota. Seurakunta päätti asioista kirkonkokouksessa keskustellen. Päätökset perustuivat enimmäkseen suulliseen informaatioon. Kirkonkokouksessa käsiteltävät asiat taustoineen kuulutettiin etukäteen kirkossa. Monista pöytäkirjoista käy ilmi, että kirkkoherra luki kirkonkokouksessa kaikki asiakirjat ja selvitti asiaa vielä laajasti. Kirkkoherran lisäksi ainoat seurakuntalaiset, jotka varmasti tutustuvat itse asiakirjoihin ja piirustuksiin olivat rakennustoimikunnan jäsenet.²⁴³

Kirkonkokouksessa käytyjen keskustelun kirjaaminen oli täysin riippuvainen kirkkoherrasta. Yleensä käytyihin keskusteluihin ja esitettyihin mielipiteisiin vain viitattiin niitä sen tarkemmin erittelemättä. Kuinka paljon ja miten korjaussuunnitelmia käsiteltiin kokousten ulkopuolella on mahdotonta saada selville asiakirjoista, joissa vain harvoin viitataan kokousten ulkopuolella käytyihin keskusteluihin.²⁴⁴ Seurakuntien suulliseen tiedonvälitykseen painottuva asioiden pohdinta ja päätöksenteko korostuu, kun sitä vertaa viranomaisten toimintatapaan, jos-

sa päätökset perustuivat lähes ainoastaan kirjalliseen materiaaliin.

Tämä vaikuttaa väistämättä tutkimukseen. Kirjallisen aineiston perusteella voin todeta, että tapauseurakunnissa tuskin lainkaan keskusteltiin korjaukseen liittyvistä tyyllillisistä seikoista. Käytännöllisyys ja taloudelliset seikat hallitsivat keskustelua täysin ylivoimaisesti, mistä Huittisten 1870-luvun korjauskeskustelu on omaa luokkaansa oleva esimerkki. Ainoastaan Ruskolla voi taustalla aavistella olleen kyseessä muutakin kuin ”pelkkää” korjaamista, sillä kirkko ei ollut suurten korjausten tarpeessa. Suunnitelma viittaa enemmänkin haluun koristaa kirkkoa ja saattaa se seinä- ja lasimaalauksilla ”keskiaikaisempaan” asuun. Mitä seurakuntalaiset puhuivat keskenään, miten paikalla vierailut arkitehti tai Toimikunnan edustaja esitti asiansa ja mitä siitä ajateltiin jää saavuttamattomiin.

Kirkon muinaismuistoarvon tiedostamisessa on eroja seurakuntien välillä. Vaikuttaisi siltä, että kirkon tunnettuus keskiaikaisena olisi vaikuttanut seurakunnan suhtautumiseen. Huittisissa oltiin hyvin vähän kiinnostuneita kirkon keskiaikaisuudesta. Taivassalossa tiedettiin selvästi Huittista paremmin muinaismuistosuojelun viranomaisten olemassaolo ja se, ettei toimenpiteitä voitu tehdä ilman lainmukaista hyväksymistä. Myös messukyläläiset tuntuvat arvostaneen kirkon ikää. Kovin tiukkoja

johtopäätöksiä asiasta ei voi tapausten perusteella kuitenkaan tehdä.

Seurakunnan ja varsinkin kirkkoherran kannalta muinaismuistosuojelu teki kirkon korjaamisesta aikaisempaa monimutkaisempaa. Kirkkoherra joutui tai sai, riippuen suhtautumisestaan, käymään hyvinkin vilkasta kirjeenvaihtoa valtionarkeologin kanssa, huolehtimaan ilmoituksista Toimikunnalle ja ilmeisesti myös Toimikunnan paikkakunnalla käyvästä edustajasta. Vuoden 1869 kirkkolaki pyrki vähentämään pappien maallisia toimia, mutta suojelun huomioiminen korjauksessa, Toimikunnalle tehtävät inventoinnit yms. olivat juuri tällaisia, maalliseksi laskettavia velvollisuuksia.

Ehkä suurin tutkimanani aikana tapahtunut kirkon korjaamista käytännössä koskettanut muutos oli lainsäädännöstä johtunut seurakunnan päivätoiden tekemisen loppuminen 1890-luvulla. Seurakunnan suhtautuminen korjaus- ja rakennustyöhön muuttui aikaisempaan nähdessä huomattavasti. Aikaisemmin seurakunta oli itse hankkinut suuren osan materiaaleista. Seurakuntalaiset olivat myös henkilökohtaisesti omalla työllään osallistuneet kirkon rakentamiseen, korjaamiseen ja ylläpitoon. Jo keskiajalla alkanut ja vuosisatoja jatkunut seurakuntalaisen ja kirkkorakennuksen yhdistänyt fyysisen työn traditio loppui.²⁴⁵ Samalla loppui laaja, koko pitäjän kattanut yhdessä tekemisen perinne.

V LAINSÄÄDÄNTÖ JA INSTITUUTIOT

1. Yleistä

Autonomian ajan Suomessa virkavalta lujittui, mikä merkitsi tarkentuvaa kontrollia yhä yhtenäisemmäksi muuttuvan maan asukkaista. Tähän vaikuttivat monet tekijät. Alapuro nostaa tärkeimmiksi yhtenäistäviksi tekijöiksi kulkuyhteyksien parantamisen ja talouden muutokset.¹ Yhdistäminen ja yhtenäistäminen paransivat julkisen vallan mahdollisuuksia säätelyyn. Tarkentuvaa julkista valtaa oli myös asiantuntijavallan kasvu. Uudet tarpeet ja arvot loivat uusia tehtäviä. Hienojakoistuvaa tehtäväkenttää osaamaan ja hallitsemaan muodostettiin lisää asiantuntijavirkoja.²

Kirkkojen rakentamisen ja korjaamisen suunnittelussa tärkeä asiantuntija oli arkkitehti. Arkkitehdin ammatikkuus kehittyi ja monipuolistui 1800-luvun kuluessa. Varsinkin 1800-luvun lopulla arkkitehtikunta myös puolusti asemiaan, oikeuttaan rakennustaiteen asiantuntijuuteen erityisesti rakennusmestarien suuntaan.³ Kirkkojen suojelun kannalta vielä keskeisempi asiantuntijuus oli muinaismuistosuojelun ammattilainen, suojelun asiantuntija. Kun uutta arvoa eli muinaismuistoutta suojelemaan muodostettiin lait ja organisaatio, tarvittiin muinaismuistoutta tunnistamaan, sen tärkeyttä arvioimaan ja toimenpiteitä suunnittelemaan asiantuntija.

Tällaisen kehityksen käänköpuolena on, että asian siirtymässä uuden asiantuntijan hallinta-alueeseen on se lähes väistämättä joltakin toiselta pois. Muinaismuistosuojelun asiantuntijuus tuli alueelle, jolla seurakunta oli hoitanut tehtäviään tradition ja käytännön asiantuntemuksella. Se tunkeutui myös arkkitehtuurin ja rakennushallinnon asiantuntijuuksien alueelle. Yleisten rakennusten yllähallitus ei ollutkaan enää ainoa rakennusalan asiantuntijainstituutio eikä arkkitehti enää ainoa asiantuntija kirkon korjaamisessa.

Virkamieshierarkian tarkkuus ja kattavuus on syytä muistaa. Viran hallinta-alueeseen kuuluneet asiat hoidettiin tietyssä järjestyksessä, muotoja noudattaen. Tämän vuoksi virkatien läpikäyneet asiakirjat olivat hyvin samankaltaisia. Käsittelyjärjestys oli tärkeä osa hierarkiaa. Sitä noudattamalla kaikki asiat tulivat oikein hoidettua ja ainakin periaatteessa samalla tavalla, mikä takasi tietynlaisen oikeusturvan. Asiantuntijan asettaminen tiettyyn kohtaan virkahierarkiaa vaikutti myös siihen, miten hän saattoi puuttua asioihin, anoiko vai määräsikö hän asioita tapahtuvaksi.

Kirkkorakennus oli institutionaalisesti tiheässä verkossa, sillä siihen kohdistui intressejä usealta suunnalta. Valtioon suoraan sidoksissa olleita lakiin perustuneita asiantuntijajärjestelmiä oli kolme: valtionkirkon oma järjestelmä, rakennushallinto ja muinaismuistosuojelu.⁴

Luvussa *Lainsäädäntö ja asiantuntijaorganisaatiot* käsittelemme kolmea edellä mainittua asiantuntijajärjestelmää säädellyttä lakia: kirkkolakia, yleisten rakennusten yllähallituksen ohjesääntöä ja muinaismuistoasetusta. Selvittämme miten ne määrittivät asiantuntijaorganisaation toimintaa, miltä osin lait koskivat kirkkorakennusta ja miten ne toimivat käytännössä. Kirkkolain osalta käsittelemme myös sen vaikutusta seurakunnan toimintaan ja seurakunnallista äänioikeutta.

Luvussa *Asiantuntijaorganisaatioiden toiminta tapauskohteissa* tarkastelen tuomiokapitulien, yleisten rakennusten yllähallituksen ja Muinaistieteellisen toimikunnan toimintaa. Olen lisäksi ottanut mukaan Suomen Muinaismuistoyhdistyksen, joka oli tieteellisten seurojen tapainen asiantuntijaorganisaatio. Yhdistysten toimintaa sääteli vuoden 1849 yhdistymisasetus, ja ne poikkesivat suuresti virkamiesinstituutioista.⁵ Yhdistys noudatti omaa vahvistettua ohjesääntöään eivätkä siinä toimineet henkilöt olleet yhdistyksen asioissa virkamiehinä vaan yksityishenkilöinä. Näin riippumatta siitä, että he saattoivat olla samoja henkilöitä, jotka käsitelivät kyseisiä asioita myös virkamiehinä. Tämä on huomattava erityisesti Muinaistieteellisen toimikunnan ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen yhteydessä.

2. Lainsäädäntö ja asiantuntijaorganisaatiot

Kirkkolaki ja tuomiokapitulit

Kirkkolaki

Uusi kirkkolaki annettiin 6.12.1869 ja se astui voimaan vuoden 1870 alusta. Porvoon valtiopäivillä 1809 jäi voimaan vuoden 1686 kirkkolaki.⁶ Syytä kirkkolain uudistamiseen oli useita. Laki oli kahdessasadassa vuodessa monin osin vanhentunut. Uusia tai täsmennyksiä määräyksiä oli toki annettu, mutta se ei silti enää kokonaisuutena vastannut muuttuneita olosuhteita eikä käsityksiä kirkon ja valtion suhteesta. Taustalla oli yleiseurooppalainen kehitys valtion ja kirkon erottamiseksi. Suomessa asia oli erityisen akuutti, koska hallitsija oli Venäjän keisariuden myötä vaihtunut väestön enemmistön kannalta toisuskoiseksi eli kreikkalaiskatoliseksi.⁷ Valtion ja kirkon liian tiivis yhteys nähtiin uhkana evankelis-luterilaiselle kirkolle.

Toinen tärkeä syy kirkkolain muuttamiseen tuli papiston puolelta. Yhteiskunnallinen kehitys oli mennyt suuntaan, jossa yhä useamman asian katsottiin kuuluvan valtiolle. Näiden tehtävien käytännön toteutus taas kuului seurakunnille. Tämä aiheutti uusia tehtäviä papistolle, koska pitäjän päättävä ja toimeenpaneva elin oli kirkkoherran johtama kirkon- tai pitäjänkokous. Maallisten asioiden hoito haluttiin pois papeilta, sillä niiden runsaus aiheutti ongelmia kahdellakin tavalla. Toisaalta ne

veivät aikaa papiston varsinaisista tehtävistä, erityisesti sielunhoidosta. Toisaalta yhteiskunnalliset tehtävät houkuttivat parempien ylenemismahdollisuuksien vuoksi papiston huomion pois pitäjänpapin ei aina niin hyvin palkatuista tehtävistä.⁸

Kunnalliset maalla (1865) ja kaupungeissa (1873) erotti toisistaan pitäjänkokouksen ja kirkonkokouksen. Ainakin periaatteessa uusi kirkkolaki ja asetukset antoivat mahdollisuuden seurakunnan keskittymiseen uskonopetukseen ja sielunhoitoon. Todellinen muutos tapahtui hitaasti varsinkin maalaispitäjissä ja kirkkoherra oli joka tapauksessa tärkeässä asemassa.⁹

Tutkimissani tapausseurakunnissa kirkkoherra oli edelleen mukana hyvin monissa pitäjän asioissa. Käytännössä pitäjän asioita hoitavien miesten joukko ei ollut suuri ja samat ihmiset toimivat sekä seurakunnan että kunnan tehtävissä. Omassa aineistossani tämä näkyy mm. siten, että kunnan ja seurakunnan rahavarat olivat ikäänkuin ”samaa rahaa”, mitä ne samoilta (seura)kuntalaisilta kerättyinä olivatkin. Seurakunnan ja kunnan monituiset kassat pidettiin kyllä tarkasti erillään, mutta kassoista toisiin voitiin lainata, tosin pienehköjä summia.

Kirkkolain myötä kirkon sisäinen hallinto rakentui aikaisempaa voimakkaammin alhaalta ylöspäin. Paikallisseurakuntien ja maallikkojen asema ja vastuu vahvistuivat.¹⁰ Äänioikeuden laajentaminen papinvaaleissa toi seurakunnallisen vaikuttamisen suuremman joukon ulottuville. Kirkonkokouksen äänioikeus perustui vuoden 1869 laissa kuitenkin papinvaalien äänioikeuteen. Käytännössä äänestä saivat maata tai kiinteää omaisuutta omistavat isännät sekä itselliset miehet ja naiset. Suurin osa yhteisöstä, miehistä ja naisista, oli äänioikeuden ulkopuolella.

Äänestyskäytäntö on syytä pitää mielessä puhuttaessa seurakunnasta kollektiivina esimerkiksi ”seurakunnan päätöksen mukaan”. Päätöksen teki vain pieni osa seurakuntaa, mutta työntekoon osallistui paljon suurempi joukko. Joissakin tilanteissa oli kyse myös keskustelu-oikeudesta kokouksissa. Äänivallattomilla ei välttämättä ollut tilaisuutta tuoda esille mielipidettään.¹¹ Vuoden 1918 kirkkolain muutoksissa keskustelu-oikeuden laajuus mainittiin erikseen.

Äänioikeussäädökset muuttuivat vuonna 1908. Niiden mukaan jokaisella seurakunnan jäsenellä oli ääni. Isäntävalta tosin säilyi, sillä kaikki eivät voineet käyttää äänitään itse. Niitä käyttivät vain vaalivaltaiset eli maata tms. omistavat henkilöt. Heillä oli yksi ääni omasta puolestaan ja ”yksi ääni kunkin hänen huonekuntaansa kuuluvan tai hänen isäntävaltansa alaisen seurakunnan jäsenen puolesta, jolta henkilömaksua papiston palkkaamiseksi hänen on maksettava”. Talouden päämies siis hallitsi ääniä, kukaan ei tosin saanut äänestää useammalla kuin 25 äänellä.¹²

Vasta vuoden 1918 kirkkolain muutoksissa tuli käyttöön varsinainen henkilö ja ääni -periaate. Kirkonkokouksen keskusteluihin ja päätöksiin sai ottaa osaa jokainen ripillä käynyt ja konfirmoitu seurakunnan jäsen täytettyään 24 vuotta. Äänioikeus oli sidottu kirkollismak-

sun maksamiseen, mutta äänestää sai myös varaton, jos hänen varattomuutensa oli viranomaisen todistama.¹³

Kirkkolaki määräsi myös miten seurakunnan tuli valvoa kirkkonsa kuntoa ja antoi ohjeet uuden rakentamisen tai vanhan korjaamisen varalle. Korjaamisen kannalta kirkkolain tärkein oli pykälä 292:

Uuden kirkon rakentamista tahi vanhan parantamista koskevat kysymykset valmisteltakoon kirkonkokouksessa. Jos kysymys on uuden rakentamisesta taikka kirkon sisustamisesta, lähetetään kirkkoherra seurakunnan päätöksen siitä syinänsä tuomiokapitulille, ja tuomiokapituli toimittakoon ne sitten, oman lauseensa kanssa esivallan tutkitaviksi. Parantamisen päätös olkoon kirkkoherran ja seurakunnan tehtävänä.

Uuden kirkon rakentamista ja vanhan ”parantamista” eli korjaamista piti käsitellä kirkonkokouksessa. Seurakunta ja kirkkoherra saivat päättää ”pelkästä” korjaamisesta eli säännöllisestä huollosta kuulematta muita tahoja. Suuremmat työt kuten uuden rakentaminen ja kirkon sisustaminen oli alistettava tuomiokapitulille ja sen kautta ylemmille viranomaisille. Kirkon sisustaminen sai tässä erityistä painoa, sillä siihen suuremmissa korjauksissa poikkeuksetta koskettiin ja näin suunnitelma lähti tuomiokapitulille. Sisustus katsottiin ilmeisesti läheisimmin liittyvän kirkon oppiin ja rakennuksessa toteutettavaan riittiin. Siksi sen muutosten valvominen oli tärkeintä.

Pykälä 292 piti sisällään myös porsaanreiän. Se tarjosi mahdollisuuden vedota toimenpiteiden korjausluonteeseen, jolloin vältyttiin koko suunnitelmien hyväksymisprosessilta. Omassa aineistossani on todellisuudessa vain harvoja tapauksia, joissa seurakunta ei tehnyt ilmoitusta suunnitelmasta. Keskiaikaisista kirkkoista tällainen oli Pohjan kirkon korjaaminen 1895. Sen yhteydessä kirkkoherra vetosi tietämättömyyteensä muinaismuistasetuksen määräyksistä Toimikunnan puuttuttua asiaan.¹⁴

Seurakunnat ohjattiin uudessa kirkkolaisessa kääntymään asiassaan hiippakuntansa tuomiokapitulin puoleen. Tämä oli muutos aikaisempaan käytäntöön, jossa asiakirjat lähetettiin kuvernöörille tai tuomiokapitulille. Virkatietä yksinkertaistettiin ja samalla kirkon omaa organisaatiota painotettiin. Kirkkorakennus ei enää kuulunut maalliselle vaan kirkolliselle viranomaiselle.

Tuomiokapituli

Tuomiokapitulin tehtävä oli johtaa hiippakuntaa, valvoa opin puhtautta ja kirkollisten toimien oikeaa hoitamista, seurakuntien toimintaa ja papiston käytöstä. Sen tuli myös tutkia ja päättää asioista ja valituksista jotka sille lain mukaan kuuluivat.¹⁵ Hiippakuntia oli 1850–1895 kolme, nimittäin Turun arkkihiippakunta sekä Porvoon ja Kuopion hiippakunnat. Vuonna 1895 Suomi jaettiin neljään hiippakuntaan, jolloin edellisten lisäksi muodostettiin Savonlinnan hiippakunta.

Tuomiokapitulin toimintaperiaate oli kollegiaalinen eli asiat käsiteltiin ja päätettiin kokouksissa. Tarpeen

vaatiessa asialle valittiin valmistelija, joka perehdyttyään tapaukseen esitteli sen ja päätösehdotuksensa tuomiokapitulin istunnossa. Näin tehtiin esimerkiksi Messukylän ja Ruskon tapauksissa.

Käsitlemissäni tapauksissa tuomiokapitulit antoivat puoltavan lausunnon seurakunnan korjaussuunnitelmasta puuttumatta niihin sen syvällisemmin. Tuomiokapitulien tehtäväksi jäikin usein vain ohjata asia eteenpäin kirkollisasiain toimituskunnalle ja lähettää paperit viimein takaisin seurakunnalle. Tässä roolissaan tuomiokapitulin voi katsoa olleen myös asioiden hidastaja, turha välietappi, jonka saattoi kiireessä ohittaa.¹⁶

Toisaalta tuomiokapitulien rooli oli hyvinkin keskeinen. Niiden ohjaamat piispan- tai rovastintarkastukset olivat usein ratkaisevassa asemassa saatettaessa kirkonkorjausta alkuun.¹⁷ Piispa tai lääninrovasti saattoi määrätä seurakunnan korjaamaan kirkkonsa. Lievemmat toiveet ja huomautukset tosin jäivät usein pitkään vaille suurempaa vaikutusta kuten Taivassalossa. Seurakuntien tekemissä kirkon korjausta koskevissa valituksissa tuomiokapitulin asema oli huomattavasti voimakkaampi. Antaessaan päätöstä valitukseen sillä oli selkeä seurakuntaa sitova määräysvalta, jolla esimerkiksi kirkon korjaaminen saatiin liikkeelle.

Tuomiokapitulit vaikuttivat seurakuntiin myös yleisellä ohjauksella, jossa käytettiin tarkastusten lisäksi kiertokirjeitä. Kiertokirjeet olivat samansisältöisiä kaikille seurakunnille lähetettyjä aikaisemmin käsin kirjoitettuja myöhemmin painettuja asiakirjoja. Ne sisälsivät mm. tietoja uusista määräyksistä, ohjeita ja tiedusteluja. Kiertokirjeet olivat seurakuntaa, siis kirkkoherraa, sitovia ja varsin kätevä keino tiedottaa ja hallita. Suomen Muinaismuistoyhdistys käytti hyväkseen tätä tuomiokapitulien kiertokirjejärjestelmää.¹⁸ Myös Muinaistieteellinen toimikunta alkoi nopeasti käyttää sitä omien intressiensä ajamiseen.¹⁹

Yleisten rakennusten ylläpito ja sen ohjesääntö

Rakennushallinnon uudistaminen toteutui 1860-luvulla, johon asti oli vuonna 1848 perustettua lääninarkkitehti-järjestelmää lukuunottamatta toimittu kustaviaaniselta ajalta periytyneillä toimintamalleilla.²⁰ Ohjesääntö Yleisten rakennusten Ylläpitoluokalle Suomessa vahvistettiin 27.10.1865. Se oli pitkäikäinen jätettiin voimaan autonomian loppuun saakka, vaikka alkoikin osoittautua vanhentuneeksi jo 1800-luvun puolella.²¹

Ohjesääntöön mukaan ylläpitoon kuului 14 virkamiestä: ylijohtaja, yliarkkitehti, kolme ensimmäistä, kolme toista ja neljä kolmatta arkkitehtiä sekä sihteerin ja kamreerin. Lisäksi ylijohtaja sai nimittää lisävirkailejoita nimikkeellä ”ylimääräinen arkkitehti”, joista neljä vanhinta sai palkkiota toimistaan. Jokaisessa läänissä tuli lääninhallituksen asemapaikassa olla lääninrakennuskonttori, jonka johtajaksi nimettiin joku toisista tai kol-

mansista arkkitehteistä. Uudenmaan ja Hämeen lääninarkkitehteiksi nimettiin ensimmäinen arkkitehti ja he pitivät asemapaikkanaan Helsinkiä. Lääninrakennuskonttoriin saatettiin määrätä lääninarkkitehdin avuksi joku Ylläpitoluokan ylimääräisistä arkkitehteistä.²² Lääninarkkitehdit oli vuoden 1865 ohjesäännöllä alistettu Ylläpitoluokan alaisuuteen. Aikaisemmin he olivat toimineet läänien kuvernöörien alaisuudessa.²³

Yleisten rakennusten ylläpitoluokan tehtäviin kuului yleisten eli julkisten rakennusten suunnittelu ja valvonta. Sen tuli suunnitella julkisia rakennuksia ja antaa lausuntoja ja esityksiä Keisarilliselle Majesteetille (senaatille). Sen tuli auttaa tiedoilla ja neuvoilla julkisia yhdyskuntia kuten seurakuntia sekä tehdä kustannusarvioita ja piirustuksia julkisten rakennusten muutoksiin ja korjauksiin. Seurakunnalla oli oikeus anoa Ylläpitoluokalta katselmuksen pitämistä tai rakennustyön johtamista ja valvomista, jolloin tämän tuli määrätä siihen joku ”rakennusammattin virkamiehistä”.²⁴ Käytännössä seurakunnat näyttivät ottaneen varsinkin 1870- ja 1880-luvuilla suoraan yhteyttä lääninarkkitehtiin, joka yleensä myös teki korjaussuunnitelman. Näin tapahtui Huittisissa ja Taivassalossa. Myöhemmin Ylläpitoluokan määräsi kyseisen alueen lääninarkkitehdin valvomaan korjausta kuten Messukylässä ja Ruskolla tapahtui.

Ylläpitoluokalla oli ohjesääntönsä mukaan kirkkojen korjauksissa valvojan ja tarkastajan osa. Kirkot olivat julkisia rakennuksia, mutta eivät kruunun omaisuutta. Vastuu rakentamisen rahoituksesta ja työn onnistumisesta oli seurakunnalla. Vuoden 1865 ohjesääntöön ainoana pykälänä, jonka sisältö koskee kirkkoja erikseen omana rakennusryhmäänään määrää, mitkä piirustukset tuli tehdä uudesta kirkosta.

Uuden kirkkorakennuksen ehdotusriitingsissä pitää oleman asemapiirros, torni-, kuori- ja sivuseinäpuoliset etumuodot, poikittainen halki-leikkaus, kumminkin joku osa pitkinpäistä leikkausta osoittamassa lehterien korkeutta, kattotuolien asemata sekä kuorin ja tornin rakennusta, ynnä semmoisten rakennusosain eri kohtia, jotka ovat sitä laatua, ettei niitä edellämainituissa riitingsissä saate selittää.²⁵

Kohdassa mainittiin vain uudet kirkot, mutta määräyksen katsottiin ilmeisesti koskevan myös korjauksia. Kirkon sisätilaa koskevissa korjauksissa ei fasadeista (etumuodoista) kuitenkaan näytetä tehdyn piirustusta, vaikka ikkuna-aukkoja olisi muutettu. Samassa pykälässä määrättiin arkkitehti tekemään piirustusten ja kustannusarvion lisäksi työselitys, ”kirjallinen ylöspano”.²⁶

Päätökset Ylläpitoluokassa tehtiin ohjesääntöön mukaan kokouksissa, joissa oli ylijohtajan ja sihteerin lisäksi läsnä yliarkkitehti sekä yksi tai useampia ensimmäisiä arkkitehteja sen mukaan kuin ylijohtaja katsoi asian kannalta tarpeelliseksi. Päätösvalta oli ylijohtajalla, mutta läsnä olevilla virkamiesarkkitehteilla oli oikeus lausua asiasta mielipiteensä. Mielipiteensä sai siten lausua aina ensimmäinen arkkitehti sekä muut arkkiteht-

dit sen mukaan kuin ylijohtaja hyväksi näki. Eriävät mielipiteet tuli kirjata pöytäkirjaan.²⁷ Ylihallitus ei toiminut kollegiaalisesti, sillä ylijohtajalla oli päätäntävalta, muilla vain mielipiteen lausumisoikeus. Päätöksiä ei tehty, ainakaan virallisesti, keskustelemalla tasa-arvoisista lähtökohdista.

Ohjesääntö kielsi ylihallituksen arkkitehteiltä urakoinnin ylihallituksen alaan kuuluvissa rakennuksissa:

Älköön kukaan rakennustoimeen kuuluvista virkaja palvelusmiehistä saako yksityisenä urakkamiehenä puuttua kruunun tahi muihin yleisiin rakennuksiin.²⁸

Piirustusten tekemistä yksityisesti ei kuitenkaan kielletty, sillä arkkitehdin yksityispraktiikasta ohjesääntö määräsi seuraavaa:

Niin paljo kuin virkatoimensa sen myöten antaa, saavat rakennusammattiin otetut virkamiehet, vaatimukselle ja sovittua palkintoa vastaan, auttaa yksityisiä riitinkien ja kustannusehdotusten tekemisellä rakennuksia varten, sekä hoitaa senlaisten töiden tekemistä.²⁹

Arkkitehti sai siis vapaasti tehdä yksityisesti piirustuksia yksityisille niin paljon kuin ehti. Tätä mahdollisuutta käytettiin runsaasti hyväksi. Lähes kaikki kirkkojen piirustukset tehtiin 1800-luvun jälkipuolella yksityisesti, vaikka ne olisivat olleet Ylihallituksessa toimineiden arkkitehtien tekemiä. Suurimmassa osassa tapauskohteitani korjauksen suunnittelija oli samaan aikaan virassa Ylihallituksessa, mutta kuitenkin lähes kaikki tekivät suunnitelman yksityisesti.

Käytännössä Ylihallitus saattoi halutessaan vaikuttaa hyvinkin voimakkaasti korjaussuunnitelmaan. Kirkollisasiain toimituskunta lähetti kirkonkorjaussuunnitelman asiakirjat Ylihallitukseen lausunnon antoa varten. Tässä yhteydessä Ylihallitus pääsi suoraan vaikuttamaan korjaussuunnitelmaan. Muinaistieteellisen toimikunnan perustamisen jälkeen toimituskunta alkoi pyytää myös siltä lausuntoa suunnitelmista. Ylihallituksen rooli suoje-luasiantuntijana näyttää kaventuneen ja se noudatti useimmiten Toimikunnan lausunnon mielipiteitä ja toivomuksia.

Muinaismuistoasetus ja muinaistieteellinen toimikunta

Muinaismuistoasetus

Muinaismuistolain säätäminen saatiin aikaan 1880-luvun alkupuolella, mutta sen ajamiseen oli ryhdytty jo aikaisemmin. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura lähetti 1867 valtiopäiville aloitteen, jossa esitettiin muinaisjäännösten suoje-lua. Tällöin säädetyt hyväksyivät anomuksen yksimielisesti ja vuoden 1872 valtiopäivillä annettiin esitys muinaismuistoasetukseksi. Se kuitenkin raukesi.³⁰

Hanke meni läpi seuraavalla vuosikymmenellä. Asetus muinaisaikaisten muistomerkkien rauhoittamisesta ja suojelemisesta annettiin 2.4.1883.³¹ Sen avulla sekä kiinteät muinaisjäännökset että irtain muinaisesineistö otettiin lain suoje-lukseen. Asetuksessa puututtiin omistusoikeuteen, sillä maanomistajalla ei ollut oikeutta ilmoittamatta asiasta muuttaa tai hävittää muinaismuistoja. Hänen tuli ilmoittaa asiasta perustettavalle Muinaistieteelliselle toimikunnalle lausunnon antamista varten.³² Suoje-lulakien säätämisessä suurimpia vaikeuksia kansainvälisestäikin aiheuttivat omistusoikeudelliset ongelmat.

Eniten huomiota asetuksessa saivat näkyvät esihistorialliset kohteet kuten röykkiöhaudat, jotka olivat suuressa vaarassa tulla käytetyksi rakennusmateriaalina. Kirkkorakennusta asetus koski suoraan muutamissa pykälissä. Heti aluksi kiinteiksi muinaisjäännöksiksi määriteltiin mm:

[...] kirkkoin, kappeliin, rukoushuoneiden ja muiden merkkillisten julkisten rakennusten rauniot [...]³³

Tämän pykälän piiriin kuuluivat siis vain rauniot. Valtionarkeologin tehtävänä oli yrittää saada mahdollisimman paljon säästymään:

Vanhoja kirkkoja ja muita merkillisiä rakennuksia korjattaissa tahi muutettaissa koettakoon valtioarkeologi toimia niin, että rakennusten alkuperäinen tekolaatu säilyy sekä tutkimukselle tärkeät jäännökset vanhemmilta ajoilta säästetään.³⁴

Kirkkojen tai muiden julkisten rakennusten seinien ja holvien vanhat maalaukset ja kirjoitukset saivat erityistä huomiota. Niitä ei saanut hävittää purkamalla, maalaamalla tai rappaamalla ennenkuin asiasta oli ilmoitettu Muinaistieteelliselle toimikunnalle ja sille annettu tilaisuus tutkimiseen ja dokumentointiin.³⁵ Käytännössä tämä tarkoitti sitä, että seurakunta ilmoitti Toimikunnalle milloin rakennustelineet olivat valmiit. Tällöin Toimikunnan asiantuntijan oli mahdollista tutkia seinät ja holvit. Jos ilmoitus jätettiin tekemättä, joutui rakennuksesta vastaava syytteesen virkavirheestä.³⁶ Kirkkojen osalta virkavastuussa oli kirkkoherra.

Tämä pykälä osoittautui tärkeäksi erityisesti keskiaikaisten kirkkojen osalta. Se painotti maalausten asemaa ja selittää osaksi miksi Toimikunnan huomio suuntautui paljolti niihin. Seinämaalauksista muodostui keino, jonka avulla Muinaistieteellinen toimikunta saattoi puretua kirkon korjaussuunnitelmaan. Kirkkojen seinämaalaukset olivat ainoa ”kiinteä osa” kirkossa, johon Toimikunta sai puuttua. Maalaukset oli myös pakko suoje-llla kirkossa, sillä niitä ei voitu lahjoittaa museoon.³⁷ Seurakunnalla oli kuitenkin edelleen oikeus peittää maalaukset rappaamalla tai maalaamalla tai tuhota ne purkamalla muurit.

Myös kirkoissa tai muissa rakennuksissa oleva irtain tavara otettiin suoje-lun piiriin. Ne eivät asetuksen puolesta olleet varsinaisia muinaisjäännöksiä, mutta ”säilyt-

tivät muistoa muinaisajan tavoista tahi taidollisuudesta”.³⁸ Suojelun edellytys oli, ettei esine ollut enää yksityisen tai suvun omistama. Asetuksessa luettiin runsaasti esineitä anelippaista surulippuihin. Virkavirhesyytteen uhalla esineitä ei saanut hukata tai hävittää. Ne sai luovuttaa pois vain, jos tehtiin ensin ilmoitus Toimikunnalle ja sille annettiin tilaisuus dokumentointiin. Toimikunnalla oli myös mahdollisuus lunastaa arvokkaaksi katsottu esine kruunulle. Asetuksessa viitattiin kirkkolakiin ja seurakuntien velvollisuuteen hakea tuomiokapitulien suostumus kirkon omistamien muistomerkkien myymiseen.³⁹ Kirkollisilla esineillä oli siten periaatteessa kaksinkertainen valvonta.

Suojeltavien muinaismuistojen piti olla ”sen ikäisiä, ettei niitä nyt enää sovi katsoa yksityisen henkilön omiksi”.⁴⁰ Asetus sulki ulkopuolelleen käytössä olevat ja siis jonkun omistamat rakennukset. Kirkko ei käytössä olevana rakennuksena kuulunut asetuksen mukaisiin muinaisjäänöksiin. Sen suojelusta tai suojelemattomuudesta vastasi kirkkolain mukaan seurakunta. Mikko Härön mukaan käytännöksi vakiintui, että alkuperäisestä käytöstä pois jääneet mutta pystyssä olevat rakennukset katsottiin kiinteiksi muinaisjäänöksiksi.⁴¹ Tällöin asetuksen tulkinta laajeni kattamaan myös autoituneet kirkot. Autoituneet kirkot ikäänkuin siirtyivät Muinaistieteellisen toimikunnan vastuulle, mutta toisaalta ne olivat seurakunnan omistuksessa ja huolenpidon alaisia, mikä aiheutti ongelmia kirkon suojelulle.

Muinaistieteellinen toimikunta

Julistus arkeologisen toimiston asettamisesta maamme muinaismuistojen suojelemista varten annettiin 19.6.1884.⁴² Julistuksen alussa määrättiin sen kokoonpanoksi valtionarkeologi ja seitsemän jäsentä. Näistä vain valtionarkeologi oli vakinainen, muut valittiin kolmeksi vuodeksi kerrallaan. Jäsenistä Suomen Tiedeseura valitsi kaksi ja Aleksanterin Yliopiston konsistori, Suomalaisen Kirjallisuuden seura, Suomen Muinaismuistoyhdistys ja Suomen Historiallinen seura kukin yhden. Muinaistieteellisen toimikunnan toiminta perustui kollegiaalisuuteen kuten tuomiokapitulienkin. Se kokoon tui puheenjohtajan kutsusta tarpeen vaatiessa eli esimerkiksi antamaan lausuntoa. Aluksi Toimikunnan ainoa varsinainen virkamies oli valtionarkeologi. Hän oli sekä Toimikunnan sihteeri että toimeenpaneva jäsen.⁴³ Vuoden 1884 julistuksen mukainen järjestely oli voimassa vuoden 1917 lopulle.⁴⁴

Varsinainen valtionarkeologin johtosääntö annettiin 17.12.1885. Siinä valtionarkeologille annettiin yleinen tehtävänmäärittely, ”että Suomenmaan esihistorialliset ja historialliset muistomerkit [...] varjeltuvat”. Lisäksi annettiin varsin konkreettinen tehtävä: tehdä järjestelmällinen kertomus maan muinaisjäänöksistä. Valtionarkeologin piti järjestää kaikki löydöistä ja muinaisjäänöksistä saadut tiedot pitäjittäin toimikunnan arkistoon. Kun suurempi kokonaisuus oli järjestelmällisesti tutkittu, tuli valtionarkeologin kirjoittaa alueen muinaisjäänöksistä

lyhyt kertomus. Kertomus piti painattaa ja jakaa sitä kyseisen paikkakunnan arkistoihin, kunnallishallituksille, papeille ja muille henkilöille ”joiden myötävaikutusta sopii odottaa muistomerkkien rauhoitukseen katsoen”.⁴⁵

Muinaistieteellisellä toimikunnalla oli siis myös kansanvalistuksellinen tehtävä levittää tietoa muinaismuistoista. Julkaisutoiminta ja julkaisujen jakaminen myös tuki muinaismuistoasetusta. Sen mukaan sitä, joka vahingoittaa tai hävittää kiinteää muinaisjäänöstä tuli rangaista, jos ”hän on tietänyt tahi että hänen olisi pitänyt tietää sen olevan muinaisjäänöksen”.⁴⁶ Jakamalla julkaisu esimerkiksi kunnanhallitukselle ei kukaan sen jäsen enää voinut väittää, ettei tuntenut paikkakunnan muinaisjäänöksiä.

Kolmessa vuodessa oli Suomen suuriruhtinaanmaan saatu muinaismuistojen suojelun ja siitä vastaavan elimen lainsäädäntö ja rakennelma, uusi instituutio.⁴⁷ Siitä tuli nopeasti perustamisensa jälkeen keskeinen asiantuntijaorganisaatio ainakin keskiaikaisten kirkkojen korjaamisen suhteen. Se pystyi yllättävänkin nopeasti vakiinnuttamaan paikkansa huolimatta resurssien rajoittuneisuudesta ja työkentän laajuudesta.

Toimikunnan vaikutusvalta keskiaikaisten kirkkojen osalta perustui lausuntoihin. Oma lausuntoaan varten Toimikunta pyysi asiantuntijalta selvitystä ja lausuntoa tapauksesta. Vuosisadan vaihteeseen asti lausunnonantaja keskiaikaisten kirkkojen yhteydessä oli lähes poikkeuksetta Emil Nervander. Selvityksen antaja muovasi ratkaisevasti Toimikunnan lausuntoa, sillä se meni yleensä lähes muutoksitta eteenpäin. Kun Toimikunnan lausunto puolestaan hyväksyttiin usein Ylihallituksessa eivätkä Kirkollisasiain toimituskunta tai tuomiokapituli puuttuneet asiaan sen enempää, oli itse asiassa Toimikunnan käyttämän asiantuntijan mielipide asiassa hyvin keskeinen.

Toimikunta oli valtion asiantuntijaorganisaatioista kiinteimmässä yhteydessä seurakuntiin. Usein yhteys oli valtionarkeologin ja kirkkoherran sekä seurakunnassa käyneen asiantuntijan ja kirkkoherran välinen. Tämä Toimikunnan suora yhteys seurakuntaan on syytä pitää mielessä pohdittaessa suojeluargumentoinnin leviämistä asiantuntijoilta seurakuntalaisille.

Suomen Muinaismuistoyhdistys

Suomen Muinaismuistoyhdistys syntyi kahden nuoren miehen, Johan Reinhold Aspelinin (1842–1915) ja Emil Nervanderin (1840–1914), tarpeesta saada omia intressejään tukeva organisaatio. Aspelin suunnitteli koko Suomen kattavaa esihistoriallista kartoitus- ja tutkimustyötä. Nervander puolestaan ”taidehistoriallisten muistojen” keräämistä ja dokumentointia erityisesti Suomen kirkkoissa ja kartanoissa. Koska jo toimivilta seuroilta ei ollut toiveita saada pysyvää rahoitusta, päättivät miehet perustaa yhdistyksen.⁴⁸ Hankkeen pohtimiseen yhtyivät Kaarlo Alfred Castrén, ”arkistontutkija” Oskar Hartman

ja ”taiteenystävä” Oskar af Heurlin, jotka toukokuussa 1870 päättivät kutsua koolle suuremman joukon asiaa pohtimaan.⁴⁹

Kokous järjestettiin 12.5.1870 ja siihen osallistui 22 henkilöä. Kokous päätti kääntyä Zacharias Topeliuksen ja Henrik August Reinholmin puoleen, jotta nämä ryhtyisivät puheenjohtajaksi ja varapuheenjohtajaksi. Molemmat suostuivat tehtävään. Varsinainen perustava kokous pidettiin sääntöjen vahvistamisen jälkeen 1.10.1870.⁵⁰

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen (tässä vaiheessa vielä suomeksi Suomen Muinaismuisto-Yhtiö) järjestäytymisen yhdistysmuotoisuus teki siitä muista tässä käsitellyistä asiantuntijaorganisaatioista poikkeavan sekä taustalla olevan sääntelyn että toimintatapojensa puolesta. Se toimi yhdistyslain antamissa puitteissa, senaatissa vahvistetun johtosääntönsä mukaan. Yhdistysmuoto antoi toiminnalle huomattavasti vapaammat ja nopeat liikkeet mahdollistavat puitteet.⁵¹

Yhdistyksen toimintaa johti Helsingissä toimiva pääyhdistys (Emä-Yhtiö). Se kokoontui sääntöjen mukaisesti varsinaiseen kokoukseen kerran kuukaudessa. Kokouksessa johti puhetta kunniajäsenten joukosta vuodeksi kerrallaan valittu kunniaesimies. Sihteerinä toimi vuodeksi kerrallaan valittu sihteeri. Yhdistyksen vuosikokous pidettiin Mathias Alexander Castrénin päivänä 7. toukokuuta.⁵²

Jäseneksi pääsi jokainen ”Suomen kansalainen, sekä mies että nainen”, jonkun toisen jäsenen ehdotuksesta. Jäsenmaksu oli 2 markkaa vuodelta, jota maksua eivät maksaneet kirjeenvaihtaja- ja kunniajäsenet. Toiminnan oli tarkoitus olla maanlaajuista ja jäsenistöä pyrittiin hankkimaan mahdollisimman kattavasti koko Suomesta. Myös ns. asiamiehiä pyrittiin saamaan eri puolilta Suomea. Asiamiesverkosto muodostui varsin tärkeäksi osaksi organisaatiota erityisesti ennen Muinaistieteellisen toimikunnan perustamista. Asiamiehen tuli antaa yhdistykselle tietoja, toimittaa perille yhdistykselle tulevat lahjoitukset ja kerätä jäsenmaksut. Hän oli yhdistyksen edustaja ja etujen valvoja omaa paikkakuntaansa usein huomattavasti laajemmalla alueella.⁵³

Senaatin 9.9.1870 vahvistamien sääntöjen ensimmäisen pykälän mukaan Yhdistyksen tavoitteena oli:

[...] ilmaista, koota sekä hävityksestä ja unhoituksesta varjella isänmaan taide- ja muinaisjäännöksiä, runoja, lauluja ja tarinoita sekä herättää Suomen kansaa harrastamaan muistojansa.⁵⁴

Myös toimintaohjelma oli laaja. Vuonna 1871 julkaistun ohjelman mukaan yhdistys keräsi ja säilytti kirjoituksissa, tarinoissa ja lauluissa säilyneitä kansanmuistoja (folkets minnen) sekä esihistoriallisen ja kristillisen aikakauden muistomerkkejä.⁵⁵ Vertailuaineiston vuoksi oltiin kiinnostuneita muiden maiden, lähinnä naapurimaiden, muistomerkeistä.⁵⁶ Kun Yhdistys vielä katsoi tehtäväkseen myös suomensukuisten kansojen tutkimuksen, ymmärtää miten valtavan alueen se otti hoitaakseen.

Yhdistyksellä oli useita merkittäviä tehtäviä muinais-

muistosuojelussa. Yhdistyksellä oli tärkeä osa tiedotuksessa, sillä se julkaisi voimavaroihinsa nähden hyvin paljon. Se oli myös asiantuntijoiden kouluttaja. Taidehistoriallisille retkille osallistuneet saivat tuntuman muinaismuistosuojeluun ja dokumentoinnin menetelmiin. Yhdistys keräsi aineistoa neljäntoista vuoden ajan ennen Toimikunnan perustamista. Tätä materiaalia Toimikunta saattoi käyttää hyväkseen. Retkien perusteella myös tiedettiin mitä esineistöä kirkoissa oli ja tietojen perusteella niitä voitiin hankkia Historialliseen museoon. Lisäksi Yhdistyksen asiamiesverkosto saattoi toimia tiedotusverkkona Toimikunnalle.

Yhdistys toimi epävirallisena asiantuntijaelimenä ennen Toimikunnan perustamista. A. M. Tallgrenin mukaan ”hallitus erinäiset kerrat tiedusteli sen mielipidettä”, ilmeisesti varsinkin linnojen yhteydessä.⁵⁷ Muuten Yhdistyksen suorat vaikuttamismahdollisuudet yksittäisissä tapauksissa olivat niukat, koska sillä ei ollut asetusta tukenaan. Yhdistys saattoi ottaa yhteyttä kirkkoherraan ja kehottaa sanomalehdissä seurakuntaa huolehtimaan suojelusta. Paikallinen asiamies voitiin lähettää dokumentoimaan kohdetta. Voitiin myös pyytää tuomiokapituleja kiinnittämään asiaan huomiota ja lähettämään kierto-
kirjeitä.⁵⁸

Yhdistyksen suhde Toimikuntaan oli välillä kitkainen. Yhdistyksessä helposti katsottiin, ettei Toimikunnalla riittänyt tarpeeksi innostusta hoitaa dokumentointia ja taidehistoriallisia retkiä. Toimikunta torjui toistuvasti Yhdistyksen yritykset saada retket Toimikunnan hoidettaviksi. Yhdistyksen näkökulmasta Toimikunta oli kirjaimellisesti liian viranomainen. Toimikunta taas korosti, että sen toiminta oli lain säätelemää. Sen oli pakko toimia mahdollisuuksiensa puitteissa eikä se voinut olla yhdistyksen tavoin impulsiivinen.⁵⁹

3. Asiantuntijaorganisaatioiden toiminta tapauskohteissa

Seuraavissa alaluvuissa käsittelemme tuomiokapitulien, Ylihallituksen, Toimikunnan ja Yhdistyksen osuutta Huittisten, Messukylän, Ruskon ja Taivassalon kirkkojen korjausprosessissa. Esitän johtopäätökset instituutioiden toiminnasta luvussa *Lausuntoja tuottavat instituutiot*.

Tuomiokapitulit

Huittinen I

Tarkastuksessa syyskuussa 1873 piispa Edward Bergenheim totesi Huittisten kirkon lattian ja katon olevan huonossa kunnossa ja vaativan nopeasti korjausta. Piispan mielestä myös kirkon sisäpuoli piti kaunistaa.⁶⁰ Vuonna 1874 tuomiokapituli pääsi tiukemmin kiinni kirkon kor-

jaamishankkeeseen, sillä korjausta lykkäävästä kirkonkokouksen päätöksestä oli tehty valitus. Se oli kirkonkorjausta koskevassa asiassa tehty uuden kirkkolain vastaisesti kuvernöörille ja toimitettu sitten tuomiokapitulille, mistä päätöksessä myös huomautettiin. Tuomiokapituli asettui valittajien puolelle ja päätti, että ennenkuin hanketta vietiin eteenpäin, tuli arkkitehdin tutkia kirkon vaillinnaisuudet sekä tehdä piirustukset ja kustannusarvio, jotka tuli vahvistuttaa.⁶¹

Tämän jälkeen tuomiokapituli joutui hoitamaan kirkon korjauksen takseerauksesta tehdyt monet valitukset. Voi ihmetellä miksei tuomiokapituli suunnitelmien vahvistamisesta huomautettuaan myös valvonut sitä, oliko korjaukselle ylipäättään anottu lupaa. Syy saattaa olla kirkkolain tuomassa asioiden käsittelyjärjestyksen muutoksessa. Koska seurakunta ja kirkkoherra olivat jo toimineet kuvernöörin kautta, tuomiokapitulissa saatettiin olettaa, että asia oli edelleen hoidettu vanhan käytännön mukaan sitä tietä. Myös pitkään jatkuneet korjauksen takseerauksesta tehdyt valitukset ovat saattaneet saada tuomiokapitulin ensiksi siihen käsitykseen, ettei korjaukseen oltu vielä ryhdyttykään. Tilattomien valitus puuaineen toimittamisesta kirkon korjaamiseen tehtiin vuoden 1877 alussa ja sen käsittely eteni senaattiin seuraavana vuonna.⁶² Kirkon korjaus tehtiin kuitenkin hyvin nopeasti ja lähes loppuun asti jo kesän 1877 aikana. Minäkäänlaisia jälkeensä tehtyjä tuomiokapitulin huomautuksia tai vaatimuksia luvattoman korjauksen suhteen ei asiakirjoista löydy.

Taivassalo

Vuoden 1856 piispankäräjissä jätettiin kirkkoherran tehtäväksi saada seurakunta toimittamaan kirkkoon ja varsinkin kuoriin tarkoituksenmukaisempi ja tilan pyhyttä paremmin vastaava sisustus. Piispaa häiritsivät erityisesti kirkkoon tuodut hattunaulakon virkaa toimittaneet puunokset. Vuonna 1882 pidetyssä lääninrovastin tarkastuksessa joutui kirkkoherra Frans Nordlund toteamaan, että kirkko oli samassa tilassa kuin vuonna 1856, vain oksat oli viety pois. Lääninrovasti D. E. Hildeen määräsi, että kirkko oli sisustettava uudestaan viiden vuoden kuluessa.⁶³

Kirkkoherra Nordlund anoi marraskuussa 1886 tuomiokapitulilta vahvistusta C. J. von Heidekenin piirustuksille ja kustannusarviolle. Kirkkoherra selitti anomuksessaan, että seurakunta oli päättänyt arkkitehdin käynnin jälkeen uusia myös urut ja urkuparven, mitä ei ollut huomioitu piirustuksissa. Kirkkoherra kysyi lupaa tehdä parvi ilman piirustusta. Istunnossaan tuomiokapituli päätti, että arkkitehdilta oli pyydyttävä lausunto ja piirustukset suunnitelman muutoksesta.⁶⁴ Tammikuussa 1887 Nordlund lähestyi tuomiokapitulia uudelleen anomuksella, jossa olivat kaikki tarvittavat asiakirjat. Tuomiokapitulin puoltava lausunto senaatille lähti tammikuun lopulla.⁶⁵

Maaliskuussa 1887 Turun läänin kuvernööri pyysi tuomiokapitulilta lausuntoa Taivassalon kirkonkorjauksen takseerauksesta tehdystä valituksesta. Asessori Antero Wa-

reliuksen selvityksen pohjalta tehtiin päätös, jonka mukaan varattomilla seurakuntalaisilta ei ilman suostumusta voitu periä rahamaksuja kirkonrakennuskassaan.⁶⁶

Korjaussuunnitelma palasi senaatin hyväksymänä tuomiokapitulille vasta toukokuussa 1889. Asiaa käsiteltiin kahden päivän kuluttua kokouksessa, jossa piirustukset ja kustannusarvio päätettiin lähettää kirkkoherranvirastolle. Kirje seurakunnalle lähti samana päivänä.⁶⁷ Seuraavana vuonna senaatti määräsi tuomiokapitulin antamaan lausunnon seurakunnan tekemästä laina-anomuksesta. Asessori Gustaf Dahlbergin selvityksen perusteella tuomiokapituli puolsi lainan myöntämistä.⁶⁸

Huittinen II

Maaliskuussa 1892 piti lääninrovasti B. I. Söderman tarkastuksen Huittisten seurakunnassa. Tarkastuskertomuksessa tai kirkonkokousten pöytäkirjoissa ei mainita, että tarkastaja olisi määrännyt seurakunnan korjaamaan kirkkoa. Ilmeisesti asia oli nopeasti etenevän lahovaurion takia kaikille selvä ja seurakunta korjaustarpeesta yksimielinen.⁶⁹

Heinäkuussa 1895 saapui valitus kirkonkokouksen tekemästä kirkon korjaamista lykkäävästä päätöksestä ja asia käsiteltiin samana päivänä. Syyskuussa tuomiokapituli sai ”asiaan osaaottamattomien” lausunnon. Tuomiokapituli antoi helmikuussa 1896 vastauksensa, jossa se arkkitehdin lausuntoon, kirkon rappiotilaan ja kävijöiden terveysriskeihin vedoten velvoitti seurakunnan ryhtymään kirkkonsa korjaamiseen viimeistään keväällä 1897.⁷⁰

Helmikuun lopulla 1896 kirkkoherra Vilhelm Lindstedt lähetti kirkon korjauspiirustukset tuomiokapitulille ja maaliskuun alussa tuomiokapituli päätti lähettää ne senaatin vahvistettaviksi tuomiokapitulin puoltavan lausunnon kera. Jo kesäkuussa Kirkollisten asiain toimituskunta ilmoitti senaatin hyväksyneen piirustukset. Heinäkuun alussa asia käsiteltiin tuomiokapitulin istunnossa ja asiakirjat lähetettiin eteenpäin kirkkoherranvirastolle.⁷¹ Toukokuussa 1897 Lindstedt ilmoitti tuomiokapitulille, että kirkkoa korjattiin ja että jumalanpalvelukset pidettiin sillä aikaa kansakoulussa.⁷²

Messukylä

Vuonna 1878 Messukylän seurakunta anoi ja sai luvan tuomiokapitulilta uuden kirkon rakentamiseen. Seurakunta toimi nopeasti ja jo 1879 uusi kirkko oli valmis. Uuden kirkon valmistuessa kirkkoherra Josef Grönberg kysyi tuomiokapitulilta lupaa saada käyttää vanhan kirkon sisustusta soveltuvin osin uuteen kirkkoon. Tuomiokapituli ilmoitti purkuaikeesta Suomen Muinaismuistoyhdistykselle.⁷³

Kirkkoherra Magnus Olander vihittiin virkaansa kesäkuussa 1904 piispantarkastuksen yhteydessä. Tarkastuksen pöytäkirjassa vanhaa kirkkoa ei käsitelty, mutta säilyttämistä kaipaavat esineet määrättiin siirrettäviksi uuteen kirkkoon. Piispa Herman Råbergh oli käyntinsä

aikana kuitenkin huomauttanut, että seurakunnan tulisi pitää huolta myös vanhasta kirkosta ennenkuin se olisi liian myöhäistä.⁷⁴

Lokakuussa 1906 kirkkoherra Olander lähetti Porvoon tuomiokapitulille kirjeen, jossa hän selvitti kirkon korjaamissuunnitelmaa ja anoi puoltoa 3 000 markan saamiseksi valtion varoista. Asiaa käsiteltiin marraskuun alussa ja se jätettiin asessori Gustaf Adolf Hemanin valmisteltavaksi.⁷⁵ Hemanin selvitys ja ehdotus käsiteltiin kokouksessa kahden viikon kuluttua. Hän suhtautui asiaan hyvin myönteisesti: ”hanketta olisi kaikin puolin ja koko sen laajuudessa edistettävä ja valtion avulla kannatettava”. Tuomiokapituli antoi senaatille samana päivänä Hemanin kannan mukaisen lausunnon.⁷⁶ Tuomiokapituli asettui siis kannattamaan nimenomaan myös sisäpuolista korjausta ja kirkon käyttöä kokoontumistilana, jonka tarpeellisuutta Olander olikin tuomiokapitulille korostanut.

Helmikuussa 1907 kirkollisasiaintoimituskunta ilmoitti senaatin hyväksyneen Messukylän vanhan kirkon piirustukset ja myöntäneen 3 000 markkaa. Asia käsiteltiin muutaman päivän kuluttua kokouksessa ja ilmoitettiin seurakunnalle.⁷⁷ Elokuussa Olander lähetti tuomiokapitulille kirjeen, jossa totesi Messukylän kirkon ulkopuolisen korjauksen vienneen koko 3 000 markan summan. Suunnitelma kirkon korjaamisesta seurakunnalliseen käyttöön piti hylätä.⁷⁸

Rusko

Ruskolla tuomiokapituli ei mitenkään vaikuttanut korjauksen liikkeellelähtöön. Vuonna 1909 Ruskolla pideytyssä piispartarkastuksessa ei asiakirjojen mukaan erityisesti tuotu esille kirkon korjaustarvetta.⁷⁹

Tammikuussa 1917 edellisenä vuonna virkaan nimitetty kirkkoherra Kustaa Fredrik Wihtinen lähetti tuomiokapitulille kirkon korjauspiirustukset vahvistettaviksi. Tuomiokapitulin istunnossa helmikuun alussa asian esitteli asessori Kustaa Bernhard Hytönen. Hän puolsi suunnitelman hyväksymistä, mikä tuli myös tuomiokapitulin päätökseksi. Jostakin syystä vasta huhtikuussa tuomiokapituli lähetti asiakirjat ja puoltonsa eteenpäin senaatille.⁸⁰

Tuomiokapitulille hyväksytyt asiakirjat tulivat takaisin vasta heinäkuussa 1918. Asia käsiteltiin nopeasti tuomiokapitulin istunnossa ja asiakirjat lähetettiin Ruskolle.⁸¹ Tässä vaiheessa tapahtui vielä viimeinen viivytys: tuomiokapitulin lähetyksestä puuttuivat piirustukset, jotka olivat jääneet kirkollisasiain toimituskuntaan. Piirustukset toimitettiin Ruskolle tuomiokapitulin kautta vasta vuoden lopussa.⁸²

Yleisten rakennusten ylihallitus

Huittinen I

Huittisten kirkon korjauksessa 1870-luvulla ei Ylihallituksella ollut osaa. Turun lääninarkkitehti C. J. von

Heideken kävi vuonna 1875 tarkastamassa Huittisten ja Kauvatsan kirkkoja. Hän teki korjaussuunnitelman yksityisesti, minkä vuoksi hänellä ei ilmeisesti ollut velvollisuutta seurata vahvistuttiko seurakunta suunnitelman. Von Heideken kävi tarkastamassa syksyllä 1878 suoritettujen töiden tulokset virkavelvollisuutensa mukaan. Tarkastuksen välttämättömyydestä oli lääninarkkitehti todennäköisesti joutunut muistuttamaan seurakuntaa.⁸³

Taivassalo

Taivassalon kirkon korjauspiirustukset teki lääninarkkitehti C. J. von Heideken yksityisesti. Ensimmäisen keran Ylihallitus antoi lausuntonsa korjaussuunnitelmasta huhtikuussa vuonna 1887. Ylijohtaja Ludvig Isak Lindqvistin allekirjoittamassa lausunnossa esitettiin muutoksia von Heidekenin suunnitelmaan. Jotta kirkon alkuperäinen tyyli säilyisi oli tehty joitakin pienempiä korjauksia, mutta portaali, ”suuri sisääntulo-ovi” ja alttariristi oli suunniteltu täysin uudestaan. Penkkien päätyjä ei tällä kertaa mainittu, joten niiden muuttamista ei siis katsottu tarpeelliseksi.⁸⁴ Muutokset oli tehnyt Ylihallituksen ensimmäinen arkkitehti Jac. Ahrenberg.

Toukokuussa senaatti kysyi myös Muinaistieteellisen toimikunnan mielipidettä ja asia sai uuden käänteen.⁸⁵ Ylihallituksen ehdotus ei mennytkään läpi sellaisenaan, vaan tarvittiin lisäselvityksiä. Vuoden 1888 alussa J. R. Aspelin neuvotteli Ylihallituksen ylijohtajan vapaaherra Sebastian Gripenbergin kanssa.⁸⁶ Neuvottelun tuloksena päätettiin, että Taivassalon kirkkoa tutkimaan lähetetään Emil Nervander Toimikunnan ja Jac. Ahrenberg Ylihallituksen edustajana.⁸⁷

Huhtikuussa 1888 senaatti vaati uutta lausuntoa Ylihallitukselta. Lausunto kuitenkin viipyi ja senaatti joutui kahteen otteeseen huomauttamaan asiasta.⁸⁸ Lopulta helmikuussa 1889 Jac. Ahrenberg antoi lausuntonsa von Heidekenin suunnitelmasta. Pitkän ja moniin asioihin puuttuvan lausuntonsa aluksi Ahrenberg selitti viivettä. Hän oli keväällä 1888 matkalla Taivassaloon sairastunut kurkkukatarriin ja joutunut palaamaan Helsinkiin. Huhtikuussa hänen piti matkustaa Kööpenhaminaan, josta hän palasi vasta lokakuussa. Palattuaan Suomeen oli Emil Nervander kertonut hänelle, ettei kirkon korjaamisella ollut kiirettä, joten hän oli hoitanut muita tärkeitä, kiireellisiä töitä Ylihallituksessa. Hänellä oli siten vasta nyt ollut tilaisuus käydä Taivassalossa.⁸⁹

Kun Ahrenberg oli antanut lausuntonsa Ylihallitukselle lähetti tämä heti samana päivänä senaatille oman, ylijohtaja Gripenbergin allekirjoittaman lausunnon. Siihen oli otettu mukaan Ahrenbergin ehdotuksen pääkohdat. Sen mukaan penkit sijoitettaisiin von Heidekenin suunnitelman mukaan, mutta niiden päädyt tehtäisiin Jac. Ahrenbergin suunnitelman mukaan. Penkkien ovista ja päädyistä muodostettaisiin paneeli asehuoneeseen ja sakaristoon. Urkujen ulkoasu tulisi myös säilyttää. Portaalilla, joka oli muutettu jo ensimmäisellä lausuntokerralla, ei mainittu.⁹⁰ Ylihallitus hyväksyi yliarkkitehtinsä piirustuksiin tekemät muutokset. Alttariristi oli ainoa kohde,

jossa yliarkkitehdin piirustuksen sijasta valittiin lääninarkkitehdin esittämä ehdotus.

Ylihallituksen lausunnossa todettiin penkinpäätyjen tekemisen Ahrenbergin suunnitelman mukaan maksavan 20 % von Heidekenin kustannusarviota enemmän, mutta näin sisustus saataisiin pysymään mahdollisimman paljon saarnatuolin, lehterien ja urkujen tyylin mukaisena. Toisaalta lehterit, saarnatuoli ja alttarikoriste tulisivat nyt halvemmiksi, joten kokonaiskustannusten nousu olisi 1 650 markkaa. Summan katsottiin olevan ”merkityksetön” eikä näinollen tulevan seurakunnalle raskaaksi.⁹¹ Maaliskuussa 1889 senaatti ilmoitti Ylihallitukselle hyväksyneensä piirustukset Ylihallituksen tekemin muutoksin ja että Turun lääninarkkitehdin tuli valvoa työtä.⁹²

Huittinen II

Senaatti vaati vuonna 1896 Ylihallitukselta lausuntoa Huittisten kirkon korjaussuunnitelmasta. Välittömästi kirjeen saatuaan pyysi Ylihallitus puolestaan lausuntoa Toimikunnalta ja samalla kiirehti sitä.⁹³ Ylihallitus saikin nopeasti lausunnon, jossa Aspelin toivoi että Emil Nervanderin lausunto otettaisiin huomioon. Omassa lausunnossaan senaatille Ylihallitus ilmoitti, ettei sillä ollut mitään suunnitelmaa vastaan ja että Toimikunnan esittämät toivomukset tulisi ottaa huomioon.⁹⁴ Ylihallitus ei siis vaatinut Toimikunnan toivomusten huomioimista ja asia ratkaistiinkin siten, että Nervanderin lausunto käännettiin suomeksi ja lähetettiin seurakunnalle. Kesäkuussa 1896 senaatti ilmoitti hyväksyneensä piirustukset ja saman kuun lopulla Ylihallitus määräsi istunnonsaan lääninarkkitehti Helge Ranckenin töiden valvojaksi.⁹⁵

Messukylä

Toukokuussa 1905 saapui Ylihallitukselle Toimikunnan kirje, jossa se anoi piirustusta ja kustannusarviota Messukylän kirkon korjaamiseksi muinaismuistona. Ylihallitus käsitteli asiaa seuraavana päivänä ja määräsi ylimääräisen arkkitehtinsä Ludvig Mallanderin tekemään piirustukset ja kustannuslaskelman. Kirkon mittaamista ja piirustusten tekoa varten Mallander kävi Messukylässä.⁹⁶

Mallander luovutti piirustukset, kahden suunnitelman kustannuslaskelmat ja selityksen Ylihallitukselle helmikuun alussa 1906. Seuraavana päivänä Ylihallituksen kokous käsitteli Mallanderin suunnitelmia ja päätti lähettää asiakirjat Toimikunnalle. Asiakirjat toimitettiin muutaman viikon kuluttua ja Ylihallitus pyysi Toimikuntaa lähettämään ne eteenpäin seurakunnalle.⁹⁷ Messukylän tapauksessa Ylihallitus toimi Toimikunnan kautta, koska se oli suunnitelman tilaaja.

Asia tuli uudelleen esille, kun senaatti vaati tammikuussa 1907 Ylihallituksen lausuntoa kirkonkorjaussuunnitelmasta. Ylijohtaja Theodor Granstedtin allekirjoittamassa lausunnossa Ylihallitus esitti, että kirkko korjattaisiin ulkopuolelta arkkitehti Mallanderin piirustusten mukaan ja että seurakunnalle myönnettäisiin tähän tar-

koitukseen 3 000 markan valtionapu. Sisäpuolinen korjaus ehdotettiin jätettäväksi seurakunnan kustannettavaksi. Ehdotuksessaan Ylihallitus itse asiassa totesi, että Mallanderin kustannusarvio oli alhainen, koska pelkkään ulkopuoliseen korjaukseen tarvittaisiin siltäkin 3 000 markan avustus.⁹⁸ Helmikuussa Ylihallitus ilmoitti Toimikunnalle, että senaatti oli määrännyt Ylihallituksen valvomaan korjaustöitä ja että Ylihallitus oli antanut töiden valvomisen toimeksi Hämeenlinnan lääninrakennuskonttorin esimiehelle.⁹⁹

Rusko

Maaliskuun alussa 1917 Ylihallitus lähetti Toimikunnalle arkkitehti Ilmari Launiksen tekemät Ruskon kirkon korjauspiirustukset ja pyysi niistä lausuntoa. Toimikunta lähetti lausuntonsa Ylihallitukselle toukokuussa. Tammi-kuun lopulla 1918 Ylihallitus antoi senaatille lausunnon, jossa se ehdotti suunnitelman hyväksymistä ottaen huomioon Toimikunnan siitä antamat huomautukset.¹⁰⁰ Mukaan ilmeisesti liitettiin arkkitehti Launiksen antama lausunto, jota Ylihallitus oli häneltä pyytänyt.¹⁰¹ Toimikunta oli lausunnossaan viitannut piirustusten puutteellisuuteen. Kesäkuussa 1918 kirkollisasiain toimintakunta ilmoitti Ylihallitukselle, että se oli hyväksynyt piirustukset.¹⁰²

Kirkollis- ja opetustoimintakunta ilmoitti kesäkuun 1918 lopulla vahvistaneensa piirustukset.¹⁰³ Jostain syystä sama vahvistus lähetettiin vielä toistamiseen, heinäkuussa 1918, nyt ”piirustukset, kustannuslaskelma ja työselitykset asianmukaisesti hyväksytyinä”. Joko edellisestä lähetyksestä olivat asiakirjat unohtuneet tai sitten kesäkuussa tehty ilmoitus on tulkittava ennakoilmoitukseksi Ylihallitukselle, jotta seurakunta mahdollisesti voisi ryhtyä toimeen jo kesällä 1918. Joka tapauksessa asiaa käsiteltiin Ylihallituksessa heti heinäkuun ilmoituksen jälkeen. Tällöin päätettiin lähettää tieto asiasta Porin lääninrakennuskonttorille.¹⁰⁴

Muinaistieteellinen toimikunta

Huittinen I

Huittisten kirkon korjaus 1870-luvulla on tapauksistani ainoa, joka tehtiin ennen Muinaistieteellisen toimikunnan perustamista. Toimikunnan toimintaa tässä tapauksessa ei siis voi tarkastella, mutta tilaisuus jossittelun on. Voi nimittäin hyvällä syyllä epäillä, että huittislaiset olisivat jääneet kiinni luvattomasta korjauksesta, jos Toimikunta olisi jo ollut olemassa tai vastaavaa olisi yritetty myöhemmin.

Muinaistieteellisen toimikunnan tietoon tuli ainakin osa myös niistä kohteista, joista asianmukaista ilmoitusta viranomaisille ei oltu tehty. Tällaisia olivat keskiaikaisista kirkoista Pohja, Lemu ja Mynämäki. Näissä tapauksissa Toimikunta ryhtyi jatkotoimiin.¹⁰⁵ Toimikun-

ta sai tiedon korjauksesta joko jonkin paikkakuntalaisen ilmoituksesta, Yhdistyksen kautta tai yksinkertaisesti sanomalehdistä, kirkkojen korjauksethan mielellään uutisoitiin. Voi siis sanoa, että Toimikunnan perustaminen tiensä kirkkoihin kohdistuneen kontrollin verkkoa.

Taivassalo

Kaikista tapauksistani Taivassalo aiheutti eniten toimenpiteitä Muinaistieteellisessä toimikunnassa. Tämä johtui Taivassalon runsaista keskiaikaisista seinämaalauksista, joista oltiin tietoisia jo ennen korjaussuunnitelmaa. Taivassalon tapaus osoittaa miten nopeasti perustamisensa jälkeen Toimikunta vakiinnutti toimintatapansa ja asemansa sekä pystyi tehokkaaseen toimintaan.

huomio maalauksiin

Toukokuun alussa 1887 senaatti vaati Toimikunnalta lausuntoa Taivassalon kirkon uudelleen sisustamisesta. Kuun lopussa J. R. Aspelin esitteli asian Toimikunnalle ja ehdotti, että Emil Nervander antaisi lausunnon suunnitelmasta. Asiaa käsiteltiin Toimikunnan istunnossa kesäkuun alussa, ja se päätti pyytää Nervanderilta lausuntoa erityisesti maalausten osalta.¹⁰⁶

Nervander päiväsi lausuntonsa lokakuun alussa 1887.¹⁰⁷ Selvityksessään hän totesi tutustuneensa maalauksiin 1871, siis ensimmäisellä Yhdistyksen retkellä. Tällöin oli esillä olleiden holvimaalausten lisäksi joitakin seinämaalauksia otettu esille ja tehty kalkeerauksia. Historiallisesti tärkeitä olivat seiiniin maalatut ”tunnettujen suomalaisten henkilöiden” vaakunat. Niiden perusteella kirkon maalauskoristelun saattoi ajoittaa vuosiin 1450–1460.¹⁰⁸ Maalaukset olivat ”kaikkein vanhimpia Suomesta löytyneitä taidemaalauksia, jos jättää huomiota barbaariset yritykset Nousiaisten kirkossa” [alleviivaus Nervanderin] ja muutamat Hattulan kirkon varhaiset kuvat.

Nervanderin mukaan maalaukset olivat kalliita ja rakkaita muistomerkkejä menneisyydestä ja niillä oli myös merkitystä ”meidän taidehistoriallemme”. Kaikkinaiset yritykset pilata tai tuhota maalaukset oli siis ehdottomasti estettävä. Restauroinnin kustannukset olisivat maalaisseurakunnalle kuitenkin liian kalliit, joten julkista tukea tarvittiin. Nervander asettikin Toimikunnan yleiseksi tehtäväksi herättää hallitus ja maapäivät huomaamaan se vakava vastuu, jota muutamien kirkkojen maalausten säilyttäminen vaatisi.

Lopuksi Nervander arvioi, tosin hyvin varovaisesti, koko suunnitelmaa. Kriittikinsä von Heidekenin suunnitelmaa kohtaan Nervander muotoili siten, että Jac. Ahrenbergin tekemissä muutamissa koristeyksityiskohtien muutoksissa ”on sentään jotakin ajatusta”. Nervander esittääkin yleisen toiveen, että ”meidän yksinkertaisia, mutta ei toki alunperin tyylittömiä kivikirkkojamme” korjattaessa otettaisiin huomioon niiden vanhat muodot. Tämä oli jatkossakin Nervanderin lausuntojen kantava ajatus.¹⁰⁹

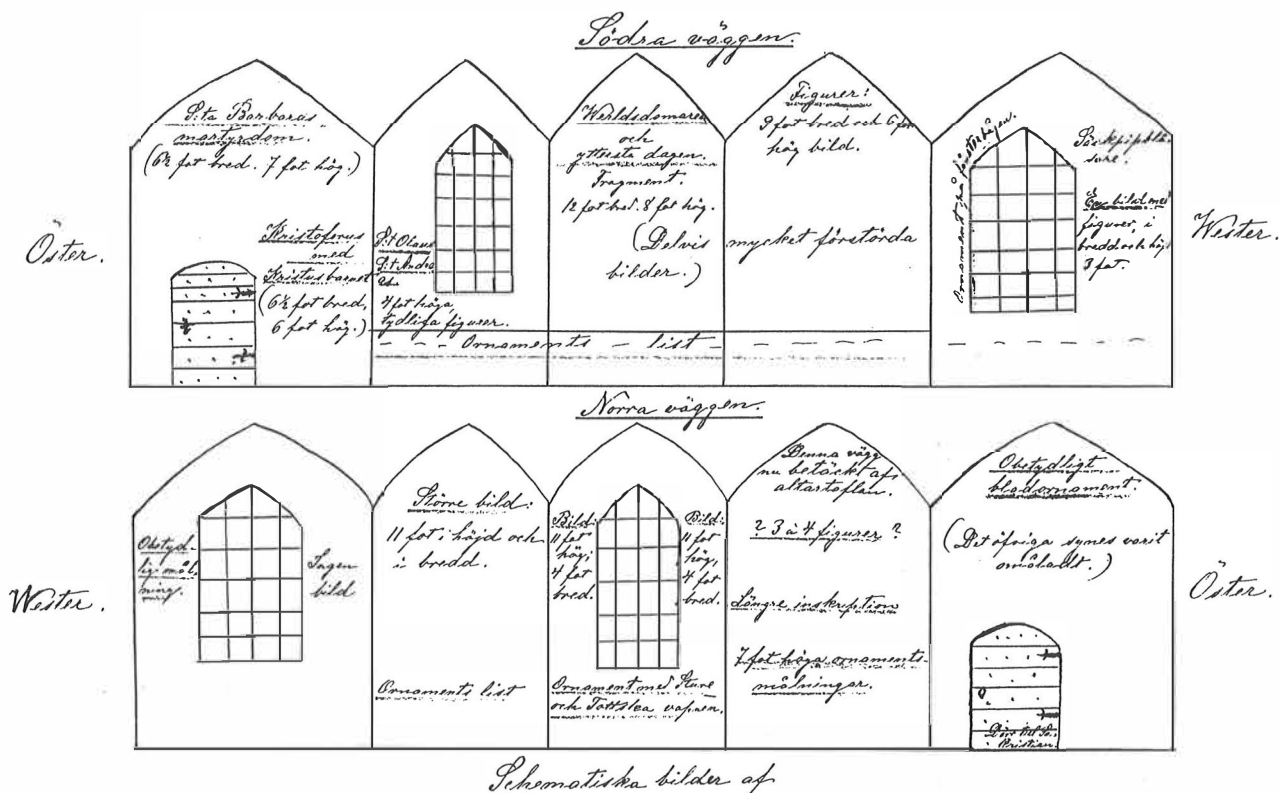
Nervanderin lausunto luettiin Toimikunnan istunnossa lokakuussa 1887. Asian jatkokäsittely siirrettiin kuitenkin seuraavaan kokoukseen, jotta kaikilla Toimikunnan jäsenillä olisi mahdollisuus tutustua Yliopiston historiallis-etnografisen museon kokoelmissa oleviin Taivassalon maalausten kalkeerauksiin. Asiakirjat laitettiin kiertämään Toimikunnan jäsenille. Kuukauden kuluttua asiaa käsiteltiin uudestaan. Professori Carl Gustaf Estlander oli käynyt katsomassa kalkeerauksia, joiden perusteella hänen mukaansa maalaukset olivat liian arvokkaita peitettäväksi. Ne ansaitsivat restauroinnin jopa enemmän kuin Lohjan kirkon maalaukset. Aspelinin tehtäväksi annettiin selvittää miten seurakunta suhtautuisi maalausten restaurointiin.¹¹⁰

Kirkkoherra Nordlund pyysi marraskuussa Aspelinilta kustannusarviota maalausten uudistamisesta.¹¹¹ Arviota ei haluttu antaa, mutta suuntaa-antavaksi tiedoksi todettiin Kalannin maalausten restauroinnin maksaneen 2 400 markkaa. Asia näytti seurakunnasta tulleen informaation perusteella etenevän Toimikunnan kannalta suotuisasti.¹¹²

suojaelu tarkentuu

Helmikuussa 1888 Aspelin esitteli asiaa Toimikunnalle. Seurakunta suhtautui positiivisesti maalausten restaurointiin ja oli luvannut osallistua siihen myös rahallisesti. Kirkkoherra oli puolestaan ehdottanut vanhan saarnatuolin säilyttämistä sekä tyyliin sopivuuden että syntyvän säästön vuoksi. Aspelin katsoi, että kirkon sisustus tulisi mahdollisimman paljon säilyttää ”harmoniasa seinien keskiaikaisen juhlapuvun kanssa”. Aspelin olikin neuvotellut asiasta Ylihallituksen yliarkkitehdin vapaaherra Sebastian Gripenbergin kanssa. Neuvottelun tuloksena Aspelin ehdotti, että Toimikunta lähettäisi Nervanderin ja Ahrenbergin tutkimaan kahden viikon kuluessa Taivassalon kirkkoa. Heidän tulisi ehdottaa mitä muutoksia saarnatuolin säilyttäminen ja maalausten restaurointi aiheuttaisi von Heidekenin ”uutta tyyliä” (i modern stil) noudattaviin piirustuksiin. Heidän tuli myös tehdä summittainen kustannusarvio, joka ei saanut nousta seurakunnan jo hyväksymää kovin paljoka korkeammaksi.¹¹³ Asia hyväksyttiin pikaisesti ilman toimikunnan kokouantumista.¹¹⁴

Maaliskuun alussa 1888 Nervander oleskeli Taivassalossa kuusi päivää (29.2.–3.3.) ja antoi Toimikunnalle nopeasti pitkän ja seikkaperäisen lausunnon.¹¹⁵ Sen alussa Nervander luutteli kaikki kirkossa sillä hetkellä esillä olleet maalaukset. Näitä olivat nyt koehakkauksissa löydetty, vuonna 1871 esille otetut sekä aina esillä olleet maalaukset. Tutkimustensa perusteella Nervander saattoi sanoa, että kirkon kaikki seinäpinnat oli maalattu. Kuvien perusteella Nervander arveli, että niitä oli ollut tekemässä useampi ”mestari”, sillä toiset olivat muotoilultaan varmempia kuin toiset. Huolimatta maalausten taidearvosta tuli ne kaikki huolellisesti paljastaa ja kalkeerata. Samoin oli tutkittava kaikki maalatut vaakunat ja kirjoitukset.

58. Emil Nervander liitti vuonna 1888 Muinaistieteelliselle toimikunnalle antamaansa lausuntoon piirroksen Taivassalon seinämaalausten aiheista ja paikoista. Piirustuksesta käy selville myös ikkuna-aukkojen epäsymmetrisyys ja oviaukkojen muoto. Eteläseinän läntisimmät maalaukset ja pohjoisseinän itäisimmät lehtiornamentit Nervander on arvioinut mitättömiksi (obetydlig). Suunniteltu pohjoisseinän uusi ikkuna olisi toteutuessaan tullut toiseen traveeseen lännestä laskien.

Nervander otti nyt huomattavasti laajemmin kantaa kirkon korjaamiseen kuin vajaata vuotta aikaisemmassa lausunnossaan. Hän mm. ehdotti alttaritaulun siirtämistä pohjoiselle seinälle, koska nykyisellä paikallaan se peitti erään tärkeän maalaukset ajoittavan kirjoituksen. Alttaritaulu oli syytä säilyttää koska muutamat sen figuurit olivat taiteellisesti vaikuttavia.

Nervanderin mukaan von Heidekenin suunnittelemat lehterit olivat ongelmalliset, koska ne peittivät ja katkaisivat mahdollisesti restauroiduksi tulevat maalaukset. Vanhojen lehterien rinta-aidassa oli kaunista veistokoristelua kuten aivan erityisen hieno ruusuke, jotka olisi syytä säilyttää. Ruusukkeen paikka tosin oli ongelma. Symmetrian vuoksi pitäisi tehdä toinen, mikä tulisi liian kalliiksi, joten parasta olisi asettaa ruusuke urkulehterin rinta-aitaan. Veistokoristelu tulisi maalata tammenväriseksi, jos sen nykyistä siniharmaata sävyä ei voida poistaa.

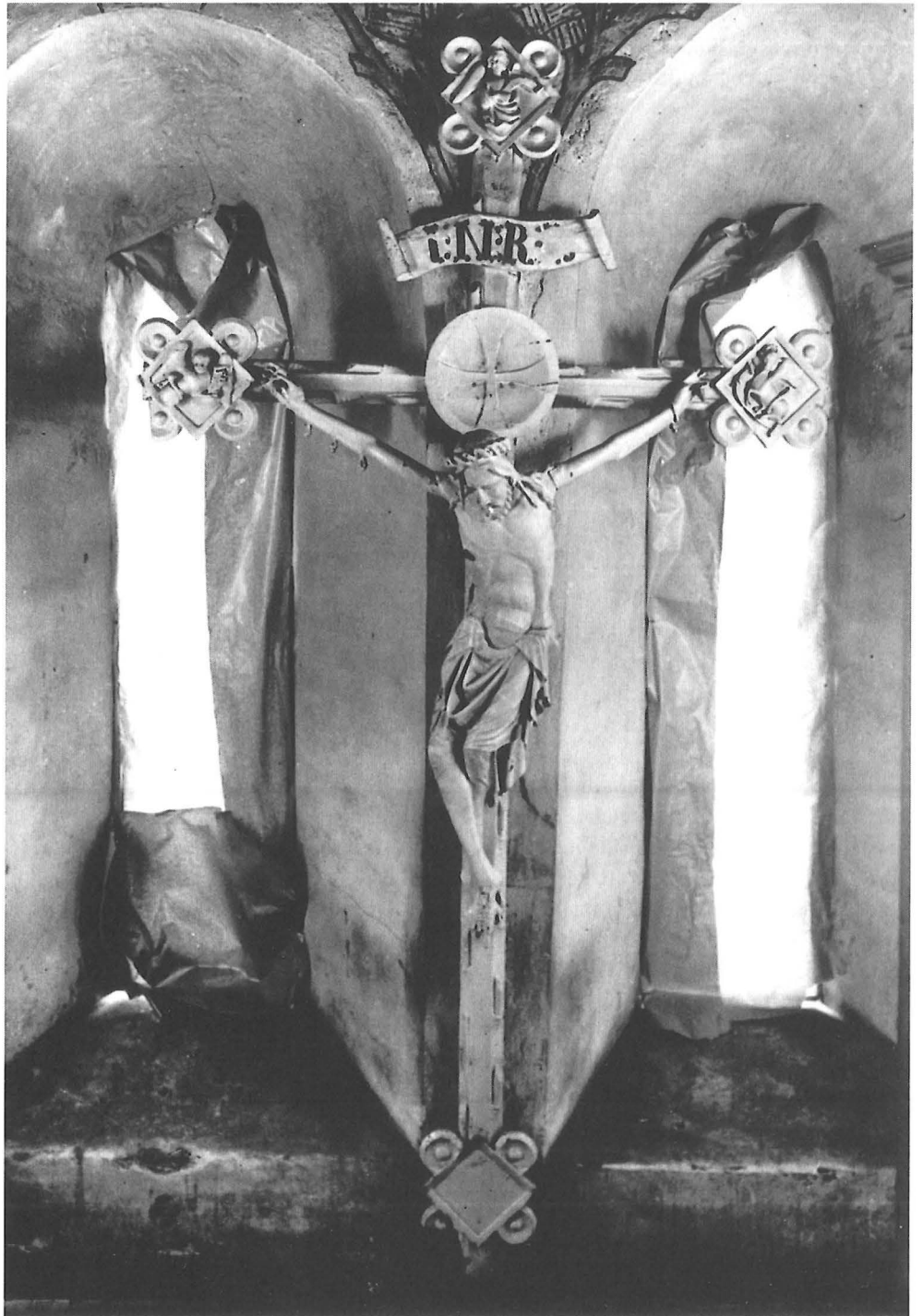
Saarnatuolia, jonka seurakunta nyt halusi säilyttää, piti Nervander "vakavana" työnä, tosin epätaiteellisena (oartistiskt) mutta kuitenkin kiinnostavampana kuin uudet tehdastekoiset saarnatuolit. Se oli itsessään arvokas ja merkittävä historiallinen muisto. Vanha saarnatuoli myös pehmentäisi jyrkkää eroa korjauksen myötä kirkkoon tulevan uusien sisustusosien ja keskiaikaisten maalausten välillä. Saarnatuolia piti kuitenkin hieman kunnostaa ja se tuli maalata lämpimin sävyin samanikäisten esimerkkien mukaan.

Seurakunta halusi alttarille ristin, koska alttaritaulu olisi pimentänyt kirkkoa. Von Heidekenin suunnitelma ei Nervanderin mielestä ollut sopiva. Ahrenbergin suunnitelma oli tyylikkäämpi, mutta ei kuitenkaan aivan Nervanderin mieleen. Ahrenbergin suunnittelemaa ristimuotoa "ei oltu koskaan tavattu Suomesta". Paremmiin Taivassaloon sopisikin jokin Suomessa keskiajan lopulla käytetty ristimuoto, kuten apilanlehtinen reliikkiristi tai Korppoon ulkomuurissa oleva risti.¹¹⁶

Triumfikaari ja -krusifiksi oli Nervanderin mukaan "valitettavasti hylättävä", sillä kaari oli syvästi tyyliä ja krusifiksi edusti dekadenssikautta. Kaarta voitaisiin tosin muuttaa ja krusifiksi vaihtaa johonkin toiseen, toisesta kirkosta hylättyyn krusifiksiin. Vaakunat ja piispantuoli oli säilytettävä kirkossa. Sen sijaan kaksi puuveistosta, joiden kaappien maalaukset tosin olivat taiteellisesti arvokkaammat kuin itse veistokset, oli arvokkaina muinaismuistoina siirrettävä jo ennen restaurointia yleisiin kokoelmiin.

Nervander päätti lausuntonsa tapansa mukaan yleiseen toivomukseen. Keskiaikaisia kirkkoja korjattaessa olisi syytä ottaa huomioon rakennusten "erityinen luonne". Nervander viittasi Yhdistyksen retkien tuloksena syntyneisiin kokoelmiin, jotka tarjoaisivat varsinkin arkitehdeille hyvät mahdollisuudet opiskella "entisaikojen hienoa ja tyylikästä, meillä käytettyä rakennustaiteellista koristelua."

Nervanderin lausunnosta käy myös ilmi, miten Tai-

59. Taivassalon kirkon krusifiksi kuvattuna länsilehterillä, jonne krusifiksi vuoden 1890 korjauksen yhteydessä siirrettiin. Tässä vaiheessa krusifiksi oli vaalean maalipinnan peitossa. Konservattori Oskari Niemi poisti vaalean maalin vuosina 1956–1957. Nykyiseen asuunsa krusifiksi konservoitiin vuosina 1973–1976 (Waismaa-Pietarila 1981).

vassalon kirkonkorjaussuunnitelman muotoilu eteni käytännössä. Ennen matkaansa Nervander oli keskustellut arkkitehti Ahrenbergin kanssa ja tarkoituksena oli vierailla yhdessä Taivassalossa. Ahrenberg ei kuitenkaan käynyt Taivassalossa Nervanderin siellä ollessa, joten Nervander teki muistiinpanot tarpeellisiksi katsomistaan muutoksista ja keskusteli niistä sitten Ahrenbergin kanssa palattuaan Helsinkiin. Nervander oli myös neuvotellut koristemaalari Hellsténin kanssa, joka arvioi maalausten restauroinnin maksavan 1 959 markkaa. Summaan piti vielä lisätä loppujen kuvien paljastaminen (500 mk) ja kalkeeraus (300 mk), jolloin maalausten restauroinnin kokonaishinnaksi Nervander laski 2 759 markkaa.¹¹⁷

Lopuksi Nervander toivoi, että Toimikunta esittäisi

lausunnossaan hänen näkemyksensä maalausten restauroinnista ja anoi von Heidekenin piirustuksiin tehtäväksi sellaisia muutoksia, joiden avulla kirkon sisustus mahdollisimman paljon säilyisi harmoniassa ”seinien keskiaikaisen asun” kanssa. Toimikunta käsitteli kokouksessaan maaliskuussa 1888 Nervanderin lausuntoa. Lausunto senaatille lähetettiin samana päivänä. Siinä yksinkertaisesti pyydettiin ottamaan huomioon maalausten restaurointi ja Nervanderin lausunto, joka liitettiin Toimikunnan lausuntoon. Toimikunta ei muotoillut lausuntoonsa enää omaa näkemystään. Toimikunta myös mainitsi seurakunnan luvanneen maalausten restaurointiin 1 000 markkaa, mitä se ei itse asiassa ollut tehnyt.¹¹⁸

Jonkinlainen sekaannus viivästytti vielä piirustusten

valmistumista. Vuosien 1888 ja 1889 vaihteessa kirkollisasiain toimituskunta huomautti Ylihallitukselle kahden kertaan ettei se ollut saanut Taivassalon piirustuksia. Tammikuussa 1889 Aspelin tiedusteli Nervanderilta olivatko von Heidekenin piirustukset kenties hänellä.¹¹⁹ Nervanderin vastaus ei ole tiedossa, mutta tämän jälkeen asia lähti etenemään. Helmikuussa Jac. Ahrenberg antoi ehdotuksensa Ylihallitukselle ja tämä lausuntonsa senaatille.

Maaliskuussa 1889 kirkollisasiain toimituskunta ilmoitti senaatin hyväksyneen piirustukset Ylihallituksen tekemin muutoksin ja että Toimikunnan lausunto lähetetään tuomiokapitulin kautta seurakunnalle. Asia käsiteltiin Toimikunnan istunnossa huhtikuussa. Aspelinin tehtäväksi annettiin tiedustella seurakunnalta milloin maalausten restaurointi sopisi parhaiten.¹²⁰

Aspelin tiedusteli asiaa kirkkoherra Nordlundilta huhtikuun lopulla, mutta sai vastauksen vasta marraskuussa 1889. Tällöin Nordlund ilmoitti seurakunnan päättäneen ryhtyä kirkon sisustamiseen seuraavana kesänä. Ensimmäisenä työnä oli tarkoitus tasoittaa seinät, joten Toimikunnan olisi parasta toimia mahdollisimman varhain. Uudet penkit ja lehterit tehtäisiin vasta loppukesällä. Nordlundin kirjettä käsiteltiin Toimikunnan istunnossa marraskuussa.¹²¹

Joulukuun lopussa Aspelin ilmoitti Nordlundille, että koristemaalari Hellstén tulee uudistamaan maalaukset ja maisteri Nervander valvomaan työtä. He saapuisivat heti kun säät sallivat. Tämä tarkoittanee kevättä kelirikon jälkeen ja ilmojen lämmittyä, jotta kirkossa saattoi työskennellä. Aspelin myös toivoi, että telineiden rakentamisesta ilmoitettaisiin Toimikunnalle.¹²²

Huhtikuussa 1890 Aspelin pyysi uudestaan Nordlundia ilmoittamaan milloin työt aloitetaan. Samaan aikaan Nordlund ilmoitti vauhdikkain ilmaisuin, että työt aloitetaan ”tänään”.¹²³ Toimikunnan istunnossa käsiteltiin kirkkoherran ilmoitusta. Aspelin totesi saaneensa tiedon töiden aloittamisesta jo aikaisemmin, joten eräs Hellsténin kisälli ja Nervander olivat matkustaneet paikalle. Ihmetellä voi, miksi hän oli lähettänyt töiden alkamista tiedustelleen kirjeen. Oliko se huomautus kirkkoherralta tämän ilmoitusvelvollisuudesta? Joka tapauksessa Nordlund kirjoitti Aspelinille uudestaan selittelevän ja rauhoittelevan kirjeen: lehterien purkamista lykätään muutamalla päivällä ja se tehdään varovaisesti. Ikkunaukkojen hakkaamiseen ryhdytään vasta parin viikon päästä.¹²⁴

Marraskuussa Toimikunta käsitteli istunnossaan maalausten restauroinnin kustannuksia. Se oli maksanut kaikkineen 4 221 markkaa. Aspelinin tehtäväksi annettiin kysyä seurakunnan osallistumista kustannuksiin. Vastauksessaan Nordlund selitti seurakunnan tekemiä päätöksiä ja lupauksia. Hän epäili, ettei seurakuntalaisilta ollut saatavissa enää lisää tukea. Nordlund pahoitteli tilannetta ja Toimikunnan kassaan tästä syystä mahdollisesti tulevaa vajetta.¹²⁵

Nyt asia ei mennyt Toimikunnan kannalta lainkaan niin kuin piti. Toimikunta käsitteli asiaa istunnossaan,

ja Aspelin sai tehtäväkseen yrittää vaikuttaa seurakuntaan. Hän kirjoittikin Nordlundille ja muistutti tätä omista sanomisistaan. Lopuksi Aspelin hieman alistuneeseen sävyyn kehotti kirkkoherraa tekemään mitä tämä parhaaksi katsoi.¹²⁶

Taivassalon korjauksen voi kuitenkin katsoa menneen Muinaistieteellisen toimikunnankin näkökulmasta hyvin. Maalaukset restauroitiin lähes kokonaan, sisustuksen vanhoja osia säästettiin ja uusiakin sopeutettiin kokonaisuuteen. Taloudellisessa mielessä Toimikunta koki tappion, mutta todennäköisesti se oli tämän jälkeen huomattavasti varovaisempi suhtautumisessaan kirkkoherralta ja seurakunnalta saatuihin ehdotuksiin ja lupauksiin, varsinkin jos asiaa ei oltu merkitty pöytäkirjaan.

Huittinen II

Huittisten kirkon korjaussuunnitelma tuli Toimikunnan tietoon jo ennen kuin seurakunta oli tehnyt lopullisen päätöksen suunnitelman toteuttamisesta. Emil Nervander oli saanut Josef Stenbäckiltä tietää tämän olevan mukana sekä Tuuloksen, Nousiaisten että Huittisten kirkon korjaussuunnitelmissa. Kaikki oli tarkoitus toteuttaa kesällä 1896. Nervander ilmoitti asiasta Toimikunnalle huhtikuussa 1895. Virallista tietä asia tuli Toimikunnan tietoon, kun Ylihallitus pyysi siltä lausuntoa kirkon korjaussuunnitelmasta. Ylihallitus ilmoitti asian olevan kiireellinen ja toivoi Toimikunnan siksi toimivan mahdollisimman nopeasti.¹²⁷

Kiireellisyyden vuoksi asiaa ei käsitelty varsinaisessa kokouksessa. V.t. valtionarkeologi Hjalmar Appelgren ja Axel Olof Freudenthal ehdottivat, että Nervander antaisi lausunnon Stenbäckin suunnitelmasta. He laittoivat asiakirjat kiertämään ja Toimikunnan jäsenten tuli samalla merkitä mielipiteensä oheiseen paperiin. Ernst Gustaf Palmén totesi tuntevansa kirkon henkilökohtaisesti ja ehdotti piirustusten hyväksymistä. Hän kuitenkin totesi, ettei vastustaisi, jos katsottaisiin aiheelliseksi tehdä huomautus niitä vastaan. Nervanderilta päätettiin pyytää lausunto asiasta.¹²⁸

Tapansa mukaan Nervander käsitteli lausunnoissaan toukokuussa 1896 sekä yleisiä Suomen keskiaikaisten kirkkojen restauroinnin periaatteita että käsillä olevaa suunnitelmaa. Yksinkertaisten suomalaisten kivikirkkojen korjaaminen oli vaikea tehtävä. Taas kerran Nervander toivoi arkkitehtien heräävän käyttämään restauroinneissa kotimaisia muotoaiheita, joita Yhdistyksen taidehistoriallisten retkien tuloksena oli runsaasti koossa.¹²⁹

Nervander kiinnitti huomiota siihen uutteruuteen, jolla arkkitehti oli keskittynyt Huittisten kirkon koristeluun ja lämpimämmän vaikutelman aikaansaamiseen. Nervanderin mukaan olisi kuitenkin parempi, jos suunnitelman annettaisiin kypsyä. Suunnitelma oli tehty nopeasti ja koristekuviot muistuttivat joiltakin osin vain etäisesti kotimaisia aiheita. Ne olivat enimmäkseen ”triviaaleja, naturalistisia koristeita, jotka päättyivät ulkomailta haetuihin aiheisiin”. Koristelu oli pikkusievää ja sopisi paremmin maalliseen rakennukseen.

Maalauskoristelun lisäksi Nervander epäili, oliko ”kuorin arkkitehtoniseen kokonaisuuteen luvatta tunkeutuva” neljän hengen papinpenkki tarpeellinen. Holvien lakeen suunniteltuja ilmanvaihtoaukkoja hän piti käsittämättöminä ja oli varma, että Ylihallitus tulisi puuttumaan erityisesti ovien muotoiluun. Nervanderin lausuntoa voi kuvata kauniisiin kielikuviin kääriytyksi tyrmäykseksi. Hän tosin lopetti lausunnon toteamalla happamasti, ettei kyseinen suunnitelma ollut sen parempi tai huonompi kuin monet jo tehdyt ja tekeillä olevat pitäjänkirkkojen korjaukset. Joka tapauksessa kirkon kaksi katoliselta ajalta olevaa holvia tulisi tutkia mahdollisten löytyvien maalausten varalta.

Toimikunta käsitteli asiaa toukokuun 1896 alussa. Se yhtyi Nervanderin näkemyksiin ja päätti lausunnossaan pyytää Ylihallitusta vaikuttamaan siten, että Nervanderin näkemykset otettaisiin mahdollisimman pitkälle huomioon. Lisäksi oli tiedotettava Huittisten kirkkoherralle, että Nervander tulee toimikunnan puolesta valvomaan restauroinnin tieteellisiä etuja. Aspelin toimitti Toimikunnan lausunnon Ylihallitukselle.¹³⁰

Heinäkuun alussa Toimikunta ilmoitti Huittisten seurakunnalle haluavansa tutkia kirkon seinät ja katon ”taidehistoriallisessa suhteessa” ja pyysi ilmoittamaan milloin rakennustelineet valmistuvat.¹³¹ Syyskuussa Toimikunta käsitteli Nervanderin ehdotusta Huittisten kirkon vanhan osan tutkimiseksi. Työn valvominen päätettiin jättää valtionarkeologille ja Nervanderille. Toimikunta ilmoitti uudestaan seurakunnalle, että se haluaisi tarkastaa seiiniä itäsakarassa sitten kun telineet on pystytetty. Se myös pyysi saada tietää ”millä kannalla kirkon korjaushomma tätä nykyä on”. Tähän kirkkoherra Lindstedt lopulta vastasi ja ilmoitti, että korjaustyöt aloitetaan vasta keväällä 1897, mistä syystä asiasta ei oltu ilmoitettu.¹³²

Toukokuussa 1897 Josef Stenbäck ilmoitti Toimikunnalle, että oli saanut tietää telineiden olevan jo pystyssä ja pyysi jouduttamaan tutkimuksia. Seurakunnalta ei tullut ilmoitusta töiden alkamisesta.¹³³ Jo samassa kuussa Nervander jätti kertomuksen käynnistään ja tutkimuksistaan Huittisten kirkossa. Nervanderin saapuessa kirkkoon telineet oli jo rakennettu ja itäsakaran muuripinnat saattoi hyvin tutkia. Löytyneet maalaukset Nervander arvioi taidehistoriallisesti ja taiteellisesti täysin arvottomiksi, eikä siten ehdottanut niiden restaurointia.¹³⁴ Toimikunnan istunnossa kesäkuussa todettiin, että Nervander oli jättänyt lausuntonsa ja se laitettiin kiertämään.¹³⁵ Senhetkisen suojeluintressin kannalta melko vähäpätöisenkin kohteen korjaamista valvottiin suhteellisen tarkasti.

Messukylä

Toukokuussa 1905 kirkkoherra Magnus Olander otti kirjeitse yhteyttä Aspeliniin tiedustellen mitä Messukylän vanhan kirkon kanssa olisi tehtävä. Olander kysyi, voisiko Yhdistys avustaa kirkon säilyttämisessä. Voisiko se tai Toimikunta ottaa rakennuksen kokonaan haltuunsa? Mitä seurakunnan pitäisi tehdä, jos kirkko jää kokonaan sen vastuulle?¹³⁶

60. Emil Nervanderin vuonna 1897 Muinaistieteelliselle toimikunnalle antamaansa lausuntoon liittänyt piirros Huittisten kirkon erästä keskiaikaisesta maalauksesta. Hahmon jalat, neliskanttinen vartalo ja myssy olivat mustat, kädet ja vartalon ääriverivat punaiset. Nervander totesi lausunnossaan piirustuksensa olevan melko lähellä originaalia.

Aspelin ryhtyi hoitamaan asiaa heti kirjeen saatuaan. Hän pyysi Ylihallitusta tekemään piirustukset ja kustannusarvion kirkon säilyttämisestä muinaismuistona. Asiaa ei tässä vaiheessa käsitelty toimikunnan istunnossa. Samana päivänä Aspelin kirjoitti kirkkoherralle. Hän totesi Hattulan kirkosta saamiinsa kokemuksiin perustuen, etteivät Yhdistys, Toimikunta tai valtio tulisi sitoutumaan vanhan kirkon ylläpitoon. Ne suosivat sellaisia yrityksiä, joissa paikkakuntalaiset itse ovat aktiivisia kuten Isossakyrössä tai Hattulassa. Mikään muu taho kuin seurakunta ei siis voinut hoitaa asiaa.¹³⁷

Samassa kirjeessä Aspelin esitti ajatuksen kirkon käyttämisestä johonkin ”käytännölliseen” tarkoitukseen:

Eikö seurakunta voisi keksiä käytäntöä tuolle arvokkaalle katokselle esim. seurakuntatupana, näyttelymajana tai museona, kirjastona, arkistona, työhuoneena, kouluna, jotta sen säilyttämisestä olisi hyötyä. Siten on Uudenkaupungin vanha kirkko säilynyt rappeutumasta. Pitäisihän tuollainen suuri tupa ansaita jäädä pystyyn. Varoittava esimerkki on Pälkäneen vanha kirkko.

Ajatus kirkon käyttämisestä esim. kouluna ja seurakuntatalona tuli siis Aspelinilta. Tämä oli Aspelinin lempiajatus, sillä hän mm. kannatti Isonkyrön vanhan kirkon muuttamista Pohjanmaan museoksi.¹³⁸ Taustalla oli myös vankka käytännön kokemus ja realismi. Seurakunnille tuli raskaaksi pitää yllä vanhaa kirkkoaan, eikä sitä voitu lain mukaan edellyttääkään. Jonkin hyödyllisen

käytön kautta säilyttäminen ja sen perustelu oli helpompaa. Tässä vaiheessa oli kertynyt jo esimerkkejä vanhojen kirkkojen säilyttämisen problematiikasta.¹³⁹

Toimikunta käsitteli asiaa istunnossaan vasta helmikuussa 1906. Ylihallitus oli lähettänyt Ludvig Mallanderin tekemät piirustukset ja kustannusarvion Toimikunnalle pyytäen sitä lähettämään ne eteenpäin seurakunnalle. Toimikunta ei puuttunut suunnitelmaan, ja Aspelin lähetti ne kirkkoherra Olanderille ilman minkäänlaista arviota suunnitelmasta.¹⁴⁰

Kahden viikon kuluttua Olander kiitti Aspelinia piirustuksista ja kertoi, että työhön pyritään ryhtymään jo samana keväänä, koska paikkakunnalla oli kova työnpuute. Olander oli tarttunut Aspelinin edellisenä keväänä esittämään näkemykseen, että avustusta olisi mahdollista saada, jos paikkakuntalaiset ryhtyvät itse hoitamaan asiaa. Myös Aspelinin ajatus kirkon käyttämisestä ”käytännölliseen” tarkoitukseen oli saanut Olanderin liikkeelle; kirkkoherran mukaan sitä myös Messukylässä ”yleisemmin kannatettiin”. Olander tiedusteli kumppaan Mallanderin suunnitelmista olisi parempia toiveita saada apua ja minkä verran sitä olisi mahdollista saada.¹⁴¹

Toimikunta käsitteli asiaa kokouksessaan huhtikuussa ja päätti kehottaa rakennustoimikuntaa anomaan avustusta senaatilta. Heti kokouksen jälkeen Aspelin lähetti kirjeen Olanderille, jossa selitti asiaa tarkemmin. Toimikunta ei voinut ”edellyttää hallituksen avustusta tuntematta seurakunnan omia uhrauksia asian hyväksi”. Seurakunnan tuli siis itse tehdä avustusanomus, ja Toimikunta oli sitten valmis sitä aikanaan suosittelemaan. Lopuksi Aspelin lausui arvionaan, että enintään saatoi toivoa puolta kustannusarviosta:

Encmpää kuin kustannusten kahtia jakoa seurakunnan ei sopine hallitukselta pyytää, jos menestyksellä sitäkään. Pälkäneellä kerättiin aikanaan listoilla avustusta sellaisiin korjauksiin.¹⁴²

Joulukuussa 1906 senaatti pyysi lausuntoa Messukylän vanhan kirkon korjaamisesta. Lausunnossa arkkitehtiamanuenssi Carl Frankenhaeuser korosti kirkon huonoa kuntoa. Se oli ollut lähes sata vuotta korjaamatta ja oli nyt romahtamaisillaan. Korjaus pitäisi tehdä seuraavan kesän aikana, sillä ei ollut varmaa, miten monta talvea katto enää kestäisi.¹⁴³

Frankenhaeuser totesi rakennusmestari Tiitolan suunnitelman pohjautuvan pitkälle Mallanderin suunnitelmaan, vain jotkin tekniset yksityiskohdat ja kustannusarvio poikkesivat siitä.¹⁴⁴ Frankenhaeuser suhtautui molempiin suunnitelmiin hyvin myönteisesti, mutta epäili kirkon sisäpuolen korjaamista. Ajatus käyttää kirkkoa kulttuurin hyväksi (i kulturens tjänst) oli kaunis, mutta suunnitelma helpommin toteutettavissa paperilla kuin käytännössä. Korjaamalla lattia ja katto, parantamalla ikkunoita ja ja varustamalla tila uuneilla kirkkosalista saatiin kyllä hyvä kokoontumissali, mutta koulukäyttöä Frankenhaeuser piti lähes mahdottomana. Länsipäätyyn lehterin alle suunniteltu koulusali olisi matala, pimeä, kylmä ja kostea, lähempänä kellaria kuin koulusalia tai

kirjastoa. Mitään huomautettavaa antikvaariselta kannalta kirkon sisustamisessa suunnitelman mukaan ei ollut, joten Frankenhaeuser ehdotti asian jätettäväksi seurakunnan vastuulle. Hän oli kuitenkin sitä mieltä, että seurakunnan anoma 3 000 markkaa kirkon ulkopuoliseen korjaukseen oli liikaa ja että 2 000 markkaa riittäisi.

Toimikunta käsitteli asiaa heti Frankenhaeuserin jätettyä lausuntonsa. Vastoin hänen lausuntoaan Toimikunta päätti ehdottaa 3 000 markan myöntämistä seurakunnalle. Perustelut olivat monimutkaiset. Kirkon säilyttäminen oli välttämätöntä, mutta toimikunta ei voinut arvioida oliko kirkon sisäpuolisen korjauksen suunnitelma toteuttamiskelpoinen eikä se siten voinut puoltaa avustuksen myöntämistä siihen. Toimikunta esittikin, että:

[...] kirkon ulkopuolinen korjaus, joka yleiseltäkin kannalta on ehdottomasti välttämätön, kokonaan kustannettaisiin valtion varoilla ja että siis, samalla kun edellämainitut piirustukset ainakin mikäli ne ulkopuolista korjausta koskivat vahvistettaisiin, sanottua korjausta varten tarvittavat varat, vastaten likipitään kustannusarvion loppusumman, 5 820 markan, puolta määrää [...]¹⁴⁵

Tällä sanallisella kieputuksella ensinnäkin otettiin laskelmien pohjaksi Tiitolan suunnitelma ja ohitettiin Ylihallituksen Mallander. Toiseksi otettiin käytännössä avustukseen mukaan kirkon sisäpuolikin, koska se kuului Tiitolan kustannusarvion loppusummaan. Jos olisi tuettu vain kirkon ulkopuolista korjausta, olisi lähtökohdaksi voitu ottaa Mallanderin ensimmäisen suunnitelman laskelma eli 1 800 markkaa tai jopa Tiitolan kustannuslaskelman pelkät kirkon ulkopuoleen kohdistuvat korjaukset, jotka olisivat maksaneet yhteensä 1 157 markkaa. Toimikunta päätti siis tukea seurakuntaa enemmän kuin kustannuslaskelmat antoivat aihetta.

Heti kokouksen jälkeen Aspelin lähetti Toimikunnan anomusta puoltavan lausunnon senaatille. Varsin pitkässä lausunnossaan Aspelin pyöritti summaa ja sai siitä 3 000 markkaa. Lisäksi hän perusteli korjauksen tarpeellisuutta:

[...] kirkon vastainen säilyttäminen on ehdottomasti välttämätön; eihän olisi mitenkään puolustettavissa jos vanhempain aikain muistomerkeistä köyhässä maassamme sellaiset suuriarvoiset muinaismuistot kuin keskiaikaiset kirkkomme hoidon puutteessa pääsisivät raunioitumaan.¹⁴⁶

Senaatin talousosasto hyväksyi helmikuussa seurakunnan anomuksen ja myönsi tarkoitukseen 3 000 markkaa.¹⁴⁷ Maaliskuussa Toimikunnan istunnossa käsiteltiin asiaa ja päätettiin asettaa Frankenhaeuser valvomaan Toimikunnan etuja korjauksessa. Toukokuussa Olander ilmoitti, että työt tullaan aloittamaan 3.6.1907.¹⁴⁸

Rusko

Ruskon tapauksessa kirkkoherra otti yhteyttä Toimikunnan virkamieheen jo ennenkuin kirkonkorjauksesta oli

edes virallisesti keskusteltu seurakunnassa. Kirkkoherra Wihtinen pyysi Turun tuomiokirkon lattian painumia tutkimaan tulleen Toimikunnan intendentti Juhani Rinteen tutkimaan myös Ruskon kirkkoa. Rinne kävi Ruskolla 21.10.1916 ja teki ”pikaisen tarkastuksen”. Hän määräsi arkkitehtiamanuenssi Tavaststjernan tutkimaan löytyisikö seinien tai kattoholvien rappauksen alta maalauksia. Tavaststjerna tutki kirkon 24.–26.10.1916 ja antoi samalla ohjeita siitä ”mitä korjauksia kirkossa oli hänen mielestään tehtävä.”¹⁴⁹

Ruskon asiakirjat ja Ylihallituksen lausuntopyyntö saapuivat Toimikunnalle maaliskuun 1917 alussa.¹⁵⁰ Tätä ennen oli kuitenkin Ruskon tapauksen yhteydessä lähtenyt liikkeelle Toimikunnan sisäinen tapahtumasarja, joka valottaa arkkitehtiamanuenssin tehtäväkenttää ja ongelmia sekä ilmeisesti eri ammattiryhmien valtataistelua.

Marraskuussa 1916 Alarik Tavaststjerna esitti Toimikunnalle ehdotuksen kirkonkorjausten käsittelyjärjestyksen muuttamisesta ja arkkitehtiamanuenssin toimenkuvasta.¹⁵¹ Asia oli lähtenyt liikkeelle siitä, että Ruskon kirkkoherra oli tiedustellut, tekisikö hän korvausta vastaan korjauspiirustukset. Tätä arkkitehtiamanuenssi ei kuitenkaan saanut tehdä. Vastaavan tapaisten tilanteiden ratkaisemiseksi Tavaststjerna pohti eri vaihtoehtoja. Jos suunnitelman voisi tehdä palkkiota vastaan, tulisi ongelmia yksityisenä ja virkamiehenä tehtävien töiden ja korvausten yhdistämisestä esimerkiksi matkakuluissa. Jos korjaussuunnitelmien tekeminen katsottaisiin kuuluvaksi luonnollisena osana arkkitehtiamanuenssin toimeen muodostuisi tehtävä kestävämmän työlääksi. Jos taas Toimikuntaan perustettaisiin pysyvä arkkitehtiamanuenssin johtama piirustuskonttori, aiheuttaisi se konfliktin Ylihallituksen kanssa. Korjausten suunnittelun monopoli myös saattaisi yhdenmukaistaa kirkkoja liikaa.

Ongelman ratkaisuksi Tavaststjerna esitti seuraavaa toimintatapa. Seurakunta ilmoittaisi suoraan Toimikunnalle haluavansa korjata kirkkoa. Tämä tapahtuisi jo ennen kuin piirustukset ja kustannuslaskelma olisi tehty. Toimikunnan virkamies kävisi paikalla katsomassa miten seurakunnan suunnittelemat työt sopisivat kohteen muinaismuistoluonteeseen. Virkamies antaisi Toimikunnalle lausunnon ja Toimikunta puolestaan seurakunnalle neuvoja asiassa. Näitä neuvoja noudattaisi sitten se henkilö, jonka tehtäväksi seurakunta antaisi korjauksen varsinaisen suunnittelun. Tämän jälkeen asia menisi entiseen tapaan tuomiokapitulin kautta senaatin hyväksyttäväksi. Tavaststjernan mukaan näin toimimalla säästytäisiin monilta erehdyksiltä ja turhilta kustannuksilta. Hän ehdotti asian tiedustelemista seurakunnilta tuomiokapitulien kautta kiertokirjeellä.

Joulukuussa asiaa käsiteltiin Toimikunnan istunnossa. Päätöstä varten laitettiin Tavaststjernan kirjallinen kysymys kiertämään ja Rinnettä pyydettiin antamaan asiasta lausuntonsa.¹⁵² Tämä antoi lausuntonsa vuoden lopulla. Siinä todetaan aluksi, että korjaussuunnitelmiensa tekeminen oli alunperin ajateltu kuuluvaksi arkkitehtiamanuenssin toimenkuvaan. Virasta ei kuitenkaan ollut muotoutunut aiotun kaltainen. Sen sijaan että olisi

voinut matkustaa kesäisin tutkimassa, mittaamassa ja kuvaamassa kirkkoja oli arkkitehtiamanuenssi saanut paljon muita vaativia tehtäviä.¹⁵³

Tavaststjernan ehdottama asioiden käsittelyjärjestyksen muutos ei Rinteen mukaan ollut mahdollinen. Seurakunnat olivat vain harvoin kykeneviä edes määrittelemään tarvittavia korjauksia ilman ammattilaisen apua, joka ammattilainen Tavaststjernan ehdotuksen mukaan olisi Toimikunnan virkamies. Jotta näin voitaisiin tehdä olisi Toimikunnan kirkoista vastaavan virkamieskunnan kasvettava. Tärkeämpi syy oli kirkkolain määräämä asioiden käsittelyjärjestys. Rinne arveli suurimman osan kirkkoherrakuntaa noudattavan lain järjestystä vaikka toisin neuvottaisiinkin tekemään. Lisäksi Rinne muistutti, että voimassaoleva asetus ei antanut Toimikunnalle lupaa muuhun kuin vanhojen maalausten, kirjoitusten tai arkkitehtuurikoristeiden dokumentointiin. Lopuksi Rinne arvioi, ettei Tavaststjernan ehdotus antanut aihetta jatkotoimenpiteisiin. Samaan tulokseen tuli myös Toimikunta istunnossaan tammikuussa 1917.¹⁵⁴

Lausunnossaan Ruskon suunnitelmasta huhtikuussa 1917 Tavaststjerna selvitti pitkään mitä Rinne, hän ja kirkkoherra olivat asiassa tehneet. Tavaststjerna halusi estää sen väärinkäsityksen, että nyt käsillä olevat sisustusehdotukset olisivat alunperin hänen tekemiään. Vaikuttaa siltä, että arkkitehtiamanuenssin ja intendentin välillä oli jotakin kitkaa.¹⁵⁵ Tavaststjerna löysi paljon huomautettavaa sekä Launiksen suunnittelemista toimenpiteistä että itse suunnitelman muodollisesta puolesta. Se oli ”erittäin epätäydellisessä ja senkautta epäselvässä asussa, joka ei suinkaan koidu arkkitehti Launikselle suositukseksi.” Piirustuksia puuttui tai ne olivat epätäydellisiä penkkien, saarnatuolien, lehterin rinta-aidan ja sakariston ikkunan osalta. Kirkon käytävän leveys oli esitetty ristiriitaisesti.

Voimakkaimmin Tavaststjerna kuitenkin tuomitsi koristelun. Jo käydessään Ruskolla lokakuussa 1917 Tavaststjerna oli keskustellut asiasta kirkkoherra Wihtisen kanssa:

[...] minä huomautin erityisesti, että nämä uudet koristelutyöt vaativat todellista taiteellista tietoa ja taitoa onnistuakseen siten että se ei tarvelisi kirkon luonnetta, kirkon, joka on ikänsä kautta arvokas rakennusluoma.¹⁵⁶

Launis oli suunnitellut kirkkoon asetettaviksi lasimaalaukset sakariston, kuorin ja kirkkosalin ikkunoihin, mutta niiden piirustukset olivat puutteelliset. Kuori-ikkunan sommittelu näkyi vain sisustan ylimalkaisessa perspektiivikuvassa, joka Tavaststjernan mielestä ”ilmaisee [...] diletantin otetta ylevään aiheeseen.” Kirkkosalin ikkunat saivat vielä kovemman tyrmäyksen:

Ehdotukset kirkon muiden akkunain kolmeksi maalaukseksi tekevät lähinnä kehnon ravintola- tai eteislasi-maalauksen vaikutuksen.¹⁵⁷

Seinämaalaussuunnitelma ei tehnyt parempaa vaikutusta. Koristelu oli ”mielivaltainen yhdistelmä vanhoja

ja uusia motiiveja” eikä maalauskoristelusta ollut ylipääntään kunnollista piirustusta. Lisäksi Tavaststjerna piti Launiksen antamaa värivalikoimaa liian epämääräisenä ja ”värisoinnultaan” epäonnistuneena. Launiksen koristelusuunnitelman Tavaststjerna ehdottaakin hylättäväksi täysin:

[...] herra Launiksen ehdotus on niin epätäydellinen ja muutamissa pääsuhteissaan niin epäkypsä, että sitä ei voida puolustaa hyväksyttäväksi, koska vaara on tarjolla että kirkon kunnianarvoisa muinaisasu tulisi häväistyksi.¹⁵⁸

Koko suunnitelmaa Tavaststjerna ei kuitenkaan ehdottanut hylättäväksi, koska se olisi aiheuttanut tappiota seurakunnalle. Launiksen suunnitelma voitaisiin hyväksyä muutamien ehdoin. Siten vanha saarnatuoli tuli kunnostaa ja penkit muuttaa mukavammiksi, mutta niiden ulkoasu oli säilytettävä. Käytävää ei saisi kaventaa eikä lehterin rinta-aitaa muuttaa. Käytännössä korjaus olisi supistunut hyvin pieniin muutoksiin.

Tavaststjernan lausuntoa käsiteltiin Toimikunnan istunnossa toukokuussa 1917. Samana päivänä annettiin Ylihallitukselle lausunto, jossa valtionarkeologi Appellgren-Kivalo ilmoitti omana lausuntonaan kaikin puolin kannattavansa Tavaststjernan lausuntoa.¹⁵⁹ Kesäkuussa 1918 Kirkollisasiain toimituskunta ilmoitti Toimikunnalle vahvistaneensa Ruskon piirustukset ottaen huomioon niihin tehdyt muutosehdotukset. Asia käsiteltiin elokuun alussa Toimikunnan istunnossa.¹⁶⁰ Kun Ruskon kirkon korjaaminen seuraavan kerran tuli seurakunnan aloitteesta esille 1920-luvulla, ei Toimikunta enää hyväksynyt Launiksen nyt vahvistettua suunnitelmaa.¹⁶¹

Suomen Muinaismuistoyhdistys

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toiminta oli Toimikuntaan nähden yleisluontoisempaa eikä kohdistunut niin suoraan yksittäisiin tapauksiin kuin varsinaisten viranomaisten toimet. Yhdistys toimi vaihtelevassa määrin myös tutkimissani tapauskirkoissa.

Taivassalo

Ensimmäinen Yhdistyksen taidehistoriallinen retki vuonna 1871 vieraili myös Taivassalossa. Retkellä oli johtajana mukana ruotsalainen taiteilija Nils Mandelgren sekä Emil Nervander, Albert Edelfelt, Reinhold Fabritius, Eliel Aspelin, Jonathan Colliander, Wolmar Westling, K. Ahlberg¹⁶² ja Oskar Lilius.¹⁶³

Emil Nervanderin kirjassa *Sommarresor i Finland* on muutaman sivun haltioitunut kuvaus Taivassalon kirkosta ja erityisesti sen maalauksista. Retkikunta työskenteli kirkossa kymmenen päivää. Se ei vain dokumentoinut piirtämällä ja kuvailemalla. Taivassalossa myös hakattiin maalauksia esille, tehtiin runsaasti kalkeerauksia ja otettiin jopa värinäytteitä maalauksista. Erityisesti Ner-

vander mainitsi ryhmän arkkitehdin Wolmar Westlingin, joka keikkui ylhäällä holveissa heikoilla tikapuilla varhaisesta aamusta myöhään iltaan ja kalkeerasi maalauksia.¹⁶⁴ Ensimmäisen retkikunnan tuloksista järjestettiin näyttely Helsingissä Ylioppilastalon juhlasalissa 12.–17.12.1871. Näyttelyssä oli paljon kuvia Taivassalosta ja aivan erityisen runsaasti sen maalauksista.¹⁶⁵

Yhdistyksessä käytiin myös Nervanderin aloittama keskustelu Taivassalon kirkon maalausten restauroinnista. Keväällä 1872 Nervander esitti muutamia retken perusteella syntyneitä kysymyksiä ja ehdotuksia mm. Sauvon, Paraisten, Kumlingen ja Taivassalon kirkkojen maalausten säilyttämisestä ja restauroinnista mahdollisesti julkisin varoin. Kokouksessa asetettiin professori C. G. Estlander ja historioitsija Karl Emil Ferdinand Ignatius pohtimaan ja antamaan lausunto Nervanderin ehdotuksesta.¹⁶⁶

Estlander ja Ignatius esittivät lausuntonsa maaliskuun kokouksessa. Taivassalon kuten muiden mainittujen kirkkojen maalaukset olivat ehdottomasti tärkeitä. Ne antoivat käsityksen millaista kirkonkoristelua ”meidän isämme keskiajan lopulla rakastivat” ja että he osoittivat ”taidevalmiutta”, joka johtui kulttuuriyhteydestä ”Ruotsiin ja ulkomaille”. Restaurointiin ryhtyminen olisi kuitenkin Yhdistyksen varoihin nähden liian suuri ponnistus eikä valtion varojen anominenkaan tähän tarkoitukseen ollut sopivaa. Ainoita keinoja Estlanderin ja Ignatiuksen mukaan olivat kääntyminen tuomiokapitulien puoleen, jotta ne kiertokirjeellä muistuttaisivat seurakuntia asian tärkeydestä. Tulee myös yrittää niin paljon kuin mahdollista levittää tietoa tämäntyyppisten kuvien arvosta ja säilyttämisen tärkeydestä.¹⁶⁷ Tähän lopputulokseen tultiin seuraavassa kokouksessa, jossa asiasta vielä keskusteltiin.¹⁶⁸

Yhdistyksen retkikuntien keräämää aineistoa käytettiin todistettavasti ainakin kerran tutkimissani tapauksissa päätöksenteon tukena Toimikunnassa. Ennenkuin Toimikunta antoi lausunnon senaatille Taivassalon kirkon korjaussuunnitelmasta, varattiin toimikunnan jäsenille aikaa, jotta kaikilla olisi mahdollisuus tutustua Yliopiston Historiallis-etnografisessa museossa olleisiin maalausten kalkeerauksiin. Niitä katsomassa kävi ainakin Estlander, joka kalkeerausten perusteella totesi toimikunnan kokouksessa, että maalaukset olivat aivan liian arvokkaat peitettäväksi ja jopa mieluummin kuin Lohjan maalaukset ansaitsisivat restauroinnin.¹⁶⁹

Huittinen

Neljännellä taidehistoriallisella retkellä vuonna 1887 olivat mukana Emil Nervander johtajina sekä piirtäjinä Agathon Reinholm, Selim Lindqvist ja Karl Gustaf Grahn.¹⁷⁰ Vuoden 1888 alussa Nervander ilmoitti jättäneensä yhdistykselle vuoden 1887 retken ”saaliin” eli 317 kuvaa Tuusulan, Hämeenlinnan ja Kokemäen välisistä seurakunnista, yhteensä 43 paikasta.¹⁷¹ Yhdistyksen kannalta Huittisten kirkko ei kuulunut erityisen kiinnostaviin kirkkoihin. Sen keskiaikainen asu oli voimakkaasti

muutettu, esineistö oli niukkaa eikä seinämaalauksia löytynyt.¹⁷²

Messukylä

Messukylän kirkon autioittamisen yhteydessä Yhdistys toimi eräänlaisena puolivirallisena asiantuntijana. Turun tuomiokapituli tiedusteli rovasti Josef Grönbergin vuonna 1879 tekemän ilmoituksen vuoksi Yhdistyksen mielihoidettua vanhan kirkon sisustuksen purkamisesta. Eliel Aspelin päätettiin lähettää tutkimaan kirkkoa.¹⁷³ Huhtikuussa Aspelin luki Yhdistyksen kokouksessa kertomuksen käynnistään Messukylässä ja tutkimuksistaan kirkossa. Ilmeisesti sama kertomus julkaistiin myöhemmin Yhdistyksen Aikakauskirjassa.¹⁷⁴ Aspelin kuvaa lausunnossaan kirkon ja sen sisustuksen melko ankeaksi. Rakennus itsessään oli historiallisesti tärkeä, mutta ”tavatoman köyhä muinaisjäännöksistä”. Loppupäätelmänä Aspelin totesi:

[...] myönnän kyllä, että matkan päätös tosin näyttää semmoiselta, että yhdistyksen ehkä ei olisi pitänyt sen vuoksi lähettää tutkijaa Messukylään; sillä se, joka kirkossa on huomattavaa, löytyy siellä sittenkin kuin nykyinen sisustus on revitty. Kuitenkin on minusta yhdistyksellä syytä ilohon, joka kerta kun se on ollut tilaisuudessa nauttia tutkimuksen oikeutta saada sananvuoroa [...].¹⁷⁵

Lausunnon perusteella voi todeta, ettei ainakaan Yhdistys voinut ottaa kunniaa vanhan kirkon sisustuksen repimättä jättämisestä. Yhdistys ei asettunut mitenkään vastustamaan sisustuksen purkamista. Messukylän vanhaa kirkkoa kohtaan osoitetun kiinnostuksen ja varsinkin J. R. Aspelinin myöhemmän hyvin nopean toiminnan taustalla voi olla se, että tämä oli syntynyt Messukylässä.¹⁷⁶

Vuonna 1892 Yhdistyksen viides retki vieraili Messukylän vanhassa kirkossa. Käyntiä ei mainita yhdistyksen pöytäkirjoissa. Kirkossa on kuitenkin tehty pohjapiirros ja muutama piirustus esineistöstä.¹⁷⁷ Retkelle osallistuivat Emil Nervanderin lisäksi Eliel Aspelin, Alfred Hackman, Selim Lindqvist, Lars Sonck ja John Stolpe.

Messukylään liittyi esimerkki siitä, miten Yhdistys sai tietoja eri paikkakunnilta. Vuoden 1904 Einar Stjernvall kirjoitti Yhdistykselle huolestuneen kirjeen. Siinä hän totesi ”kulttuurisen kiinnostuksen” olevan Messukylässä niin pientä, että vanha kirkko tulee eräänä päivänä olemaan raunioina.¹⁷⁸ Tässä vaiheessa kirkkoherra Olander oli tosin jo ryhtynyt toimiin vanhan kirkon suojelemiseksi.

Rusko

Turun ja Porin välistä aluetta kartoittanut toinen taidehistoriallinen retkikunta kävi Ruskolla vuonna 1874. Mukana olivat Eliel Aspelin johtajana sekä Karl Fredrik Slotte, Gunnar Berndtson, Ernst Nordström piirtäjinä ja osan aikaa vapaaehtoisena Emil Cedercreutz. Hän oli muka-

61. Arkkienkeli Mikael Messukylän vanhasta kirkosta. John Stolpen lyijykynä- ja vesiväripiirros Suomen Muinaismuistoyhdistyksen viidenneltä retkeltä vuodelta 1892.

na vapaaehtoisena eli omalla kustannuksellaan.¹⁷⁹ Tuloksena oli noin 220 piirustusta ja luonnosta. Piirustuksia Ruskon kirkosta ja esineistöstä oli mukana toisen retken tuloksista järjestetyssä näyttelyssä Helsingissä 30.10.–4.11.1874.¹⁸⁰

62. Pyhä Martti Toursilainen Ruskon kirkosta. Gunnar Berndtsonin lyijykynäpiirros Suomen Muinaismuistoyhdistyksen toiselta retkeltä vuodelta 1874.

4. Lausuntoja tuottavat instituutiot

Tuomiokapitulien merkitys korjauksissa keskittyi tarkastuksissa annettuihin huomautuksiin ja määräyksiin (Huitinen I, Taivassalo, Messukylä) sekä valituksista annettuihin päätöksiin. Erityisesti Huittisissa valitukset ja päätökset olivat ratkaiseva korjauksen liikkeelle saava tekijä. Muutoksia itse suunniteltiin tai piirustuksiin ei tuomiokapitulissa ehdotettu. Se ei kieltänyt toteuttamasta suunnitelmaa tai suositellut vaihtoehtoista toteutustapaa. Tyyllillisistä kysymyksistä ei tapauksissani keskusteltu kertaakaan vaikka asia olisi mennyt esittelijänkin kautta (Messukylä, Rusko). Tuomiokapitulin lausunnot käsitelivät korjauksen tarpeellisuutta seurakunnan kannalta. Korjauksiin suhtauduttiin myönteisesti ja niille haettua rahallista tukea tai takausta puollettiin aina.

Ylihallituksen aktiivisuus korjaussuunnitelmien käsittelyssä vaihteli. Suunnitelma voitiin tarkistaa ja hyväksyä muutoksitta kuten Huittisten II korjaus. Toisaalta siihen voitiin puuttua heti, kuten Taivassalon tapauksessa tai pyytää lisäselvitystä arkkitehdilta kuten ilmeisesti Ruskon tapauksessa tehtiin. Erityisesti Taivassalon yh-

teydessä Ylihallitus kiinnitti huomiota tyylikysymyksiin. Messukylän kirkon korjauksessa Ylihallitus teki Toimikunnan tilauksesta itse suunnitelman ja piirustukset sekä samalla muinaismuistojen suojelutyötä laatimalla kirkosta mittauspiirustukset.

Taivassalon tapaus toi esille suojelun kannalta ongelmallisen piirteen Ylihallituksen toimintatavassa. Sen arkkitehti teki muutokset piirustuksiin käymättä itse kohteessa, jossa taas seurakunnalle suunnitelmat tehnyt arkkitehti aina oli käynyt.¹⁸¹ Taivassalon tapauksessa paljastui, ettei Ylihallituksen arkkitehdilla ollut välttämättä kovin selvää kuvaa kohteesta. Toimikunnan lausunnot taas perustuivat lähes aina paikalla käyneen asiantuntijan lausuntoon. Vain Messukylän tapauksessa Toimikunnan arkkitehtiamanuessi antoi lausuntonsa asiakirjojen ja valokuvien perusteella, minkä hän myös lausunnossaan mainitsi.

Toimikunnan perustaminen muutti Ylihallituksen asemaa suhteessa korjauksiin muinaismuistosuojeluksi laskettavissa kohteissa. Taivassalon tapauksessa kävi ilmi, ettei Ylihallitus ollut enää ainoa asiantuntija korjausten suunnittelussa. Toimikunnan asiantuntijuus meni osittain Ylihallituksen aikaisemmin hallitsemalle alueelle. Ylihallitus tosin saattoi käytännössä ohittaa Toimikunnan melko kielteisenkin lausunnon liittämällä sen vain oman lausuntonsa ohien, mutta vaatimatta sen kummempia muutoksia suunnitellaan, näin tehtiin Huittisten 1890-luvun korjauksen yhteydessä. Toisaalta Toimikunta oli tasavertainen keskustelukumppani Taivassalon tapauksessa, jossa valtionarkeologi ja Ylihallituksen ylijohtaja sopivat yhteisestä toimintatavasta.

Toimikunta sai keskiäikaisten kirkkojen korjauksia koskeneet lausuntopyyntöt joko Ylihallitukselta (Huitinen II, Rusko) tai kirkollisasiain toimituskunnalta (Taivassalo). Messukylän tapauksessa Toimikunta tilasi suunnitelman Ylihallitukselta. Messukylän tapaus kuvaa hyvin autiokirkkojen ongelmallisuutta suojelukohteina. Autioiksi jätettyinä rakennuksina ne katsottiin selvemmin muinaismuistoasetuksen piiriin ja Toimikunnan toimivaltaan kuuluviksi, mutta toisaalta ne olivat edelleen seurakunnan omistuksessa ja vastuulla. Ratkaisuksi autiokirkkojen ongelmaan valtionarkeologi J. R. Aspelin tarjosi mielellään kirkon käyttämistä maallisiin tarkoituksiin eli kirkon muuttamista kokoontumistilaksi tai paikallismuseoksi.

Toimikunnan toiminnassa painottui lausunnonantajan merkitys, sillä tämän lausunto hyväksyttiin Toimikunnan lausunnoksi usein ilman muutoksia. Emil Nervanderin voi sanoa 1880- ja 1890-luvuilla olleen ainoa lausunnonantaja keskiäikaisten kirkkojen osalta. Ominaista Nervanderille oli tuoda jatkuvasti esille korjaamisen yleisiä tavoitteita ja korostaa suomalaisten koristeaiheiden käytön tärkeyttä. Nervanderin kiinnostuksen ja asiantuntemuksen suuntautumisen vuoksi lausuntojen pääpaino oli tuolloin seinämaalauksissa. Aivan vuosisadan lopulla joitakin lausuntoja antoi myös arkkitehti Gustaf Nyström.

Arkkitehtiamanuessin viran myötä painopiste siirtyi

arkkitehtuurin puolelle. Toisaalta arkkitehtiamanuessi joutui virkatehtävissään jatkuvasti ottamaan kantaa koko sisustukseen. Hän etsi seinämaalauksia ja valvoi niiden restaurointia. Nervanderiin nähden Frankenhauserin ja Tavaststjernan lausunnot ovat huomattavasti nuukempia ja tiukemmin kulloisessakin kohteessa pitäytyviä. Kaikista viranomaisista Toimikunta lausunnonantajiansa kautta puuttui eniten tyylikysymyksiin. Tällä en tarkoita niinkään tyyliä tyylikausimerkityksessä, vaan yleisempänä uuden ja vanhan yhteensovittamisen problematiikkana. Miten onnistuttaisiin tekemään korjaus siten, että uusi olisi harmoniassa vanhan kanssa?

Toimikunnan perustaminen selvästi tihensi sitä valvonnan verkkoa jossa seurakunta toimi. Toimikunta pystyi nopeasti vakiinnuttamaan asemansa suojelun asiantuntijana. Toimikunta seurasi heti perustamisestaan lähtien seurakunnan tekemisiä korjausvaiheessa huomattavasti tarkemmin kuin aikaisemmat viranomaiset. Myös henkilökohtaisia kontakteja syntyi korjaustilanteessa enemmän seurakunnan ja Toimikunnan kuin muiden viranomaisten välillä. Kirkkoherran ja valtionarkelogin kirjeenvaihdon lisäksi paikkakunnalla kävi Toimikunnan asiantuntija lausuntoa varten ja myös valvomassa korjausta. Toimikunnan ote kirkonkorjauksista tiukentui 1900-luvun alusta lähtien.

Tämän tutkimuksen yhteydessä huomio on kiinnitetty vain keskiaikaisiin kirkkoihin, mikä saattaa antaa vääristyneen kuvan Toimikunnan toiminnasta. Keskiaikaiset kirkot olivat vain osa Toimikunnan työtä. Se esimerkiksi kiinnitti 1890-luvulta lähtien kasvavassa määrin huomiota puukirkkojen suojelemiseen. Vaikka keskiajan jäänteitä pidettiin erityisen arvokkaina, se ei estänyt Toimikuntaa suhtautumasta vakavasti sellaiseenkin kohteeseen, josta ei ollut odotettavissa suuria löytöjä tai suojeltavana ”runsasta keskiaikaisuutta”. Tästä hyvä esimerkki oli Huittisten kirkon 1890-luvun korjaus.

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen suurimmat ansiot keskiaikaisten kirkkojen osalta olivat asian saattaminen yleisön tietoisuuteen, laaja julkaisutoiminta ja aineiston kerääminen. Tutkijan näkökulmasta ja yli sadan vuoden perspektiivillä Yhdistyksen merkitystä taidehistoriallis-

ten retkien järjestäjänä ja dokumentoijana voi tuskin liiaksi korostaa. Melko nuukkojen taloudellisten resurssien puitteissa Yhdistys onnistui toteuttamaan laajamittaisia hankkeita.

Yhdistyksen toimintaa pohdittaessa tulee muistaa, että yhdistyksessä asiat ovat sen toiminnan luonteen vuoksi huomattavasti enemmän kiinni yksilöistä ja heidän innostuksestaan kuin varsinaisilla viranomaisilla, joiden intressi asiaan on lakisääteisesti pakollinen. Tämä näkyi varsin selvästi Yhdistyksen toiminnassa 1870-luvulla. Emil Nervanderin muutto Turkuun vuonna 1874 vei Yhdistyksen toiminnan huomiota selvästi pois keskiajasta. Hänen paluunsa taas piristi taidehistoriallisten retkien järjestämistä.

Samojen ihmisten toimiminen sekä Yhdistyksessä että Toimikunnassa lähensivät niitä, toisaalta yhteistyö ei ollut ongelmatonta. Yhdistyksellä oli myös linkki Ylihallitukseen siten, että sen edustaja oli mukana suuressa osassa taidehistoriallisia retkiä. Merkitys oli kahdensuuntainen: Ylihallituksen arkkitehti oli tukena yhdistykselle, joka sai tällä tavalla ilmaisen ja ammattitaitoisen dokumentoijan matkalleen. Ylihallituksen arkkitehdille osallistuminen oli puolestaan ammattikoulutusta muinaismuistosuojeluun.

Valitsemani kirkonkorjaustapaukset antama kuva instituutioiden toiminnasta on kattavuudeltaan vaihteleva. Parhaimman käsityksen saa Muinaistieteellisestä toimikunnasta. Siitä on saatavilla runsaasti arkistomateriaalia. Toimikunta tuotti suojelun asiantuntijana eniten siihen liittyviä asiakirjoja. Tuomiokapitulin toimintaa koskeva aineistoa on niukemmin, mutta asiakirjat antavat mielestäni kuitenkin luotettavan kuvan tuomiokapitulien toiminnasta.

Yleisten rakennusten ylihallitus on instituutioista hankalin lähestyttävä. Sen tuottama kirkonkorjauksia koskeva aineisto ei ole kovin runsasta ja esimerkiksi pöytäkirjamerkinnot ovat niukkasanaisia. Tapausten valossa Ylihallituksen toiminta vaikuttaa kaikkein sattumanvaraisimmalta. Ylihallituksen linjan ja siinä mahdollisesti tapahtuvan muutoksen selvittäminen vaatisi useamman tapauksen tarkastelua.

VI RESTAUROINTIEN SUUNNITTELIJAT

1. Yleistä

Vuosien 1870–1920 välisenä aikana tehtyjä korjauksia suunnitteli kaikkiaan kolmisenkymmentä henkilöä. Lähes kaikki olivat arkkitehteja, joukossa oli vain kaksi rakennusmestaria ja yksi kirkkoherra. Kaikkien suunnittelijoiden henkilöllisyyden selvittäminen ja sen, onko korjausta pohdittaessa ollut esillä enemmän kuin yksi mahdollinen nimi, vaatisi kattavan seurakuntien kirkkokouspöytäkirjojen läpikäynnin. Silmiinpistävän runsaasti joukossa on vain yhden tai korkeintaan kaksi kirkonkorjaussuunnitelmaa tehneitä. Vastaavasti on vain muutamia korjauksiin erikoistuneita arkkitehteja.

Kirkonkorjauksia tehneet arkkitehdit voi ammatinharjoittamisen muodon perusteella jakaa kolmeen ryhmään: yleisten rakennusten ylihallituksessa toimineet arkkitehdit, yksityisarkkitehdit ja Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdit. Ryhmät eivät ole selvärajaisia. Sama henkilö saattoi uransa eri vaiheissa harjoittaa ammattiaan useammalla tavalla. Jaon avulla voi kuitenkin tarkastella arkkitehtiammatin monimuotoisuutta ja siinä tapahtuneita muutoksia tutkimaanani aikana.

Käsittelen luvun aluksi arkkitehtien mahdollisuuksia saada rakennussuojeluun liittyvää koulutusta kotimaassa. Seuraavaksi pohdin arkkitehtien asemaa kirkonkorjauksessa. Lopuksi tarkastelen eri ammattityyppejä ja niiden edustajien toimintaa tapauskohteissani.

2. Arkkitehdit ja restaurointi

Restaurointi arkkitehtien koulutuksessa

Kotimaisen koulutuksen osuutta arkkitehtien restaurointikäsitelyissä on vaikea täsmällisesti arvioida. Kirjatuissa Polyteknillisen koulun ja opiston opetusohjelmissa restaurointia tai korjaussuunnittelua ei mainita erikseen. Siten on melko mahdotonta sanoa miten restaurointia käsiteltiin arkkitehtien koulutuksessa 1800-luvun puolella. Koulutus joka tapauksessa perustui voimakkaasti esikuvana käytettyyn Keski- ja Etelä-Euroopan uuteen ja historialliseen aineistoon.¹

Keskeinen henkilö arkkitehtikoulutuksessa oli Gustaf Nyström. Hänen vaikutuksensa oli merkittävä jo pelkästään pitkään jatkuneen opettajauran vuoksi.² Nyström toimi Polyteknillisen koulun ja sitten opiston opettajana vuodesta 1876 lähtien ja arkkitehtuurin pääopettajana vuodesta 1885.³ Hän oli myös Muinaistieteellisen toimikunnan jäsen vuosina 1897–1909.⁴

Polyteknillisessä opistossa alettiin kiinnittää huomiota kotimaiseen vanhaan rakennuskantaan 1800-luvun loppupuolella. Arkkitehtuurioipintojen kannalta keskeinen metodi oli mittauspiirustusten tekeminen. Nyström kuvasi mittauksen alkamista vuonna 1917 *Arkitekten-lehdessä* julkaistussa artikkelissaan.⁵ Ensimmäinen Polyteknillisen opiston mittausretki tehtiin keväällä 1889 Turkuun ja Maariaan.⁶ Kokemusta historiallisten rakennusten mittauksista oli vähän, eivätkä Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retkillä laaditut luonnokset vastanneet arkkitehtiopetuksen vaatimuksia. Mittauksia ei oltu totuttu tekemään, tietämystä puuttui ja Nyströmillekin asia oli uusi. Ensimmäisten retkien tulokset osoittautuivatkin Nyströmin mukaan lähes merkityksettömiksi.⁷

Pian retkiä kuitenkin järjestettiin joka vuosi ja Polyteknillinen ryhtyi keräämään itselleen mittauskokoelmaa opetuksen tarpeisiin.⁸ Vuonna 1894 Nyström matkusti Kööpenhaminaan. Siellä hän tapasi professorit Hans J. Holmin ja Herman Storckin, jotka tutustuttivat Nyströmin tanskalaisiin mittauksiin. He jopa lähettivät Polyteknilliselle asiaa käsitteleviä julkaisuja. Myöhemmin myös professori Martin Nyrop ja arkkitehti Kristoffer Varming neuvoivat asiassa.⁹ Kun Polyteknillinen opisto vuonna 1908 muuttui korkeakouluksi, otettiin pakolliseen opinto-ohjelmaan jonkin vanhan kotimaisen rakennuksen mittaaminen. Mittauspiirustuskokoelmat kertyivät nyt systemaattisesti, ja vuonna 1917 ne käsittivät jo yli 200 lähinnä kirkoista, linnoista, raatihuoneista ja kartanoista tehtyä planssia.¹⁰

Kuvan Nyströmin restaurointikäsitelyksestä saa hänen Turun tuomiokirkon restauroinnista vuonna 1904 antamastaan lausunnosta. Se sisälsi sekä restauroinnin yleisiä periaatteita että esimerkkejä.¹¹ Ensimmäisen tärkeätä Nyströmin mukaan oli, että restauroinnin kohteena oleva rakennus tunnettiin perusteellisesti. Historiallisesti tärkeälle rakennukselle ei saanut tehdä ainuttakaan toimenpidettä, joka ei pohjautunut ja motivoitunut rakennuksesta itsestään. Muutoksia, lisäyksiä tai parannuksia ei saanut tehdä rakennuksen saattamiseksi tyyliyhentäisemmäksi (*stilenliga*) tai jotta rakennuksen ulkonäkö olisi parantunut. Vaarana oli nimittäin, että jokainen muutos tuhoaisi jotakin rakennuksen alkuperäisyydestä tai jotakin muistomerkkinä arvokasta kadotettaisiin. Turun tuomiokirkon tapauksessa Nyströmin mukaan ei voitu ryhtyä mihinkään toimenpiteisiin ennenkuin rakennus oli perusteellisesti tutkittu ja mitattu. Siihenastiset tutkimukset ja mittaukset olivat nimittäin osoittautuneet puutteellisiksi ja epätarkoiksi.

Esimerkkinä Nyström käytti suunnitelmia uusien kontreforien rakentamisesta ja seinä- ja holvipintojen tasoittamisesta. Nyström vastusti kontreforien rakentamista kahdesta syystä. Ensiksi vaikka tukipilareita oli käytetty monissa keskiaikaisissa rakennuksissa, ei se oikeuttanut lisäämään niitä Turun tuomiokirkkoon. Sivukappelivyön rakentamisen yhteydessä aikaisempi tukipilarijärjestelmä oli tullut tarpeettomaksi, eikä kirkon rakenne edelleenkään tarvinnut sitä. Tukipilareita ei siis voinut motivoida rakenteellisesti eikä niitä pitänyt lisätä vain sen vuoksi, että tu-

Kirkonkorjausten suunnittelijat ja paikkakunnat

a = arkkitehti, rm = rakennusmestari, kh = kirkkoherra

Suunnittelija

Ahrenberg, Johan Jakob (Jac.), a
Allenius, Albert, a
Aminoff, Berndt Ivar, a
Armfelt, Carl Magnus Maurizt, a
Asp, Gustaf Edvard, a

Backmansson, Carl Waldemar, a
Blom, Berndt Valdemar, a
Boman, August, a
Cavén, Carl Alfred, a
Ekman, Otto, a

Enkvist, Ludvig, kh
Frankenhaeuser, Carl Konstantin, a
von Heideken, Carl Johan Fredrik, a
Helin, R. H., a
Höijer, Karl Theodor, a

Krook, August, a
Lagerros, Th., a
Launis, Ilmari Adolf, a
Lindgren, Armas Eliel, a
Loenbom, Axel Gustaf, a

Lönnroth, David A., rm
Mallander, Ludvig Bror, a
Meeder, Nikolai, a
Nordberg, August, a
Nyström, Alexander Rogatus, a

Nyström, Sakris Usko, a
Rancken, Finn Helge, a
Schjerfbeck, Svante Magnus, a
Sonck, Lars Eliel, a
Stenbäck, Josef Daniel, a

Stenfors, Alfred Wilhelm., a
Sucksdorff, Victor Joachim, a
Tavaststjerna, Alarik Axel, a
Tiitola, Heikki, rm
Wasastjerna, Georg Axel, a

Paikkakunta

Kemiö, Rauma, Taivassalo, Turun tuomiokirkko, Tyrvää
Pyhtää
Isokyrö, Pyhtää
Turun tuomiokirkko, Tyrvää
Lieto

Isokyrö
Lempäälä
Hauho
Hattula, Renko
Närpiö

Vanaja
(osallistui MT:n virassa lukuisiin kirkkojen korjauksiin)
Huittinen, Kalanti, Maaria, Parainen, Pertteli, Taivassalo
Janakkala
Helsingin pitäjä, Tammela

Parainen
Maaria
Rusko, Sääksmäki
Janakkala
Porvoo

Vehmaa
Messukylä
Sysmä
Lammi
Turun tuomiokirkko

Lammi
Kaarina, Lieto, Mynämäki
Kirkkonummi, Turun tuomiokirkko
Kemiö
Huittinen, Kaarina, Karjaa, Lammi(?), Nousiainen, Pälkäne,
Tuulos

Hollola
Pernaja
(osallistui MT:n virassa lukuisiin kirkkojen korjauksiin)
Messukylä
Vehmaa

kipilarirakenne yhdistettiin keskiaikaiseen rakentamiseen yleensä. Vastaavalla tavalla ruoteita ei saanut hakata pois, koska ne olivat ”meidän maamme” keskiaikaiselle arkkitehtuurille luonteenomainen aihe.

Toiseksi jos tukipilarit rakennettaisiin, menettäisi tuomiokirkko luonteenomaisen ulkonäkönsä, vaikutelman

”vuorenkaltaisesta pysyvyydestä” (bergfast hållbarhet) ja saisi väärän ja sen nykyiselle rakennustavalle vieraan olemuksen. Jos fasadia haluttaisiin koristella lisää, pitäisi koristeaiheet ottaa kirkosta itsestään. Tähän sopisivat kuorifasadin koristetiilet tai eri puolilta kirkkoa löytyvä omintakeinen tiiliarkkitehtuuri.

Holvien, seinien ja pilarien tasoittamista ei Nyströmin mielestä voinut mitenkään hyväksyä. Juuri pintojen epätasaisuudet olivat rakennuksen historiaa, niillä oli ”kerrottavaa”. Epätasaisuuksista ja epäsäännöllisyyksistä saattoi löytää jotakin joka oli ollut olemassa, rakennuksen ”kohtalon ja sen rakentamisen historian.” Nimenomaan tämäntyyppisiin rakennuksen ominaisuuksiin oli restauroinnissa kiinnitettävä huomiota eikä hävitettävä niitä.

Nyströmin restaurointinäkemys vaikuttaa varsin konservoivalta, antikvaariselta. Kotimaista arkkitehtien koulutusta tarkasteltaessa täytyy kuitenkin muistaa, että Nyströmin opetus kosketti vasta nuorempaa arkkitehtipolvea. Tapauskohteiden arkkitehdit jakaantuvat tässä suhteessa selvästi kahteen ryhmään. Vanhempi polvi oli koulutautunut ulkomailla. C. J. von Heideken valmistui vuonna 1853 ja Jac. Ahrenberg 1875 Tukholman taideakatemiasta, Josef Stenbäck oli suorittanut ensin insinööritutkinnon Suomessa vuonna 1877 ja opiskellut sitten vuonna 1880 arkkitehdiksi Stuttgartin Polyteknisessä opistossa. He siis olivat valmistuneet arkkitehdeiksi ulkomailla ennenkuin Gustaf Nyström alkoi opetuksessaan kiinnittää huomiota vanhaan kotimaiseen rakennuskantaan. Nuoremmat arkkitehdit eli Ludvig Mallander (valmistunut 1898), Carl Frankenhaeuser (1902), Alarik Tavaststjerna (1903) ja Ilmari Launis (1905) olivat jo Suomen Polyteknillisestä opistosta valmistuneita Nyströmin oppilaita. Heidän lähtökohtansa suhtautumisessa Suomen historialliseen rakennuskantaan oli aikaisempaan arkkitehtikuntaan nähden aivan toinen. Se perustui kotimaiseen, oman maan arkkitehtuurin huomioivaan opetukseen.

Tästä näkökulmasta Nervanderin 1880- ja 1890-luvuilla yhä uudelleen ja uudelleen lausuma toive arkkitehtien perehtymisestä kotimaiseen aineistoon asettuu uuteen valoon. Suuri osa silloin toimineista arkkitehdeistä oli ulkomailla opiskelleita, joten kotimainen aineisto oli heille todella vierasta. Suomalaiseen aineistoon tutustuminen vaikkapa Ruotsin taideakatemiassa oli mahdotonta. Arkkitehti saattoi olla hyvinkin kiinnostunut restauroinnista, mutta Suomen rakennuskanta ei tullut tutuksi muuten kuin oman aktiivisuuden kautta. Se taas vaati aikaa ja mahdollisuuksia matkustaa tutustumaan eri puolilla maata sijaitseviin kohteisiin.

Arkkitehtien rakennussuojelukoulutuksen kannalta tärkeitä olivat myös Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retket. Niille osallistui paljon polyteknikkoja ja arkkitehteja ja heitä toivottiin mukaan juuri rakennustaiteen dokumentoinnin vuoksi.¹² Retkien 29 osallistujasta kymmenen oli arkkitehtejä, ja heistä lisäksi neljä osallistui kahdelle retkelle.

Ensimmäisen vuonna 1871 järjestetyn retken arkkitehtijäsenä oli Wolmar Westling. Toisella, vuoden 1874 retkellä ei mukana ollut arkkitehtejä ja rakennusten tutkiminen jäikin vähemmälle. Vuonna 1885 retkelle osallistui Gustaf Edvard Asp. 1880-luvun lopulla arkkitehtien määrä lisääntyi. Vuonna 1887 retkelle osallistuvivat Karl Gustaf Grahm ja Selim Lindqvist ja 1892 Selim

Lindqvist, Lars Sonck ja Jarl Stolpe. Vuoden 1896 retki oli arkkitehtipainotteinen, sillä johtajana toimineen Emil Nervanderin lisäksi mukana oli vain arkkitehtejä. He olivat Armas Lindgren, Wiktor Sucksdorff ja Axel Wikström. Vuoden 1899 retkelle osallistuvivat Jarl Eklund ja Carl Frankenhaeuser. Viimeisellä eli vuoden 1902 retkellä olivat mukana Armas Lindgren, Carl Frankenhaeuser ja Jarl Eklund. Viimeinen retki suunnattiin samalle alueelle jossa toinen retkikunta oli jo kiertänyt, mutta nyt keskityttiin nimenomaan rakennustutkimukseen.¹³

Neljälle retkelle osallistui myös yleisten rakennusten ylihallituksen edustaja, mikä oli sekä Ylihallituksen arkkitehdin koulutusta suojelukysymyksiin että valtiovallan tukea retkien järjestämiselle. Ylihallituksen edustajia olivat Wolmar Westling, Jarl Stolpe, Wiktor Sucksdorff ja Jarl Eklund vuonna 1902.

Suurin osa kirkonkorjauksia tehneistä kolmestakymmenestäviidestä arkkitehdistä ei ollut erityisesti keskittynyt kirkonkorjaukseen tai hoitanut esimerkiksi Toimikunnan tehtäviä. Heidän perehtyneisyytensä ja asiantuntemuksensa muinaismuistokysymyksissä oli täysin henkilökohtaisen kiinnostuneisuuden varassa. Mahdollisuuksia oli Keski-Euroopan ja Skandinavian restaurointikeskustelun seuraamiseen. Arkkitehtien suhteet muuhun Eurooppaan, erityisesti Saksaan ja Ruotsiin, ja kollegoihin siellä olivat yleensä vilkkaat. Opintomatkoilla, kongresseissa ja ammattilehtiä seuraamalla pysyi ajan tasalla.¹⁴ Varsinkin Ruotsissa restauroinnista käyty ajoittain kiihkeä keskustelu oli lähellä suomalaisia arkkitehtejä. Konservoinnin linjan vaikutusvaltaisimmaksi puolustajaksi nousseen Sigurd Curmanin vaikutus on nähtävissä esimerkiksi Armas Lindgrenin Turun tuomiokirkkoon tekemissä suunnitelmissa.¹⁵

Kiinnostuneisuus restauroinnista ja vanhasta kotimaaisesta arkkitehtuurista ei mitenkään suoraan merkinnyt erikoistumista kirkonkorjauksiin tai restaurointiin ylipäätään. Se ei ollut taloudellisestikaan mahdollista, sillä kirkkoarkkitehtuuri ei voinut erikoistumisalana elättää kovin monta arkkitehtia. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehtiamanuenssin virka perustettiin vasta vuonna 1904, eikä sekään lopulta tarjonnut mahdollisuuksia omaan suunnitteluun.

Kotimaan vanhaa arkkitehtuuria ja restaurointia harastaneet Armas Lindgren, Lars Sonck ja Herman Gesellius ovat tästä kuvaava esimerkki. Muinaistieteellisen toimikunnan amanuenssinakin toiminut Lindgren suunnitteli vain yhden keskiaikaisen kirkon, Janakkalan, korjauksen vuosina 1900–1901.¹⁶ Samoin Sonckin Kemiön kirkkoon suunnittelema korjaus vuosina 1899–1900 jäi hänen ainoakseen.¹⁷ Voimakkaasti konservoinnin linjan restaurointia puoltavan artikkelin kirjoittanut Gesellius ei puolestaan tehnyt ainoatakaan keskiaikaisen kirkon korjausta.¹⁸

Rakennussuojelusta kiinnostuneiden arkkitehtien voisikin katsoa vaikuttaneen toista kautta. Vanhan rakennuskannan ja erityisesti keskiaikaisen arkkitehtuurin soveltaminen uuteen arkkitehtuuriin asetti esikuville uusia vaatimuksia. Mallia ei voitu ottaa kohteesta, jota oli

muunneltu. Esikuvan tuli olla mahdollisimman aito ja muuttumaton, joten sen säilyttämisestä tuli tärkeä asia.

Arkkitehdin asema korjauksen suunnittelussa

Seurakunta oli korjannut kirkkoaan koko sen olemassaolon ajan, vain suuremmissa töissä tarvittiin ulkopuolista asiantuntijaa, rakennusmestaria tai myöhemmin arkkitehtia. Kirkonkorjauksessa arkkitehdin tehtävä oli suunnitella seurakunnan tilaama korjaus. Tavoite oli pitää rakennus käyttökelpoisena sekä siistiä ja uusia nuhjaantunutta sisätilaa. Usein taustalla oli korkean kirkollisen viranomaisen, piispan tai lääninrovastin huomautus tai suoraanainen vaatimus asian suhteen. Seurakunta ei varsinkaan 1800-luvun puolella odottanut kirkon muinaismuistojen suojelemista tai jonkin muinaismuiston palauttamista.

Ensimmäisen suunnitelman tehneen arkkitehdin osuus korjausprosessissa oli asiakirjojen perusteella usein yllättävänkin pieni. Asiakirjoista ei tosin selviä miten arkkitehti vaikutti käydessään paikan päällä, millaisia neuvoja antoi tai millaisia perusteluja käytti ajaakseen läpi jonkin oman ideansa. Sen jälkeen kun arkkitehti oli käynyt paikalla ja tehnyt piirustukset, ei hänellä tuntunut joissakin tapauksissa olleen enää paljoakaan vaikutusvaltaa asiaan.¹⁹ Toisaalta arkkitehti saattoi olla hyvinkin aktiivinen seurakuntaan päin, mistä Stenbäck ja Launis ovat hyviä esimerkkejä.

Kirkonkorjaus ei todennäköisesti herättänyt suuria ammatillisia intohimoja kuin poikkeustapauksissa. Restaurointi ei ollut arkkitehdille merkittävä monumenttitehtävä. Kirkonkorjaukseen suhtautumiseen vaikutti arkkitehdin edustama ammattityyppi, se oliko hän virkamies, yksityinen vai Toimikunnan rakennussuojelun ammattilainen. Virkamiehelle korjaamisen suunnittelu oli todennäköisesti pienehkö tehtävä muiden joukossa. Toimikunnan arkkitehdin tuli olla suojelusta kiinnostunut jo virkansa puolesta ja olihan hän uravalinnallaan osoittanut suuntautuneensa asiaan. Vain kirkkojen rakentamiseen ja korjaamiseen erikoistuneet yksityisarkkitehdit varmistivat työtehtävien saannin järjestelmällisellä markkinoinnilla. Vasta kun arkkitehtien lukumäärä lisääntyi huomattavasti, ja varsinkin kun rakennusalan lama 1920-luvun alussa vähensi muita työtilaisuuksia, alkoi kilpailu kiristyä myös kirkkojen korjausten kaltaisista tehtävistä.

Eräs arkkitehdin ja kirkkosuunnittelun aspekti oli arkkitehdin uskonnollinen vakaumus. Arkkitehtiklubissa²⁰ keskusteltiin vuonna 1906 arkkitehdin uskosta ja siitä, pitikö kirkkoa suunnittelevan arkkitehdin olla henkilökohtaisesti uskossa.²¹ Tämänäyttävä keskustelu kuvaa mielestäni hyvin muuttunutta kirkon asemaa ja yhteiskunnan sekularisoitumista. Enää ei voitu olettaa kaikkien olevan kristittyjä. Toisaalta sekularisoitumisen myötä uskonvaatimukset tiukentuivat eli tunnustuksellinen

uskonnollisuus saatettiin katsoa uudeksi kirkkosuunnittelijan vaatimukseksi. Tämä liittyy tapauskirkkoihini sikäli, että Ilmari Launis oli selkeästi tunnustuksellinen kristitty. Tätä voitiin käyttää ainakin implisiittisenä markkinointikeinona seurakuntiin päin – kannattaa tilata työ arkkitehdiltä joka ymmärtää asioita myös sisältä käsin.

Kirkkorakennuksiin liittyvää keskustelua herättivät myös kysymys arkkitehdin urakoinnin eettisyydestä,²² arkkitehtien ja rakennusmestarien väliset suhteet²³ ja uusien kattomateriaalien käyttäminen²⁴. Näistä varsinkin kattomateriaalikysymys koski myös restaurointia, sillä ongelmana oli yleensä vanhan kirkon paanukatonta vaihtaminen korjauksen yhteydessä johonkin muuhun. Yleisten rakennusten ylläilytys päättyi vuonna 1913 suosittelemaan paanujen käyttöä vanhoissa kirkkoissa ja kaikissa muissakin historiallisissa rakennuksissa.²⁵ Se joutui kuitenkin käytännössä myöntymään sementtipaanujen käyttöön.²⁶

Arkkitehtien suhtautumisessa restaurointiin täytyy muistaa, että Toimikunta pystyi asemallaan ajamaan arkkitehteja kohti säilyttävämpää suhtautumistapaa. Aikaisemmin arkkitehdin tekemä korjaussuunnitelma oli läpäissyt vain yhden ammatillisen tarkastuksen eli Ylihallituksen. Toimikunnan perustamisen jälkeen arkkitehti ei ollutkaan enää asiantuntija alalla, joka aikaisemmin oli kuulunut normaaleihin tehtäviin. Perustamisensa jälkeen Toimikunta määritteli tai ainakin pyrki määrittelemään korjaussuunnitelmien vaatimukset.

Uutta suhtautumistapaa korjauksiin on mielestäni mielekkäämpää etsiä toimenpiteistä kuin muotokielestä. Keskiaikaisenaan kirkon korjaus ei vielä 1880-luvulle tultaessa todennäköisesti poikennut muusta arkkitehdin suunnittelusta. Suhtautumistavan muutos alkoi tulla esille 1800-luvun kahden viimeisen vuosikymmenen aikana. Tässä muutoksessa tyyli on usein nähty keskeisenä kysymyksenä. Sen kautta muutosta on kuitenkin vaikea tavoittaa. Arkkitehtien käyttämä muotokieli oli vaikutelmaltaan samaa riippumatta siitä, oliko kyseessä uusi rakennus tai lisäys vanhaan. Keski aikaan viittaavia aiheita, myös suomalaisia, voitiin käyttää, mutta niitä voitiin käyttää uudessakin arkkitehtuurissa.²⁷

Uusgotiikan muotokielellä käyttämistä keski aikaisen kirkon korjaamisessa voisi pitää merkinä restauroivasta suhtautumistavasta. Suhtaudun asiaan kuitenkin epäilevästi, sillä tietoisuus-kysymys tuo esille ns. kertaustyyliin liittyvän ongelman: oliko uusgotiikan käyttäminen kirkonkorjauksen tyylinä tietoista. Käyttikö esimerkiksi von Heideken uusgotiikkaa ja varsinkin suippokaariaihetta juuri siksi, että oli tietoinen kirkon keski aikaisuudesta? Jos näin olisi, voisivat keski aikaisten kirkkojen korjaussuunnitelmat poiketa hänen muusta tuotannostaan. Näin ei kuitenkaan ole, vaan von Heidekenin tuotanto näyttää muotokieleltään samalta oli sitten kyseessä uusi kirkko tai jokin muu rakennus. Vain jos uusgotiikkaa olisi käytetty vain ja ainoastaan keski aikaisten kirkkojen korjauksissa, voitaisiin se laskea osoitukseksi restauroivasta suhtautumistavasta.

Mielestäni uusgotiikan vaikutus suhtautumistavan muuttumiseen Suomessa oli välillinen. Uusgotiikka liitettiin laajempaan yleiseurooppalaiseen historia- ja keskiaikatietoisuuteen, joka vaikutti Suomessakin siihen, että keskiaikaisista kirkoista ylipäätään kiinnostuttiin. Ongelmana oli, että Keski-Euroopasta mallia ottanut uusgotiikka sopi yleisellä tasolla kristilliseen kirkkoon Suomessakin, mutta oli käytännössä täysin vieras muotokieli.²⁸ Sillä oli yhteys Suomen rakennusperintöön ainoastaan abstraktilla yleiseurooppalaisella kulttuuritasolla ja se voitiin siten liittää Suomenkin keskiaikaiseen kirkkoon oppisivistyksen avulla.

Tyylilyksymykset olivat valintoja eri tyylien ja muotojen välillä eivätkä ne näytä niinkään vaikuttaneen päätöksiin eri toimenpiteiden välillä. Tästä hyvä esimerkki on Taivassalo, jossa viranomaiset pitivät tyylilyksymystä eniten esillä. Pohdinnan kohteena oli uusien penkkien päätyjen muoto ja niiden sopivuus kirkon muuhun sisustukseen, mutta ei lainkaan kysymys vanhojen penkkien säilyttämisestä. Samoin portaali oli muodonannon ongelma, mutta sen sijaan kysymystä, tarvitaanko ylipäätään eteläoven edessä portaalia, ei asiakirjojen mukaan käsitelty. Vasta tutkimani ajan lopulla yleistyi suojelun perusteluissa vetoaminen alkuperäisemmän tai vanhemman tyylin säilyttämiseen. Tämä tarkoitti käytännössä sitä, että seurakunnan tuli jättää suunniteltuja toimenpiteitä tekemättä, ja tyytyä esimerkiksi olemassaolevaan ikkuna-aukoitukseen ja sisustukseen.

3. Suunnittelijat tapauskohteissa

Yleisten rakennusten ylläpidossa toimineet arkkitehdit

Ylläpito teki kirkkosuunnittelua virkatyönä 1800-luvun jälkipuoliskolla vain vähän.²⁹ Kruunun rakennushankkeiden lisääntyminen ja monipuolistuminen vei yhä suuremman osan Ylläpidon kapasiteetista. Kirkot eivät olleet kruunun rakennuksia mutta kuuluivat julkisina rakennuksina Ylläpidolle tarkastuksen ja valvonnan osalta. Kirkkosuunnitelmien teko siirtyi virkamiesarkkitehtien yksityistöiksi 1800-luvun puolivälissä jo ennen varsinaisen laajemman yksityisarkkitehtikunnan tuloa.

Monet kirkonkorjauksia ja kirkkoja suunnitelleet arkkitehdit olivat siis jossakin Ylläpidon virassa, mutta he suunnittelivat yksityisesti lain sallimissa puitteissa.³⁰ Seurakunta otti yhteyttä lääninarkkitehtiin kirkon tarkastusta ja lausuntoa varten ja seurakunnalle oli vaikeaa pyytää jo paikalla ollut lääninarkkitehti kirkonkorjauksen suunnittelijaksi. Se, että sama henkilö ensin tarkasti kirkon virkamiehenä ja teki sitten suunnitelman yksityisarkkitehtina, oli todennäköisesti seurakunnalle täysin merkityksetöntä. Lääninarkkitehti puolestaan teki yksityisesti ilmeisesti ”niin paljo kuin virkatoimensa

myötenantaa”³¹ jättäen virkatoimiksi vain kruunun rakennuskohteet.

Kirkonkorjaussuunnitelmat tuli hyväksyä Ylläpidon kollegoista. Asiakirjojen perusteella on mahdotonta sanoa aiheuttiko tämä laajaluonnetta. Todennäköisesti ei, sillä esimerkiksi von Heideken oli Turun ja Porin läänin lääninarkkitehtina virkahierarkiassa hänen piirustuksiinsa tarkastanutta Jac. Ahrenbergiä alempana.

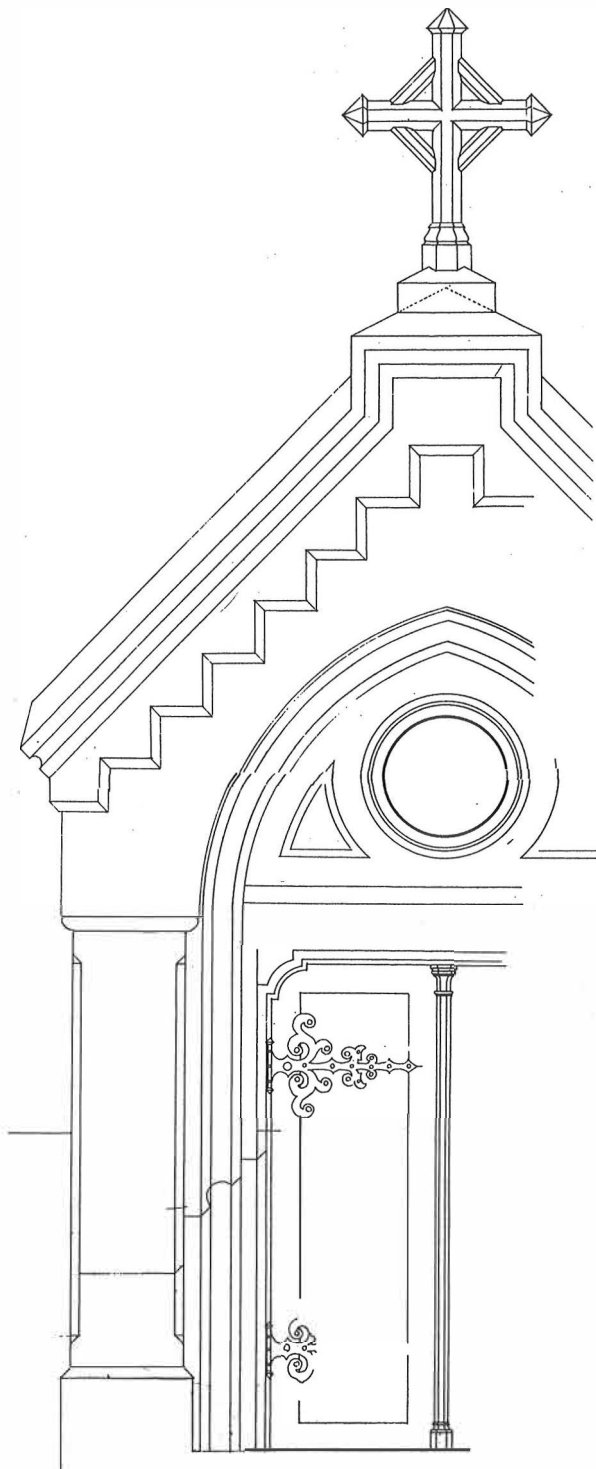
Tapauskohteissani toimineista arkkitehteistä Ylläpidon palveluksessa suunnitteluhetkellä olivat Jac. Ahrenberg ensimmäisenä arkkitehtina, C. J. von Heideken Turun ja Porin läänin lääninarkkitehtina ja Ludvig Mallander Uudenmaan lääninrakennuskonttorin ylimääräisenä lääninarkkitehtina. Von Heideken ja Ahrenberg tekivät kirkonkorjaussuunnitelmia runsaasti: von Heideken Huittisten ja Taivassalon lisäksi Kalantiin, Maariaan, Paraisille ja Perteliin, Ahrenberg Taivassalon lisäksi Kemiöön, Raumalle, Tyrväälle ja Turun tuomiokirkkoon. Mallander ei tietääkseni tehnyt muita keskiaikaisten kirkkojen korjaussuunnitelmia.

Carl Johan von Heideken

C. J. von Heideken (1832–1888) sai Huittisten ja Taivassalon tehtävät lääninarkkitehdin ominaisuudessa, mutta teki molemmat suunnitelmat yksityisesti.³² Huittisten seurakuntaan von Heideken sai kontaktin seurakunnan kuvernöörille osoittaman pyynnön kautta. Hän teki piirustukset koko sisustuksen uusimiseksi suunnitellen paitsi portaalin myös saarnatuolin, lehterin, alttarikehän, alttarilaitteen ja penkit. Kaikki nämä toteutettiin, mutta von Heidekenin suunnittelema sisustuksesta on kirkossa jäljellä enää alttarilaite ja lehterit. Lähes koko muu sisustus lahosi niin pahasti, että se oli pakko uusita.³³

Von Heidekenin Huittisiin tekemä suunnitelma kirkon korjaukseksi on sisustuksen osalta yksinkertainen. Koristeellisimmat osat olivat alttarilaite ja saarnatuoli, joissa on käytetty fialleita, krapukoristeita ja ristikkukia. Penkit ja lehterit olivat hyvinkin niukkamuotoiset, samoin tiiliportaali. Työn tärkein osa keskittyikin kirkon sisätilan perusrakenteisiin eli uuden lattian ja lehtereiden rakentamiseen. Kustannusehdotuksessa mainituista sakariston suippokaarisista ikkunoista ei ole piirustusta.³⁴ Suippokaariaihetta von Heideken käytti sisustuksessa niukasti.

Tehdessään suunnitelman Taivassalon seurakunnalle noudatti von Heideken seurakunnan toivomusta sekä piispan ja rovastin määräystä sisustuksen uusimisesta.³⁵ Von Heidekenin suunnitelma käsittikin kaikki sisustuksen osat, nimittäin penkit, lehterit, saarnatuolin, alttarikehän, alttarikoristelun ja ovet. Lisäksi ikkunoita suurennettiin, ne muotoiltiin suippokaarisiksi ja siirrettiin sijaitsemaan symmetrisesti. Sakariston ja asehuoneen ikkunat von Heideken suunnitteli pyörökaarisiksi, asehuoneessa ikkuna-aukkoja ei aikaisemmin ollut. Von Heidekenin ehdottamaa kolmatta pohjoisseinän ikkunaa ei toteutettu. Hän teki myös portaalisuunnitelman.

63. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, portaali, 1886.

Alttarille von Heideken ehdotti suurikokoista kopioita Bertel Thorvaldsenin Kristus-veistoksesta. Se oli von Heidekenin itsensä mielestä seurakunnan ehdottamaa ristiä puhuttelevampi. Voi ajatella tavoitteena olleen vaikutelma Kristuksesta, joka astuu kuori-ikkunan valosta sisälle kirkon hämärään. Von Heidekenin seurakunnan pyynnöstä piirtämä risti oli varsin koristeellinen.³⁶

Saarnatuoli on von Heidekenin suunnitelmassa melko yksinkertainen ja koristelultaan niukempi kuin Huittisten saarnatuoli. Korin rintamusta koristi suippokaari-

aihe ja kaikukatto oli, kuten Huittisilla jaoteltu fiaaleilla huippunaan ristikukka. Uudella paikallaan kuorista laskien ensimmäisen pohjoisen pilarin vieressä saarnatuoli tuli hyvin lähelle triumfikrusifiksia mutta oli kauempana lehteristä. Myös lehterien rinta-aidassa ja alttarikehässä toistui suippokaari-aihe.³⁷

Penkkien perusrakenne oli lähes identtinen Huittisten penkkien kanssa, mutta päätypeili oli pyöreämuotoinen ja päättyi kolmilehteen. Penkkien suhteen Ylihallituksen ja Toimikunnan arvio von Heidekenin käyttämästä uudesta tyylistä (modern stil) on ymmärrettävä. Penkkien päädyt tehtiin lopulta Ahrenbergin suunnitelman mukaan, ei niinkään vähemmän koristeellisiksi, mutta suoralinjaisemmiksi.

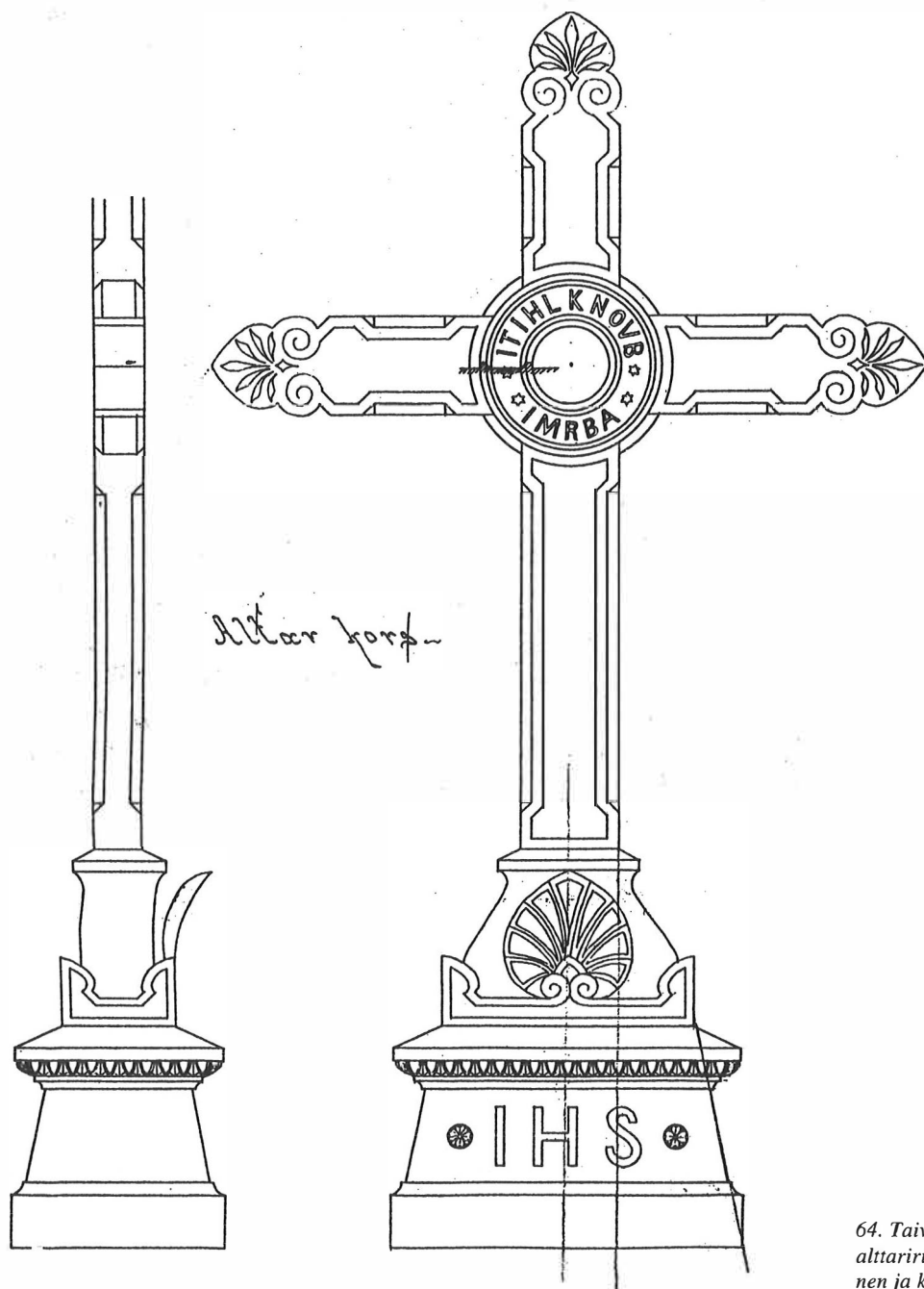
Suunnitelmassa kiinnittää huomiota ovi- ja ikkunaukkojen muuttaminen suippokaarisiksi. Ainoastaan sakariston ikkunoista von Heideken suunnitteli pyörökaarisia. Tällä aukotuksen muokkaamisella pyrittiin ilmeisesti sekä yhtenäistämään tilaa toistuvalla muoto-aiheella että viittaamaan keskiaikaan. Suippokaarinen ikkunan katsottiin sopivan keskiaikaisen kirkkoon riippumatta siitä olivatko sen ikkunat olleet alunperin suippokaariset tai eivät. Ikkunoiden laajennuksella joka tapauksessa muutettiin aikaisempia ikkunamuotoja.

Von Heidekenilla ei näytä olleen lainkaan pyrkimystä säilyttää vanhaa sisustusta. Hän piirsi vanhan tilalle uutta tai poisti tarpeettomaksi katsomansa. Jos Ahrenbergin viittauksen ”asianomaisen lausuntoon” voi tulkita von Heidekenin sanomaksi, ei hän arvostanut puista sisustusta lainkaan, sillä ”suurin osa oli uudemmalta ajalta ja merkityksetöntä”.³⁸ Seurakunnan toiveisiin von Heidekenin suhtautui hyvin joustavasti ja monet asiat olivat ”luonnollisesti seurakunnan vapaasti päätettävissä”.³⁹ Joko von Heideken ei tuntenut suurta innostusta kirkon korjaamiseen tai hän katsoi velvollisuudekseen toimia tilaajan toiveiden mukaan. Ainoastaan käytäväjärjestelystä von Heideken piti kiinni. Laajojen penkkikorttelien jakamista käytävällä hän puolusti käyttömukavuudella.

Johan Jacob (Jac.) Ahrenberg

Ylihallituksen ensimmäinen arkkitehti Jac. Ahrenberg (1847–1914) teki korjaukset Taivassalon kirkon piirustuksiin ensimmäisen kerran 1887. Tällöin hän teki kokonaan uudet suunnitelmat läntistä ovea ja portaalia sekä alttariristiä varten sekä joitakin muutoksia, kuten sakariston ikkunoiden muuttamisen suippokaarisiksi. Muutoksien perusteena oli pitäytyminen kirkon alkuperäisessä tyyliässä.⁴⁰ Vuoden kuluttua Ahrenberg sai kuitenkin tehtäväkseen tarkistaa Taivassalon kirkon piirustukset uudelleen. Määräys tuli Ylihallituksen ylijohtajalta Sebastian Gripenbergiltä, joka oli neuvotellut asiasta valtioneuvosto J. R. Aspelinin kanssa.

Helmikuussa 1889 Ylihallitukselle antamansa laajan lausuntonsa aluksi Ahrenberg selitti miksei hän jo ensimmäisellä kerralla ollut esittänyt säilyttävämpää linjaa kirkolle, joka oli ”eräs maamme vanhimmista”:

64. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, alttariristi, 1886. Ristin värit olivat valkoinen ja kulta.

Jos Turun lääninrakennuskonttorin esimies [von Heideken] olisi antanut pienimmänkin vihjeen kirkon merkittävästä iästä ja sen taidehistoriallisesta merkityksestä, tai jos piirustukset olisivat viitanneet kirkossa oleviin maalauksiin ja iäkkääseen saarnatuoliin, niin olisin jo ensimmäisiä piirustuksia käsitellessäni ottanut asiaankuuluvasti huomioon sen mitä voitaisiin jo olemassaolevasta säilyttää. Mutta kuten sanottua, ei minulla ollut tästä aavistustakaan ja kysytyäni asiaa suullisesti asianomaiselta sain vastaukseksi 'että suurin osa oli uudemmalta ajalta ja merkityksetöntä'.⁴¹

Omien sanojensa mukaan Ahrenberg ei siis tiennyt Taivassalon kirkon maalauksista tai siellä olevasta esineistöstä. Keskusteltuaan asiasta Nervanderin kanssa ja

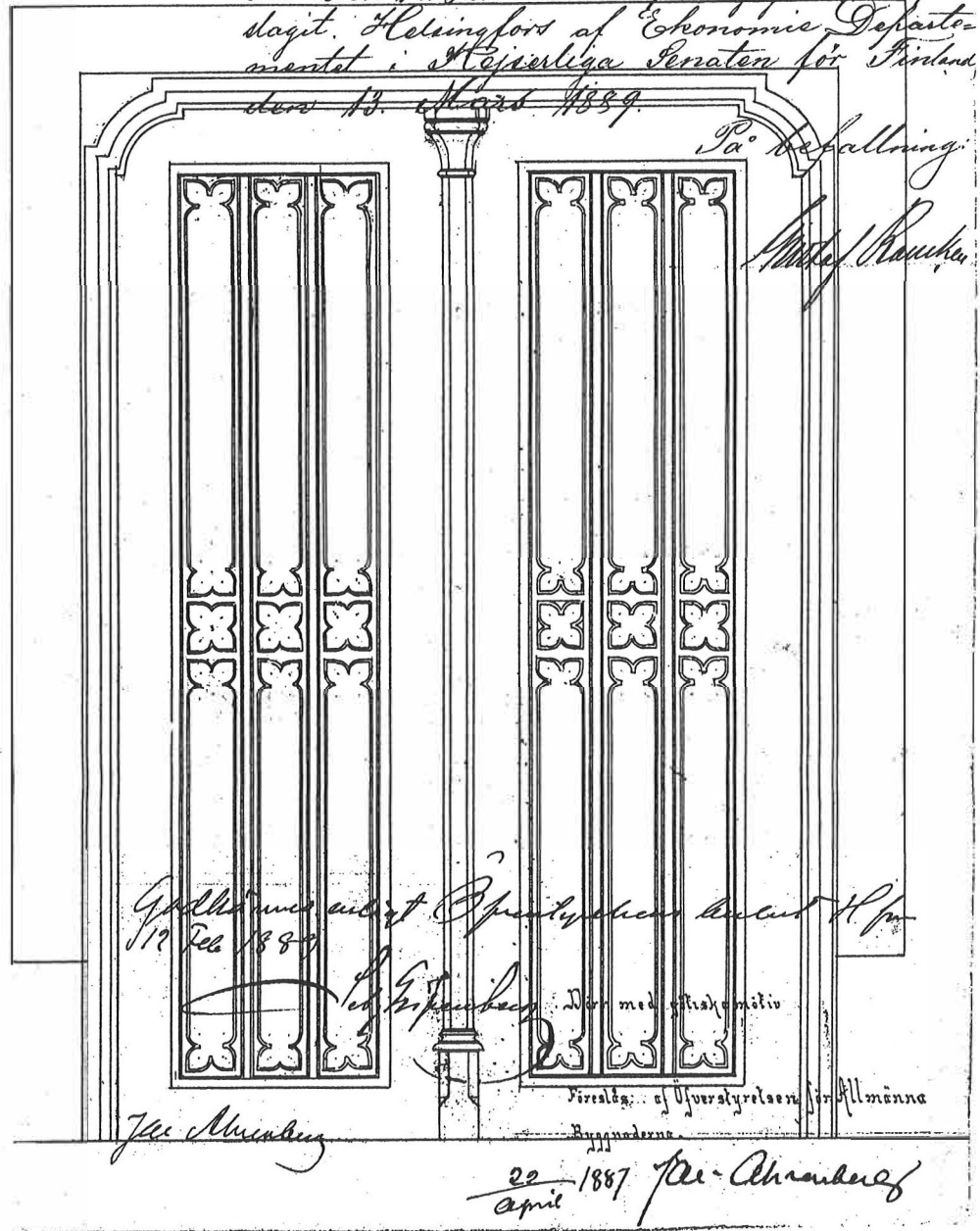
varsinkin käytyään itse paikalla oli Ahrenberg kuitenkin selvästi hyvin innostunut. Lausunnossaan hän käsiteli pitkään mm. lehtereitä, piispanpenkkiä, saarnatuolia, alttariristiä ja penkkejä.

Ahrenbergin mukaan lehterit piti rakentaa siten, että maalauksia suojausi lehtereillä käyville ihmisiltä 6–8 tuuman päässä muurista oleva aita. Aita oli rakennettava kehykseen asetetuista irroitettavista levyistä, jotta maalauksia oli mahdollista tarkastella. Vanhat rinta-aidat tuli säilyttää mahdollisimman pitkälle. Uudesta oli tehtävä yksinkertainen ja siihen asetettaisiin osa niistä vaakunakilvistä, jotka oli siirrettävä saarnatuolin paikan vaihtumisen vuoksi.

Lehterin rinta-aidassa olevasta veistokoristelusta ja ruusukkeesta, jonka paikkaa myös Nervander pohti omissa lausunnossaan, oli Ahrenbergilla oma teoriansa.

Godkänd med iakttagande af hvad
Öfverstyrelsen för allmänna byggnaderna
den den 12. Februari 1889. tillstyrkt och före-
slagit. Helsingfors af Ekonomis Departem-
entet i Kungliga Senatens för Finland
den 13. Mars 1889.

På befallning
W. Rouha

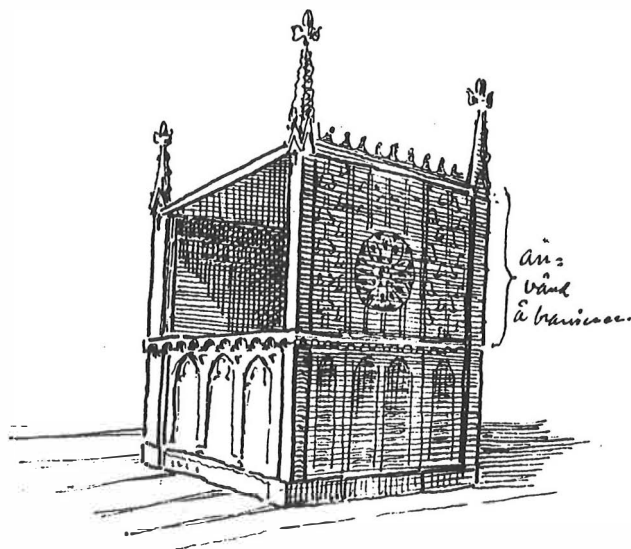
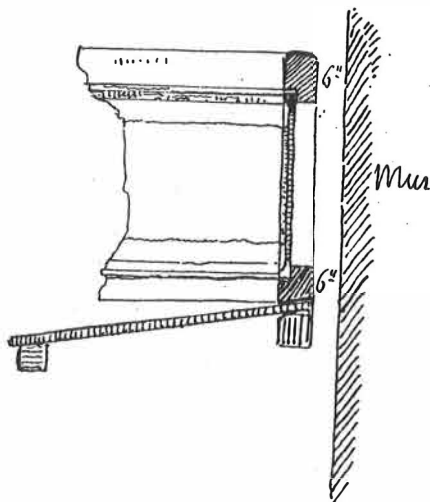

65. Taivassalon kirkko,
"Dörr med gotiska motiv."
Jac. Ahrenberg, kirkkosalin
länsiovi, 1887. Samaa muo-
toaihetta noudattavalla
mutta kapeammalla ovella
korvattiin vanha kuorin ja
sakariston välinen ovi.

Niiden alkuperäinen paikka oli piispanpenkin yläosa ja ne oli vasta myöhemmin asetettu lehterin rinta-aitaan. Ahrenberg oli jopa löytänyt yhden penkin kulmakappaleen kirkossa säilytettävien veistosten kappaleiden joukosta. Penkki oli ilmeisesti estänyt näkyvyyttä kuoriin ja sitä oli madallettu ja käytetty koristeelliset osat lehterin koristeluun. Pohdittuaan asiaa vuolaasti päätyi Ahrenberg esittämään, että kysymyksessä ei ollutkaan piispanpenkki vaan rippituoli. Ruusuke oli nimittäin ristikko, jonka läpi ripittäytyvä ja ripittäjä puhuivat. Ruusuke oli joka tapauksessa "eräs parhaista goottilaisista puutöistä joita allekirjoittanut on nähnyt Suomessa". Penkki ja nyt irrallaan olevat veistetyt osat pitäisikin koota uudelleen ja siirtää kokonaisuus museoon tai ainakin Turun tuomiokirkon kokoelmiin.⁴²

Saarnatuoli voitiin joko jättää paikalleen tai siirtää uuteen paikkaan. Itse saarnatuoli oli kuitenkin säilytettävä. Kun se suoristettaisiin ja hieman korjattaisiin tulisi siitä "epäilemättä kauniimpi kuin mistä tahansa uudesta saarnatuolista". Kaikukatoksen koristeet Ahrenberg ehdotti säilytettäväksi, mutta niitä voitaisiin siirtää hieman sisemmälle, samaan linjaan katoksen friisiosan kanssa. Vain muutamaa myöhemmin lisättyä kolonnia pitäisi hieman tukevoittaa. Saarnatuolin maalaaminen pitäisi tehdä Nervanderin ohjeiden mukaan. Tässä yhteydessä Ahrenbergin viittasi triumfikaareen; jos saarnatuolin paikkaa tullaan muuttamaan, tulee äärimmäisen keho (högst usel) triumfikaari poistaa kokonaan.⁴³

Ahrenberg totesi Nervanderin olevan oikeassa lausunnossaan alttaririvistä. Hän ei kokenut tuntevansa tarpeek-

66. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin yleisten rakennusten ylihallitukselle 12.2.1889 antamaansa lausuntoon piirtämä ehdotus lehterin rakenteesta ja hahmotelma rippituolin alkuperäisestä asusta.

si suomalaista keskiaikaista taidetta ja liitti siksi piirustuksiin useita ristivaihtoehtoja, joista Muinaistieteellinen toimikunta voisi valita sopivimman.⁴⁴ Ahrenberg ehdotti vielä, että ”eräs kirkossa oleva ristiinnaulitun Kristuksen torso” voitaisiin täydentää kipsillä (restaureras i gips) tai jollakin sommitelmalla ja liittää alttariristiin.⁴⁵

Penkit tuottivat lopulta kaikkein eniten päänvaivaa. Von Heidekenin ehdottama uusi sijoittelu olisi nykyistä käytännöllisempi ja antaisi tilaa useammille kävijöille. Toisaalta ne olivat pahasti ristiriidassa muun sisustuksen kanssa, joka oli peräisin yhdeltä aikakaudelta. Jos taas penkit rakennettaisiin von Heidekenin suunnitteleman rakenteen mukaiseksi, mutta koristeltaisiin (utsiras)

saarnatuolin ja lehterien tapaan, tulisi penkeistä kalliita eikä niiden rakenne ja koristelu muodostaisi tyyllillisesti oikeaa kokonaisuutta (fullt stilriktiga). Ahrenberg piirsi kolme ehdotusta uusiksi penkinpäädyiksi ja jätti asian Ylihallituksen ratkaistavaksi.⁴⁶ Vaihtoehtoista Ylihallitus valitsi suunnitelman numero I, mutta seurakunta toteutti vaihtoehdon I ja II yhdistelmän.

Lopuksi Ahrenberg totesi, että hänen aikaisempi portaalisuunnitelmansa oli aivan liian runsamuotoinen. Uusi versio oli paremmin sopusoinnussa vanhan kirkon kanssa. Uudessa portaalissa hän oli käyttänyt ”aiheita useista maan lounaisten osien kirkoista”⁴⁷ ja aiheet on merkitty piirustukseen. Nervander oli siis saanut rakkaan ajatuksensa läpi.

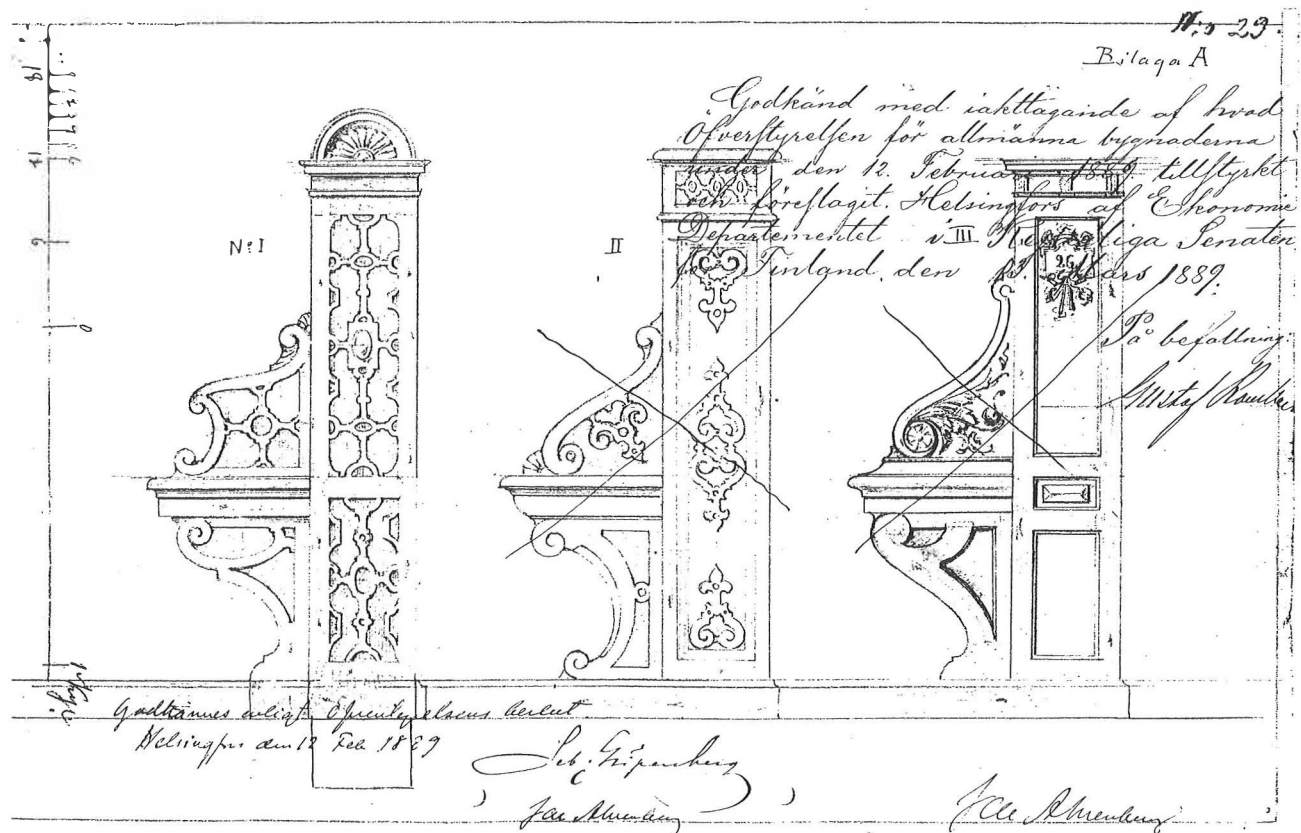
Ensimmäisessä suunnitelmassa mainittua penkkien päätyjen muodostaminen paneeliksi ei ole enää toisessa ehdotuksessa.⁴⁸ Ahrenberg ehdotti saarnatuolin ja lehterien rinta-aitojen säilyttämistä toisin kuin von Heideken. Kertaakaan kukaan osapuolista ei ehdottanut vanhojen penkkien tai niiden päätypeilien säilyttämistä paikoillaan.

Ludvig Mallander

Ylihallituksen ylimääräinen arkkitehti Ludvig Mallander (1876–) sai Messukylän vanhan kirkon korjauksen suunniteltavakseen Ylihallituksen päätöksellä toukokuussa 1905. Seuraavan vuoden helmikuussa hän luovutti tekemänsä kustannusarvion, työselityksen ja piirustukset Ylihallitukselle.⁴⁹ Mallander on tutkimukseni ainoa Ylihallituksen virkamiesarkkitehti, joka teki suunnitelman virkatyönä.

Hänen varsinainen tehtävänantonsa oli paikan päällä mitata kirkko sekä tehdä piirustukset ja kustannusarvio kirkon säilyttämiseksi muinaismuistona. Mallander teki piirustukset kirkon pohjakaavasta, jokaisesta fasadista ja leikkauksen länteen päin. Kustannusarvio osoittaa, että Mallander keskittyi suunnitelmassa 1 kiireellisiin, kirkon raunioitumista estäviin toimenpiteisiin. Niitä olivat vesikaton ja paanutettujen päätyjen korjaaminen, murtuneen kaakkoisnurkan korjaaminen ja muurien tukeminen ankuriraudoilla. Suunnitelma ei sisältänyt lainkaan kirkon sisäpuolista korjaamista.⁵⁰

Suunnitelman 2 tekeminen oli Mallanderille Ylihallituksen toimeksiannon kannalta ylimääräistä työtä eikä hän ryhtynyt sen vuoksi lisäpiirustusten laadintaan. Suunnitelma 2 perustuikin täysin kustannuslaskelmaan. Sen mukaan kirkko olisi mahdollisimman niukoilla toimenpiteillä muutettu kokoontumistilaksi ja koulusaliksi. Suurin osa toimenpiteistä ja kustannuksista muodostui kirkon muuttamisesta lämmitettäväksi ja lämpimän pitäväksi. Tavaststjernan mainitsemaa kouluhuonetta länsilehterin alla ei ole kuvattu piirustuksella, ei myöskään muita sisätilan muutoksia. Mallander ei myöskään työselityksessä eritellyt tilan käyttöä, vaan mainitsi yleisesti, että huoneistoa (lokal) voidaan käyttää kirjastona, kunnantupana tai kiertokoulun tilana. Johonkin sopivaan osaan kirkkoa voitaisiin järjestää pyhäinkuvat näytteille pienen historiallisen paikallismuseon aluksi.

67. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin penkkiehdotukset, 1889. Vaihtoehdot II ja III on vedetty yli yleisten rakennusten ylläpitämisessä. Seurakunta kuitenkin toteutti vaihtoehdon I muodon ja vaihtoehdon II koristeiden yhdistelmän. Lyijykynäpiirustus.

Yksityisarkkitehdit

1800-luvun jälkipuoliskolla tapahtui arkkitehtikunnassa muutoksia, sillä sekä arkkitehtien määrä että samalla yksityisarkkitehteina ammattiaan harjoittavien määrä kasvoi. Kehitykseen olivat syynä yhteiskunnalliset muutokset, rakentamisen lisääntyminen ja sitä kautta lisääntyneet työtilaisuudet. Rakentaminen monipuolistui, suunniteltaviksi tuli yhä uusia rakennustyyppisiä rautatieasemista lääninmielisairaaloihin ja tavarataloihin. Erilaiset tehtävät vaativat erikoistunutta osaamista ja mahdollistivat keskittymisen tiettyihin tehtäviin.⁵¹

Josef Stenbäck

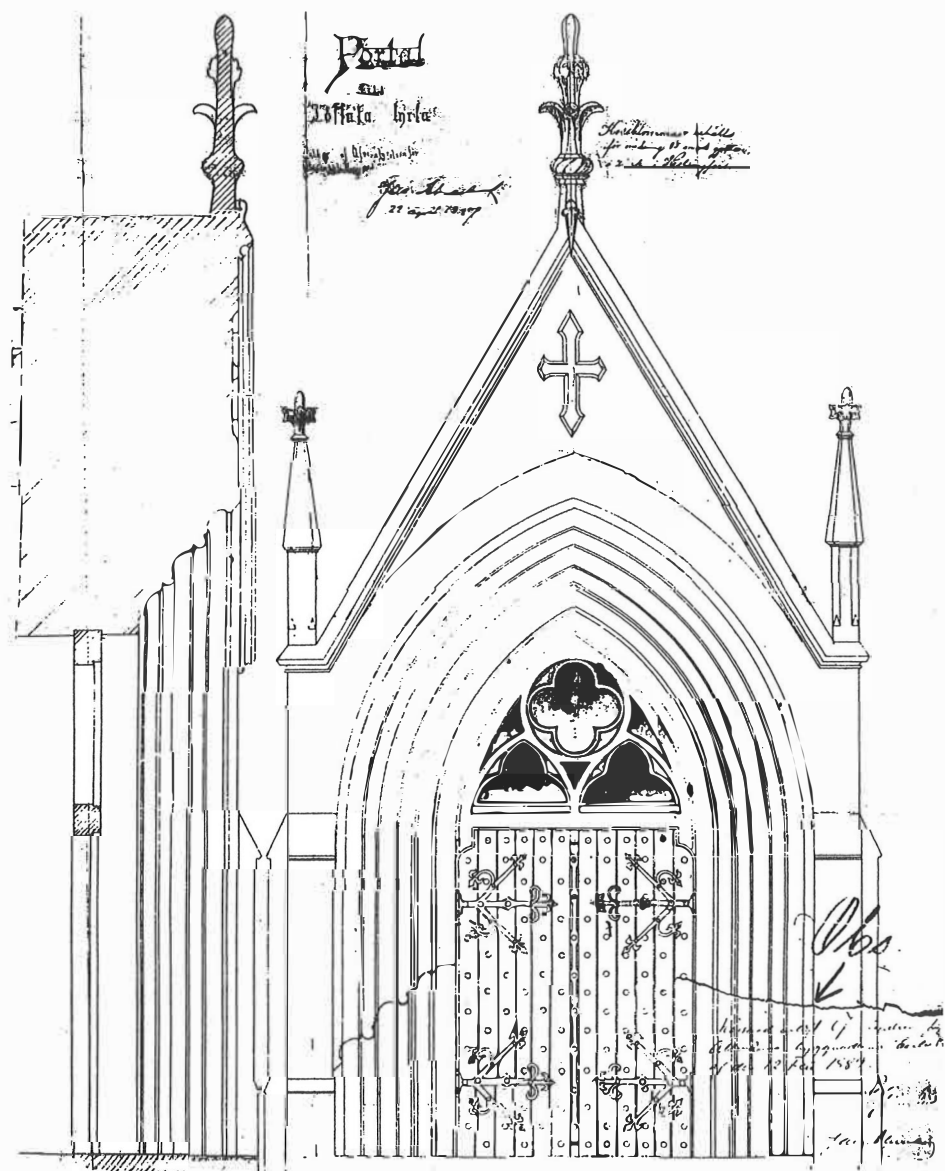
Josef Stenbäck (1854–1929) oli tapauskohteiden arkkitehteista selvimmän yksityisarkkitehti. Hän erikoistui kirkkoihin jo 1880-luvulla ja keskittyi sekä uusien kirkkojen että kirkonkorjausten suunnitteluun. Huittisten lisäksi Stenbäck suunnitteli korjaukset Kaarinan, Karjaan, Lammin, Nousiaisten ja Tuuloksen kirkkoihin sekä Pälkäneen rauniokirkkoon.

Stenbäck tarjosi seurakunnille kokonaispalvelua, sillä hänen toimistonsa välitti kirkkoissa tarvittavaa esineistöä kirkonkelloista alttaritauluihin ja lämmityslaitoksiin. Stenbäck myös urakoi omia kohteitaan.⁵² Hänen toimintatapoihinsa kuului tehokas seurakunnille suunnattu markki-

nointi. Vuonna 1908 hän mm. julkaisi vihkosen, joka koostui kolmesta erillisestä artikkelista: *Kirkkojen rakentamista koskevia asetuksia*, *Kirkon piirustukset* ja *Kirkonkellot*.⁵³ Vihkonen oli kuvitettu valokuvilla ja piirroksilla hänen kirkkosuunnitelmistaan ja jo rakennetuista kirkkoista.

Ensimmäinen artikkeli sisälsi kokoelman otteita kirkkojen rakentamista koskevista asetuksista alkaen vuoden 1811 keisarillisesta julistuksesta päättyen muinaismuistasetukseen ja vuoden 1895 lakiin työtapaturmista. Stenbäck myös selvitti asioiden käsittelyjärjestystä, virkatietä. Toisessa artikkelissa Stenbäck esitteli mitä piirustuksia kirkon rakentamisessa ja korjaamisessa tarvitaan ja missä tapauksissa suunnitelmat tuli vahvistuttaa. Kolmannessa artikkelissa Stenbäck käsitteli mm. kirkonkellojen sointuja, paikalleen asettamista ja materiaalin vaikutusta sointiin. Stenbäckillä itsellään oli Bochumin teräskellojen ja Apoldan vaskikellojen edustus. Vihkonen oli seurakunnan kannalta erittäin kätevä, sillä Stenbäck tarkasteli siinä asiaa käytännön toimista ja seurakunnan näkökulmasta käsin.

Tutkimanani aikana Stenbäckä pidettiin uusien kirkkojen ja kirkonkorjausten asiantuntijana. Kritiikki hänen kirkkosuunnitelmiaan ja toimintatapojaan kohtaan nousi esille vasta hieman myöhemmin, 1920-luvun alussa. Tällöin Carolus Lindberg hyökkäsi rajusti Arkkitehti-lehdessä nimeltä mainiten Josef Stenbäckä ja Ilmari Lounista vastaan.⁵⁴

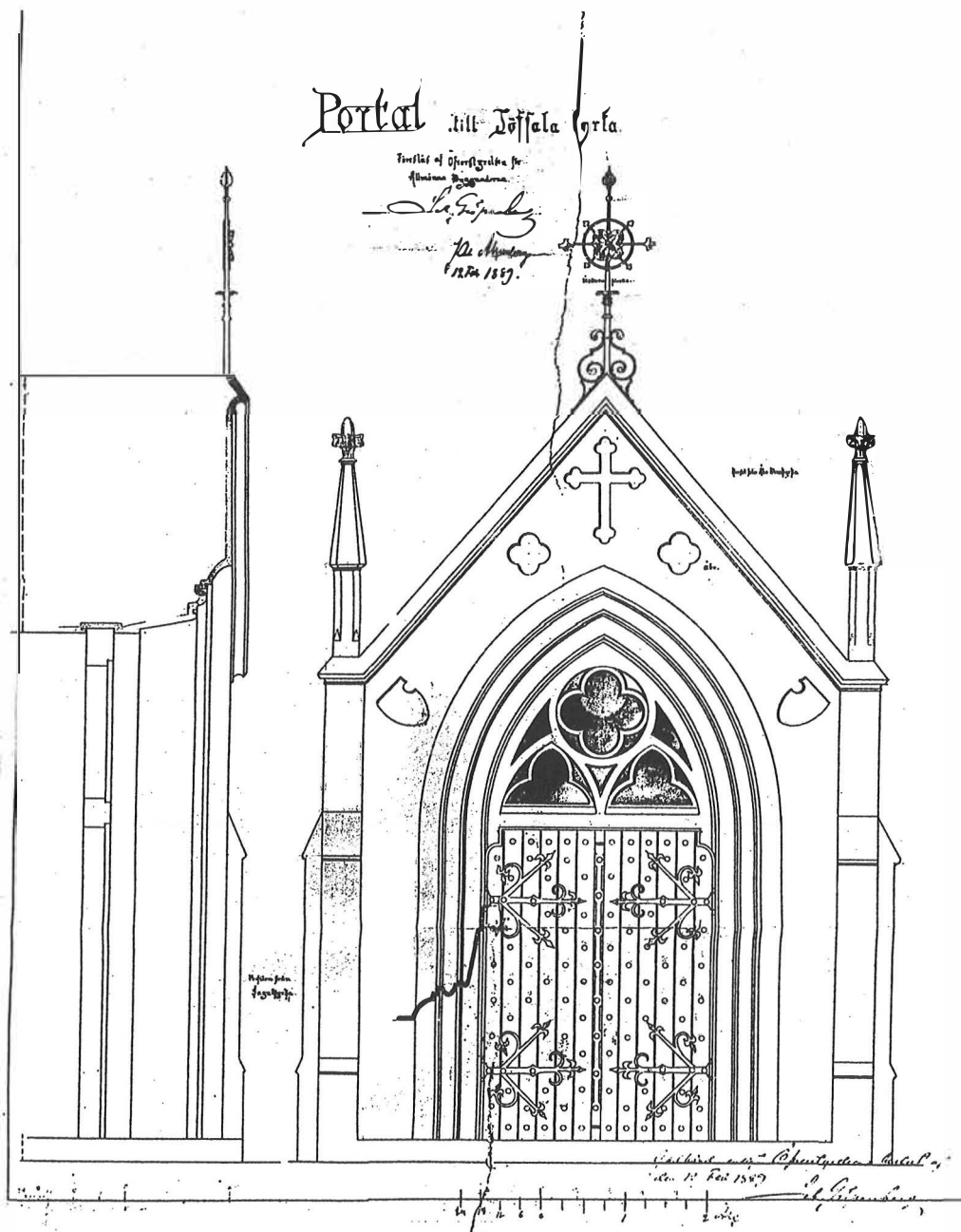
68. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin ensimmäinen ehdotus kirkon portaaliksi, 1887.

Stenbäckin suhtautuminen vanhoihin kirkkoihin ei vaikuta olleen destruktiivinen tai ainakin se oli ristiriitainen juuri siten kuin 1800-luvun Keski-Euroopan restauroivien arkkitehtien toiminnasta on tullut tutuksi. Stenbäck saattoi käyttää voimakkaita suojelua puoltavia lausuntoja. Pälkäneellä hän vetosi seurakuntaan vanhan kirkon raunioiden suojelun puolesta.⁵⁵ Kaarinassa paikalle kutsuttu Stenbäck puolsi vanhan kirkon laajentamisesta luopumista, uuden kirkon rakentamista ja vanhan säilyttämistä muinaismuistona.⁵⁶ Hän näyttää myös ainakin 1890-luvulla ja 1900-luvun alussa pitäneen aktiivisesti yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan.

Kirkkoherran tekemien tiedustelujen perusteella Huitisten kirkonkorjaussuunnitelmasta tekivät tarjouksen arkkitehdit Theodor Höijer, Josef Stenbäck ja Onni Törnqvist. Kirkkokokous valitsi heistä Josef Stenbäckin. Jo-

sef Stenbäck myös urakoi korjauksen ja hankki kaikki tarvittavat rakennusmateriaalit paitsi puun, jonka toimitamisen seurakunta otti huolekseen.⁵⁷ Urakoiva arkkitehti palkkasi rakennustyötä johtamaan rakennusmestarin, jona toimi ilmeisesti koko ajan A. V. Åhberg.⁵⁸

Stenbäckin korjaussuunnitelmalla oli kaksi päätavoitetta: uusia lahonnut puinen sisustus ja yhtenäistää kirkkoa laajalla eriaikaiset osat kattavalla koristeluohjelmalla. Lisäksi suunnitelma käsitti runsaasti töitä, joilla parannettiin rakennuksen toimivuutta. Näitä olivat ovien muuttaminen ja varustaminen paineella toimivilla sulki-joilla, ikkunoiden muuttaminen avattavaksi sekä tornin ja ullakon välisen oviaukon puhkaisu. Suunnitelmana oli perinpohjainen kirkon sisätilan kunnostus ja oikeastaan ainoat asiat joihin ei koskettu olivat ulkomuurit ja vesikatto.⁵⁹ Stenbäck ei kuitenkaan esittänyt muutoksia sel-

69. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin toinen ja toteutettu ehdotus kirkon portaaliksi, 1889. Ahrenberg merkitsi piirustukseen muutamien muotojen esikuvat, portaalin profiili on Sauvon kirkosta, risti ja nelilehtiaihe Turun tuomiokirkosta ja huippukoristeen aihe on "suomalainen".

lasiin von Heidekenin korjausvaiheesta peräisin oleviin kohteisiin, jotka kuntosaa puolesta olivat säilytettävissä. Näitä olivat saarnatuoli, alttarilaite ja portaalit.

Huomattavan suuren osan suunnitelmasta muodosti seinien ja holvien tasoittaminen ja maalaus. Työ käsitti yli viidesosan koko korjauksen kaikista arvioituista kustannuksista.⁶⁰ Idea maalauskoristeluun on todennäköisesti tullut Stenbäckiltä itseltään, koska siitä ei ole ainuttakaan mainintaa seurakunnan pöytäkirjoissa ennen yhteydenottoa Stenbäcktiin. Holvien ja seinien maalausten lisäksi tilaa yhtenäistivät jokaiseen nurkkaan keskiaikaisen pilasterien päälle muuratut kolonnettiryhmät ja voimakkaat ruoteet, jotka kattoivat koko tilan.

Stenbäckin työselityksen mukaan ruoteet ("laipioholvien saumakaaret") muotoiltiin uudelleen veistämällä ja rappaamalla. Reino Palmrothin mukaan tämä teh-

tiin siten, että muototiilien ruodetta muodostava pää poistettiin ja uudet ruoteet tehtiin suunnilleen samoille paikoille alustaan nauloilla kiinnitettyjen rautalankojen varaan.⁶¹ Kirkon kaikkien holvien ruoteet uusittiin 1890-luvun korjauksessa.

Koristelusuunnitelmassa Stenbäck yhdisti kasviornamentiikkaa ja kivimateriaalien jäljittelyä. Kasviornamentiikka keskittyi holveihin ja kiven jäljittely seinisiin. Seinät tuli ootrata harmaan hiekkakiven näköiseksi ja jakaa tummanruskeilla viivoilla jäljittelemään "gootilaista limitystä". Seinien alaosa maalattiin puolentoista metrin korkeuteen öljyvärillä ruskehtavan graniitin väriksi. Nurkkapilasterien kolonnetit muotoiltiin veistämällä ja rappaamalla sementtilaastista. Kolonnettien kapiteelit ja jalustat muotoiltiin kipsistä. Kolonnetit piti ootrata tummanruskean marmorin

70. Taivassalon kirkko, interiööri länteen vuoden 1890 korjauksen jälkeen. Kuvasta näkee, että lehterien rinta-aidat tehtiin von Heidekenin piirustusten mukaan, vaikka yleisten rakennusten ylihallituksen lausunnon mukaan vanhat piti mahdollisimman pitkälle säästää.

ja kapiteelit agaattikiven näköisiksi. Lisäksi muutamia osia kullattiin lehtikullalla.⁶²

Maalauskoristelu oli selvästi varsin tärkeä Stenbäckille. Hän perusteli seinien tasoittamista ja koristelua vuolaasti ja useisiin syihin vedoten. Ensinnäkin rosoiset seinät ja holvit rumensivat kirkon ”muuten miellyttävää sisustaa”. Tämä oli sitäkin haitallisempaa, koska ihmiset eivät enää hyväksyneet sellaista epätarkkaa työn jälkeä, ”jolla entisiin aikoihin puutteellisen taidon ja huonojen apukeinojen vuoksi rakennettiin kirkkojakin.” Toiseksi kirkko piti nyt kerralla, kun työhön ryhdyttäisiin, saada ”tarkoitustaan ja seurakunnan arvoa vastaavaan ulkonai-

seen asuun” niin ettei sitä moneen vuosikymmeneen tarvitsisi suuremmin korjata. Kolmanneksi, jos seinä ei tasoitettaisi, olisi mikä tahansa pintakäsittely siinä epätaimaisen näköinen ja pölyä keräävä. Lisäksi pelkkä seinien puhdistaminen ja valkaisu maksaisi Stenbäckin laskelmien mukaan tuhat markkaa.⁶³

Neljäntenä syynä Stenbäck esitti koristelun sopivuuden kirkon ikään, sen käyttötarkoitukseen ja jopa kasvattavaan tarkoitukseen vedoten:

Käytettäväksi ehdotetut koristelukaavat ovat laaditut samaan tapaan kuin ne, joita gootilaisen kirk-

Kirkollisia tarvekaluja.

Pitemmän ajan kuluessa — vuodesta 1883 alkaen — harjoitellessani kirkkojen piirustamista ja rakentamista erikoisliikkeenä, olen usein saanut toimekseni hankkia erilaisia kirkollisia tarvekaluja, joita myöskin olen tilauksien johdosta teettänyt omien piirustuksien mukaan. Tarjoudun edelleenkin näissä toimissa palvelemaan Suomen seurakuntia.

Paitsi **kirkonkelloja, valonkantomia ja lämmitys-laitoksia** teetän kirkkoja varten **Alttarivaatteita** kulta-, hopea- ja silkkiompeluksilla; hankin **Alttarikoristeiksi** taiteellisesti tehtyjä, pronssista, sinkistä tai kipsistä valetuita **Vapahtajan kuvia**, ja välitän kirkollisten **lasimaalauksien** hankkimista.

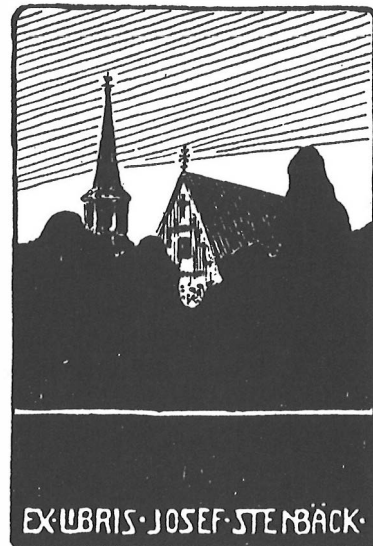
Pyydetessä olen välittänyt ja välitän edelleen **alttari-aulujen** tilaamista eteviltä kotimaisilta taidemaalareilta.

Ukkosenjohtajia hankin ja pystytän.

Toimitan tilattaessa **ukkosenohtajien tarpeita: syöttikärkiä, johtolankaa ja -kyyttä** kuparista tai sinkitystä rautalangasta sekä **pohjalevyjä** ja **ukkosenohtajan kontrollilaitoksia**, ja annan niitten tilaajaille täydelliset neuvot miten ne pystytetään.

Kuoletuslaitojen hankkimista kirkkorakennuksia varten olen usein välittänyt ja otan kernaasti niitä vastakin välittääkseni.

J. STENBÄCK.

71. Ilmoitus Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaisemasta kirjasta.

72. Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaiseman kirjaseen takakanteen painettu ex libris.

korakennus styylin parhaimpana kukoistusaikana käytettiin. Ne olisivat epäilemättä omiansa melkoisesti koroittamaan kirkonsisustan juhlallista vaikutusta, eivätkä olisi kirkkoa suotta kaunistamassa, sillä temppelein juhlallinen ja sopusointuinen koristelu ei ainoastaan ylentäisi kirkossa kävijäin hartautta, vaan myöskin kasvattaisi heissä kauneuden tuntoa ja harrastusta.⁶⁴

Maalauskoristelun toteutus poikkesi suunnitelmasta. Nervanderin lausunnossaan esittämä voimakas vastustus otettiin seurakunnassa huomioon. Kirkkorakennustoimikunta lisäsi työselitykseen kohdan, jonka mukaan sabluunoita tehdessä tuli ”mikäli mahdollista noudattaa niitä periaatteita, joista Maist. Nervander puhuu kirjelmässään Arkeologiselle toimikunnalle.” Stenbäck muuttikin holvien koristelua yksinkertaisempaan, enemmän köynnösaiheita sisältävään suuntaan. Toteutetun koristelun voi aikaisempaan suunnitelmaan nähden todeta olevan lähempänä kotimaisia keskiaikaisia seinämaalauksia kuin Stenbäckin aikaisempi suunnitelma.⁶⁵ Nervanderin mielipidettä kotimaisten aiheiden käyttämisestä noudatettiin tässäkin tapauksessa ainakin jossakin määrin. Tosin to-

teutetut maalaukset muistuttivat edelleen vain etäisesti kotimaisia maalauksia.⁶⁶

Stenbäck suunnitteli kirkkoon viisi uutta ikkunaa. Näistä kahta seurakunnan ehdottamaa kattoikkunaa ei toteutettu, koska tuuletuksen katsottiin onnistuvan ikkunoidenkin kautta. Kolme uutta seinäikkunaa Stenbäck ehdotti siksi, että kirkko oli hänen mielestään pimeä. Seurakunta ei kuitenkaan hyväksynyt uusien ikkuna-aukkojen puhkaisemista. Ikkunakorjaus oli joka tapauksessa melko suuri operaatio, sillä kaikki ikkunanpuutteet uusittiin, niistä tehtiin kaksilasiset ja ne muutettiin avattaviksi.⁶⁷

Tyypillistä koko sisustussuunnitelmalle oli monien eri materiaalien yhdistely, olivat ne sitten aitoja tai jäljitelyjä. Koko puusisustus ootrittiin muistuttamaan vaaleaa pähkinäpuuta tai amerikkalaista haapaa (meppel) ja penkeihin maalattiin tammioottraus. Kuorin lattia tehtiin sementtimarmorilevyistä ruuduttaen ja askelmat kuoriin graniitista. Monet pinnat myös lakattiin kiiltäväksi.⁶⁸

Varsinaisen korjauksen päätyttyä oli seurakunnalla ja työn tarkastajalla melko paljon pienehköjä huomautuksia erilaisista puutteista.⁶⁹ Tämän ei kuitenkaan voine päätellä johtuneen siitä, että suunnittelijan itse urakoi-

73. Huittisten kirkko, interiööri alttarille päin Stenbäckin suunnittelemien korjauksen jälkeen vuonna 1897. Oikealla näkyy Stenbäckin suunnittelema pappien penkki. Saarnatuoli ja alttarilaitte jäivät jäljelle von Heidekenin 1870-luvulla suunnittelema korjauksesta. Alttaritauluna on Severin Falkmanin vuonna 1878 maalaama Kristuksen kirkastus. Huomioi nurkkapilarien muotoilu, niiden tummat kiiltäviksi käsitellyt kolonnetit sekä kaikkien seinä- ja holvipintojen maalauskoristelu.

ma työ olisi tullut huolimattomasti tehdyksi. Pikemminkin katsoisin syynä olleen seurakunnan muuttuneen aseman työn toteutukseen nähden. Seurakunta oli nyt työn tilaajana tarkempi kuin aikaisemmin, jolloin merkittävä osa työstä oli tehty omina päivätöinä.

Arkkitehti vaikuttaa asiakirjojen perusteella osallistuneen korjaukseen myös rakentamisen aikana ja sen jälkeen paljon enemmän kuin esimerkiksi von Heideken tai Ahrenberg suunnittelemiinsa korjauksiin. Tämä saattoi tietysti johtua suunnittelijan asemasta urakoijana, mutta aktiivinen osallistuminen ja voimakas pyrkimys vaikuttaa seurakuntaan oli mielestäni juuri Stenbäckille ominainen tapa toimia. Stenbäck oli varsin taitava argumentoija ja pyrki toisinaan suorastaan mielistelemään:

Toivottavasti ei Huittisten seurakunta tahdo kieltäytyä siitä lisäkustannuksesta, jonka kirkon puhtaaksi maalaaminen tulee vaatimaan, tunnettu kuin se on siitä, että se kaikissa riennöissä pyrkii pysymään aikansa vaatimuksien tasalla.⁷⁰

Ilmari Launis

Ilmari Launisen (1881–1955) asema yksityisarkkitehtina on jonkin verran epäselvempi kuin Stenbäckin. Lau-

nis toimi kesän 1917 Kuopiossa apulais- ja vt. läänin-arkkitehtina.⁷¹ Eri matrikkeleissa Launisen mainitaan olleen Ylihallituksen palveluksessa ylimääräisenä arkkitehtina 1905–1907 ja vuodesta 1927 Ylihallituksen eri viroissa. Olen katsonut Launisen kuuluneen Ruskon kirkon korjausta suunnitellessaan lähinnä yksityisarkkitehteihin, koska työsuhteet Ylihallitukseen olivat lyhyitä. Hän ilmeisesti ei itsekään katsonut olevansa sitoutunut Ylihallitukseen tai sen ohjesääntöön, sillä hän tarjoutui ottamaan Ruskon kirkon korjauksen urakoinnin hoidettavakseen, mikä olisi ollut vastoin Ylihallituksen ohjesääntöä.

Launis suunnitteli 1900-luvun kolmen ensimmäisen vuosikymmenen aikana runsaasti uusia kirkkoja ja kirkonkorjauksia. Ainuttakaan keskiaikaisen kirkon korjausta ei ilmeisesti toteutettu hänen suunnitelmansa mukaan. Launisen suunnitelmia ja toimintatapoja kritisoi- tiin jo 1910-luvulla ja varsinkin Toimikunta puuttui useampiin Launisen kirkonkorjaussuunnitelmiin vaatien suuria muutoksia ja tarkennuksia.⁷² Julkisempi kritiikki tuli 1920-luvulla Arkkitehti-lehden taholta, jolloin lehden päätoimittaja Carolus Lindberg arvosteli Launista ja Stenbäckä kovin sanoin kirkkojen rakentamisen ”monopolisoinnista”.⁷³

Launisen arkkitehtikuvalle erityispiirteen antoi hen-

74. Huittisten kirkko, interiööri alttarilta pois päin Stenbäckin suunnitteleman korjauksen jälkeen vuonna 1897.

kilökohtainen usko ja sitoutuminen kirkkoon. Erityisesti valtionkirkkoa uudistavat ja sen toimintaa yhdistystoiminnan suuntaan vievät hengellisen elämän virkistämisen muodot kiinnostivat Launista. Launis oli pikkukirkkoliikkeen kannattaja ja hänen näkemyksensä sekä uusien kirkkojen rakentamisesta että vanhojen kirkkojen korjaamisesta saivat ainakin osan aineksiaan juuri pikkukirkkoliikkeen ajatuksista.⁷⁴

Launis julkaisi vuonna 1914 vihkosena *Uudistuksia kirkollisella rakennusalalla*. Sen kantava ajatus oli, että seurakuntalaisten oli ryhdyttävä työhön ja vastattava yhteiskunnan muutoksiin uudentyyppisellä seurakunnallisella toiminnalla. Keskeistä oli uuden tilan eli seurakuntatalon hankkiminen:

Välttämätön edellytys tällaisen seurakunta-elämän ja toiminnan syntymiselle ja kehittymiselle on seurakuntatalo.⁷⁵

Vihkosessaan Launis otti kantaa myös vanhojen kirkkojen muuttamiseen seurakuntataloiksi. Isojen ja juhlallisten kirkkojen rakentaminen oli Launoksen mukaan katolilaisuudesta periytynyt tapa. Niiden ylläpitokustannukset olivat niin korkeita, että seurakuntaa harvoin saattoi rasittaa seurakuntatalon perustamisella. Jos kokoontumistilaa kuitenkin kaivattiin, oli

helposti mieleen tuleva ja yksinkertainen toimenpide erottaa vanhasta kirkosta väliseinillä jokin osa seurakuntataloksi.⁷⁶

Launoksen mukaan asia oli ongelmallinen, jos seurakunta ei ollut valmis ”ottamaan vastaan mitä kehitys tuo mukanaan” kuten iltamat tarjoiluineen, myyjäiset, luennot tai voimisteluharrastuksen. Seurakuntatalon käyttöä ei voitaisi rajoittaa vain hartauskokousten pitämiseen. Toimiminen kirkossa tuli siten todennäköisesti aiheuttamaan ristiriitoja seurakunnan sisällä. Vanhan kirkon muuttaminen seurakuntataloksi oli ongelmallinen myös kirkon ”temppeilyden” kannalta. ”Kirkko kantaa rakennustaiteellisilla muodoillaan temppeilyn leimaa”, temppeily oli vuosituhanien kuluessa niin vakiintunut käsite, että ”emme voi sitä rikkoa tulematta leimatuiksi kulttuurin vihollisiksi.”⁷⁷ Launoksen mukaan vain pahin seurakuntatalon puute voitiin poistaa erottamalla jokin tila vanhasta kirkosta rukoussaliksi perinteiseen hengelliseen kokoontumiskäyttöön. Lopullinen ratkaisu ongelmaan se ei voinut olla. Aivan jyrkkä Launis ei tässä asiassa ollut, sillä hän esitti vuonna 1919 Sääksmäen kirkkoon ristsakarasta erotettavaa seurakuntasalia.⁷⁸

Toisessa julkaisemassaan vihkosessa *Rakennustaitteesta kirkoissa* Launis käsitteli kirkkorakennusta yleisellä tasolla. Launis kuvasi siinä piirteitä jotka kuulu-

75. Huittisten kirkon seinä- ja holvimaalaukset toteutti huittislainen maalari Juho Vihtori Keinonen. Vuosien 1957–59 kirkonkorjauksen yhteydessä suuri osa maalauksista peitettiin.

vat oleellisena osana rakennustaiteeseen ja erityisesti kirkkoon. Näitä olivat kauneus, arvokkuus, lujuus ja voima, henkilökohtaisesti läheinen, rauha ja lepo, toivo, elämä, tyyli, mittakaava, muodot ja suhteet, symmetria ja tasapaino sekä väri.

Tekstin perusteella voi päätellä, että Launis piti Suomen keskiajan arkkitehtuuria ja koristelutapaa monin osin ihanteellisena. Siinä oli pystytty yhdistämään vaadittu arvokkuus ja ”jotakin sydämellistä henkilökohtaisesti läheistä”.

Miten on mahdollista yhdistää näitä toisilleen miltei vastakohtaisia piirteitä, on romaanilaisessa ja goottilaisessa tyyliä saanut kauniin ratkaisun koristeitten käyttelyn kautta. Huolimatta kirkon suurista arvokkaista piirteistä puhuvat sydämelliset, lapsellisesti käsitellyt koristeet, joita niin rikkaasti on kaikkialle sirotettu, tuttavallisesti ja läheisesti katsojalle.⁷⁹

Keskiaikainen kirkko oli tyyllisesti onnistunut ja se oli osattu rakentaa ympäristönsä huomioiden:

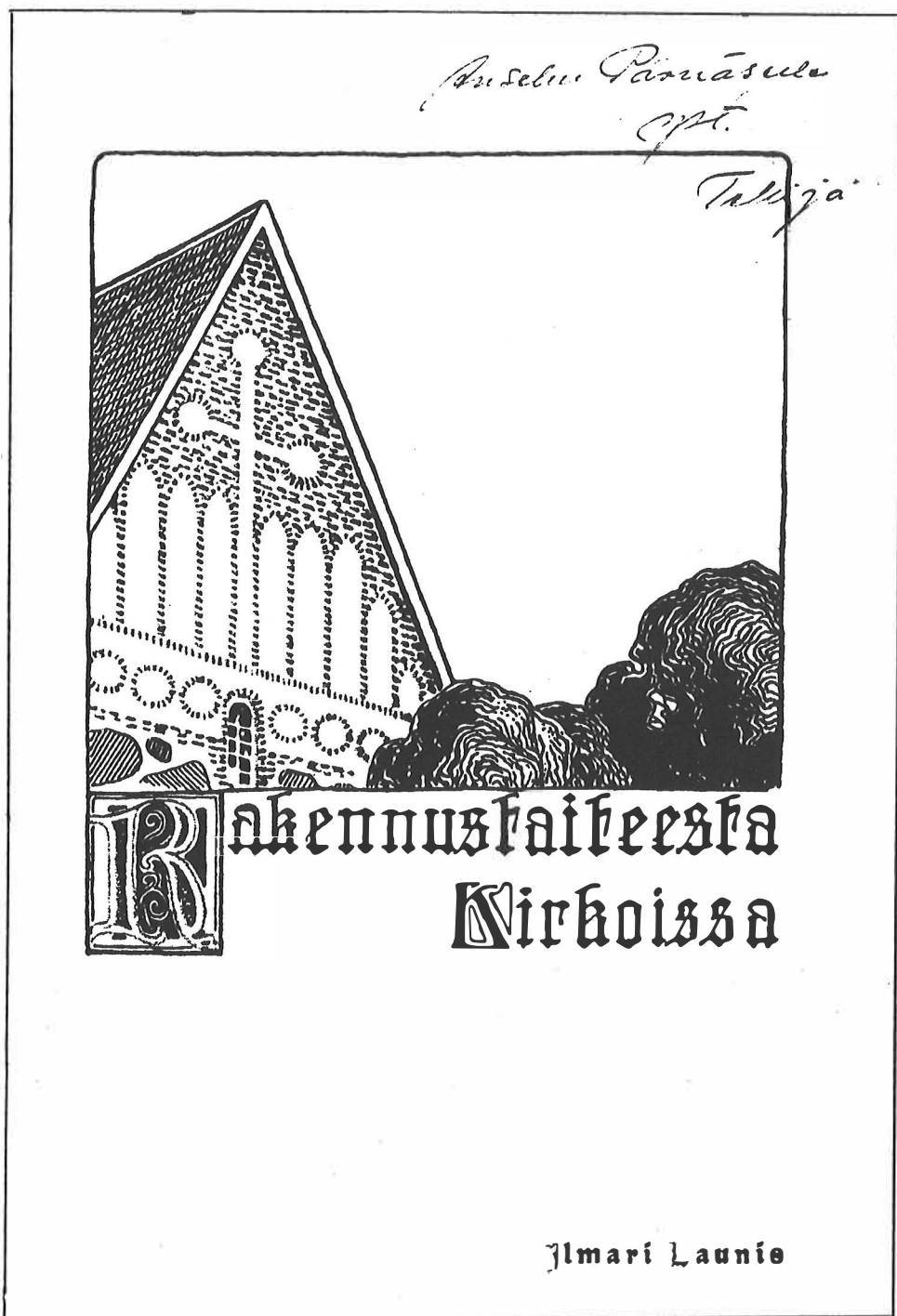
Goottilainen kirkko maalla suuren luonnon ympäröimänä kokoo muotonsa muutamaankin yksinkertaiseen, leveään piirteeseen.⁸⁰

Se onnistui myös siinä, missä Rooman Pietarin kirkko epäonnistui, näyttämään todellista kokoaan suuremmalta ja juhlavammalta:

Arvokkaan juhlallisena esiintyy tällainen kirkko aina ympäristössään oli se sitten puitten ympäröimänä, metsän taustamana tai piirtäytyi taivaanrannan ääri viivoihin ja huolimatta pienestä koostaankin se näyttää suurelta.⁸¹

Ruskon kirkon korjauksen lähtökohta oli ilmeisesti esteettinen, ei niinkään pakottava kunnostustarve. Kirkko ei tuntunut kaipaavan uutta katetta, muurien tukemista tai ikkunoiden suurentamista. Todennäköisesti kirkko oli uuden kirkkoherran mielestä nuhjuinen ja kaipasi kohennusta.

Launoksen ajaman pikkukirkko-ajatuksen voi nähdä vuonna 1916 tehdyn suunnitelman taustalla, vaikka seurakuntatalosta ei seurakunnassa pöytäkirjojen mukaan puhuttukaan. Ruskon kirkko oli pienen kokonsa puolesta itsessään eräänlainen pikkukirkko ja Launoksen korjaussuunnitelmalla siihen katsottiin saatavan lisää viihtyisyyttä. Pikkukirkkoliikkeen keskeisiä ajatuksia oli, että kokoontumistilojen tuli vetää ihmisiä puoleensa ja olla sekä tarkoituksenmukaisia että viihtyisiä. Keskiaikaisen kirkon koristelemattomuus oli myös asia, joka ilmeisesti vaivasi kirkkoherra Wihtistä ja antoi Launikselle ti-

76. Ilmari Launisen kansikuva omaan kirjaseensa *Rakennustaiheesta kirkoissa*.

laisuuden toteuttaa näkemystään koristelun ”henkilökoh-
taisesta läheisyydestä”.

Korjaussuunnitelma koski lähes yksinomaan kirkon sisustaa. Ainoastaan ulkomuurien kivien välistä rappausta piti paikoin parantaa. Toimenpiteet kuten saamatuolin korjaus ja koristaminen, penkkien ja lattian korjaaminen tai seinien puhdistaminen eivät sanallisesti ilmaistuina vaikuttaneet kovin voimakkailla tuomiokapitulin asessorin lausunnossa. Kuitenkin piirustuksia tarkasteltaessa huomaa, että esimerkiksi ”penkkien korjaaminen” tarkoitti penkkirivien väljentämistä, ovien poistamista ja lasimaalauksissa toistuvan koristeaiheen lisäämistä penkkien pätyihin. Suoralinjaista ja yksinkertaista lehteriä

Launis oli muokannut poistamalla pylväiden kapiteelit ja uusimalla rinta-aidan monimuotoisemmaksi.

Suurimman huomion Launisen suunnitelmassa sai laaja koristeluohjelma. Jos Alarik Tavaststjerna oli ehdottanut alttarin yläpuolella olevaan ikkunaan lasimaalauksista oli se suojelelun asiantuntijankin mukaan tarpeellinen.⁸² Uusi maalauskoristelu oli ilmeisesti Wihtisen toive. Launis rakensi koristelusta koko kirkkotilan kattavan: kaikkiin ikkunoihin tulisi lasimaalaukset, maalauksia tulisi ruoteisiin, vyökaariin sekä ikkuna- ja ovisyvennyksiin.⁸³ Holvivaipat ja seinät olivat suunnitelman mukaan paljaat. Wihtiselle lähettämässään kirjessä Launis totesi maalauksista:

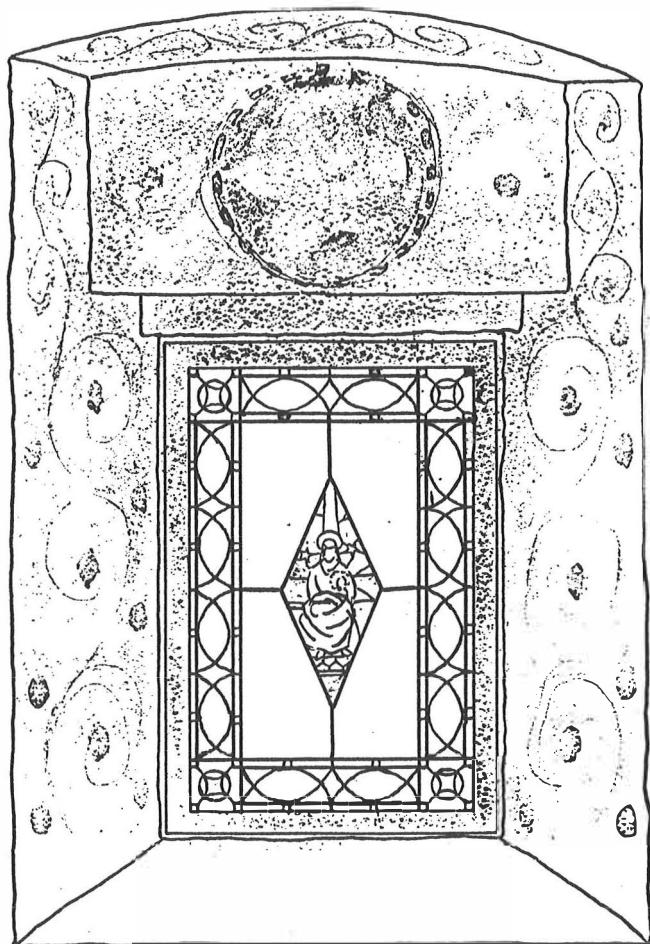
Ruskon kirkon korjaus

Hyväksytty ja noudatettavaksi vahvistettu Yleisten rakennusten Ylihallituksen ehdottamilla muutoksilla: Helsingissä SUOMEN SENAATIN Kirkollis- ja opetustoimituskunnassa kesäkuun 26 päivänä 1918.

Sakariston ikkuna

Käskystä:

Ilmari Launis

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 -Dmtr.

Ilmari Launis
1917

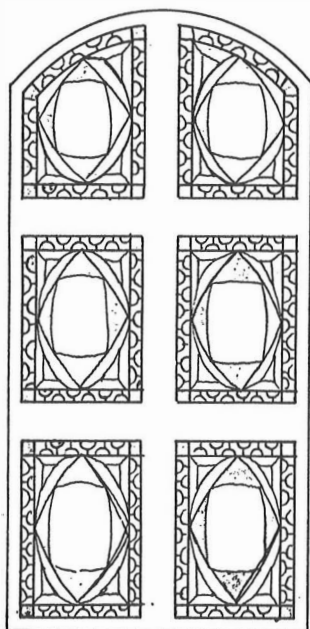
77. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, sakariston ikkunan lasimaalaus, 1917. Ikkunan keskellä on Madonnan ja lapsi -aihe, ikkunansyvennyksen muuripintoihin on suunniteltu maalattavaksi köynnöksiä.

Tahtoisin suorittaa ne mahdollisimman rikasmuotoisesti, kuten tällaisen koristelutyön luonteeseen kuuluu. Tulee ikävää ja yksitoikkoista, jos kaikissa kaarissa ja ruoteissa on sama kaavamainen koriste. Aijon tehdä jokaiseen erilaisen - tietysti tyylillisellä yhteenliittyväisyydellä. On suuri ero kaavamaisella koristelulla, jota voisi verrata tehdas- tuotteeseen, ja todellisella rakennustaidetyöllä. Tässä jokainen kohta "elää". Harrastukseni ja var-

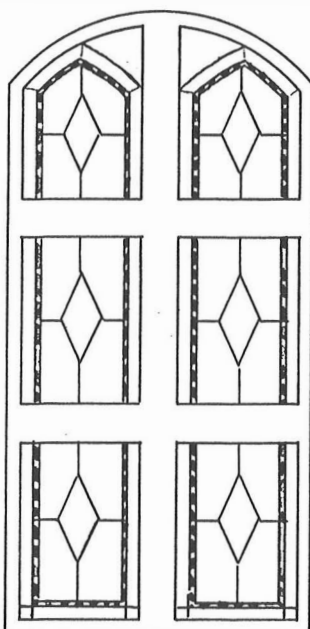
masti teidänkin harrastuksenne on tehdä jotakin todella arvokasta joka on paikan pyhyden mukaista.⁸⁴

Maalaussuunnitelma oli yhdistelmä keskiaikaisia koristemuotoja mukailevia köynnöksiä, yksinkertaisia ruodeornamenteja ja melko uudenaikaisilta tuntuvia osia. Vinoneliöaihe toistui kaikissa ikkunoissa ja penkkien päädyissä. Väritys olisi piirustusten mukaan ollut sini-

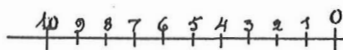
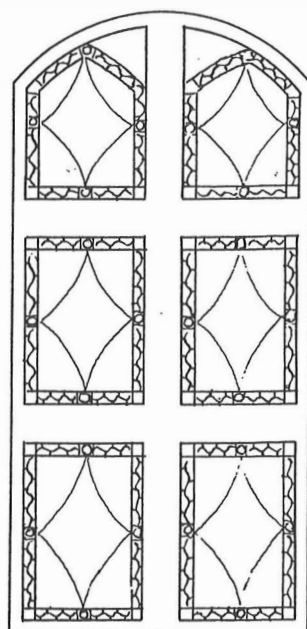
21.

23.

C.

Ilmari Launis
1916

78. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, kirkkosalin lasimaalauksia, 1916. Piirustuksen värit on hyvin hento. Vinoneliöaihe toistui myös Launin penkkiipiirustuksissa.

seen, keltaiseen ja punaiseen painottuva. Monin paikoin Launis käytti myös violetta ja sivuseinien ikkunoissa vaaleanpunertavaa.⁸⁵

Launis korosti lasimaalauksen tärkeyttä oikean tunnelman luomisessa:

[...] väri-lasi-ikkunoilla on suuri merkitys sisäkainistelussa. Niillä saa moninkymmenin kerroin enemmän aikaan kuin monilla muilla toimenpiteillä ja kuitenkin ovat kustannukset verrattain pienet.⁸⁶

Kuori-ikkunan lasimaalauksen aihetta pohdittiin ilmeisesti pitkään. Launin kirjeestä Wihtiselle voi päätellä, että asiasta keskusteltiin myös seurakunnassa ja että siitä oltiin erimielisiä:

Koeta nyt saada ukot käsittämään mitä alttarin, uhripöydän, yläpuolella on paras esittää.⁸⁷

Launis koetti vakuuttaa seurakunnalle ja kirkkoherralte tekevänsä työn hyvin edullisesti. Hän jopa valitteli korvauksensa pienenä, toiset taiteilijat ja arkkitehdit ottaisivat enemmän. Ruskolla saatiin olla tyytyväisiä, sillä:

Mikä nyt on seurakunnan teettäessä töitä, kun ensin ovat saaneet niin suuria rahalahjoituksia ja arkkitehti raataa 500:– markan palkalla ja matkustaa monttöörin palkalla.⁸⁸

Launis oli myös halukas ottamaan koko työn hoitaakseen. Kuvattuaan ensin pitkään maalauksikoristelu monimuotoisuutta Launis totesi, että sellaista työtä olisi mahdotonta teettää urakalla. Heti perään hän ehdotti voitansa itse tehdä työn arviostummasta ja itse asiassa koko korjaustyön urakalla. Urakkatyöhön hän esitti kaksi ehtoa, hän antaisi omat takausmiehensä ja luovuttaisi seurakunnalle urakkasummasta takaisin mahdollisesti ylijäävän osan sitten kun hän olisi perinyt urakkasummasta palkkiona kymmenen prosenttia.⁸⁹ Asian sopimisessa ei ilmeisesti päästy eteenpäin.

Sisällissodan jälkeen Launis yritti vielä muutaman kerran saada korjausta liikkeelle. Hän ehdotti Wihtiselle uutta rahankeräystä nyt ”kun maanviljelijät ovat hukkaa rahoihinsa.” Vaadittavat 40 000–50 000 markkaa olisi ”pian kerätty”.⁹⁰ Toisen kerran maanviljelijöiden hyvään taloudelliseen asemaan Launis vetosi vuoden 1919 helmikuussa.⁹¹

Launin kirkkoherra Wihtiselle lähettämistä kirjeistä ja korteista voi päätellä, että he ovat joko tunteneet toisensa jo ennen kirkonkorjausprojektin käynnistymistä tai tulleet nopeasti tutustumisensa jälkeen tuttavallisiin väleihin. Launin yhteydenotot olivat vapaamuotoisia ja viestit aloitti tervehdys ”hyvä veli”. Viestit hän lopetti usein toivotukseen: ”Itseäsi ja arvoisaa Puolisoasi tervehtää lisääntyvän armon ja rauhan toivotuksella veljesi Ilmari Launis”. Eräessä kirjeessä Launis kertoi

myös kuulumisiaan ja toivotti Wihtisen tervetulleeksi taloonsa.⁹²

Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdit

Uusi arkkitehtiammatin tyyppi Suomessa muodostui 1900-luvun alussa, kun Muinaistieteelliseen toimikuntaan perustettiin arkkitehtiamanuenssin virka vuonna 1904. Amanuenssina oli jo vuonna 1899 toiminut arkkitehti Armas Lindgren. Hän pyysi eroa vuonna 1900 lisääntyneiden työtehtäviensä vuoksi, mutta teki vielä ainakin vuonna 1902 jonkin verran tuntitöitä Toimikunnalle.⁹³

Toimikunta perusteli arkkitehtiamanuenssin viran tarpeellisuutta senaatille osoitetussa anomuksessaan vuonna 1903. Anomuksen alussa todettiin, että Suomen Muinaismuistoyhdistyksen retkien ja Toimikunnan virkatyönä tehtyjen tutkimusten tuloksena maan vanhimmat kirkot olivat jo suurimmaksi osaksi taidehistoriallisesti tutkittu. Mitä pidemmälle työssä oli edetty, sen selvemmäksi oli kuitenkin käynyt, että työhön tarvittaisiin arkkitehtuurikoulutuksen saanut henkilö.⁹⁴

Kiinnostavaa on, että kirkkojen tutkimuksen tärkeyttä perusteltiin uuden arkkitehtuurin tarpeilla. Anomuksessa korostettiin miten uusi arkkitehtuuri ”menestyksellisesti antoi luomuksilleen kotimaisen, maalle luonteenomaisen olemuksen”, ja että esikuvana olivat oman maan vanhemmat rakennukset. Jotta vanhempi rakennustaide voisi toimia esikuvana olisi se kuitenkin perusteellisemmin tutkittava. Jokaiselta arkkitehdiltä ei voitu odottaa perehtymistä melko vähän tunnettuun kotimaiseen arkkitehtuuriin ja taidehistoriaan, ja siksi olisikin tärkeää saada Toimikuntaan asiantunteva arkkitehti.⁹⁵

Arkkitehtiamanuenssin tehtäviksi esitettiin anomuksessa tutkimus, lausuntojen antaminen ja suunnitelmien tekeminen. Arkkitehtiamanuenssin tuli kesäkuukausien aikana tehtävillä matkoilla tutkia ja kuvata sanoin ja kuvin vanhempia kirkkoja ja muita tärkeitä rakennuskohteita. Edelleen hänen tuli arvioida, tarpeen vaatiessa paikalle matkusten, rakennusten korjaus- ja muutosehdotuksia. Lisäksi hänen tuli myös itse laatia korjaus- ja muutosehdotuksia.⁹⁶

Ensimmäisenä virkaan valittiin arkkitehti Carl Frankenhaeuser (1878–1962).⁹⁷ Frankenhaeuser oli itse ilmoittanut olevansa kiinnostunut ryhtymään Toimikunnan palvelukseen. Häntä suunniteltiin virkaan jo kun sen rahoitusta haettiin senaatilta vuonna 1903.⁹⁸ Frankenhaeuserin siirryttyä kartanonomistajaksi vuonna 1911 valittiin virkaan arkkitehti Alarik Tavaststjerna, joka oli toiminut Frankenhaeuserin sijaisena jo kesällä 1910.⁹⁹ Tavaststjerna (1873–1922) toimi arkkitehtiamanuenssinä kuolemaansa saakka.¹⁰⁰

Arkkitehtiamanuenssin myötä muodostui arkkitehtikuntaan uusi asiantuntijuuden muoto, suojeluun erikoistunut virkamiesarkkitehti. Arkkitehtiamanuenssin asema

muodostui tärkeäksi varsinkin 1910-luvulta eteenpäin. Frankenhaeuser ja Tavaststjerna eivät ilmeisesti lainkaan tehneet varsinaisesti piirustuksia ja suunnitelmia kirkon korjauksia varten.¹⁰¹ Vuonna 1917 Toimikunta suoraan kielsi arkkitehtiamanuenssia suunnittelemasta korjauksia.¹⁰² He kuitenkin vaikuttivat voimakkaasti sekä seurakuntien korjaussuunnitelmista Toimikunnalle antamallaan lausunnoilla että seurakuntien kanssa käymillään neuvotteluilla. Usein arkkitehtiamanuenssin lausunto oli keskeinen elementti Toimikunnan antaessa lausuntoaan suunnitelmasta eteenpäin Ylihallitukselle tai senaatille. Siten arkkitehtiamanuenssin tehtävä oli sama kuin Emil Nervanderin 1800-luvun lopulla, mutta asema lausunnonantajana aivan toinen: nyt arkkitehti arvioi toisen arkkitehdin suunnitelmaa.

Emil Nervander oli ollut lähinnä maalaustaiteeseen ja seinämaalauksen restaurointiin perehtynyt asiantuntija, mutta nyt asiantuntijuus ohjattiin ja määriteltiin arkkitehtuuriin. Maalauksia oli 1800-luvun puolella pidetty keskeisenä ja kaikkein arvokkaimpana keskiaikaisen kirkon elementtinä jopa siinä määrin, että niiden puute teki kirkosta epäkiinnostavan tai ongelmallisen.¹⁰³ 1900-luvun puolella painopiste alkoi siirtyä arkkitehtuuriin. Kyse oli myös erikoistumisesta suojelun alalla. Rakenuksesta antoi lausunnon arkkitehti, kun taas maalauksista 1910-luvun lopulta lähtien niiden konservointiin perehtynyt taiteilija Oskari Niemi.¹⁰⁴

Arkkitehtiamanuenssin työhön kuului Niemen tulosta myös maalauksen etsiminen ja niiden restauroinnin valvominen. Toimenkuva oli laaja ja työ Toimikunnan vuosikertomusten perusteella vaativa. Esimerkiksi vuonna 1909 Frankenhaeuser oli:

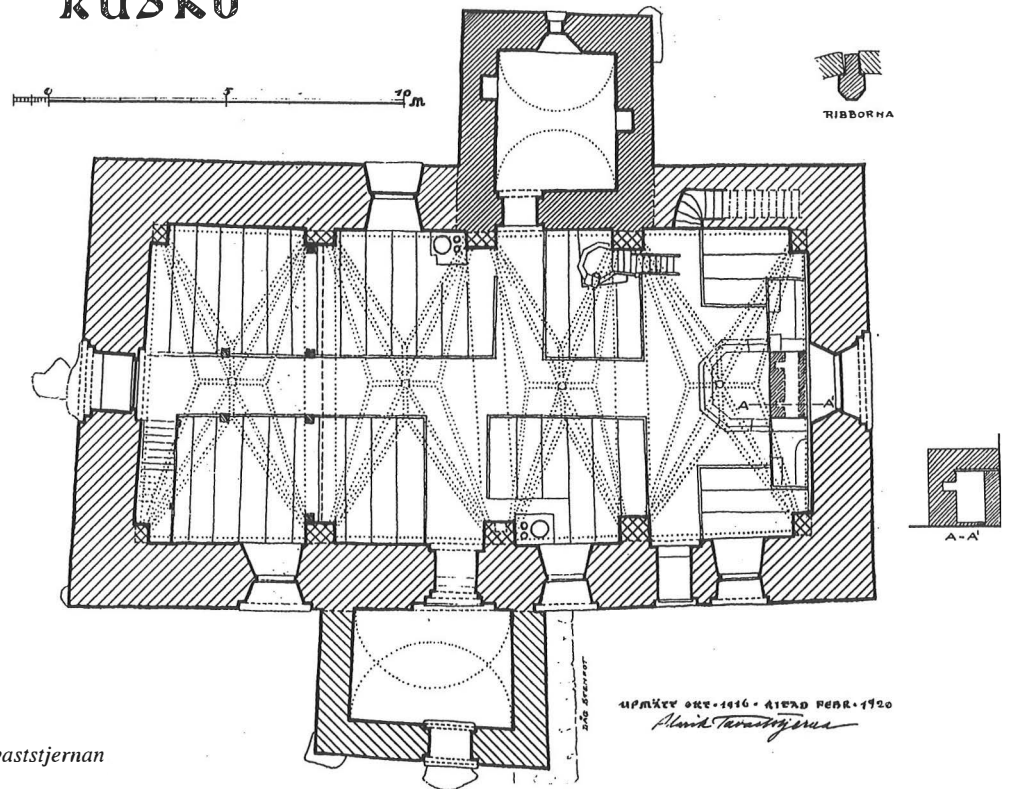
[...] ehdottanut ja valvonut korjaustöitä Toimikunnan hoidon alaisilla linnarakennuksilla, tarkastanut korjattaviksi päätettyjä kirkkoja sekä niiden korjausehdotuksia, laatinut niistä lausuntoja tai seikkaperäisiä kertomuksia, sekä paljastanut ja virkistänyt korjaustelineiltä tavattavissa olleita seinämaalauksia.¹⁰⁵

Arkkitehtiamanuenssin toimenkuva ei ollut ristiriidaton. Tämä tulee esille Alarik Tavaststjernan ja Juhani Rinteen käymässä lausuntojen vaihdossa Ruskon kirkon korjaussuunnitelman yhteydessä. Tavaststjernan ehdotuksen arkkitehtiamanuenssin toimenkuvan selkiyttämiseksi ja kirkonkorjausten suunnitteluprosessin muuttamiseksi ei katsottu aiheuttavan syytä toimenpiteisiin.

Tavaststjernan yritys asettuu yhteyteensä myöhempien tapahtumien valossa. Asia tuli esille vuonna 1930-luvun alussa, kun arkkitehtiamanuenssi oli vedonnut SAFA:n hallitukseen asemansa puolustamiseksi. Bertel Jung käsitteli asiaa kirjoituksessaan Arkkitehti-lehdessä vuonna 1932 ja nimitti Toimikunnan suhtautumista arkkitehtien ammattitaitoon oppineeksi barbariksi.¹⁰⁶

Kirjoitus paljasti syvän ristiriidan kahden ammattikunnan, arkkitehtien ja antikvaarien välillä. Antikvaarien valta oli käynyt voimakkaammaksi ja restaurointiperiaatteet konservoivemmiksi, jolloin tuloksena oli, että

RUSKO

79. Ruskon kirkko, Alarik Tavaststjernas mittauppiirustus, 1916/1920.

arkkitehdeille jäi yhä vähemmän tilaa ja konkreettisesti tehtäviäkään restauroinneissa. Asian voi nähdä myös kahden profession kamppailuna. Antikvaarit vetivät rajaa arkkitehteihin päin ja valtasivat heiltä tilaa. Toimikunnan arkkitehtiamanuenssi oli juuri näiden kahden ryhmän hankauskohdassa. 1920- ja 1930-luvulla arkkitehtikunta myös pyrki nostamaan omaa profiiliaan kirkko-arkkitehtuurin alueella, mistä hyökkäys Stenbäckin ja Launista vastaan oli esimerkki.¹⁰⁷

Arkkitehtikunnan ja antikvaarien kamppailun huippu oli Turun tuomiokirkon restaurointi 1920-luvulla. Tällöin ristiriita kärjistyi arkkitehti Armas Lindgrenin ja valtionarkelogi Juhani Rinteen välille. Lindgrenin esteettisen linjan näkemykset restauroinnista joutuivat tappiolle.¹⁰⁸ Turun tuomiokirkon restauroinnin ja siinä voitaneen Rinteen näkemyksen voi liittää kansainväliseen kehitykseen, jossa taidehistorioitsijat ja suojeluviranomaiset yhä tarkemmin ja tiukemmin konservoivan linjan periaattein määrittivät mitä restauroinnissa sai tehdä. Turun tuomiokirkon restauroinnin 1920-luvulla voi nähdä sekä arkkitehtien ja antikvaarien professiokamppailuna että esteettisen ja konservoivan restaurointinäkemysten kamppailuna.

Carl Frankenhaeuser

Carl Frankenhaeuser ei lausuntonsa laatimista varten käynyt Messukylässä, vaan teki arvion tilanteesta asiakirjojen ja muutamien valokuvien avulla. Frankenhaeuser katsoi Tiitolan tehneen suunnitelmansa Mallanderiin perustuen. Suunnitelman tekniseen puoleen Frankenhaeuser

ei puuttunut, vaan keskitti päähuomionsa siihen, oliko kirkko mahdollista muuttaa kokoontumistilaksi. Kokoontumistilan sai aikaan kirkkoa tiivistämällä ja lämmitämällä, mutta lehterin alle suunniteltu koulusali ei ollut mahdollinen. Huoneeseen nähden ikkunapinta-ala oli aivan liian pieni. Matalan ja pimeän tilan kosteat ja kylmät graniittiseinät saivat tilan muistuttamaan enemmän kellaria kuin kirjastoa tai kouluhuonetta. Frankenhaeuserin mukaan ajatus kirkon käyttämisestä ”kulttuurin palveluksessa” oli kaunis, mutta hän piti kirkon sisäpuolista korjaamista lähinnä paperisuunnitelmana, jota ei ollut realistisesti toteuttamiskelpoinen. Siksi hän ei katsonut voivansa tarkemmin puuttua suunnitelmaan.

Antikvaariselta kannalta kirkon sisä- tai ulkopuolisiin korjaamissuunnitelmiin ei ollut mitään huomautettavaa. Frankenhaeuser kuitenkin suositteli vain kirkon ulkopuolista korjaamista ja 2 000 markan myöntämistä siihen. Jonkinlaisen kannanoton kollegansa puolesta Frankenhaeuser teki asettuessaan kannattamaan Mallanderin matalampaa kustannusarviota. Korjaustarvetta Frankenhaeuser korosti sekä lausuntonsa alussa että lopussa: kirkko tulisi korjata ennenkuin Pälkäneen tapaus toistuisi. Työt tulisi aloittaa jo seuraavana kesänä, sillä ei ollut varmuutta monenko talven lumet katto enää kestäisi.¹⁰⁹

Alarik Tavaststjerna

Alarik Tavaststjerna antoi lausuntonsa Ruskon kirkon korjaussuunnitelmasta vuonna 1917.¹¹⁰ Lausuntonsa aluksi hän kertoi omalta näkökannaltaan, miten ehdotukset olivat syntyneet. Juhani Rinne oli kehottanut Tavast-

stjerna, joka oli juuri ollut Paraisten kirkkoa tutkimaan, käymään Ruskolla tarkastamassa löytyisikö kirkosta seinämaalauksia. Tavaststjernalle oli esitetty kirkon korjausehdotuksia joiden sanottiin olevan Juhani Rinteen hyväksymiä.¹¹¹ Ehdotukset olivat monessa suhteessa paljon suurempia kuin mitä ”todellinen käytännöllinen tarve näytti vaativan ja aiheuttaisivat tarpeettoman suuria muutoksia kirkon sisustaan.” Tästä Tavaststjerna oli omien sanojensa mukaan myös huomauttanut, ilmeisesti kirkkoherralle. Lueteltuaan esitetyt ehdotukset Tavaststjerna vielä totesi halunneensa tuoda asian esille, koska asiakirjat mahdollisesti antavat sen käsityksen että korjausehdotukset olisivat alunperin hänen esittämiään.¹¹²

Tavaststjerna arvosteli Launiksen suunnitelmaa lähinnä kahdesta syystä, koristeluohjelman mauttomuudesta sekä itse suunnitelman puutteellisuudesta asiakirjana. Jälkimmäinen syytös oli vakava, koska tällöin arkkitehti syytti ammattiryhmänsä jäsentä huolimattomasta ammatin harjoittamisesta. Tavaststjerna luetteli runsaasti kohtia, joissa piirustukset joko olivat epätäydelliset, epätarkat esimerkiksi mittojen suhteen tai puuttuivat täysin.

Launis ei suunnitelmassaan Tavaststjernan mukaan tehnyt sellaisia muutosehdotuksia, jotka olisivat olleet ”muinaistieteelliseltä kannalta hylättäviä”. Muinaissuojellisuudesta syystä ehdotusta ei siis voinut tyrmätä. Sitä tiukemmin Tavaststjerna arvosteli Launiksen koristeluohjelmaa. Hän totesi huomauttaneensa jo Ruskolla, että suunnitelmat:

[...] uudet koristelutyöt vaativat todellista taiteellista tietoa ja taitoa onnistuakseen siten että se ei tärvelisi kirkon luonnetta, kirkon, joka on ikänsä kautta arvokas rakennusluoma.¹¹³

Launiksella tätä tietoa ja taitoa ei Tavaststjernan mukaan ollut ja hän ehdottikin lausuntonsa lopuksi koristeluohjelman hylkäämistä, sillä ”vaara on tarjolla että kirkon kunnianarvoisa muinaisuus tulisi häväistyksi.”¹¹⁴

Täysin suunnitelmaa ei tullut hylätä, vaan muutamat kohdat voitaisiin seurakunnan edun vuoksi ”ehdollisesti hyväksyä”. Saarnatuolin kivialusta, jonka merkitys oli vielä epäselvä, tuli jättää koskemattomaksi. Penkit voitaisiin sijoittaa uudelleen jos niiden ”ulkonaista arkkitehtuuria” muutettaisiin vain mahdollisimman vähän. Kuorin penkit tulisi säilyttää. Penkit tuli maalata niiden entisillä väreillä. Käytävää ei saisi kaventaa Launiksen suunnitelman mukaan. Ehdotus lehterin rinta-aidan kattamisesta uudella fasadilla olisi hylättävä. Nykyinen rinta-aita voitaisiin maalata jos sen väritys (valkea ja kulta) katsotaan sopimattomaksi.¹¹⁵ Tavaststjernan ehdotuksia noudattamalla korjaus olisi supistunut hyvin pieneksi.

Muut suunnittelijat

Edellä käsiteltyjen arkkitehtien lisäksi keskiaikaisten kirkkojen korjauksia suunnitteli suuri joukko muita arkkitehteja tai suunnittelijoita, jotka tekivät yhden tai kor-

keintaan kaksi kirkonkorjausta. Näiden muiden arkkitehtien osuus kaikista kirkonkorjauksista on niin suuri, että sitä on syytä hieman pohtia.

Seurakunta turvautui todennäköisesti mahdollisuuksien mukaan tuttuun arkkitehtiin ja pyysi tätä suunnittelemaan korjausta. Tällä tavalla pyynnöt olisivat jakaantuneet monille arkkitehteille heidän asuinpaikkansa, taustansa, sukulaisuussuhteidensa tai tuttavuuksiensa mukaan. Asian varmistaminen vaatisi kuitenkin seurakuntatason aineiston kattavampaa tarkastelua. Joitakin varmoja tapauksia kuitenkin on tiedossa. Janakkalan kirkon korjausta suunnittelemaan pyydetty Armas Lindgren oli seurakunnan kappalaisen lanko.¹¹⁶ Hollolan kirkon korjauksen suunnittelija Alfred Stenfors taas oli pitäjän oma poika.¹¹⁷ Lempäälän kirkon korjauksen suunnitteli tamperelainen yksityisarkkitehti Berndt Blom.¹¹⁸ Seurakunnat kääntyivät myös oman alueensa lääninrakennuskonttorissa toimivien arkkitehtien puoleen.¹¹⁹

Merkillepantavaa on rakennusmestarien vähäisyys suunnittelijoiden joukossa. Tiedossani on Heikki Tiitolan lisäksi vain David Lönnroth, joka teki vuonna 1899 Vehmaan kirkon ovi- ja ikkunapiirustukset.¹²⁰ Kaikkien korjausten lähemmässä seurakuntatason tarkastelussa rakennusmestareita tulisi esille todennäköisesti jonkin verran lisää. Joka tapauksessa rakennusmestarien osuus kirkon korjauksessa oli tärkeä, sillä töiden käytännön toteutuksesta vastasi urakoiva tai urakoitsijan laskuun toimiva rakennusmestari.¹²¹

Ainoastaan Vanajan kirkon 1910 tehdyn korjauksen suunnittelijaksi on mainittu joku aivan muu kuin rakennusalan ammattilainen, nimittäin seurakunnan kirkkohera Ludvig Enkvist.¹²² Tutkimanani aikana kirkonkorjausten suunnittelijakunta oli siis lähes täydellisesti arkkitehtejä. Tutkimissani tapauksissa ei paikallistasolla tehty omaa piirustusta. Piirustusten laadinta uskottiin heti alusta pitäen arkkitehdille ja seurakunnan toiveet esitettiin arkkitehdille suullisessa tai kirjallisessa muodossa.

Heikki Tiitola

Messukylän vanhan kirkon rakennuskomitea pyysi rakennusmestari Heikki Tiitolaa (1874–1952) ”käytännöllisenä miehenä tarkastamaan kirkkoa ja arkkitehti Mallanderin suunnitelmia ja antamaan lausuntonsa asiasta”.¹²³ Seurakuntalaiset kääntyivät tutun, alueella vaikuttaneen rakennusmestarin puoleen, johon he ilmeisesti luottivat enemmän kuin Ylihallituksen arkkitehtiin. Tiitola laatikin ”aivan toisenlaisen suunnitelman ja seikka-peräisen kustannusarvion”.¹²⁴ Tiitola ei tehnyt lainkaan suunnitelmaan liittyvää piirustusta, joten päätelmät suunnitelmasta on tehtävä kustannuslaskelman, Tiitolan lausunnon ja Frankenhaeuserin Toimikunnalle tekemän lausunnon perusteella. Tiitolan kustannusarvio on tosin yksityiskohtaisempi kuin Mallanderin sisältäen mm. ohjeen lattian korjaamiseen.

Vaikka Frankenhaeuser totesi Tiitolan suunnitelman perustuvan pitkälti Mallanderin suunnitelmaan ei näin mielestäni ollut. Ainoastaan kirkon muureihin ja vesi-

kattoon liittyvät korjausehdotukset olivat samat. Sisätilaan Tiitola suunnitteli paljon suurempia muutoksia kuin Mallander, joten kustannuksetkin muodostuivat huomattavasti korkeammiksi. Molempien lehtereiden alle ja etelälehterin eteen rakennettaisiin puiset väliseinät. Kouluhuoneeksi muodostettavan läntisen parven lattialaudoitusta tuli uusia ja lattia eristää lämpimänpitäväksi. Kouluhuoneeksi muutettavan tilan ikkuna-aukkoja piti suurentaa.¹²⁵

Tiitola selvitti lausunnossaan suunnitteluperiaatettaan. Kirkon korjaaminen perustui ajatukseen, että ”vanhaa arvokasta muistoa menneiltä ajoilta olisi säilytettävä”. Siksi oli lähdetty säilyttämään kirkon ulkoista asua. Koska korjausta suunniteltaessa oli herännyt ajatus ”antaa vanhukselle vielä myöskin käytännöllinen merkitys”, oli kirkon sisäpuoltakin korjattava. Tässä tuli Tiitolan mielestä toimia siten, että:

[...] rakennuksen sisäpuolinen alkuperäisyys mahdollisimman täydellisenä säilyisi, niin ettei ulkoa saatu tunnelma sisään tultua haihtuisi vaan päinvastoin täydentyisi.¹²⁶

Tähän periaatteeseen Tiitola vetosi kuvatessaan sisustus suunnitelmaansa. Läntisen parven alustan muuttaminen kouluhuoneeksi ei häirinnyt kokonaisuutta, koska itse parvi jäi entiselleen. Kirkon holvimainen välikatto säilyisi ja eteläsakaran erottaminen kirkkosalista väliseinällä puolestaan ”antaa kirkolle aivan alkuperäisen muodon.” Kaikki kirkon sisustukseen kuuluneet osat, kuten saarnatuoli ja penkit, säilytettäisiin ja korjattaisiin myös. Lausuntonsa lopuksi Tiitola puolusti suunnitelmaa toteamalla, että näin kirkko tulisi jälleen alkuperäiseen käyttöön, tosin ei ”puustavillisesti kirkollisiin, mutta kuitenkin hengellisiin”.¹²⁷

4. Suunnittelijan vaihteleva asema

Tutkimieni tapauskorjausten arkkitehdit jakaantuvat koulutautumisen perusteella kahteen ryhmään, vanhempaan ja nuorempaan sukupolveen. Vanhempi sukupolvi oli saanut koulutuksensa ulkomailla. Näiden arkkitehtien Suomen rakennuskannan tuntemus ja perehtyneisyys rakennussuojelukysymyksiin oli täysin oman kiinnostuneisuuden varassa. Vuosisadan vaihteessa tilanne alkoi muuttua. Vanha kotimainen rakennuskanta huomioitiin myös Polyteknillisen opiston opetuksessa. Nuorempi sukupolvi oli saanut jo jonkinlaisen kosketuksen kotimaan rakennuksiin ja varsinkin keskiaikaisiin kirkkoihin retkillä ja mittauspiirustuksia tehtäessä. Silti laajemman tietämyksen hankkiminen rakennussuojelualalta vaati omaa aktiivisuutta ja lisäkoulutautumista kuten nykyisinkin.

Tutkimanani aikana keskiaikaisten kirkkojen korjauksia suunnitteli suuri joukko arkkitehteja. Useampia kuin kaksi suunnitelmaa tehneitä arkkitehteja oli kuitenkin vä-

hän. Jos Toimikunnan arkkitehtiamanuensseja ei lasketa mukaan oli varsinaisia korjauksiin erikoistuneita arkkitehteja vain kaksi, Josef Stenbäck ja Ilmari Launis.

Arkkitehdin asema kirkonkorjauksessa riippui ilmeisesti melko pitkälle hänen omasta suhtautumisestaan ja kiinnostuneisuudestaan. Jonkin verran vaikutti myös se, missä muodossa arkkitehti ammattiaan harjoitti. Virkamiesarkkitehdille kuten lääninarkkitehdille kirkon korjaussuunnitelman laatiminen oli todennäköisesti usein melko pieni rutiininomainen tehtävä ja lisäansio varsinaisten virkatöiden rinnalla. Yksityisarkkitehdillä oli enemmän pelissä varsinkin, jos hän myös urakoi suunnittelemansa kirkonkorjauksen. Kirkonkorjauksiin erikoistuneilla arkkitehteillä tarve työtehtävien turvaamiseen johti kirkkojen rakentamiseen, korjaamiseen ja sisustamiseen keskittyneiden monipuolisten toimistojen perustamiseen ja tehokkaaseen markkinointiin.

Toimikunnan näkökulmasta kirkonkorjauksiin erikoistunut arkkitehti ei ollut pelkästään myönteinen ilmiö. Hän ei välttämättä ollut erityisesti suojelun asiantuntija tai perehtynyt muinaismuistokysymyksiin. Arkkitehteiltä helposti katsottiin puuttuvan pieteettiä, jota Toimikunta kirkonkorjauksilta edellytti ja jonka ominaisuuden se itse myös pyrki määrittelemään. Toimikunnan suhtautuminen kirkonkorjauksiin ja arkkitehtien suunnitelmiin tiukentui 1910-luvulla.

Toimikunnan arkkitehdin toimenkuva poikkesi huomattavasti Ylihallituksen virkamiesarkkitehtien tai yksityisarkkitehtien työstä. Arkkitehtiamanuenssin tavoitteissa suojelu oli ensimmäisellä sijalla. He tekivät tutkimanani aikana ilmeisesti vain harvoja omia suunnitelmia piirustusten tasolla, päätehtävien ollessa kohteiden tarkastus, korjausehdotusten tekeminen seurakunnille, lausuntojen antaminen Toimikunnalle ja kohteiden valvonta korjausten aikana. Arkkitehtiamanuenssi oli lausuntoja antavana asiantuntijana vaikutusvaltainen, mutta hänen asemansa Toimikunnassa alkoi 1910-luvun lopulla ja varsinkin 1920-luvulla muuttua vaikeammaksi tiukan antikvaarisesti suojeluun suhtautuvan näkemyksen puristuksessa.

Vuosina 1870–1920 keskiaikaisten kirkkojen korjaamisten jakaantuminen eri arkkitehdin ammattityypeille muuttui. Seurakunnat ottivat 1870- ja vielä 1880-luvulla yleensä yhteyttä oman läänin lääninarkkitehtiin tai suunnitelman teki muu Ylihallituksessa toimiva arkkitehti. Tämä oli hyvin ymmärrettävää, sillä yksityisarkkitehtiä oli Suomessa vähän. Vasta 1890-luvulla alkoivat yksityisarkkitehdit selvästi kilpailla virkamiesarkkitehtien kanssa samoista tehtävistä. Vuosisadan alusta lähtien mukaan tulivat Toimikunnan arkkitehtiamanuenssit, mutta he eivät suoranaisesti kilpailleet muiden arkkitehtien kanssa, koska eivät tehneet varsinaisia korjaussuunnitelmia piirustuksineen ja kustannuslaskelmineen. Välikäytännössä Toimikunnan arkkitehtiamanuenssi saattoi viedä työtehtäviä muilta arkkitehteiltä. Hänen neuvostaan seurakunta ehkä kääntyi korjaussuunnitelmassaan säilyttävämmälle kannalle päättäen jättää suuret muutokset tekemättä eikä siten tilannut piirustuksia lainkaan.

VII TIETEELLINEN KÄSITYS KESKIAIKAISISTA KIRKOISTA

1. Keski-ikäisten kirkkojen taidehistoriallinen tutkimus

Taidehistorian opinnot

Sivistyneistön tunnusmerkki, koulutus ja varsinkin yliopisto-opinnot, perustuivat 1800-luvulla klassisen kulttuurin tuntemiseen.¹ Taidehistorian lähtökohta oli erityisen voimakkaasti klassinen, sillä oppiaine oli muovattu 1700-luvulla antiikin veistotaiteen ja arkkitehtuurin ympärille. Keski-ikäiset kulttuurin tuotteet olivat taidehistorian sisällä muodostettuun klassisen kauden normiin nähden poikkeuksia, vieraita tai jopa epämuodostuneita. Tämä aiheutti ymmärrettävästi suhtautumisvaikeuksia ja yrityksiä esimerkiksi muuttaa rakennuksia sopivammiksi. Keski-ikäisten kirkkojen muuttamisessa symmetriakäsityksiä vastaaviksi näkyi ihanteellisen klassismin harmoniavaatimusten vaikutus.²

Winckelmannilaisesta klassisen taiteen tutkimuksesta alkoi kiinnostus laajeta vähitellen myös keskiaikaan. Suhtautuminen muuttui valistuksen välinpitämättömydestä ja torjuvuudesta romantiikan uteliaisuuden ja ihas-telun kautta määrätietoiseen tutkimiseen. Keski-ikä sai tutkimuskohteena arvoa sinänsä. Tietämyksen määrä kasvoi nopeasti 1800-luvun alkuvuosikymmeniltä lähtien. Ranskassa koko 1800-luvun jatkuneet inventoinnit ja massiiviset kartoitukset ja julkaisuohjelmat paransivat tutkimusmahdollisuuksia. Saksassa keskiajan taiteen tutkimus voimistui 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä.³

Lisääntyneen tietämyksen myötä pitkää keskiajaksi nimitettyä vaihetta voitiin jakaa sekä kronologisesti että maantieteellisesti tyyliin, siis muotojen ja rakenteiden, perusteella yhä tarkemmin ja hienopiirteisemmin. Seurauksena ei ollut ”tyylien arvopluralismia” vaan päinvastoin, tyyliä katsottiin eriarvoisiksi usein melko yksinkertaisen nousu-kukoistus-rappio -kaavan mukaan. Seurauksena oli, että tiettyä tyylikautta voitiin pitää muihin nähden ylivoimaisena. Ranskassa ja Saksassa arkkitehtuurin parhaana kautena pidettiin täysgotiikkaa, joten myöhemmin rakennettuja osia voitiin pitää rappiokauden tuotteina. Näin perustellen voitiin kirkkoista purkaa pois myöhäiskeskiajalla rakennettuja osia ja ”paljastaa” tai ”palauttaa”, eli rakentaa uudelleen, oletettu korkeatasoisempi aikaisempi osuus.

Suomessa taidehistoria kuului yliopistollisena oppiaineena aluksi estetiikan ja nykykansain kirjallisuuden yhteyteen.⁴ Eliel Aspelin nimitettiin estetiikan ja taidehistorian dosentiksi vuonna 1880 ja Johan Jakob Tikka-

nen vuonna 1884. Tikkanen nimitettiin taidehistorian ylimääräiseksi henkilökohtaiseksi professoriksi vuonna 1897.⁵ Oppiaineena taidehistoria siis itsenäistyi vasta aivan 1800-luvun lopulla. Akateeminen taidehistoria suuntautui pitkään 1800-luvun puolivälin jälkeen tehtyyn kotimaiseen taiteeseen ja yleiseen eli lähinnä Keski-Euroopan taiteen historiaan. Suomen vanhempi esineellinen kulttuurihistoria jäi muinaismuistosuojeluun keskittyneiden instanssien hoidettavaksi. Jako esteettisesti ja filosofisesti suuntautuneeseen akateemiseen taidehistoriantutkimukseen sekä historiaan ja arkeologiaan suuntautuneeseen antikvaariseen taidehistoriantutkimukseen jatkui jopa 1960-luvulle saakka.⁶

Yliopistotasaisen pääaineopetuksen puuttumisen vuoksi 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa taidetta tutkineet henkilöt eivät olleet ensisijaiselta koulutukseltaan taidehistorioitsijoita.⁷ Keskeisimmät aineet olivat historia ja kirjallisuus. Esimerkiksi jatkossa käsittelemieni tekstien kirjoittajista Emil Nervander ja Eliel Aspelin olivat opiskelleet kirjallisuutta, J. R. Aspelin historiaa, Juhani Rinne arkeologiaa ja Carolus Lindberg arkkitehtuuria. Johannes Öhquist puolestaan oli Helsingin yliopiston saksan kielen lehtori. Taidehistorian eriytymättömyyttä oppiaineena kuvaa myös sujuva liikkuminen oppiaineesta toiseen, Eliel Aspelin siirtyi kirjallisuuden tutkimuksesta kuvataiteeseen ja takaisin. Lähinnä arkeologiaan suuntautunut J. R. Aspelin julkaisi tutkimuksia myös kuvataiteesta.⁸

Opetuksen vähäisyys lisäsi tarvetta omaan aktiivisuuteen ja koulutuksen omatoimiseen hankkimiseen. Tärkeällä sijalla olivat opintomatkat, joiden asema suomalaisten taidehistorioitsijoiden uralla vaatisi tarkempaa tutkimusta. Matkat perustuivat pitkälti vanhalle *grand tour* -perinteelle, joka kuului eurooppalaisen yläluokan ja sivistyneistön koulutukseen. Pitkien matkojen aikana piti tiettyihin kohteisiin tutustumisen ja sivistyksen hankkimisen lisäksi luoda suhteita. Varsinkin arkkitehdit yhdistivät matkan usein opintojaksoon jossakin Keski-Euroopan oppilaitoksessa.⁹ Matkan voi sanoa kuuluneen pakollisena osana taidehistorioitsijan kouluttautumiseen ja sellaisen teki jokainen taidehistorioitsija, vaikka olisikin myöhemmin keskittynyt Suomen taiteeseen. Emil Nervander matkusti 1860-luvun lopulla Ranskassa ja Italiassa¹⁰ sekä vuonna 1885 valtion stipendillä Ruotsissa, Tanskassa ja Saksassa tutkimassa kirkkotaidetta.¹¹ Eliel Aspelin suuntasi vuonna 1876 yliopiston kanslerin apurahalla Saksaan ja Italiaan sekä seuraavana vuonna Alankomaihin, Belgiaan, Ranskaan ja Saksaan.¹²

Saksa oli Suomen taidehistorian tutkimuksen kannalta Ruotsin lisäksi tärkeä maa. Sivistyneistön kiinteät kontaktit Saksaan helpottivat yhteyden pitämistä. Saksan tiedeessä ja myös taidehistoriassa merkitsi 1800-luvun jälkipuolisko nousun aikaa. Keskiajan tutkimus kohosi Saksassa muutamassa sukupolvessa tärkeäksi alueeksi.¹³ Ruotsi oli merkittävä monestakin syystä. Pitkä yhteinen historia, sivistyneistön yhteinen kieli ja taidehistorian kannalta Keski-Eurooppaan nähden lähempänä suomalaista oleva aineisto tekivät kontakteista luontevia ja he-

delmällisiä.¹⁴ Muinaistutkimuksen asema oli Suomen näkökulmasta Ruotsissa vahvempi, edistyneempi ja aineisto runsaampi. Monet ruotsalaiset tutkijat olivat auktoriteettiasemassa, varsinkin Hans Hildebrandin kirjaan Ruotsin kirkollisen taiteen historiasta viitattiin usein Suomen keskiaikaisten kirkkojen yhteydessä.¹⁵

Voimakas nojautuminen Keski-Euroopan aineistoon ja taidehistoriaan aiheutti ongelmia. Suomalainen aineisto ei luontevasti istunut jo muodostettuun keskiajan taiteen kaanoniin ja periodisaatioon puhumattakaan siitä, että se olisi sopinut koko taiteen klassismin värittämään normistoon. Suomalaisen ja keskieurooppalaisen aineiston ero muodosti varhaisille taidehistorioitsijoille vaikean ongelman. 1800-luvun loppupuolella toimineet taidehistorioitsijat ottivat erääksi keskeiseksi tehtäväkseen Suomen keskiaikaisen aineiston omituisuuksiksi koettujen piirteiden selittämisen.

1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun taidehistoriallista tutkimusta tarkastellessa on syytä muistaa käytävissä olleiden tutkimusmetodien huomattava rajoittuneisuus nykyisiin verrattuna. Pääasiallinen metodi oli kuvailu ja vertailu eli tutkija kuvaili kohteen muotoa ja vertaili sitä toisiin kohteisiin. Kohteet hän oli joko itse nähnyt tai niistä oli saatavilla tietoa, esimerkiksi julkaisuja tai arkistoituja kuvia tai kollegoiden kertomuksia.¹⁶ Kuvailun ja vertailun perusteella pyrittiin muodostamaan ryhmiä, typologioita, jotka tässä vaiheessa perustuivat lähinnä muotoon ja siis tyylillisiin seikkoihin. 1900-luvulle tultaessa alettiin kiinnittää enenevässä määrin huomiota rakenteisiin ja materiaaleihin, esimerkiksi kattorakenteisiin ja muuraustekniikkaan. Tällöinkin kyse oli useimmiten muotoon perustuvasta vertailevasta tutkimuksesta.

Kuvailevaan ja vertailevaan metodiin vaikutti ratkaisevasti kuvamateriaalin saatavuus ja matkustamisen hankaluus. Tutkimusjulkaisujen kuvittaminen oli aina suuri ja kallis projekti. Emil Nervanderin kirjan *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* kuvalaattoja käytettiin uudestaan ja uudestaan seuraavissa julkaisuissa.¹⁷ Keskiaikaisiin kirkkoihin tutustuminen vaati myös paljon matkustamista, ja esimerkiksi Eliel Aspelinin ei voi olettaa käyneen kuin murto-osassa keskiaikaisista kirkoista, joita hän vuoden 1891 julkaisussaan esitteli kokonaisuutena. 1800-luvun lopulla keskiaikaiset kirkot tunsivat henkilökohtaisesti paikalla käyneenä ylivoimaisesti parhaiten Emil Nervander.

Varhaiselle suomalaiselle taidehistorialle oli tyypillistä myös nuorelle oppiaineelle ominainen termistön horjuvuus, esimerkiksi sanoja taidehistoriallinen tai rakennustaiteellinen käytettiin vaihtelevasti. Kattavaa suomenkielistä taidehistorian sanastoa ei ollut olemassa, vaan se suurelta osin kehitettiin tutkimanan aikana.¹⁸ Taidehistorian sanaston luomisessa ja vakiinnuttamisessa Eliel Aspelinin väitöskirja *Siipialttareista* (1878), Emil Nervanderin Kansanvalistusseuran julkaisema kirja *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* (1887–1888), Aspelinin *Suomalaisen taiteen historia* (1891) ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran julkaisema ja Kaar-

lo Forsmanin suomentama Wilhelm Lübken *Taiteen historia pääpiirteissään* (1893) olivat uranuurtajia. Sekä Aspelinin väitöskirjaan että Lübken suomennokseen sisältyi myös ”taidekielen” sanasto.¹⁹

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen asema taidehistorian tutkimuksessa

Muinaismuistojen suojele ja keskiaikaiset kirkot kuuluivat taidehistorian tutkimuksen kahtiajakautuneessa kentässä antikvaariseen linjaan. Yliopiston taidehistorian opetuksen ja tutkimuksen painottuessa toisaalle huolehtivat antikvaarisesta tutkimuksesta Muinaistieteellinen toimikunta ja muutamat maakunnalliset museot, lähinnä Turun historiallinen museo. Toimikunta teki alan perustutkimusta, mutta se ei ollut varsinainen julkaiseva instituutio. Toimikunnan piirissä toimivat henkilöt julkaisivat tutkimuksiaan toisien kanavien kautta, erityisesti Suomen Muinaismuistoyhdistyksen sarjoissa. Yhdistysten merkitys julkaisijoina oli keskeinen tutkimanan aikana.²⁰

Vuonna 1870 perustettu Yhdistys otti ensimmäistä kertaa Suomessa taidehistoriallisen aineiston kartoituksen ja tutkimisen systemaattisesti hoitaakseen. Taidehistoriallinen tutkimus oli vain osa Yhdistyksen laajaa ohjelmaa. Yhdistys kykeni kuitenkin järjestäytymään resursseihin nähden tehokkaasti. Käsittelen seuraavassa Yhdistyksen kolmea taidehistorian piiriin laskettavaa toimintamuotoa: taidehistoriallisia retkiä, niiden aineistojen perusteella järjestettyjä näyttelyitä ja julkaisutoimintaa.

Taidehistorialliset retket

Yhdistyksen taidehistorialliset retket olivat laajamittaisen systemaattisen dokumentoinnin ja inventoinnin alku Suomessa.²¹ Niitä ei ole syytä pitää ”vain” dokumentointeina ja inventointeina, vaan myös tosiasiallisesti tutkimusretkinä. Materiaalin keräys ja kartoitus oli ensiarvoisen tärkeää perustutkimusta ja silloisilla tutkimusmenetelmillä lähes ainoa mahdollinen tutkimuksen muoto. Yleisesitysten tai yksittäisten tutkimusten tekemiseen ei ollut edellytyksiä ilman koottua materiaalia, varsinkin kun tutkimus perustui nimenomaan kuvailuun ja vertailuun.

Yhdistyksen tavoitteena oli kartoittaa taidehistoriallisilla retkillä koko Suomi.²² Retkiä järjestettiin vuosien 1871 ja 1902 välisenä aikana kahdeksan, joista viiden johtaja oli Emil Nervander. Retkille osallistui kaikkiaan 28 henkeä, noin neljästä viiteen kerrallaan. Osallistujat olivat arkkitehtejä tai polyteknikkoja, taiteilijoita ja eri alojen opiskelijoita. Retket rahoitettiin Yhdistyksen varoista ja senaatilta saaduilla avustuksilla. Ylihallituksen matkalle lähettämä arkkitehti on myös laskettava julkiseksi tueksi.²³

Retkillä oli aineiston keräämisen lisäksi tavoitteena

80. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI retkikunta Keminmaan kirkossa vuonna 1896. Ilmeisesti Viktor Sucksdorffin ottamassa kuvassa Emil Nervander kiikaroi, Armas Lindgren ja Axel Wikström piirtävät. Johannes B. Lagus kirjoitti valtionarkeologi Appeltgren-Kivalolle vuonna 1924: "[...] pyytäisin että olisit hyvä ja eri kirjeessä kieltäisit sen ruman, vanhan tavan, mikä täällä kauan aikaa on vallinnut, että nim. suntio, joka korjaa heinät vanhasta hautausmaasta, säilyttää heinänsä kirkon porstuassa [...]."

nimenomaan kouluttaa osallistujansa tähän keruutyöhön. Retkillä saavutettu ammattitaito oli arvokasta, sillä varsinaista koulutusta muinaismuistosuojelun alalle ei Suomessa ollut saatavissa. Jokaiselle retkelle pyrittiin saamaan aikaisemmin retkelle osallistuneita, jotta nämä olisivat voineet kokeneempina opastaa uusia osallistujia.²⁴

Ensimmäinen retki järjestettiin vuonna 1871. Se suuntautui Varsinais-Suomen etelä- ja luoteisosiin ja Ahvenanmaalle. Matkaa johtamaan oli kutsuttu ruotsalainen taiteilija Nils Mandelgren. Retkelle osallistujia oli yhdeksän, joista muutamat olivat mukana vain osan aikaa. Retki kesti runsaan kaksi ja puoli kuukautta. Ensimmäisestä retkestä on mahdollisuus saada tarkin käsitys, koska Nervander julkaisi sanomalehteen kirjoitetut matkakirjeensä kirjana vuonna 1872. Retken ohjelmaan kuului myös Taivassalon kirkon tutkiminen.²⁵

Eliel Aspelinin johtama toinen retki 1874 suunnattiin Varsinais-Suomen Turusta pohjoiseen olevaan osaan Ulvilaan asti. Retkikunta kävi Ruskon kirkossa. Toisella retkellä ei ollut mukana arkkitehtia, joten rakennustaidetta tutkittiin vähemmän.²⁶ Kolmas retki tehtiin yhdentoista vuoden tauon jälkeen vuonna 1885 Nervanderin johdolla Varsinais-Suomen itä- ja koillisosaan, läntiselle Uudellemaalle ja Lounais-Hämeeseen.²⁷

Pitkään taukoon oli kaksikin syytä. Emil Nervander oli vuonna 1876 muuttanut Turkuun.²⁸ Yhdistystoiminnan luonteen mukaisesti yhdistyksen toiminnan suuntautuminen saattoi olla hyvinkin riippuvainen sen jäsenien aktiivisuudesta. Nervanderin lähtö merkitsi selvästi keskiaikaan kohdistuvan aktiivisuuden vähenemistä. Sen sijaan 1870-luvun lopulla ja 1880-luvulla yhdistyksen päähuomio ja toimintavarat tuntuivat kiinnittyneen arkeologiaan, sukukansojen tutkimukseen ja erityisesti Pohjois-Venäjälle, Siperiaan ja Mongoliaan asti suuntautuneisiin retkiin.²⁹

Jatkossa retkiä tehtiin suhteellisen säännöllisesti. Neljäs retki suuntautui 1887 Lounais-Hämeeseen ja siihen rajoittuviin osiin Satakuntaa ja Uuttamaata. Tällä retkellä käytiin Huittisten kirkossa.³⁰ Viides retki 1892 määriteltiin kattavan alueen Tampereen ja Hämeenlinnan itäpuolella Mäntsälästä Virroille.³¹ Retkellä käytiin Messukylän vanhassa kirkossa.³² Kuudes retki 1896 suuntautui Pohjois-Pohjanmaalle Uudestakaarleppystä Tornioon. Kohteena oli nyt ensimmäistä kertaa 1700-luvun kirkollinen taide.³³ Seitsemäs retki 1899 kartoitti Kuopion-Sotkamon-Paavolan ja Haapaveden aluetta, sekä kävi Isonkyrön vanhassa kirkossa.³⁴ Viimeinen eli kahdeksas retki 1902 kartoitti uudelleen Turun ja Rauman välistä

81. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen näyttely Ateneumissa vuonna 1903. Edessä lattialla on jäljennös Nousiaisten Pyhän Henrikin sarkofagista. Seinille asetetut esineet ovat vasemmalta oikealle Kalannin Barbara-alttari, Jämsän alttarikaappi (tunnistamattomien kirkkotekstiilien keskellä), akvarellikopiot Urjalan alttarikaapin maalauksista, Vöyrin alttarikaappi ja akvarellikopiot Saloisten alttarikaapin maalauksista. Nojallaan seinäkettä vasten on "kynttilänjalka" Hollolan kirkosta. Äärimmäisenä oikealla on Sääksmäen Pyhä Henrik. Akvarellikopiot olivat Armas Lindgrenin maalaamia.

aluetta, erityisesti toisella retkellä vähemmälle jääneitä arkkitehtuurikohteita. Tällä viimeiseksi jääneellä Yhdistyksen taidehistoriallisella retkellä Nervander ei ollut enää mukana.³⁵

Näyttelyt

Yhdistyksen tarkoitus ei ollut vain dokumentoida ja kerätä aineistoa tutkimusta varten. Se pyrki määrätietoisesti tuomaan "löydetty" asiat suuremman yleisön tietoisuuteen. Tätä tavoitetta toteutettiin järjestämällä retkien sadosta kaikkiaan viisi näyttelyä.³⁶ Monet esilletuodut kohteet tulivat nyt ensimmäistä kertaa yleisempään tietoisuuteen. Näyttelyssä esiteltiin esimerkiksi edelleen Suomen taiteen historian huippuesineinä pidetyt Kalannin Barbara-alttari ja Nousiaisten Pyhän Henrikin sarkofagi. Näyttelyt vaikuttavat saaneen lyhyisiin aukioloaikoihin nähden hyvinkin suuren huomion.³⁷

Yhdistyksen näyttelyissä oli esillä retkillä tehtyjä kuvia Suomen keskiaikaisten kirkkojen esineistöstä, maalauksista sekä rakennuksista. Näyttelyiden tavoite oli lähinnä kulttuurihistoriallinen. Keskiaikaiset kohteet nostettiin kuitenkin väistämättä myös taiteen piiriin. Taidekontekstiin kirkollinen aineisto liitettiin kiistatta vuon-

na 1903 Ateneumissa järjestetyssä näyttelyssä.³⁸ Ateneumin näyttely sai laajaa huomiota ja sitä arvioitiin useissa lehdissä.³⁹ Näyttelyn jälkeen voitiin Yhdistyksen vuosikertomuksessa todeta tyytyväisinä:

Sitä ilahuttavaa suopeutta, jolla seurakunnat ja niiden papisto näyttelyaietta avustivat, tulee Yhdistyksen kiittää monesta arvokkaasta alkuperäisestä taideteoksesta, jotka yhdessä kokoelmista valittujen keskiaikaisten taidetuotteiden kanssa tulivat muodostamaan pääosan näyttelyn esineistä.⁴⁰

Taidehistoriallisten retkien tuloksia pyrittiin saattamaan käyttökelpoiseen muotoon ja yleisempään tietoon myös julkaisemalla retkien materiaalia. Hanke ei yrityksistä huolimatta koskaan toteutunut. Retkillä tehdyt kuvat ovat Museoviraston Historian kuva-arkistossa ja niitä käytetään silloin tällöin lähinnä taidehistoria-alan julkaisuissa.⁴¹

Julkaisutoiminta

Yhdistys otti tehtäväkseen myös sarjajulkaisujen tuottamisen. Se julkaisi kahta sarjaa, *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirjaa* ja vaihtelevasti eri- ja sa-

mansisältöistä *Suomen Museo Finskt Museum* -sarjaa. Ensimmäinen Aikakauskirja ilmestyi vuonna 1874. Siinä julkaistiin litografiajäljennökset Nousiaisten Pyhän Henrikin sarkofagin messinkilaatoista. Aikakauskirjan sisältö painottui esihistoriaan. Varsinkin aluksi suuren osan muodostivat kihlakunnittain muinaismuistoja luettelivat kertomukset, joissa keskiaikaiset kirkot olivat eräs kuvauksen kohteista. 1800-luvun lopulla Aikakauskirja suunnattiin ulkomaiselle lukijakunnalle, ja suuri osa artikkeleista julkaistiin saksaksi tai ranskaksi. Julkaisutahti oli melko säännöllinen, ja vuoteen 1921 mennessä oli ilmestynyt jo 31 numeroa.⁴² Aikakauskirjan julkaiseminen mahdollisti julkaisuvaihdon eri maiden vastaavien instituutioiden kanssa ja kirjaston kartuttamisen.⁴³

Yleistajuisempaa laajalle yleisölle tarkoitettua kuukausilehteä ryhdyttiin julkaisemaan vuonna 1894. Emil Nervander oli esittänyt ajatuksen kuukausilehdestä jo 1872. *Suomen Museo* ja *Finskt Museum* ilmestyivät erillisinä ja suurimmaksi osaksi eri sisältöisinä vuoteen 1903 asti, jolloin lehdet yhdistettiin yhdeksi kaksikieliseksi vuosikerraksi taloudellisista syistä. Vuodesta 1910 lähtien lehdet alkoivat ilmestyä uudelleen erillään. ”Muinaistieteellisen kansanlehden” oli tarkoitus olla sisällöltään Aikakauskirjaa kevyempi, mutta vähitellen se tieteellistyi ja muuttui raskaammaksi.⁴⁴ Lukijakunnan koostumuksesta ja lehden kansanomaisuudesta käytiin toisinaan vilkkaita keskusteluja Yhdistyksen kokouksissa, mutta pääongelmaa eli toimittajavoimien vähäisyyttä oli vaikea poistaa. Lehden tilaajakunta jäi melko pieneksi. Vuonna 1896 tilaajia oli 299 mutta vuonna 1920 enää vain 66.⁴⁵

Suomen Museo Finskt Museum oli julkaisu, joka kaikkien säännöllisimmin ja runsaimmin julkaisi keskiaikaan liittyvää aineistoa. Kirjoitukset vaihtelivat pidemmistä artikkeleista lyhyisiin tiedonantoihin. Lehti toimi myös jäsenlehden tapaan. Sen julkaisemista vuosikertomuksista saattoi seurata yhdistyksen toimintaa ja esimerkiksi taidehistoriallisten retkien tuloksia. Samoin lehdessä julkaistiin yhdistykseen liittyneiden jäsenien nimet ja luettiin tarkasti yhdistykselle tehtyt lahjoitukset.

Sarjojen lisäksi Yhdistys julkaisi myös erillisiä tutkimuksia ja yksittäisiä yhdistyksen toimintaan liittyneitä painatteita, mm. ohjelmia, ohjeita, tietojenkeruukavakkeita ja jäsenluetteloita.⁴⁶ Myös *Finlands kyrkor* -sarja saatiin alulle kun vuonna 1912 ilmestyi ensimmäinen Kalannin ja Uudenkaupungin kirkkoja käsitellyt osa.⁴⁷ Vaikeuksista huolimatta Yhdistyksen julkaisutoiminta oli yhdistyksen resursseihin nähden varsin runsasta. Keskiajan tutkimuksen kannalta rajoittava tekijä oli se, että Yhdistyksellä oli muitakin vahvoja intressialueita, mm. esihistorian ja sukukansojen tutkimus ja tulosten julkaisu.

Yhdistys ei ollut ainoa taidehistoriallisten tutkimusten julkaisija, mutta systemaattisin ja pisimpään toiminut. Keskiaikaa tai keskiaikaisia kirkkoja koskevia artikkeleita julkaistiin lehdissä *Valvoja* ja *Ateneum* sekä erilaisissa kalentereissa kuten *Folkskolans vänners kalender*. Myös erilaisissa kokoomateoksissa julkaistiin

keskiaikaan liittyviä artikkeleita. Tällaisia olivat esimerkiksi *Finlands kulturhistoria* ja *Oma maa*.⁴⁸ 1870-luvulla alkanut keskiajan taiteesta kirjoittaminen sai lopulta niin hyvän vauhdin, että Meinander saattoi jo vuonna 1908 todeta Suomen keskiajan olevan erittäin runsaasti tutkittu alue.⁴⁹

Keskiaikainen kirkko taidehistorian yleisesityksissä

Tapa jolla keskiaikaisiin kirkkoihin suhtauduttiin muuttui tutkijan aikana. Muutos on havaittavissa myös Suomen keskiaikaa käsittelevissä taidehistoriallisissa kirjoituksissa. Seuraavassa käsittelemme kuutta tutkimusta, jotka ovat joko keskiajan taiteen yleisesityksiä tai keskittyvät kirkkorakennuksiin. Kirjoittajat ovat Emil Nervander 1887 ja 1888, Eliel Aspelin 1891, Juhani Rinne 1907, Karl Konrad Meinander 1908, Johannes Öhquist 1912 ja Carolus Lindberg 1919. Tarkastelen myös Rinteen artikkelin uutta versiota vuodelta 1920.⁵⁰

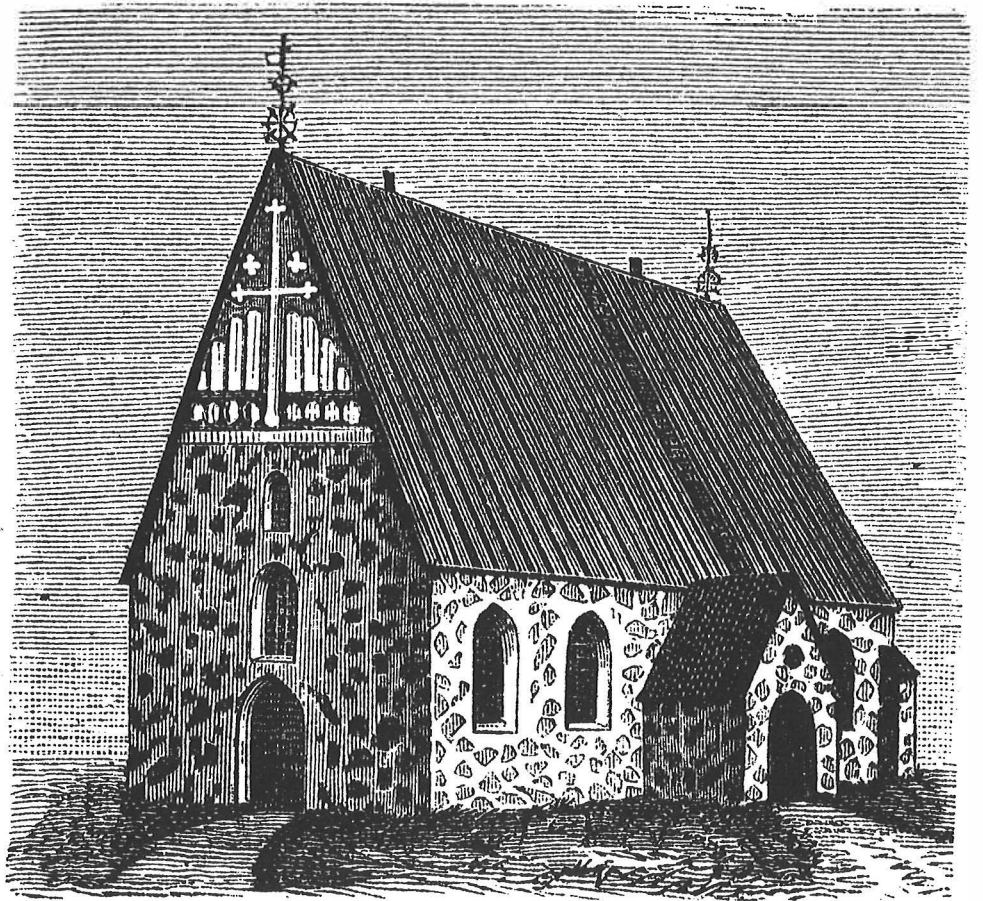
Yleisesityksissä on paljon samankaltaisia piirteitä, mm. Turun tuomiokirkon nostaminen Suomen tärkeimmäksi keskiaikaiseksi muistomerkiksi. Olen kuitenkin etsinyt teksteihin sisältyviä painotuseroja. Keskityin tarkastelemaan erityisesti rakennustaiteen osuutta, mutta poimin esille myös maalauksiin ja kuvanveistoon liittyviä seikkoja. Olen kiinnittänyt huomiota seuraaviin kysymyksiin. Miten keskiajan käsittely perusteltiin? Miten esitettiin ”taiteen tulo” Suomeen? Miten kirjoittaja käsitteli keskiajan taidetta? Mitä metodeja hän käytti ja erityisesti miten hän suhtautui ja arvotti käsittelemiään kohteita?

Emil Nervander 1887 ja 1888

Kansanvalistusseuran toimituksia -sarjassa julkaistu kaksiosainen *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana* ilmestyi vuosina 1887 ja 1888.⁵¹ Kansanvalistusseuran julkaisemat vihkot olivat suuri hanke. Ne olivat ajankohdansa nähden runsaasti kuvitettuja. Vihkoja varten kai-
verrutettuja kuvia käytettiin pitkään hyväksi uusissa julkaisuissa.⁵²

Nervanderin kahdesta laajasta vihkosta muodostunut kirja oli ensimmäinen yleisesitys Suomen keskiaikaisista kirkkoista ja niiden sisältämistä esineistä ja maalauksista. Nervander ymmärsi asemansa uranuurtajana ja hänen pyrkimyksensä oli tehdä keskiaikainen aineisto tunnetuksi ja arvostetuksi. Kirjan aluksi Nervander määritteli tavoitteekseen ”herättää harrastusta taidehistoriallisten muistojemme tuntemiseen”.⁵³ Hän kehoitti Suomen kansaa kunnioittamaan muinaismuistoja enemmän kuin tähän asti ja pitämään huolta, että:

[...] nämä muistot säilyvät tuleviksi ajoiksi todistamaan siitä keskiajan taiteesta, joka on kukoistanut meidänkin kaukaisessa, köyhässä isänmaassamme.⁵⁴

82. Perniön kirkko Emil Nervanderin kirjasta *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-ajalla*, 1887.

Teoksen toisen vihkon Nervander puolestaan päätti vetoomuksella papistolle. Sen vastuulla oli kirkollisen taiteen säilyminen, eikä asia ollut vähäpätöinen, sillä:

[...] kansan kansallistuntoa ei mikään muu niin voimallisesti kohota kuin sen historialliset muistot, ja näistä puhuvat myöskin taidehistorialliset muistomerkit Suomen kirkkoissa.⁵⁵

Kirjassa käsitelty materiaali oli otsikon tasolla nimetty taiteeksi termillä kirkollinen taide, mutta taiteellisuuden laadusta Nervander oli kuitenkin epävarma. Puuveistokset eivät olleet varsinaista kuvanveistoa vaan puuhun leikattuja kuvia, eikä niillä useinkaan ollut ”korkeampaa taiteellista arvoa”.⁵⁶ Samoin seinämaalaukset eivät olleet ”mitään taideteoksia siinä merkityksessä, kuin me olemme tottuneet tätä sanaa käsittämään”.⁵⁷ Tämän Nervander sanoi viitaten Taivassalon maalauksiin, joita hän kuitenkin piti eräinä parhaimmista.

Teosten arvo ei ollutkaan niiden taiteellisuudessa vaan hengellisessä sisällössä. Se koostui teoksille teko- ja käyttöaikana, eli katolisena aikana, annetusta merkityksestä mutta myös myöhemmin, luterilaisena aikana, niille annetusta sisällöstä. Hengellinen sisältö rakentui teosten käyttötarkoituksesta ja hartaasta uskosta ja tunteesta jonka elähdyttämänä ne oli tehty, mutta myös niiden käytön jatkumosta. Esineet olivat ”tuottaneet monelle hiljaista iloa ja lohdutusta”, taide oli ”kirkon ja maailman keskinäinen yhdysside”, ”valoisa porras”, joita kieliku-

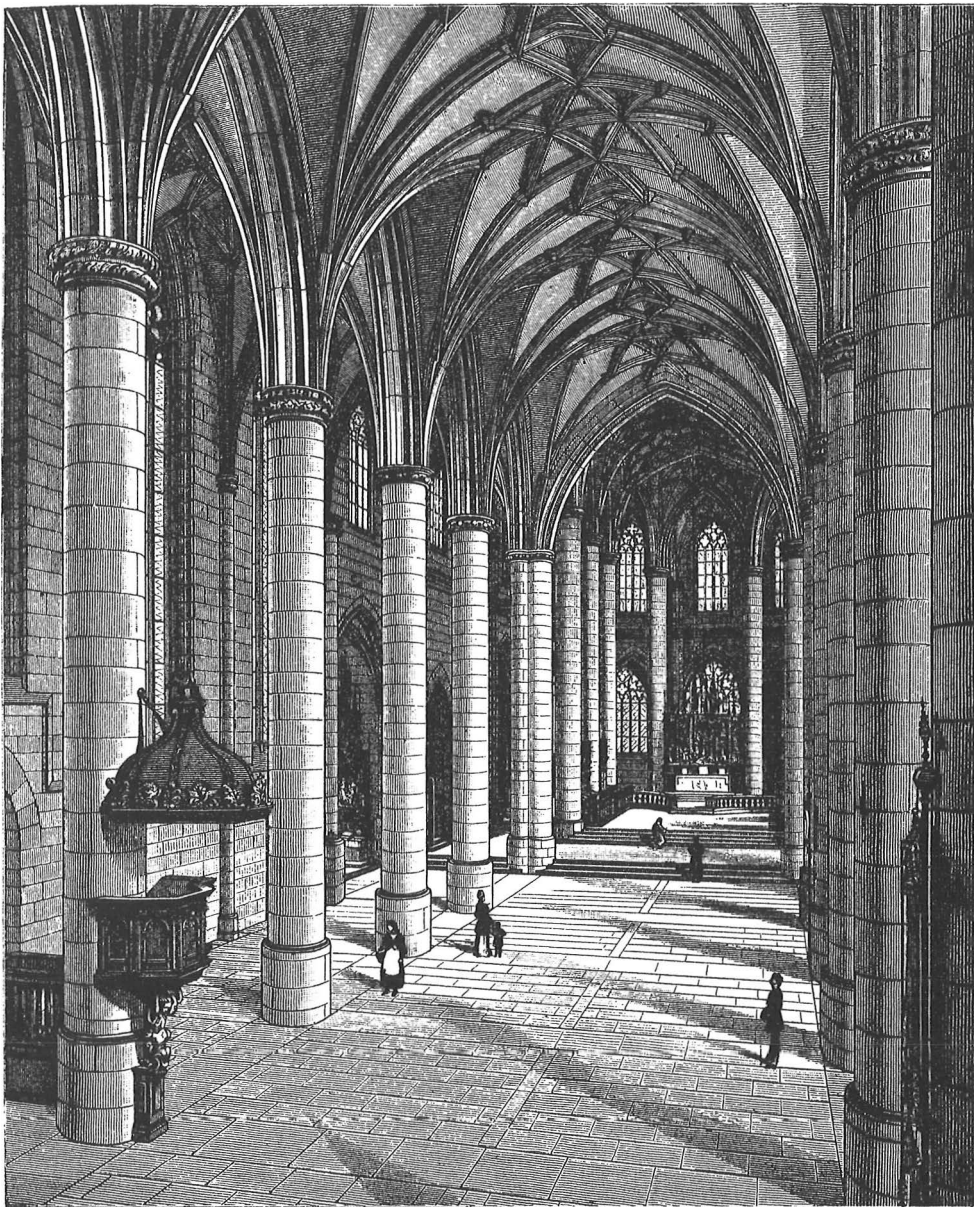
via Nervander käytti. Jos teokset eivät siis olleetkaan suurta taidetta, olivat ne käyttötarkoituksensa vuoksi ”muiston arvoisia”.⁵⁸

Maalausten yhteydessä Nervander toi esille niiden merkityksen nykyihmiselle historian lähteinä, mutta vielä merkittävämpiä Suomen kansalle ne olivat hänen mukaansa olleet muodostaessaan yhdysiteen muuhun maailmaan. Kuvista oli saattanut nähdä, että oli olemassa maailmaa myös kotipitäjän ulkopuolella. Lisäksi marttyyrien kuolemat olivat tarjonneet itsepäiselle kansalle ”hengellistä sukulaisuutta” ja auttaneet kestämaan vaikeuksissa.⁵⁹ Nervander siis oletti, että katsojat olivat samaistuneet kuviin.

Nervander nojasi voimakkaasti aikakausijaotteluun romaaninen-välitystyyligoottilainen varsinkin rakennusten ryhmittelyssä. Tyylikaudet eli ”taidetavat” olivat perusrunko, jolla lukija saattoi jäsentää aineistoa. Nervander lähestyi koko materiaalia hyvin käytännönläheisestä näkökulmasta. Hän kuvasi laajasti sitä, miten rakennukset, maalaukset tai esineet oli tehty ja miten niitä oli käytetty. Käyttöyhteyteen liittävä funktioanalyttinen näkökulma oli Nervanderin käsitteilyn erikoisuus.

Eliel Aspelin 1891

Vuonna 1891 ilmestyi Eliel Aspelinin kirjoittama ensimmäinen Suomen taidehistorian yleisesitys *Suomen taiteen historia pääpiirteissään*, joka kattoi ajan keskiajasta aina

83. Kuvitusta Wilhelm Lübken kirjasta *Taiteen historia pääpiirteissään*, "Gmünd'in p. ristinkirkko. Sisusta."

kirjan ilmestymishetkeen saakka. Tiivis, vajaan sata sivun kymmenen sivuun mahdutettu esitys oli itsenäisenä niteenä ilmestynyt liite saksalaisen Wilhelm Lübken *Taiteen historian* suomenkokeeseen.⁶⁰

Koska kirja oli "ensimmäinen yritys yhdessä jaksossa esittää suomalaisen taiteen historia", oli kirjoittaja pohtinut:

[...] mitä meidän oloissamme voi olla huomattavaa, ajatella suomalaista lukijaa, jonka mielenkiintoa yleiseltä kannalta vähäarvoinenkin seikka herättää sen vuoksi, että se on o m a a, kuvaa oman maan ja oman kansan entisiä sivistyskausia.⁶¹

Nervanderiin verrattuna Aspelinin käsittely oli varovaisempaa. Hän oli syvästi tietoinen siitä, että Suomen taide ei ollut samanlaista kuin Lübken teoksessa nähty. Aspelinin mukaan tähän oli neljä syytä: 1) Suomen maa ja ilmanala ei ollut kuvataiteelle suotuisa, 2) luonnonmateriaaleja oli niukasti, 3) olosuhteiden vuoksi pelkkä

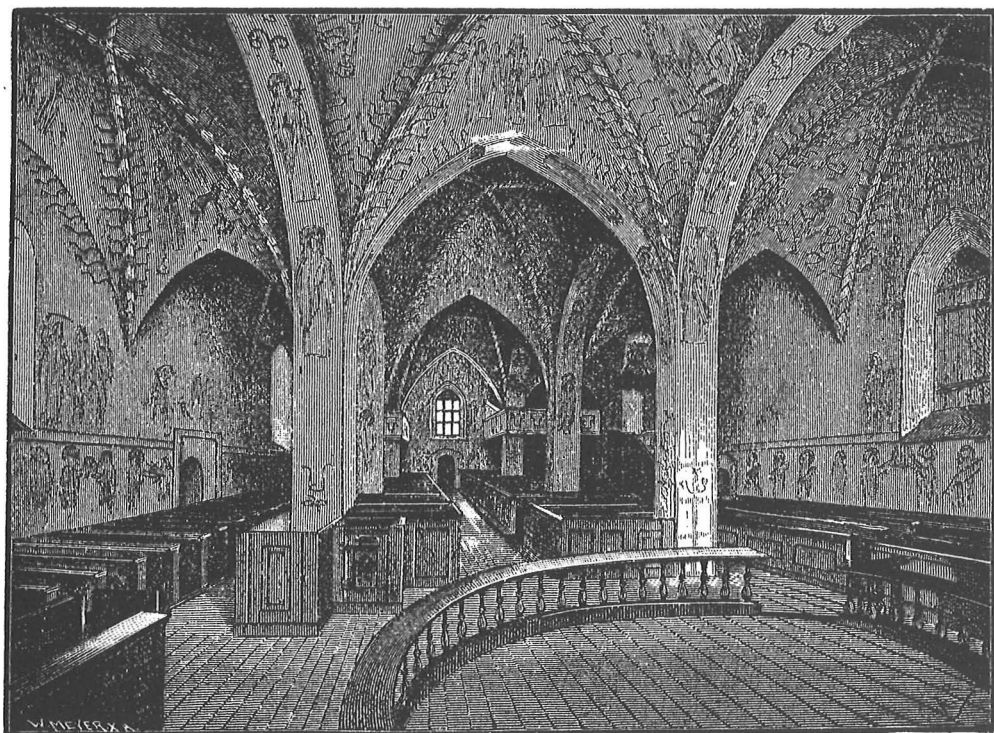
eläminen vaati lakkaamatonta työtä ja 4) lopulta myös valtiollinen riippuvuus oli estänyt kansallistunnon kehittymisen ja omintakeisen kuvaamataiteiden synnyn.⁶²

Aspelinin johdannossa esittämä loppupäätelmä oli tyrmäävä:

Niihin olosuhteisiin nähden, joissa kansamme on elänyt, ei siis ole laisinkaan outoa, vaan niihin syvästi perustettua, että suomalaisen taiteen historia on niin köyhäksi ja vaatimattomaksi muodostunut kuin nähdään seuraavasta yleispiirteisestä kertomuksesta.⁶³

Tämän ikäänkuin anteeksipyyntönä esitetyn toteamuksen jälkeen Aspelin ryhtyi esittelemään keskiajan taidetta.

Rakennustaiteesta Aspelin käsitteli yksinomaan kirkkoja. Hän jätti linnat tarkastelun ulkopuolelle, koska ne eivät hänen mukaansa kuuluneet suomalaisen taidehistorian piiriin. Syytä oli kolme: linnoja rakennettaessa ei

84. Hattulan kirkon interiööri Emil Nervanderin kirjasta *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-ajalla, 1887*. Juuri tämäntyyppiset kapiteelittomat ja jalustattomat pilarit olivat Eliel Aspelin mukaan kuin paksuja nelikulmaisia muurinpätkiä.

tavoiteltu kauneutta vaan vahvuutta, linnojen rakennusmestarit olivat ulkomaalaisia ja niiden sisustukset olivat aikojen kuluessa tyystin hävinneet.⁶⁴

Kirkot olivat Aspelinin mukaan ”yksinkertaisia ja jäsentelemättömiä”. Tosin niillä oli ”mieltä ylentävää vaikutusvoimaa”, joka johtui suuresta koosta ja usein ”sommista suhteista”.⁶⁵ Aspelinilla oli selviä vaikeuksia hyväksyä kirkkojen ulkonäkö. Esimerkiksi kirkkojen pilarit Aspelin tuntui kokeneen varsin vieraiksi, ne olivat törkeätekoisia ”paksuja nelikulmaisia muurinpätkiä ilman jalustaa ja kapiteeliä” ja ”niihin yhtyvät vyökaaret ja holviruoteet ihan välittömästi”. Vasta kehittyneemmissä kirkkoissa oli joskus kahdeksankulmaisia olkakivellisiä pilareita.⁶⁶ Aspelinin arvion taustalla häämötti selvästi klassisen pylvään ihanne. Kun eteläisemmässä Euroopassa myös keskiaikaisen arkkitehtuurin pylväät oli usein jaoteltu jalustoilla ja kapiteeleilla, koki Aspelin Suomen kirkkojen kapiteelittomuuden vastaansanomattomana merkinä periferisyydestä.

Myös kuvanveistoon Aspelin suhtautui varauksella. Varsinaista koviin materiaaleihin tehtyä kuvanveistoa oli Suomessa tuskin ollenkaan. Sen sijaan oli runsaasti ”puuleikkauksia”, jotka itse asiassa olivat maalattuja ”polykroomisia kuvateoksia”. Niille ei voitu hänen mielestään myöntää korkeampaa taiteellista merkitystä koska tuotanto oli ollut ”käsateollisuuden tapaista”. Paremman puutteessa tämä puuleikkaus edusti kirjassa Suomen keskiajan kuvanveistoa. Niillä oli arvonsa, koska ne kaikesta huolimatta kuvastivat taiteen yleistä kehitystä.⁶⁷

Maalustaide oli Aspelinin mielestä kuvanveistoa tärkeämpi keskiajan taiteen alue Suomessa. Maalarit eivät olleet olleet ”mestareita”, mutta maalattavien pintojen laajuus ja arkkitehtoninen jäsentäminen toivat ”tositai-

teen kannalta ala-arvoisillekin luomille jonkun suuruuden sävyn”.⁶⁸ Aspelinin mukaan kuvien tarkoitus keskiajalla oli olla rahvaalle tarpeeksi yksinkertaisia ja ymmärrettäviä. Nykykatsojille maalaukset tarjosivat opettavaisen ja viehättävän silmäyksen ”keskiajan henkiseen käsitysmaailmaan, jopa luovat elävästi etehemme sen ihmiset omituisine pukuineen ja toimineen”.⁶⁹ Maalauksen merkitys oli kulttuurihistoriallinen ja nykykatsojan kannalta kuvien tärkein arvo oli niiden sisältämä historiallinen tieto.

Aspelinilla oli keskiajan taiteesta kirjoittaessaan kaksi keskeistä ongelmaa: suomalaisuus ja taiteen määrittely. Koska taide oli Suomessa kristinuskon muualta mukanaan tuomaa ”kirkollinen taide ei voinut saada mitään kansallista vivahdusta”.⁷⁰ Muuta taidetta taas ei ollut. Toisaalta ”kirkollisten vallanpitäjien” joukossa oli jo varhain ”kotimaisia miehiä”, mikä teki myöhemmän keskiajan taiteesta jo kansallisempaa.⁷¹

Suomen taide ei myöskään vastannut Aspelinin kuvaa taiteesta, varsinkin ”tositaiteesta”, sillä hänen käsityksensä perustui Keski- ja Etelä-Euroopan taidehistorian kaanoniin. Aspelinin suhtautumisen ristiriitaisuus on havaittavissa koko kirjan keskiaikaa käsittelevässä osuudessa. Suomessa ei ollut kuin muutama taidehistoriallisesti arvokas työ, mikä aiheutti vaihtelevasti vähättelyä, selittelyä ja puolustelua. Aspelin saattoi esittää, että olosuhteisiin nähden oli tilanne maalustaiteen osalta jopa hyvä. Kehnotkin maalarit osoittivat ”merkillistä keksimiskykyä”, kehittivät jatkuvasti uusia muotoja ja väri-vastakohtia.⁷²

Tämäkin on yksi niitä keskiaikaisten maalauksen ansiopuolia, jotka tekevät ne vanhojen kirkkojen

ohella taiteellisesti ja sivistyshistoriallisesti tärkeimmiksi muinaismuistoiksi, mitä etenkin siinä kohden köyhässä maassamme on olemassa.⁷³

Aspelinin tekstiä lukiessa on muistettava, että se ilmestyessään vertautui Lübken Taiteen historiaan. Vertailuasetelma läntisen taidehistorian parhaimpien saavutusten kanssa oli murskaava. Suomen taiteen määrällinen ja laadullinen niukkuus korostui. Jo pelkästään Lübken kirjan erittäin runsas ja kiinnostava kuvitus sai suomalaisen taiteen näyttämään marginaaliselta.

Juhani Rinne 1907

Juhani Rinteen artikkeli Keskiaikaiset kirkkomme ilmestyi kokoomateoksen *Oma maa* ensimmäisessä osassa vuonna 1907. Rinteen teksti oli asiallista ja niukkaa, aivan toisenlaista kuin Nervanderin tai Eliel Aspelinin vuolas tyyli. Rinne ei kuvaillut kirkkoja arvottaen, ne eivät olleet kömpelöitä, mutta eivät myöskään yksinkertaisen suuria. Asian käsittelyn tarpeellisuutta Rinne ei perustellut enää lainkaan.

Esityksensä aluksi Rinne selvitti länsimaisen kirkon kehitysvaiheita basilikan, roomalaisen basilikan, apsis-kirkon ja kuorikirkon kautta ”suorakaiteiseksi kirkoksi”, joka oli Suomen mantereella yleisimmin käytetty muoto. Tarpeettomia muotoja karsineen kehityslinjan näkökulmasta suomalaisen kirkon yksinkertaisuus olikin pitkän kehityksen tulos. Muotojen niukkuus oli olosuhteisiin sopeutuvaa rationaalisuutta eikä primitiivisyyttä.⁷⁴

Rinne tarkasteli kirkkoja rakenteiden ja rakennustekniikan kannalta; kattotuolien rakenteita, harmaakivisen ja tiilisen verhomuurin muuraustapaa, kuoria, laivojen määrää, päätykolmioita, ikkunoita ja ovia. Hän ei käsitellyt kovin laajasti päätykolmioita eikä lainkaan holvityyppejä, jotka myöhemmin tulivat keskeisiksi. Rinne ryhmitteli Suomen kirkot erilaisten piirteiden perusteella, mutta ei yhdistänyt piirteitä toisiinsa tai muodostanut maantieteellisiä ryhmiä. Ainoastaan Ahvenanmaan kirkot olivat koko joukosta erottuva, vanhempi kirkkoryhmä.

Rinteen aikajaotukset olivat varovaisia, esimerkiksi muurauksessa ”vanhempi limititys näyttää olevan yleensä pienemmistä, myöhempi isommista kivistä.”⁷⁵ Kivikirkkojen rakentaminen oli ollut ”suurusuuntainen” hanke, ja ”edellytti yleensä sekä rakentajikseen että käyttäjikseen kehittyneitä seurakuntia.” Rinne oletti niiden olleen naapurimaiden kirkkoja myöhäisempiä, ainoastaan Ahvenanmaan kirkoissa oli merkkejä varhaisemmista piirteistä.⁷⁶ Rinteen mukaan Ahvenanmaan kirkot oli rakennettu todennäköisesti siten, että kuori oli rakennettu ensin, sitten runkokuone ja lopuksi torni. Mannermaan kirkoissa taas sakaristo oli usein runkokuonetta vanhempi.⁷⁷

Artikkelinsa lopuksi Rinne nosti Nervanderin ja Aspelinin tapaan Turun tuomiokirkon maan tärkeimmäksi rakennusmuistomerkeksi. Se oli ”ainoa meidän kirkoistamme, joka suunnitelmaltaan, rakennusmuotojensa ja kokonsa puolesta on verrattava naapurimaiden suurkirk-

koihin”.⁷⁸ Tuomiokirkko oli enemmänkin kuin vain ko-meudesta kilpaileva rakennus. Vähitellen kasvaneena ja muuttuneena sen saattoi nähdä Suomen kulttuurin vertauskuvana.

Tästä kirkosta voipi hyvällä syyllä sanoa, että se on kappale Suomen kulttuurihistoriasta kiveen piirretty.⁷⁹

Karl Konrad Meinander 1908

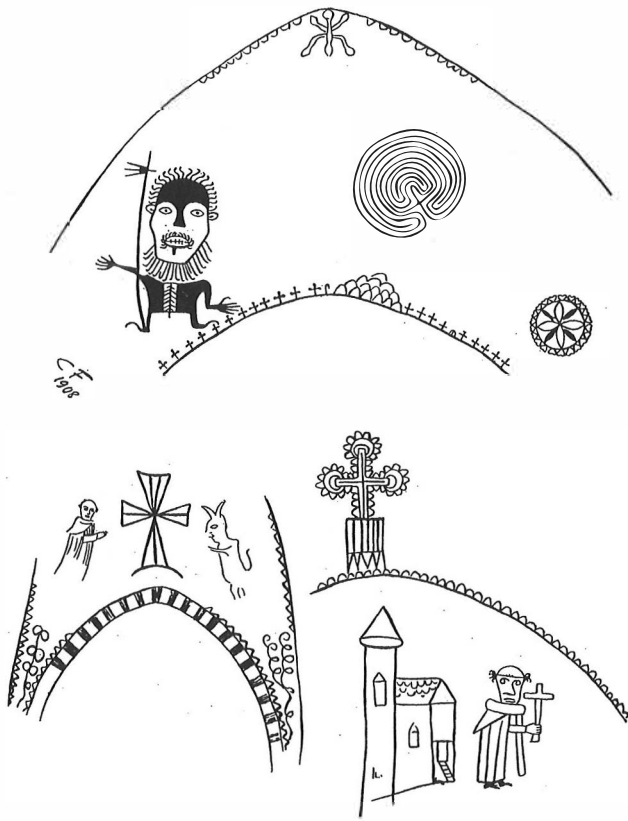
K. K. Meinanderin artikkeli *Konsten* ilmestyi vuonna 1908 useiden kirjoittajien teoksessa *Finlands kulturhistoria, Medeltiden*. Kuten Rinne ei Meinanderkaan enää perustellut tai puolustellut Suomen keskiajan taiteen käsittelyä. Meinander meni suoraan asiaan toteamalla Suomen olevan länsimaisen kulttuurin äärimmäinen koillinen raja.⁸⁰

Meinanderin mukaan kivikirkkojen rakentamisen myötä keskiaikaisesta arkkitehtuurista tuli ”todellista taideetta”. Tämä taide otettiin lahjana vastaan etelän ja lännen rikkaammilta mailta.⁸¹ Meinander suhtautui kirkkoihin selkeän positiivisesti. Hän käytti niitä kuvattaessa sanoja raskas, yksinkertainen, luja ja monumentaalinen myönteisessä merkityksessä. Syynä yksinkertaisuuteen oli materiaali. Koristeluhalu oli kuitenkin olemassa ja sitä toteutettiin materiaalin salliessa eli ovi- ja ikkuna-aukkojen pielissä ja tiilipäädyissä.⁸² Meinander ei Aspelinin tapaan valittanut Suomen olojen vaikutusta taideastiin ja tuloksiin. 1400-luvun loppupuolella rakennetut kirkot Meinander katsoi arkkitehtuuriltaan jo kansallisesti itsenäisiksi, ne olivat ”puhtaasti kotimaista arkkitehtuuria”.⁸³

Meinander hylkäsi pyörö- ja suippokaaret ajoituskeinona. Luotettavampiin tuloksiin hän katsoi päästävän katto- ja holvirakenteita vertailemalla. Suomen kirkot Meinander jakoi kolmeen ryhmään, Ahvenanmaan 1200-luvulla rakennettuihin tornillisiin kirkkoihin, länsisuomalaisiin 1300-luvulla rakennettuihin ”ikkuna-arkkitehtuuri”-kirkkoihin⁸⁴ ja 1400-luvun päätykoristekirkkoihin. Kolmannen ryhmän Meinander jakoi edelleen maakuntatyyppeihin. Selkeimmät tyypit olivat Meinanderin mukaan Häme ja Satakunta.⁸⁵

Meinanderin mielestä keskiaikaiset seinämaalaukset eivät olleet ”puhtaasti taiteellisessa mielessä korkeatasoisia, kuvat eivät herätä mitään tunnetta elävästä todellisuudesta”.⁸⁶ Kuvat olivat enemmänkin koristelua. Keskiajan ihminen rakasti taidetta, pyrki kaikessa koristeluun ja täytti pinnat lämpimillä, iloisilla väreillä. Siihen, että maalaukset eivät jäljitelleet todellisuutta, olivat syynä käytännön ongelmat, maalattavan pinnan epätasaisuus ja tavoitteena ollut selkeys ja näkyvyys.⁸⁷

Meinander suhtautui maalauksiin niiden puutteista huolimatta myönteisesti. Hän käytti niitä kuvailemallaan käsitteitä realistinen, naturalistinen ja naiivi. Meinander suhtautui myös ns. primitiivisiin seinämaalauksiin Aspelinia myönteisemmin. Meinander vertasi niitä lasten ensimmäisiin piirustuksiin, eteläafrikkalaisiin epäjuma-

85. Maarian (Räntämäki) kirkon ns. primitiivisiä maalauksia. Carl Frankenhaeuserin piirustuksia Suomen Museossa 1910. "Keski-laivan keskimäisessä holvissa on fantastinen miehenkuva, jolla on julman suuri pää ja suu irtavissa. 'Pakanaksi' ja 'jättiläiseksi' kutsuivat ne sitä, jotka sen nyt näkivät ja tämä nimi vastanneekin kuvaa parhaiten. Tämä, samoin kuin muuan merkitykseltään käsitteämätön, alaston, suurijalkainen ja karvainen olento, jolla oli ruoska ja rahapussi kädessään, oli peitettävä valkomaalilla häiritsevän ja sopimattoman muotonsa vuoksi."

lankuviin tai muinaispohjoismaisiin kaiverrettuihin kuvakiviin.⁸⁸ Ehkä tärkein syy näiden maalausten hyväksymiseen oli se, että ne voitiin katsoa ainoiksi varmuudella kotimaisten taiteilijoiden maalauksiksi.⁸⁹

Kuvanveistotaide sai Meinanderin artikkelissa paljon huomiota. Meinander oli perehtynyt aiheeseen ja hänen väitöskirjansa keskiaikaisista alttarikaapeista ilmestyi samana vuonna.⁹⁰ Meinander määritteli kuvanveiston jo hieman toisin kuin Aspelin. Suomessa oli kuvanveistoa, mutta ei monumentaalisia eli koviin materiaaleihin tehtyjä veistoksia.⁹¹ Puuveistokset kuuluivat kolmen suuren keskiajan taiteen ryhmään yhdessä arkkitehtuurin ja maalaustaiteen kanssa, sen asema taiteena ei siis ollut epäilyksenalainen.⁹² Myös veistoksista oli keskiajan lopulta löydettävissä "kotimainen taidekoulu" joka tosin "turhaan kamppaili noustakseen ylös primitiivisyydestä".⁹³ Veistosten ja alttarikaappien käyttöä Meinander pohti tuskin lainkaan. Hän keskittyi tarkastelemaan veistosten muotoja ja sitä olivatko ne primitiivisiä, taidokkaita, liikkeen kuvausta jne. Painottuminen muotoanalyyysiin tulee erityisen selväksi, jos vertaa Meinanderin artikkelia Nervanderin kaksikymmentä vuotta aikaisemmin julkaistuaan tekstiin.

Johannes Öhquistin vuonna 1912 ilmestynyt *Suomen taiteen historia* oli seuraava kotimaan taiteen yleisesitys Eliel Aspelinin kirjan jälkeen. Öhquistin kirja oli itsenäinen teos ja Aspelinin Lübken liitteenä ilmestynyt teosta huomattavasti laajempi. Esipuheessaan Öhquist totesi, että kirjan alkupuoli Suomalaisen Taideyhdistyksen perustamiseen asti pohjautui Aspelinin teokseen. Aspelin oli neuvonut erityisesti ensimmäisten lukujen laadinnassa.⁹⁴

Öhquist aloitti Suomen taiteen tarkastelun esihistoriaa ja erityisesti teksteillejä käsittelevällä luvulla, jollaista Aspelinin kirjassa ei ollut. Öhquistin mukaan Suomen kansan taideilmaisella oli pitkät juuret. Taidetta oli ollut jo ennen kristinuskoa, mutta suomalaisen taiteen historiallinen olemassaolo alkoi kuitenkin vasta kristinuskon tulosta maahan. Taide tuli valloittajien mukana ja se oli paljon maan asukkaiden taidetta korkeammalla.⁹⁵ Omaehtoista kehitystä oli kuitenkin havaittavissa. Öhquistin käyttämiä kasvikielikuvia mukailien taiteellinen siemen ei pudonnut hedelmättömään maaperään. Keski-aikainen taide Suomessa oli Keski-Euroopan taiteen voimakkaasta puusta kasvavia arkoja vesoja, joita rakkautella ja hartaudella hoidettiin karussa maaperässä ja kolkossa ilmanalassa ja jotka siellä täällä saivat uusia, omia kukka-alkuja.⁹⁶

Vaikka Öhquist totesikin käsittelynsä pohjautuneen Aspelinin esitykseen, oli hänen suhtautumisensa keskiaikaiseen aineistoon hyvinkin erilainen. Öhquistin tekstissä ei ole jälkeäkään vähättelystä tai selittelystä, joka oli yleistä 1800-luvun loppupuolen teksteille. Päinvastoin, kirkot oli pystytetty "uhmailemaan vuosisatoja", ne olivat valtavia, lujia, ja ennen kaikkea "elävänä todistuksena suomalaisesta taideaistista". Meillä oli sitäpaitsi jäljellä vain "se mikä on kestänyt aikojen myrskyt".⁹⁷ Erityisesti Turun tuomiokirkko oli tästä esimerkki, sitä oli tuli ja sota tuhonnut, mutta "joka kerta se kasvoi entistään suurempana hävityksen helmasta ja on vastustanut seitsemättä sataa vuotta sodan ja tulen hävitystä".⁹⁸

Myös seinämaalaukset olivat muutakin kuin avuttomia yrityksiä matkia pitemmälle kehittyneitä maita. Öhquist toi maalausten kulttuurihistoriallisen arvon rinnalle aivan uuden näkökulman: ne tarjosivat katsojalleen mahdollisuuden esteettiseen nautintoon.

Mutta näillä kuvilla ei ole yksinomaan taide- ja kulttuurihistoriallista mielenkiintoa. Myös esteettisessä suhteessa ne tarjoavat vielä nykyaikaisellekin herkuttelijalle osittain suurtakin nautintoa. Karkeassa kömpelyydessään sekä koristeellisessa upeudessaan ne ilmaisevat samalla myös rehellisyyttä, hurskautta ja hartautta.⁹⁹

Huomattava on, että Öhquistin kirjoittaessa esitystään oli monien keskiaikaisten kirkkojen lähes koko maalauskoristelu otettu esille ja restauroitu. Mahdollisuudet aineiston tuntemiseen olivat siis huomattavasti paremmat

86. Kristuksen pää Naantalin kirkosta. Valokuva on otettu Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kahdeksannella taidehistoriallisella retkellä vuonna 1902.

kuin vuonna 1891 Eliel Aspelinin kirjoittaessa ensimmäistä yleisesitystä.

Veistotaide puolestaan oli mukana keskiajan taiteen itsestään selvänä osana ilman selittelyä ja suuria varauksia otsikolla *Kuvanveistotaide ja taideteollisuus*. Aspelinin taiteen ulkopuolelle sulkema ”käsiteollisuus” oli siten nostettu taidehistorian tutkimuksen osaksi. Samoin oli Meinander väitöskirjallaan vakiinnuttanut puuveistosten aseman taiteen ja taidehistorian piirissä. Öhquist jopa vertasi Naantalin Kristuksen päätä Ville Vallgrenin marmoriseen Kristus-reliefiin. Keskiajan puuveistosta saattoi siis tarkastella täysin uusimman taiteen tapaan.¹⁰⁰

Suomen keskiajan taiteen kiistämättömän yksinker-

taisuuden Öhquist käänsi kiehtovalla tavalla voitoksi. Hänen mukaansa oli pakko ihailla ”jaloa taseasuhtaisuutta, joka on olemassa sen ajan taiteen pyrkimysten ja kyvyn välillä”.¹⁰¹ Taiteilijat olivat olleet tarpeeksi viisaita ymmärtääkseen, että heidän keinonsa ja kykynsä olivat rajoitettuja. Siksi pyrittiin viisaasti yksinkertaiseen suuruuteen.

Carolus Lindberg 1919

Carolus Lindbergin vuonna 1919 julkaisema *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor* oli väitöskirja, jolla Lindbergistä tuli Suomen ensimmäinen

87. Ville Wallgrenin ”Kristus ristinpuussa” on ilmeisesti se reliefi, johon Johannes Öhquist vertasi Naantalın Kristuksen päättä. Kuva on Kansanvalistusseuran vuoden 1897 kalenterista.

arkkitehtuurin alalta väitellyt tohtori. Tutkimuksessaan Lindberg tarkasteli tiilen käyttöä manner-Suomen keskiaikaisissa kirkoissa. Lähtökohta oli materiaalissa, tiilessä, mutta itse tutkimus oli lähinnä tietyn materiaalin perusteella rajattu muotoanalyysi. Tutkimuksessaan Lindberg estetisoi Suomen keskiaikaisten kirkkojen arkkitehtuurin uudella tavalla. Hän paloitteli kirkon osiin ja esitteli sen yksittäisinä rakenteina kuten päätyinä, ovi- aukkoina jne. Kirkkojen rakentamisen syy tai miten sitä ja siellä olevia esineitä oli käytetty ei ollut tutkimuksen kohteena.

Lindberg vertaili päätykolmioiden, ikkunoiden, portaalien ja pilareiden muotoja sekä yksittäisien tiilien ko-koja ja muotoja, ja muodosti kirkoista tulosten perusteella ryhmiä. Holvien rakenteet Lindberg rajasi pois aineis- tosta.¹⁰² Aineistonsa Lindberg jakoi neljään maakun- taryhmään, Uudenmaan, Satakunnan, Hämeen ja Varsi- nais-Suomen ryhmiin. Näistä kolme ensimmäistä muo- dostivat selvän kokonaisuuden, kun taas viimeinen oli hajanaisempi.¹⁰³

Muutamasta varsinaista aineistonkäsittelyä edeltäväs- tä luvusta voi seuloa esiin viitteitä Lindbergin ylei- sestä suhtautumisesta Suomen keskiaikaisiin kirkkoihin. Lindberg korosti useaan kertaan niiden olevan länsimai- sen kulttuurin tuotteita.¹⁰⁴ Tiili sinänsä oli kulttuurituo- te, jonka käyttäminen vaati korkeaa kulttuurin tasoa. Arkkitehtuuri oli aina kamppailua materiaalin kanssa. Mitä suuremmat vaikeudet materiaali asetti, sen suurem- pi oli ponnistelu vaikeuksien voittamiseksi. Goottilais- ten katedraalien loistava muotokieli oli osoitus hiekka-

kiven ”vastaanottavuudesta”, se totteli veistäjän työ- kaluja.¹⁰⁵ Suomalaiset sen sijaan olivat osoittaneet poik- keuksellista sitkeyttä voittaessaan materiaalin asettamat vaatimukset.

Tekstissään Lindberg toi implisiittisesti esille, että Suomen keskiaikaiset kivikirkot olivat pitkälle edisty- neen länsimaisen kulttuurin tuotteita. Tämä ei johtunut vain siitä, että pitkälle kehittynyt tekniikka tai kirkko- tyyppi olisi tuotu Suomeen valmiina ja kyetty vastaan- ottamaan täällä. Kehitys oli pitkä myös Suomessa. Ki- vikirkkoja oli edeltänyt puukirkkojen kausi, ja kivikir- kot oli tehty kun kristinuskon tulosta oli kulunut jo vuo- sisatoja. Kun tähän liittää Lindbergin heti tekstinsä alussa esilletuoman ajatuksen keskiaikaisten kirkkojen ”kansal- lisesta luonteenomaisuudesta”, niiden omalaatuisuudes- sa elävästä esi-isien sielusta, voi päätellä, että kirkot, suomalaisten esi-isät ja suomalaiset olivat tietyllä tasol- la yhtä. Mitä siis sanottiin kivikirkosta sanottiin myös suomalaisista.

Juhani Rinne 1920

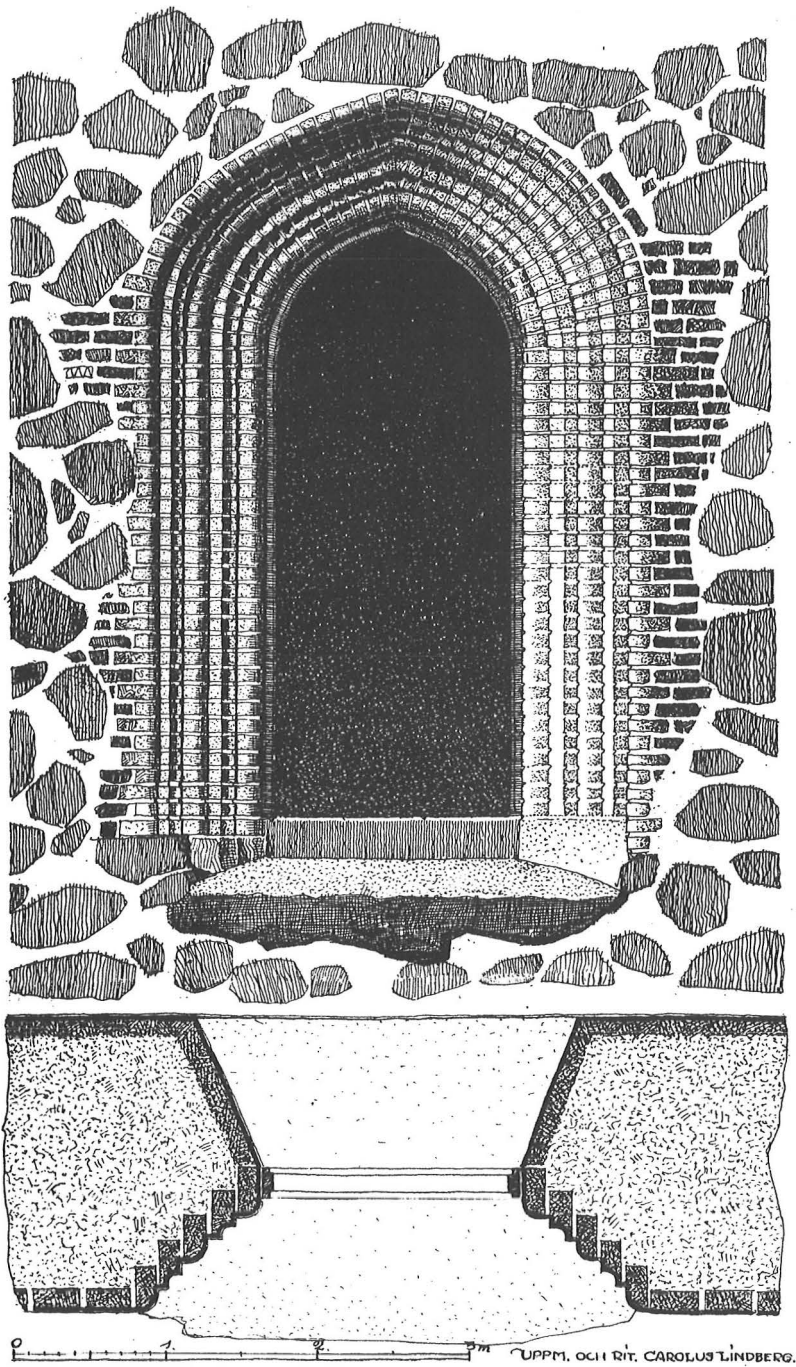
Oma maa -sarjan uudessa painoksessa 1920 Juhani Rin- teen artikkeli julkaistiin päällisin puolin lähes samana.¹⁰⁶ Lähempi tarkastelu paljastaa kuitenkin muutamien tärkeitä muutoksia. Rinne oli muokannut joitakin kohtia sekä lisännyt yksityiskohtia ja nimeltä mainittuja esi- merkkejä. Tekstistä huomaa, että edellisen painoksen jäl- keen oli monia kirkkoja ehditty tutkia. Rinne oli varmistanut kantaansa muutamissa asioissa joissa hän aikaisem- min esitti vain epäroivan mielipiteensä. Esimerkiksi Nou- siaisten kirkon maalaukset eivät voineet olla romaaniselta ajalta.¹⁰⁷ Rinne oli myös laajentanut muuraustekniikan käsittelyn osuutta entisestäään.

Nyt myös Rinne pyrki kirkkojen maakuntaryhmitte- lyyn. Hän jakoi päätykolmioita ryhmiin Meinanderin ja Lindbergin kehittämää mallia noudattaen. Laajemmin Rinne paneutui kirkkojen sisätilojen jaotteluun, laiva- jakoihin ja holvaustyyppeihin joiden perusteella kirkkoja voitiin myös ryhmitellä. Rinne ei tosin jakanut kirkkoja sisätilan käsittelyn perusteella maakuntaryhmiin vaan tyytyi luettelemaan kuhunkin ryhmään kuuluvat esimer- kit. Meinanderin aloittamasta kirkkojen jakamisesta maa- kuntaryhmiin muodostui 1910-luvun kuluessa tutkijoi- den hyväksymä ja jatkossa eteenpäin kehittämä aineis- ton luokittelumetodi.

2. Arkeologia kirkkotutkimuksessa

Vuonna 1909 julkaistussa *Tietosanakirjassa* määriteltiin käsite arkeologia seuraavasti:

muinaistiede, muinaistutkimus, yleensä jonkun muinaisajan kansan historiaa, tapoja, lakeja, tarus- toa y.m.s. käsittelevä tiede; uudemmassa kielen-

88. Carolus Lindbergin kuvitusta omaan kirjaansa *Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor*, 1919. Lammin kirkon kuori-ikkuna.

käytössä sanaa tavallisesti käytetään ahtaammasa merkityksessä tarkoittamaan vanhoja muistomerkkejä käsittelevää tiedettä; esim. sellaisia muistomerkkejä, jotka eivät ole säilyneet meille kirjateoksina, vaan erinäisissä ainemuodoissa, niink. esim. kiviaseina, metalliesineinä y.m.s. Vielä ahtaammasti käytetään a.-sanaa joskus taidearkeologian merkityksessä.¹⁰⁸

Tietosanakirjan määritelmän mukaan arkeologia tutki ”muinaisaikoja” eli aikaa ennen historiallista aikaa. Muistomerkki-käsite kattoi kaikki esihistorian jäänteet, sekä paikat että esineet. Sisältö näyttäisi siten olevan sama kuin muinaismuisto-sanalla mutta liittyvän vain aineelliseen kohteeseen. Toisaalta arkeologia-käsitettä käytettiin kattamaan huomattavasti laajempaa aluetta,

sillä esimerkiksi Tallgrenin toimittama vuonna 1916 ilmestynyt arkeologinen bibliografia sisälsi esihistorian, historian ja taidehistorian tutkimuksia.

Taidearkeologian käsitettä käytettiin muutaman vuosikymmenen ajan 1800-luvun lopulla ja vuosisadan vaihteessa. Käsite oli hieman horjuva, ja sillä vaikuttaa oleen ainakin kolme merkitystä: Taidearkeologia oli historiallisen ajan arkeologiaa, taidekohteiden arkeologiaa, tai se oli arkeologiaa historiallisen ajan (taide)kohteissa, joista ei ollut olemassa kirjallisia lähteitä. Kolmannen määritelmän mukaan juuri Suomen keskiaikaisten kirkkojen tutkimus kuului taidearkeologian piiriin.¹⁰⁹ Taidearkeologian metodeihin ei näytä kuuluneen nykyiseen arkeologiseen tutkimukseen kiinteästi liitetyjä kaivauksia.

Muinaismuistoasetuksessa 1883 kiinnitettiin erityistä huomiota esihistoriallisten jäänteiden suojeluun, mutta kirkkoissa tehtävien kaivausten mahdollisuutta ei edes mainittu. Kirkkojen tutkimuksen metodiksi arkeologiset kaivaukset otettiin vähitellen 1900-luvulta lähtien. Ensimmäisiä kirkkojen arkeologisia kaivauksia olivat K. A. Bomanssonin ja R. Hausenin vuosina 1868–69 tekemät Kökarin kirkon tutkimukset.¹¹⁰ Muut ennen vuosisadan vaihdetta tehdyt kaivaukset kohdistuivat raunioihin (Koroinen 1898–99, Rauman kaupunginkirkko 1893–98) tai muuten poikkeuksellisiin kohteisiin (Viipurin kaupunginkirkko 1886).

Edes jossakin määrin systemaattinen käytössä olevien kirkkojen arkeologinen tutkimus alkoi vasta vuosisadan vaihteessa. Kaivauksia tehtiin 1900 Pernajassa, 1901 Nousiaisissa ja 1907 Pyhtäällä. Kovin nopeasti kaivausmäärät eivät lisääntyneet, sillä 1910-luvulla kaivauksia tehtiin vain viidessä kohteessa (Mustasaari, Hammarland, Viipuri kaupunginkirkko, Sipoo, Lammi). Arkeologiset kaivaukset vakiintuivat tutkimusmenetelmänä 1920-luvulla, jolloin niitä tehtiin kahdessatoista aineistoon kuuluvassa kohteessa. Erityisesti uudet kirkkojen lämmitysmenetelmät, jotka vaativat erilaisia kaivantoja lattian alla olevaan maahan, tekivät myös arkeologiset kaivaukset yleisemmiksi.

Arkeologisista kaivauksista tuli siis melko hitaasti kirkkotutkimuksen metodi. Syynä tähän olivat varmasti käytännön ongelmat. Kaivaukset kohdistuivat 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa kohteisiin, joissa se oli helpompi toteuttaa eli raunioihin ja autiokirkkoihin. Toimivassa kirkossa ei kaivauksia voinut tehdä kuin suoremman korjauksen yhteydessä. Vielä 1800-luvun puolella ei suurissakaan korjauksissa välttämättä koskettu lattian alla olevaan maahan, vaikka lattia olisi uusittu.

Toisaalta kaivausten tulossa kirkkotutkimuksen metodiksi ei ollut mielestäni kyse vain uudesta keksinnöstä eli tavasta saada esille uusia tietoja rakennuksesta. Kaivausten käyttöönottoon liittyi myös kirkkorakennuksen muuttunut tai vanhan lisäksi tullut merkitys ja suhtautumistapa. Kirkko oli yhä vähemmän ”vain” kulttipaikka. Kirkosta tuli tutkimuksen kohde aivan uudella tavalla, sillä kaivauksessa puututtiin ensimmäistä kertaa kiistatta tutkimusmielessä historiallisen ajan kristillisiin hautoihin. Jotta tämä olisi ollut mahdollista oli tieteen, tutkimuksen ja suojelun täytynyt nousta arvostuksessa uskonnollisen kultin rinnalle.

Mitä tuloksia arkeologia sitten sai keskiaikaisten kirkkojen osalta? Arkeologiset tutkimukset tarkoittivat lähinnä kirkkojen lattian alla olevan maan kaivamista kirkon korjauksen ja erityisesti lattian uusimisen yhteydessä. Tällöin toivottiin saatavan esille maan ja lattiarakenteiden alla piilossa olevia vanhempia rakenteita, esimerkiksi alttarien jalustoja. Etsittiin myös seinien perustuksia ja aikaisempien tai suunniteltujen pilarien paikkoja, jotka olisivat olleet merkkejä kirkon aikaisemmista rakennusvaiheista. Samalla tutkittiin kirkon alla olevat haudat.¹¹¹

Tavoitteena oli usein siihen asti tiedettyä vanhempien osien tai aikaisemman kirkon jäänteiden löytäminen, jol-

loin kirkon tai seurakunnan ikää olisi voitu tarkentaa. Tuloksista saatiin lisää aineistoa sekä yksittäisen kirkon rakennushistorian systematisoimiseen, että kaikkien Suomen keskiaikaisten kirkkojen ajoittamiselle, mikä muodostuikin tutkimuksen keskeisimmäksi ongelmaksi läpi koko 1900-luvun. Arkeologian käyttö taidehistorian apu-tieteenä ei kuitenkaan ratkaissut kaikkia ongelmia. Vaikeutena oli kaivausten tulosten tulkittamisen vaikeus, se, millaisia johtopäätöksiä löydöistä voitiin yleisemmällä tasolla tehdä.

3. Keskiaika ja keskiaikaiset kirkot Suomen historian tutkimuksessa

Historiantutkimuksen perusedellytykset olivat huomattavasti kehittyneet vuoteen 1870 mennessä. Valtionarkiston perustaminen, lähdesarjojen julkaiseminen, yliopisto-opetuksen tehostuminen ja julkaisukanavien lisääntyminen antoivat aikaisempaa paremmat mahdollisuudet Suomen historian tutkimiselle. Osa seurakuntia ja kirkkoja koskevasta hyvin vanhastakin aineistosta oli kuitenkin pitkään seurakunnissa. Seurakuntien asiakirjojen inventoinnista kaavailtiin tärkeää osaa taidehistoriallisten retkien ohjelmaan. Inventointi tosin huomattiin heti ensimmäisen retken kokemusten perusteella liian työlääksi toteuttaa retkien puitteissa. Muinaistieteellinen toimikunta esitti tuomiokapituleille vuonna 1886 seurakuntien inventointien järjestämistä. Inventoinnissa tuli esineistön ja koristelun lisäksi luetteloida myös kirkonarkisto.¹¹²

Kirkon ja sen esineistön käsittäminen dokumentteina oli tutkimusta ja erityisesti historiantutkimusta lähes tyvä argumentti. Tämäntyyppinen argumentointi liittyi restauroinnin konservoivaan linjaan ja yleistyi Suomesakin 1900-luvun alussa. Rakennus nähtiin periaatteellisella tasolla samanlaisena tutkimuksen lähteenä kuin asiakirja.¹¹³ Erityisesti maalausten tärkeimpiä arvoja oli se, että ne kertoivat menneistä ajoista, tavoista ja puvuista ja olivat siis kulttuurihistorian lähteitä. Lähteenä käyttäminen lisäsi paineita ajoitusten eksaktiuteen.

Kirjallisiin lähteisiin perustuvalle historiantutkimukselle keskiaikaiset kirkot olivat ongelma. Kirkot olivat kirjallisessa mielessä lähes täysin lähteettömiä. Kirkkoissa itsessään oli vain vähän historian tutkimukselle lähteeksi kelpaavaa kuten seiiniin maalattuja vaakunoita ja jonkin verran tekstejä. Juuri tämän vuoksi Taivassalon kirkon maalaukset monine vaakunoineen olivat niin tärkeitä.

Kirkon vaiheiden tutkimuksessa historian ja taidehistorian tutkimuksen intressit kohtasivat. Piispat olivat erityisen kiinnostuksen kohde. Heidät haluttiin mielellään nähdä Suomen johtajina, Suomen etua ajattelevina puuttuvien kuninkaiden vastineina.¹¹⁴ Piispojen merkittävää asemaa myös kirkkojen rakentamisessa korostettiin.¹¹⁵ He olivat Keski-Euroopassa kouluja käyneenä ryhmänä

eräänlaisia länsivaikutteiden agenteja Suomessa ja puolustivat Suomen asemaa läntisen maailman viimeisessä etuvartiossa itään päin.¹¹⁶

Käsitellessään kirkon historiaa historiantutkijat kuitenkin usein ohittivat itse kirkkorakennukset. Vuosina 1881–82 ilmestyneessä teoksessaan *Suomen kansan historia* Yrjö Koskinen mainitsi keskiaikaiset kivikirkot vain muutaman kerran ja silloinkin ohimennen.¹¹⁷ Monista Suomen keskiajan historiaa käsittelevistä teksteistä saa sen käsityksen, että kirjoittaja oli tukeutunut kirkkojen osalta taidehistorioitsijoiden teksteihin.¹¹⁸ Kirkkojen rakentamista, rakentamisen edellytyksiä tai ajoituksia ei välttämättä pohdittu lainkaan. Esimerkiksi A. O. Forsström (Hainari) kirjoitti vuonna 1898 julkaistussa *Suomen keskiajan historiassa* kirkkoista suhteellisen laajasti, mutta esitti asiat perustelematta. Hän totesi pappien toimineen kivikirkkojen rakennusmestareina ja esitti heidän tuoneen kotimaastaan Ruotsista sekä rakennustaidon että kirkkojen mallin.¹¹⁹ Myös Hilda Käkikosken kirjassa *Keskiaika* kirkot jäivät kokonaisuuteen nähden vähälle käsittelylle ja kirkkojen varhaiset ajoitukset annettiin perustelematta.¹²⁰ Kuvia rakennuksista, seinämaalauksista ja esineistöstä käytettiin mielellään kuvituksena, mutta niitä harvoin liitettiin kiinteäksi osaksi tekstiä.

4. Tutkimuksen asema restauroinnissa

Keskiaikaisten kirkkojen tutkiminen oli vuosien 1870 ja 1920 välisenä aikana lähinnä taidehistorian ja siinä erityisesti antikvaarisen linjan aluetta. Tutkimus keskittyi siten Muinaistieteellisen toimikunnan ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen piiriin yliopistossa harjoitetun tutkimuksen suuntautuessa uudempaan kotimaiseen taiteeseen ja ns. yleiseen taidehistoriaan. Taidehistoria oli Suomessa nuori oppiaine. Ensimmäinen muinaismuistosuojelun parissa toiminut tutkijapolvi oli saanut koulutuksensa muilla aloilla ja kouluttautunut taidehistorian tutkimukseen omatoimisesti. Keskiaikaisten kirkkojen

taidehistoriallinen tutkimus lähti liikkeelle lähes nollapisteestä ja oli 1920 vaiheessa, jossa ns. humanistisilla menetelmillä alkoi olla vakiintuneet muotonsa.

Tutkimuksen ensimmäinen vaihe oli kuvaaminen joko sanallisesti tai piirtämällä. Keskityttiin näkyvillä oleviin kirkon osiin eli eksteriööriin ja kirkkosalin, sakariston ja asehuoneen sisätilaan. Suurin tutkimustoimenpide oli rappauksen alasnäpätys, mahdollisten maalausten paljastaminen ja kalkiointi. Tutkimus oli siis dokumentointia, aineiston etsimistä ja keruuta, systematisointia, tyologisointia ja vertailua koti- ja ulkomaisiin kohteisiin.

Seuraavaksi tulivat rakenteiden tutkimus, niiden mitaus ja dokumentointi valokuvaamalla. Huomiota ryhdyttiin kiinnittämään kattorakenteisiin, aukotuksiin ja muuraustekniikkaan. Rakenteiden esilleottoa ja palauttamista ei tehty ennen 1920-lukua. Jakson loppuvaiheilla alkoivat arkeologiset kaivaukset yleistyä. Kirkkojen ryhmittelyyn pyrittiin 1900-luvun ensimmäiseltä vuosikymmeneltä lähtien. Varsinkin päätykolmioista ja niiden koristelusta tuli keskeinen peruste kirkkojen maakuntiin perustuville ryhmille.

Taidehistorian tutkimukselle tyypillistä oli ottaa yhä uusia alueita tutkittavien kohteiden piiriin. Näin tapahtui myös keskiaikaisten kirkkojen osalta. 1910-luvun lopulla kirkko oli jo kokonaisuudessaan maalauksineen ja esineistöineen ”taidetta” ja siten kyseenalaistamattomasti taidehistorian tutkimuskohde. Vaikuttaa siltä, että Suomen historian tutkijat jättivät keskiaikaisten kirkkojen tutkimuksen taidehistorioitsijoille. He eivät ottaneet kantaa ajoitukseen ja esittivät ne usein täysin ilman varauksia, jotka taidehistorioitsijoille taas olivat tyypillisiä.

Tutkijoilla eli taidehistorioitsijoilla ja arkeologeilla oli useita väyliä pyrkiessään vaikuttamaan kirkoissa tehtäviin korjauksiin. Tutkimuksilla ja niiden julkaisemisella voitiin kirkkojen ja niiden esineistön arvostusta nostaa ja suunnata kiinnostusta säilyttämiseen. Toisaalta tutkijat vaikuttivat korjausten säätelyyn suoraan Toimikunnan virkamiehinä tai asiantuntijoina, jolloin he valvoivat suojelun toteutumista, pyrkivät ohjaamaan seurakuntaa säilyttävämpään suuntaan mutta tekivät myös ”ei mainittavaa muinaismuistoarvoa” -päätöksiä. Tutkijat saattoivat vaikuttaa korjausten säätelyyn myös epäsuoremmin Suomen Muinaismuistoyhdistyksen kautta.

VIII KESKIAIKAISEN KIRKON VAIHTUVAT MERKITYKSET

1. Merkitysten ristiriitaisuus

Oliko keskiajan taide omaa vai vierasta kulttuuria?

Hahmotettaessa keskiaikaisen kirkon asemaa suomalaisessa kulttuurissa oli kotimaisuuden, suomalaisuuden, problematiikka keskeinen. Se liittyi 1800-luvulla yleiseen ajatukseen kansansielusta tai kansanluonteesta. Jokaisella kansalla katsottiin olevan oma ja erityinen kansansielu, joka vaikutti ja näkyi kaikessa, mm. kansan tavassa ilmaista itseään taidetuotteissa. Koska tällaisen kansaa yhdistävän ja kaikessa ilmenevän tekijän katsottiin olevan olemassa, oli se relevantti ja tärkeä tutkimuksen kohde. Tarkastelemalla kansan henkisen ja aineellisen elinpiirin erityispiirteitä voitiin seuloa esille kyseisen kansan ominaispiirteet, todistaa sen olemassaolo omana kansanaan ja samalla erottaa se muista kansoista.

Kansan elinvoimaa todisti se miten puhtaasti se osoitti pystyvänsä noudattamaan omintaan, omaa kansansieluaan, ilmentämään sitä ja torjumaan vieraita vääristäviä vaikutteita. Tämän problematiikan pohjalta oli mielekäs pohtia asioiden ”suomalaisuutta”, ”ruotsalaisuutta” tai ”venäläisyyttä” ja yhdistää esimerkiksi keskiaikaiseen kirkkoon todennäköisesti alunperin tuntematon kansallisuuskäsite ”suomalaisuus”. Kyse oli paljon enemmän kuin vain siitä, mitä kieltä rakentajat olivat puhuneet. Kirkkoja tutkimalla tahdottiin saada selville olivatko rakentajat ilmaisseet jotakin sellaista suomalaisuutta, joka olisi yhteistä keskiajan ja 1800-luvun Suomen suomalaiselle kansansielulle.

Suhtautuminen keskiajan taiteeseen saattoi 1800-luvun lopulla olla hyvinkin ristiriitaista. Kaikki säilynyt keskiajan taide oli kirkollista ja kirkkoinstituutio taas oli Suomeen valloittajien mukana tullutta kulttuuria. Tästä seurasi, että taide voitiin tulkita sekä muualta tullee, vieraaksi eli ei-suomalaiseksi että valloittukseen alistamisen merkiksi. Usein kuvattiin suomalaisten kamppailua valloittajia vastaan. Taipuminen vastaanhangoittelematta olisikin ollut rodultaan huonomman orjakansan merkki. Toisaalta täysin negatiivisesti ei käännyttykseen ja kirkkoinstituution tulon voitu suhtautua, sillä samalla olisi kiistetty kristinusko, sen myötä tullut taide ja koko Suomen yhteys länteen. Sitä ei haluttu tehdä ja niin päädyttiin usein toteamaan kristinuskon lopulta siunauksellinen vaikutus.

Ruotsin asema oli Suomen historian ja taiteen kannalta keskeinen. Kristinusko todettiin tuodun Suomeen ruotsalaisten valloittajien mukana ja koko ns. sivistys-

historia oli siis Ruotsista peräisin. Ensimmäisen ristiretken ja Suomen kristillistämisen problematiikka oli pitkään keskeisellä sijalla Suomen historiantutkimuksessa. Ruotsin asema aiheutti Suomen historiassa myös kysymyksen siitä, pitikö Suomen olla kiitollinen Ruotsille, joka oli antanut sille sivistyksen, kulttuurin ja koko länsimaisen yhteiskuntajärjestyksen.¹

Historiallisen ajan liittäminen ruotsalaisiin valloittajiin voimisti tarvetta etsiä ennen ristiretkiä olemassaolutta omaa. Sitä katsottiin olevan sekä esihistoriallisissa löydöissä että tekstiileissä. Karjalasta ja suomensukuisilta kansoilta löytyvä suomalainen ornamenttiikka sai varsinkin Öhquistin taidehistorian yleisesityksessä runsaasti tilaa.² Tekstiilien ja ornamenttiikan tutkiminen vei esihistorian tapaan ei-kirjallisiin kulttuureihin ja aineistoihin sekä keskiaikaisten kirkkojen tapaiseen kohteiden anonymiteettiin.

Kalevala voitiin esittää Suomen suvun menneisyytenä. Suhtautuminen *Kalevalan* historiallisuuteen ja merkitykseen lähteenä oli kuitenkin ristiriitainen, mikä tuli esille myös taiteen yleisesityksissä. Eliel Aspelin pohti esihistoriallisten löytöjen suomalaisuutta. Myöhemmän rautakauden löytöjen suomalaisuutta ei voinut epäillä ja kansanrunoudessa kuvastuivat viimeiset ajat ennen kristinuskoa. Hän oli kuitenkin varovainen, sillä:

Valitettavasti emme uskalla historian arvoisina pitää runojemme sisältämiä viittauksia korkeampaan taiteelliseen tuotantoon; kertomukset elävien kuvilla koristetuista aseista samoin kuin Ilmarisen kultaneidosta lienevät arvattavasti joko myöhempiä lisä tai muualta saatuja.³

Öhquist esitti asian hieman rohkeammin:

Ja Kalevalassa olevista lauselmista käy selville, että suhteellisesti kehittyneet taidemuodot olivat kansalle ominaisia.⁴

Mutta hänkin esitti varauksen:

Kuitenkaan ei näillä runollisen mielikuvituksen kuvilla ole historiallisen todisteiden arvoa. Mutta myöskin muinaisaikuisista haudoista löydetty aseet, talouskalut, koristeet ja kutomatuotteet osoittavat, etteivät pakanallisetkaan suomalaiset olleet enää raakalaistilassa, vaan että he olivat saavuttaneet melkoisen taiteellisen kulttuurin.⁵

Kalevala joka tapauksessa osoitti, että ruotsalaiset kohtasivat täällä kehittyneen kulttuurin.

Sama ilmiö esiintyi Suomen historian tutkimuksessa. *Kalevala* annettiin ikäänkuin mahdollisuutena, Suomen kansan mielikuvituksessa elävänä sankaritekojen maailmana, jota ei pitänyt uskoa täysin todeksi, mutta jonka piti antaa elähdyttää. Suoraan kalevalaisia runoja historiankirjoituksen materiaalina käytti Hilda Käkikoski, joka sulautti kirjassaan aikaisempaa rohkeammin yhteen runot, keskiajan ja myös keskiaikaiset kirkot. Käkikoski nojasi käsittelyssään Kaarlo Krohnin näkemykseen, jonka mukaan *Kalevalan* ja *Kantelettaren* runous

oli syntynyt keskiajan loppupuolella.⁶ Kun Käkikoski esitti vanhimpien Suomen mantereelle rakennettujen kirkkojen olevan 1200- ja 1300-luvuilta, tuli kalevalaisesta runoudesta ja keskiaikaisista kirkoista yhtäaikainen ja kirkoista jopa runoja vanhempi ilmiö. Käkikoski ei kirjassaan kuitenkaan pohtinut asiaa enempää.⁷

Suomalaisuuden esihistoriallisten juurien etsimisen ja Kalevala-viittausten lisäksi voitiin keskiajan ei-suomalaisuuden ongelmaa poistaa toisellakin tavalla. Se voitiin ikäänkuin valloittaa suomalaisille joko tulkitsemalla osa keskiajan taidetuotteista jo omintakeisen suomalaisiksi tai etsimällä suomalaisia mestareita. Kotimaisiksi voitiin nimetä naapurimaiden taiteesta poikkeavat työt. Esimerkiksi Meinander piti tällaisena koko 1400-luvun kirkkojen ryhmää. Toisaalta kotimaisiksi nimettiin usein kaikkein kömpelöimpinä pidetyt työt, ne olivat suomalaisten taiteilijoiden ensimmäisiä yrityksiä. Tämä koski varsinkin ns. primitiivisiä maalauksia ja puuveistoksia.⁸

Mestareita ei vielä ennen 1920-lukua pyritty nimeämään, mutta kotimaisista mestareista tai taiteilijoista voitiin puhua yleisellä tasolla.⁹ Tekijöiden kohdalla kyseiselle ajankohdalle vieraat kansallisuuskysymykset siirrettiin suoraan keskiaikaan pohtimatta lainkaan olivatko 1800-luvun tapaiset kansallisuuskysymykset relevantteja keskiajan yhteydessä.¹⁰

Myös koko myöhäiskeskiaika voitiin muuttaa suomalaisiksi käsittämällä Suomessa toimineet piispat suomalaisiksi Suomen etua ajaneiksi hallitsijoiksi. Heidät esitettiin taiteen mesenaatteina, jotka saatuaan koulutusta Euroopan keskuksissa tahtoivat nostaa myös suomalaisen taiteen tasoa. Näin taiteen tilaajat muuttuivat suomalaisiksi vaikka tekijät tai työt olivatkin tulleet muualta. Suomen ulkopuolelta tilatut työt ja tekijät voitiin myös kääntää positiiviseksi käsittämällä asia kulttuurivaihdoksi, vilkkaiksi siteiksi länteen ja etelään.

Katolilaisuuden ja luterilaisuuden kohtaaminen

Suomen keskiaikaisten kirkkojen yhteydessä varsin herkkä ja monisyinen kysymys oli katolisuuden ja luterilaisuuden kohtaaminen samassa tilassa. Keskiaika ja keskiaikainen kirkko olivat ”paavinuskon aikaisia” ja niistä kiinnostunut oli ainakin välillisesti kiinnostunut myös katolilaisuudesta.¹¹ Muinaismuistosuojelussa väistämättä korostettiin ja tuotiin yhä uudestaan esille keskiaikaisen kirkon katolisia elementtejä. Luterilaisen kirkon piirissä monet kokivat katolilaisuuden luterilaisuuden pahimmaksi viholliseksi. Yleinen käsitys katolilaisuudesta oli kielteinen.

Kirkon ongelmana 1800-luvulla oli sivistyneistön maallistuminen ja irtoaminen kirkon vaikutuspiiristä. Monet kiinnostuivat katolilaisuudesta ja varsinkin sivistyneistön jäseniä kääntyi siihen 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Katolilaisuus voitiin

siis kokea uhkana evankelisuterilaiselle kirkolle. Todellisempi uhka oli kuitenkin koko kirkkoa ja uskontoa kohtaan esitetty kritiikki.¹²

Toisaalta kirkon sisällä vaikutti 1800-luvun jälkipuolella suuntaus puhdasoppiseen luterilaisuuteen päin pois valistuksen vaikutuksesta. Tämä näkyi mm. virsikirja-uudistuksessa, jossa lopulta pitäydyttiin paljolti vanhan virsikirjan aineistossa.¹³ Protestanttisuuden lähtökohdat ja Martin Lutherin merkitys korostui. Ruotsin kirkossa vaikuttanutta ekumeenisen liikkeen kaltaista kulttuurikristillisyyttä ja korkeakirkollisuutta ei Suomessa ollut.¹⁴

Siihen nähden, miten keskeiseltä kysymykseltä katolilaisuuden ja evankelisuterilaisuuden ristiriita keskiaikaisen kirkon suojelussa nykyhetkestä käsin näyttää, on siitä löydettävissä huomattavan vähän jälkiä. Olen löytänyt vain muutamia mainintoja, jotka voi tulkita kielteiseksi suhtautumiseksi keskiaikaiseen aineistoon nimenomaan sen katolilaisuuden vuoksi. Ainoastaan Hololasta on maininta, jonka mukaan kirkkoherra selvästi piti veistosten siirtämistä takaisin kirkkoon epäilyttävänä.¹⁵ Yleisempi oli Taivassalon kirkkoherran tapainen suhtautuminen. Hän piti kirkon seinämaalauksia rumina ja loukkaavina, mutta kuvien katolilaisuuteen ei ainakaan suoraan viitattu.¹⁶

Veistosten piittaamatonta säilyttämistä tai seinämaalauksen peittämistä on usein pidetty merkinä kielteisestä suhtautumisesta katolisuuteen. Näin tuskin oli. Pikemminkin voi ihmetellä miten pitkään luterilaisissa kirkkoissa säilytettiin veistoksia, joilla ei ollut käyttöä ja jotka jossakin mielessä jopa olivat kirkon virallisen opin kannalta epäilyttäviä. Veistoksia oli myös vuosien kuluessa hoidettu, maalattu uudestaan tai muunnettu uuteen tyyliin sopiviksi esimerkiksi ”kipsikylvyllä”.¹⁷ Seinämaalauksia peitettiin ilmeisesti vain harvoin opillisten syiden vuoksi. Syyt olivat valaistukseen, siisteyteen ja esteettisyyteen liittyviä. Tähän viittaa sekin, että maalauksia peitettiin vielä 1800-luvulla, jolloin niiden täytyi olla jo kynttilöiden noen tunnistamattomiksi mustaamia.

Jos kielteistä suhtautumista katolilaisuuteen keskiaikaisten kirkkojen yhteydessä oli, niin sitä neutraloi mielestäni muutama seikka. Ensinnäkin katolisuus oli joka tapauksessa läntistä kulttuuria. Roomalaiskatolinen menneisyys liitti Suomen kiistatta Länsi-Euroopan sivistysperinteeseen ja samalla irrotti sen kaikista todellisista ja kuvitelluista yhteyksistä itään. Katolisuus oli siten pienempi paha kuin mielikuva idän vaikutuksesta. Katolinen kirkko voitiin esittää kokonaiskehityksen kannalta välttämättömänä Suomen länsimaiseen kulttuuripiiriin ja kristinuskoon liittäneenä vaiheena.

Idän ja lännen kirkkoja verratessa voitiin todeta, että toisin kuin itämaisessä, länsimaisessa kulttuurissa ”on aina asunut suuri taipumus kehitykseen”.¹⁸ Niinpä katolisuuteen ei jääty, vaan haluttiin kehittyä eteenpäin. Katolisen kirkon, reformaation ja Turun piispojen aseman tiivistä A. O. Forsström seuraavasti.

Katolinen kirkko ei enää tyydyttänyt Suomen kansan henkisiä tarpeita. Mutta se oli aikanaan

täyttänyt tärkeän tehtävän sen kehityksessä ja se kokonaiskuva joka halki vuosisatojen on säilynyt maamme katoollisista piispoista, on muihin maihin verraten harvinaisen ehjä ja tahraton.¹⁹

Katolilaisuuden epäilyttävyyttä tasoitti myös suhtautumistavan muuttuminen. Keski-aikaisten kirkkojen seinämaalauksen tai veistosten aikaisempi kulttimerkitys voitiin häivyttää käsittämällä ne historian lähteinä tai taiteena, esteettisinä objekteina. Siten ne eivät enää häirineet alkuperänsä katolisuudella ja kirkkoherrakin saattoi tarkastella maalauksia vaikka esimerkkeinä keskiajan elämästä. Seinät ja niiden maalaukset ikäänkuin irrotettiin kirkon käyttötarkoituksesta, luterilaisesta kultista, ja muutettiin muinaismuistoiksi. Osa keskiajan aineistosta oli lisäksi yleispätevän kristillistä. Madonna voitiin selittää äidinrakkauden kuvaukseksi ja ristiinnaulittu oli myös luterilaisessa opissa keskeinen teema. Krusifiksien mahdollinen dekadenttius haittasi lähinnä taiteen asiantuntijoiden silmiä eikä liittynyt mitenkään katolilaisuuteen.²⁰

Katoliseen kulttiin voitiin suhtautua hyvántahtoisen alentuvasti, ihmetellen keskiajan ihmisen ja samalla katolisen ”hassua” ajattelu- ja esitystapaa. Tämä tuli esille varsinkin pyhimyskulttia selitettäessä.²¹ Rakennusten katolilaiseen alkuperään tai sisätilaan ei kohdistettu negatiivisia arvioita. Ne olivat tarjonneet suojan luterilaiselle kultille jo satoja vuosia. Asia olisi varmasti ollut toinen, jos suojelussa olisi vaadittu vaikka keskiaikaisen kuorijärjestelyn palauttamista ja sisätilan järjestelyn täydellistä muuttamista.

Suomen keskiajan ja katolisen kirkon historian vaiheista nousi esille kaksi keskeistä murrosvaihetta: risti-retket ja piispa Henrik sekä Kustaa Vaasan toimet kirkon reformaatioissa. Piispa Henrikistä oltiin hyvin kiinnostuneita läpi koko tutkimani jakson. Häneen liittyvät paikat, esineet ja asiat, mm. Nousiaisten kirkko ja sarkofagi, Kokemäen saarnahuone ja kansan muistot, olivat sekä vilkkaan tutkimuksen aiheina että yleisen mielenkiinnon kohteita.²² Piispa Henrik oli kiistatta ensimmäinen nimeltä tunnettu Suomessa vaikuttanut ”suurmies”. Tärkeää oli, että hänen vaiheensa muodostivat sopivan mieliä kiinnittävän tarinan, johon oli mahdollista sisällyttää koko Suomen kansaa kuvaavia merkityksiä.²³

Kiinnostavan monisyinen oli suhtautuminen reformaatioon ja varsinkin Kustaa Vaasan toimiin. Ne esitettiin usein negatiivisina varsinkin taidehistoriaa käsittelevissä teksteissä, oman hyvin alkaneen kehityksen katkaisevana väkivaltaisena tapahtumana, joka pilasi kaiken juuri kun suomalainen taide oli alkanut kehittyä. Kuvaava on Eliel Aspelinin toteamus: ”Kun katolinen uskonto hävisi meidän maasta, joutui taide orvoksi.”²⁴ Tässä mielessä katolisuus oli pakko nähdä positiivisena, koska sen aikana olivat syntyneet kirkot joihin suomalainen menneisyys oltiin kiinnittämässä. Toisaalta kirkon muuttamista luterilaiseksi ei voinut esittää täysin kielteisenä. Ratkaisu tähän olikin tehdä Kustaa Vaasasta ja hänen valtiopoliittisista tavoitteistaan syntipukki.

89. Kuvitusta Emil Nervanderin kirjasta *Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aikana, 1887*. Sauvon kirkon ovi. Seinäpintojen karkeus ja arkkitehtuurikuvanveiston puuttuminen tekee suomalaisista kohteista karun yksinkertaisia.

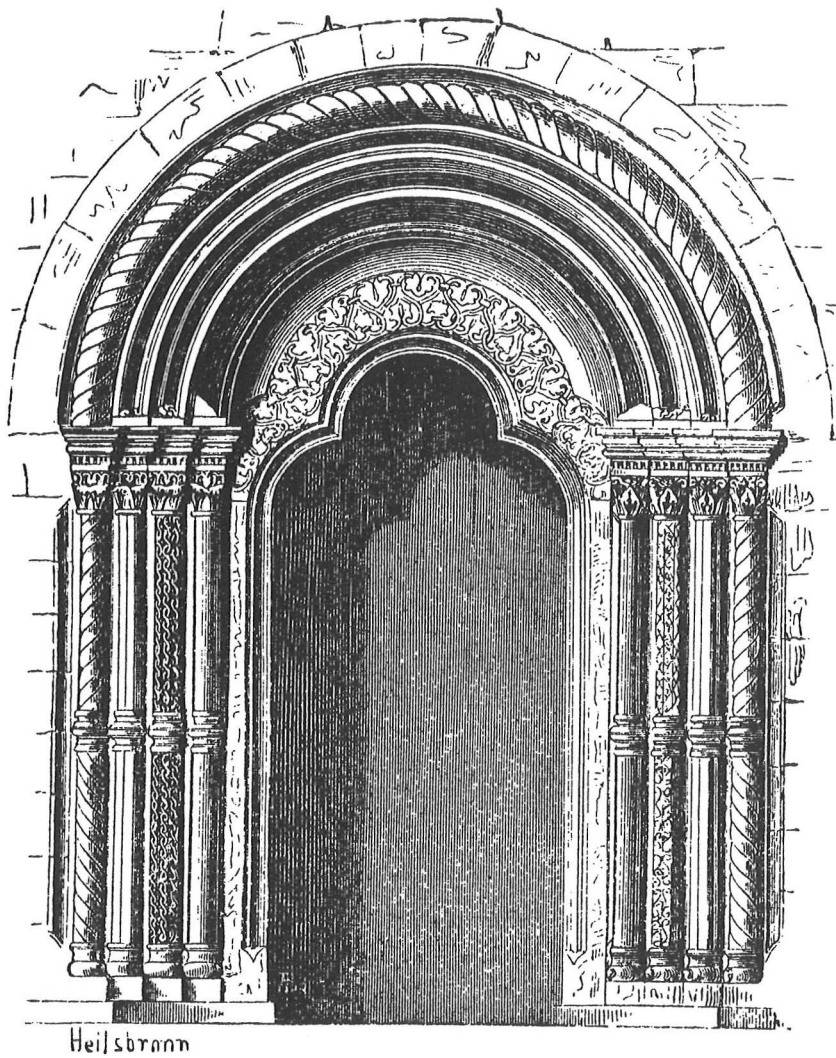
Tällöin syy kehityksen katkeamiseen lankesi yhdelle ihmiselle, ei uudelle ja parhaillaan noudatettavalle opille.²⁵

Taide ja primitiivisyys

Suhtautuminen keskiajan aineistoon taiteena oli erityisesti taidehistorian ongelma. Tutkijoiden koulutus ja sivistyksen perusta oli klassinen, keski- ja eteläeurooppalaiselle perinteelle ja aineistolle pohjautuva. Koulutus ei antanut erityisen hyvin välineitä keskiajan aineiston tarkasteluun. Tämä tuli esille varsinkin Eliel Aspelinin ongelmissa suhtautua Suomen kirkkojen jalustattomiin ja kapiteelittomiin pilareihin. Klassismin ihanteiden vaikutus suhtautumisessa keskiaikaan ei ollut vain suomalainen piirre. Se vaikutti myös Keski-Euroopassa rakennusten restaurointien symmetriapyrkimyksissä.

Keski-Euroopan taiteen kaanoniin, klassisen antiikin aineistoon ja renessanssiin ryhdyttiin 1800-luvun aikana lisäämään myös keskiajan taiteen huippuja. Normiksi muodostuivat taivaita hipovat katedraalit, loistoesineet ja sellaiset taidemuodot, joita Suomessa ei lainkaan ollut, kuten esimerkiksi kivikuvanveisto. Myöskään Keski-Euroopassa oman materiaalin pohjalta luotu jako tyylikausiin ei sopinut Suomeen, varsinkaan kirkkorakennuksiin.

Seurauksena oli, että oman maan aineisto oli tutkijoille vierasta tutumman keskieurooppalaisen rinnalla.²⁶ Suomessa tutkijoita vastassa oli lähes täysin toisenlaisen esineistö ja rakennuskanta, joka ei tuntunut sopivan

90. Kuvitusta Wilhelm Lübken kirjasta *Taiteen historia pääpiirteissään*, "Portaali Heilsbronnissa." Yksinkertaisimmatkin Lübken kirjassa kuvatut kohteet ovat suomalaisia huomattavasti koristeellisempia.

mihinkään luokitteluun. Se oli jotakin aivan muuta, vierrasta, negatiiviseksi koettua ja selittelyä vaativaa. Lisäksi ongelmana oli Suomen aineiston lähes absoluuttinen anonymitteetti ja kirjoitetun lähteistön puute. Tuloksena tästä oli väistämättä se, että Suomen aineisto näytti normaalin verran omituiselta, eikä syynä siihen voinut olla mikään muu kuin materiaalin kaikinpuolinen perifeerisyys. Tämä ei ollut hyvä lähtökohta arvostukselle, varsinkin kun keskustan ja periferian suhde ymmärrettiin yksisuuntaiseksi ja perifeerisyys täysin negatiiviseksi. Suomen keskiaikaista aineistoa ei voinut kuitenkaan torjua, koska sitten ei olisi jäänyt mitään jäljelle.

Miten ja mitä suomalaisesta aineistosta sitten saattoi hyväksyä? Kirjassaan Suomen keskiaikaisesta taitteesta ei Nervanderilla tätä ongelmaa ollut, sillä hän katsoi esitellyn aineiston arvon olevan sen käyttötarkoituksessa eikä taiteellisuudessa. Tosin pitää muistaa, että käytännön työssä Nervander antoi jatkuvasti hyväksyviä ja hylkääviä tuomioita keskiaikaiselle aineistolle, eli lausunnoissaan ehdotti mitä kannatti suojella, mitä ei. Poistettavien joukossa olivat mm. Taivassalon triumfikrusifiksi ja Huittisten maalaukset.

Jos tehtäväksi jo otsikon tasolla määritteli suomalais-

sen keskiajan taiteen esittelyn, kuten Aspelin, olivat seurausena väistämättä vaikeat pohdinnat.²⁷ Kirjoittajan tuli perustella oliko oman maan aineisto taidetta, mikä ei sitä ollut ja miksi ei. Aspelin perusteli ei-taiteeksi luokittelemansa aineiston mukaanottamisen sillä, että lukijoita kiinnostivat oman maan asiat vaikka ne eivät olisikaan suurta taidetta. Keskiaikaisen aineiston epävarma asema taiteena vaati perusteluja muilla arvoilla, mm. opettavuudella.

Oman maan aineiston poikkeavuus vaati selittelyä. Aspelin vyörytti laajan, neliosaisen selitysjärjestelmän, joka perustui käsitykseen luonnon vaikutuksesta kansan henkisiin ja ruumiillisiin ominaisuuksiin.²⁸ Pääsyynä Suomen taiteen laatuun ja vähäisyyteen oli maantieteellinen sijainti ja sen kautta ilmasto, joka puolestaan oli muokannut olosuhteet epäotollisiksi kuvataiteille. Talvella oli hämärää ja kesällä ilma oli harvoin niin kirkas kuin etelämpänä. Kansan havaintokyky oli siksi kääntynyt tutkimaan ilmiöiden "sisällistä puolta", jolloin taiteelliset taipumukset viittasivat enemmän runouteen kuin muotoa ja ääriäviivaa tarkkaaviin taiteisiin.²⁹ Toiseksi luonnonmateriaaleja oli niukasti. Pehmeiden kivilaatujen kuten hiekkakiven ja marmorin puuttuminen aiheut-

ti arkkitehtuuriornamentiikan ja kivikuvanveiston puuttumisen. Kolmanneksi oli pelkkä eläminen Suomessa vaatinut lakkaamatonta työtä ja ponnistusta, mihinkään ylimääräiseen ei ollut ollut mahdollisuuksia. Lisäksi valtiollinen riippuvuus oli estänyt kansallistunnon kehittymistä. Vasta 1800-luvulla oli alettu kantaa huolta kansallisesta omintakeisuudesta taiteenkin alalla.³⁰

Aspelinin tapaista voivottelua ei löydy enää 1900-luvun taidehistoriallisista teksteistä. Niissä vain todettiin olosuhteiden rajoitusten vaikuttaneen ratkaisevasti taiteeseen. Vaikeilla olosuhteilla voitiin myös ylpeillä; hankaluuksista huolimatta suomalaiset olivat selvinneet, voittaneet olosuhteet ja vaikeat materiaalit. Voitiin ihailta suomalaisten taitoa ja viisautta, jolla tavoitteet sovitettiin kapasiteettiin.

Taidehistorian käsityksissä keskiajan taiteesta siirryttiin vähitellen omituisuudesta omintakeisuuteen, negatiivinen käännettiin positiiviseksi. Karuudesta ja kömpelyydestä tuli jaloa yksinkertaisuutta, primitiivisyydestä arkaaisuutta. Suhtautuminen kääntyi ympäri ällistyttävän lyhyessä ajassa. Kun Eliel Aspelin käsitteli suomalaista keskiajan taidetta 1891 kaikin mahdollisin varauksin, saattoi Johannes Öhquist jo kirjoittaa seinämaalauksen tarjoamista esteettisistä nautinnoista. Aikaa näiden kahden tulkinnan välillä kului vain kaksikymmentä vuotta.

Osaltaan muuttuneisiin käsityksiin oli syynä tietomäärän kasvu. Vuosisadan vaihteessa tietoa kotimaan keskiaikaisesta aineistosta oli kerätty systemaattisesti jo kolmekymmentä vuotta. Lisääntynyt tietomäärä ei kuitenkaan välttämättä johda erilaisuuden ymmärtämiseen ja hyväksymiseen saati moninaisuuden säilyttämiseen. Tästä olivat hyviä esimerkkejä monet rakennuskantaa yhdenmukaistaneet restauroinnit 1800-luvun Ranskassa ja Englannissa. Saatavilla olleen informaation määrän kasvu tai lähempi tutustuminen oman maan aineistoon ei mielestäni riitäkään selittämään suhtautumistavan rajuja muutosta. Taustalla olivat myös muuttuneet käsitykset lähtökohdasta eli taiteesta ja arkkitehtuurista.

Oman maan arkkitehtuurin tutkiminen muuttui suosituksi 1800-luvun loppuvuosikymmeninä. Ilmiö ei ollut vain suomalainen, vaan päinvastoin laajasti kansainvälinen. Taustalla oli jo 1700-luvun lopulla syntynyt ajatus kaikkeen vaikuttavasta kansansielusta tai -luonteesta. Jokaisella kansalla oli, ja tuli olla, omintakeinen ilmaisu tapa myös arkkitehtuurissa. Kun tähän lisättiin nationalistinen ajattelutapa kansojen historian tärkeydestä, saatiin aikaan kehitys, jossa jokaisesta olevasta ja olleesta asiasta, kansanlaulusta, rakennuksesta, käytöksestä, ulkonäöstä, oli etsittävä kansan ominta olemusta. ”Löydetyn” menneisyyden osasten piti tietysti olla mahdollisimman positiivisia tai ainakin siksi muunnettavissa. Tässä mielessä keskiaikainen kirkko oli hyvä ja arvokas suomalainen menneisyys. Se sopi kuvaamaan keskiajan Suomen kansan kulttuuritasoa paremmin kuin savupirtti. Savupirtistä ja kirkosta saatiin myös sopiva vastakohtapari, niukoissa oloissa oli saatu aikaan vuosisatoja kestäviä tuloksia.

Löydettyjä suomalaisia piirteitä piti myös soveltaa

uusiin kohteisiin. Näin uudet tuotteet sekä sulautuisivat paremmin aikaisempaan, kannattelisivat osaltaan suomalaisuutta ja samalla voimistaisivat sitä. Suomalaisten kirkkojen muotojen käyttämistä kirkkojen korjauksessa painotti jo Emil Nervander 1880-luvulla. Gustaf Nyström toi kotimaan rakennuskannan tutkimisen arkkitehtiopiplaiden opetukseen. Hänen mukaansa oman maan vanhemman rakennuskannan tutkiminen ja sen soveltaminen sai ja oli jo saanut aikaan parhaan ja omaan maahan sopivan lopputuloksen, ei vain Suomessa vaan esimerkiksi Ruotsissa.³¹

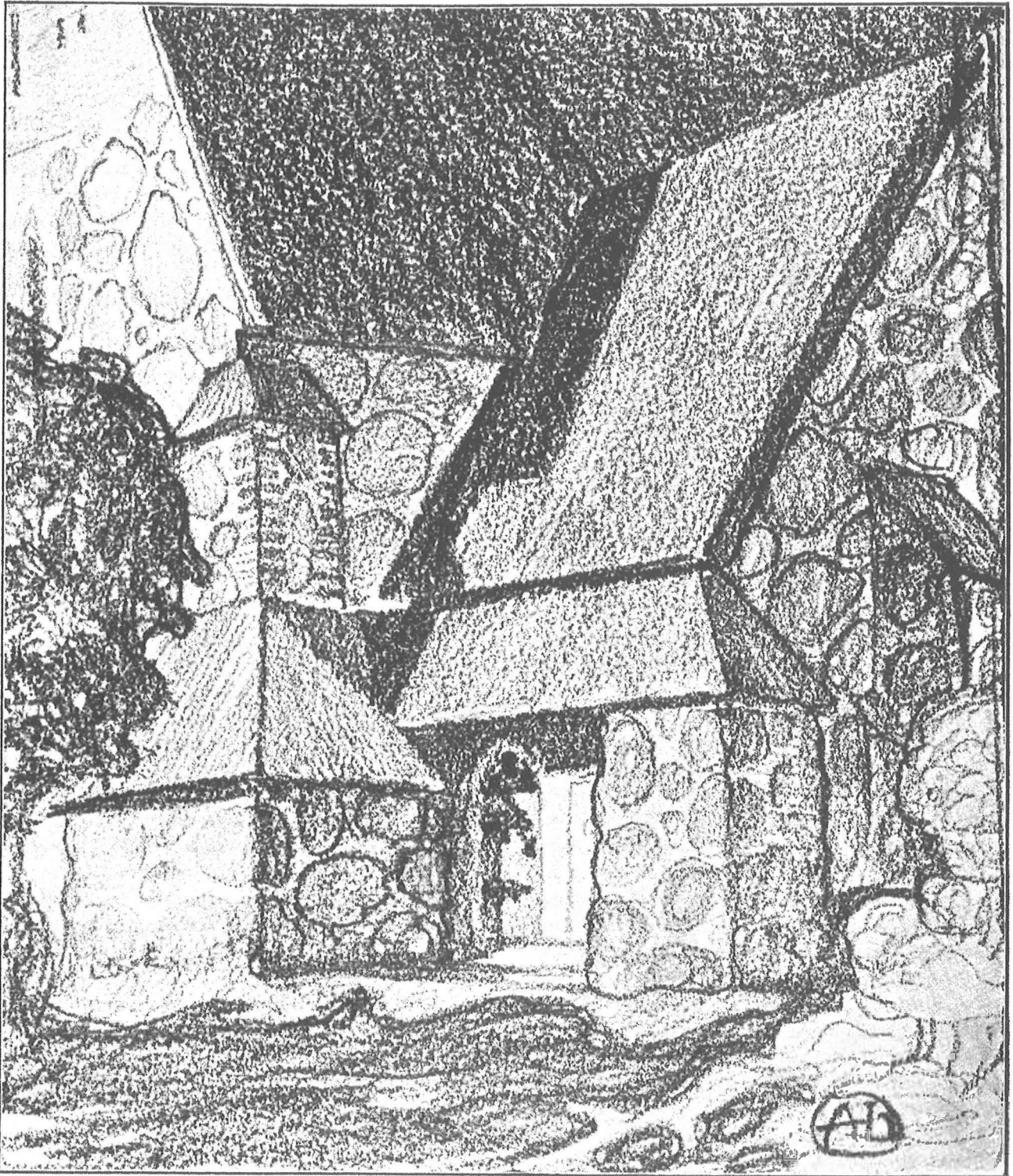
Kansallisromanttisen arkkitehtuurin monitahoiset ainekset sisälsivät useita piirteitä, jotka viittasivat tai voitiin tulkita viittavan Suomen keskiaikaiseen arkkitehtuuriin, siis lähinnä kirkkoihin. Niitä olivat jyrkät kattokulmat ja paanutukset, holvaukset ruoteineen, kivimateriaali, sisätilan maalauskoristelu ja arkaaiset pylväsmuodot. Epäsymmetria liittyi keskiaikaan mutta myös vuosisadan vaihteen arkkitehtuurissa ilmenneeseen klassisminvastaisuuteen.³² Kansallisen, omintakeisen rakennustyylin etsimiseen voitiin liittää myös ajatus klassismin universalismin vastustuksesta. Keskiaikaisesta arkaaisuudesta tuli vaihtoehto klassistiselle arkkitehtuurille.

Taiteilijahuviloiden ja Pariisiin vuoden 1900 maailmannäyttelyn Suomen paviljongin yhteydessä tämän tyyppinen monista lähteistä lainaava muotokieli vieläpä hyväksyttiin hyvin nopeasti Suomen arkkitehtuurin sanakarilliseksi vaiheeksi.³³ Sen kansallisten ja kansainvälisten vaikuteainesten moninaisuus antoi tilaa myös tulkintamahdollisuuksien moninaisuudelle. Keskiaikaisten kirkkojen muotokieli oli tässä yhteydessä mahdollista liittää kaikkein uusimpaan kansainväliseen ja kansalliseen arkkitehtuuriin.³⁴

Arkkitehtuurin lisäksi kuvataiteen suuntaukset vaikuttivat siihen miten keskiajan taiteeseen suhtauduttiin. Kuvataiteen piiristä voi löytää ainakin kolme toisiinsa liittyvää ilmiötä, jotka saattoivat muuttaa käsitystä keskiaikaisista kirkoista. Ensinnäkin monien kuvataiteen suuntausten kuvaustapa oli aikaisempaan verrattuna tietoisesti karumpaa ja jopa kömpelämpää. Tyylinimikkeitä käytettiin keskiaikaisen aineiston yhteydessä ja realismi, naturalismi tai ekspressionismi vaikuttivatkin soveltuvan hyvin kuvaamaan karkeita tekstuureja ja yksinkertaista muotoilua.

Toinen merkittävä kuvataiteen ilmiö oli alkukantaisuuden ihailu, johon liittyi huomion kiinnittäminen lasten ja ns. primitiivisten kansojen taiteeseen, sekä kouluttamattomien taiteilijoiden työt eli naivismi. Kaikki nämä sopivat hyvin selittämään Suomen keskiaikaisten kirkkojen piirteitä hyväksyttävällä ja taiteen piiriin otavalla tavalla. Näin esimerkiksi primitiiviset maalaukset voitiin esittää taiteilijoiden töinä eikä enää törkeinä töherryksinä.³⁵

Kolmas ja keskiaikaisten kirkkojen kohdalla hyvin tärkeä ilmiö oli yksinkertaisuuden ihailu aitoutena ja pyrkimys arkaaiseen ilmaisuun. Tällä ajattelulla voitiin jalostaa hyveeksi kaikki muodoiltaan ja materiaaleiltaan

TÖFSALA KYRKA

INGÅNG TILL SAKRISTIAN

ARMAS LINDGREN.

91. Armas Lindgrenin kuvitusta omaan Ateneum-lehdessä julkaistuun artikkeliinsa Två medeltida kyrkor i Finland. Piirustuksessa Taivassalon kirkon koilliskulma on esitetty monitahtoisena kivimuurien ja kattopintojen massana.

yksinkertainen riippumatta siitä johtuiko asu köyhyydestä, taitavuudesta vai taitamattomuudesta. Aikaisemmat ongelmat katosivat, kun oman taiteen erilaisuudesta ja outoudesta tehtiin omaperäisyyttä ja ulkomailta tuodut esineet puolestaan todistivat ostovoimasta ja kulttuuri-

siteistä länteen. Aitous ja alkuperäisyys liitettiin myös syrjäisiin seutuihin ja "puhtaaseen" maaseutuelämään. Tämä tuli esille Suomen keskiaikaisten kirkkojen kohdalla jo 1800-luvun lopulla. Kirkot miellettiin kuuluvaksi maaseudulle. Ne olivat kaukana kaupungin hälystä ja

syryssä liikenneväylistä, ja tarjosivat paikalle löytäneelle kulkijalle mahdollisuuden rauhalliseen mietiskelyyn.³⁶

Tyypillistä taidehistorian tutkimukselle oli taiteen piirin laajentaminen. Hyvä esimerkki olivat puuveistokset, jotka Aspelin luokitteli ei-taiteeksi mutta kelpaaviksi esimerkeiksi Euroopan taidevirtauksista. Meinanderin julkaistua väitöskirjansa alttarikaapeista ja puukuvanveistosta siirtyi koko esineryhmä kerralla taiteen piiriin, eikä niiden asemaa sen jälkeen enää horjutettu. Myös muu esineistö voitiin ottaa taidehistorian piiriin taideteollisuuden nimikkeellä – kun ensin taideteollisuus oli hyväksytty taiteen alueeseen. Prosessilla oli taidehistorialle kauaskantoiset seuraukset. Askel askeleelta taidehistorian piiriin sisällytettiin kaikki Suomessa olevat keskiaikaiset esineet ja rakennukset.

Voi kuitenkin kysyä, ymmärrettiinkö keskiaikaista aineistoa vieläkään paremmin, saatiinko siitä irti enemmän tai toisenlaista informaatiota kuin aikaisemmin. Mielestäni suhtautumisessa keskiaikaiseen aineistoon heilahdettiin toiseen ääripisteeseen. Keskiaikaisesta esineestä tehtiin taideobjekti, jota kuka tahansa taiteeseen vihkiytynyt saattoi tyhjentävästi arvioida samoilla mittareilla kuin vaikka Brancusin veistosta. Modernistinen taidekäsitys ja sen tiedostamatonkin soveltaminen keskiajan aineistoon rajoitti niitä lähestymistapoja, joilla aineistoa tarkasteltiin. Tämä aiheutti mielestäni tiettyjä vinoutumia keskiajan aineiston tutkimuksessa. Käsitteiden seuraavaksi viittä osittain toisiinsa liittyvää ongelmaa.

Keskiajan aineistolle tyypillinen anonymiteetti eli tekijäyksilön poissaolo ei sopinut taiteilijakuvaan, jossa luovan taiteilijäyksilön asema oli hyvin korostunut. Tutkimana aikana ei taiteilijäyksilöitä vielä pyritty määrittätietoisesti nimeämään. Maalauksia vertaamalla voitiin todeta tietyt työt saman tekijän tai ryhmän tekemiksi.³⁷ Ammattinimikkeitä käytettiin aluksi varovasti. Taiteilija- ja mestari-nimikkeet tulivat käyttöön vähitellen.³⁸ Paine yksilöiden hahmottamiseen kuitenkin kasvoi 1900-luvun puolella. Vuosisadan vaihteesta lähtien seinämaalauksen tekijöitä ryhdyttiin yksiselitteisemmin nimeämään taiteilijoiksi, jopa ns. primitiivisten maalauksen tekijöitä.³⁹ Puuveistosten tekijöitä nimitettiin useimmiten mestareiksi, ja tällöin mestariksi käsitettiin nimenomaan veistotyön tekijä, veistosten viimeistelyä ei juuri pohdittu.⁴⁰ Samoin kävi keskiaikaisten kirkkojen rakentajille, heistä tuli teksteissä rakennusmestareita tai arkkitehteja.

Nationalistinen valtiokäsitys ja yksilön identiteetin liittäminen kansallisuuteen otettiin tutkimuksessa tekijöiden ja töiden itsestäänselväksi osaksi. Teosten tekijään liitettiin keskiajalle todennäköisesti hyvin vieras valtioon sidottu kansallisuuskuva.⁴¹ Jakson 1870–1920 lopullakaan ei vielä kovin intensiivisesti pohdittu mahdollisesti tänne muualta tulleiden ulkomaalaisten tekijöiden kansallisuutta, vaan keskityttiin enemmän määrittelemään sitä, mikä voisi olla varmuudella suomalaisen tekemää.

Tutkimuksessa muoto syrjäytti esineiden funktio- ja materiaalianalyysin lähes täysin. Aineiston vertailu ja

ajointu tehtiin muotoanalyysin avulla. Lindbergin väitöskirja on hyvä esimerkki tutkimuksesta, jossa lähtökohdaksi oli tietty materiaali ja sen käyttö, mutta tuloksena muotoon perustuva ryhmittely. Muotoon keskityttäessä esineistä tuli helposti yhteydestään irroitettuja taide-esineitä, joiden tehtävä oli olla esteettisiä objekteja, taidetta 1700-luvulta lähtien kehittyneessä merkityksessä.

Estetisointiin liittyi lisäksi voimistunut yksinkertaisuuden ihailu, niukkuuden estetiikka. Paras esimerkki tästä estetiikasta ovat puuveistokset. Näiden usein fragmentaaristen, täysin tai osittain pintakäsittelynsä menettäneiden veistosten muotojen ja paljaan puun karuutta voitiin tarkastella esteettisenä nautintona. Lisäksi veistosten kirjaimellisesti aktiivinen rooli katolisessa kultissa esimerkiksi osana kirkkdraamaa jäi täysin pimentoon.⁴²

Nykyisinkin puupintaisten veistosten ja muuntuneessa ja haalistuneessa asussa olevien seinämaalauksen koetaan olevan harmonisessa värisoinnussa esille otettujen tiilipintojen ja vaalean rappauksen kanssa. Maalauksen ja veistosten alkuperäinen kirkkaus, kirjavuus tai räikeys jää vain mielikuvituksen varaan. Sama koskee ajatusta kirkkojen ulkoseinien rappaus- ja maalauskoristelusta. On melko vaikea edes kuvitella totutun karkean kivipintaisen massan sijaan mitään pienipiirteisemmän koristeellista.

Keskiajan ”taide” asetettiin samalle asteikolle uuden taiteen kanssa, vaikka samalla saatettiin todeta, ettei se pärjännyt vertailussa.⁴³ Arviointiin sovellettiin siis yksipuolisia mittareita, jotka eivät tehneet oikeutta kohteilleen. Voitiin tarkastella myös alkuperäiseen työhön ja sen kontekstiin vieraita asioita, kuten maalauspintansa karistaneen puuveistoksen muotoja.⁴⁴ Tutkimuksessa käytettiin myös oman ajan termistöä miettimättä sen soveltuvuutta kohteeseen, mitä muotoa kuvaamaan käytetyt termit realistinen, naturalistinen, naiivi tai ekspressiivinen merkitsevät keskiaikaisen taiteen tulkinnessa.⁴⁵

Kirkkotila ei vuosisatojen kuluessa pysynyt muuttumattomana. Sisustuksesta poistettiin osia ja uusia tuotiin tilalle. Tuloksena 1800-luvun kirkkotila oli runsas, tosin ehkä ahdas ja joidenkin mielestä liiankin monenkirjainen. Kirkkoja oli korjattu ja samalla sisustuksia yhtenäistetty ennenkin, mutta yhtenäistävä suunta voimistui 1800-luvun lopulla. Yhteistyössä kirkon virkamiehet, muinaismuistosuojelun asiantuntijat ja arkkitehdit muokkasivat seurakuntien suunnitelmaa sopivaksi katsomaansa suuntaan. Kirkoista poistui mm. hattunaulakoita, alttaripöydällä ja seinillä olleita hartauskuvia ja nurkkiin kertynyttä vanhaa esineistöä.

Yksinkertaistava suuntaus jatkui 1920- ja 1930-luvulla tehdyissä restauroinneissa.⁴⁶ Huippunsa tämä estetiikka saavutti 1960- ja 1970-luvuilla, jolloin äärimmäisen pitkälle viedyissä restauroinneissa poistettiin usein lähes kaikki keskiajan jälkeen kirkkoon tullut esineistö, muutamia huippuesineitä lukuunottamatta. Samalla otettiin esille tai rekonstruoidtiin keskiaikaisia yksityiskohtia. Kokonaisuus viritettiin vastaamaan ajankohdan arkkitehtuuri-ihannetta. Kirkko muutettiin materiaalien ja muotojen yksinkertaisuuteen perustuvaksi harmoniaksi jon-

ka osia olivat valkoiset rapatut pinnat, rakenteiden tiiliosat, hiekkakivilaatoista tehty lattia sekä erittäin pelkistetyt penkit ja alttarikonaisuus.⁴⁷ Askeettisuus oli syrjäyttänyt sekä keskiajan että maalaispitäjän kirkon hilpeän aistillisuuden. Tämäntyyppinen kehitys ei ollut vain suomalaisen arkkitehtuurin modernismin ilmiö, vaan kirkkoja restauroitiin vastaavalla tavalla muuallakin Euroopassa.

Restaurointikäsitteen häilyvyys

Miten tutkimukseni kannalta keskeistä termiä restaurointi käytettiin käsittelemässäni aineistossa? Työni alkuvaiheessa minulla oli mielikuva, jonka mukaan käsitteen restaurointi käyttö yleistyisi selvästi tutkimani jakson loppua kohti ja tästä voisi myös päätellä kirkkojen arvostuksen ja restaurointitietoisuuden kasvamisen. Olin myös kuvitellut, että yleisten rakennusten yllähallitus ja Muinaistieteellinen toimikunta olisivat viranomais- ja asiantuntijatahoina käyttäneet restaurointi-termiä systemaattisesti. Molemmat oletukset osoittautuivat suurimmaksi osaksi vääriksi.

Käyn seuraavassa lyhyesti läpi ne nimitykset, joita tapauksissani toimenpiteistä käytettiin. Huittisten ensimmäinen korjaus (1874–1878) oli seurakunnan asiakirjoissa ”korjaustyö” tai ”parannustyö”. Tuomiokapituli käytti ”korjaustyötä” (reparationsarbeten), von Heideken taas ”korjausta” (reparationer) tai ”sisustamista” (ny inredning). Taivassalon seurakunta (1885–1890) nimitti toimia ”sisustamiseksi”, ”korjaustyöksi” ja ”kirkon rakentamiseksi”. Von Heideken käytti ilmaisua ”sisustuksen muutos” (förändrad inredning), samaa ilmausta käytti myös Yllähallitus. Toimikunta käytti sanoja ”uudistaminen” (renovera) ja ”restaurointi”, mutta toisinaan myös sanaa ”sisustaminen” (inredning). Jac. Ahrenberg käytti sanoja ”uudelleenrakentaminen” (ombyggnad) sekä ”muutos ja restaurointi” (förändring och restauration).

Huittisten toisessa korjauksessa (1894–1898) seurakunta ja tuomiokapituli käyttivät sanaa ”korjaus”. Yllähallitus ja Toimikunta ”restaurointia”. Nervander käytti lausunnoissaan joko ”uudistamista” (renovering) tai restaurointia. Messukylän seurakunta (1905–1907), tuomiokapituli ja senaatin talousosasto ”korjasivat”. Yllähallitus ”restauroi”, tosin vasta kun pöytäkirjaan ensin kirjoitettu sana ”remontti” oli vedetty yli, tai ”korjasi”. Tiitola nimesi työn ”korjaamiseksi” ja ”sisustamiseksi”. Toimikunta käytti lausunnoissaan senaatille sanaa ”korjata” ja pöytäkirjoissaan joko ”restauroida” tai ”korjata”. Frankenhaeuser taas ”korjasi” (reparation) tai ”remontoi” (remont).

Ruskolla seurakunta (1916–1918) puhui ”korjaamisesta”, ”uusimisesta” ja ”kirkon sisustan uudistamisesta”, myös tuomiokapituli käytti sanaa ”korjaustyö”. Toimikunta puhui ”korjaamisesta” ja ”uusimisesta”, Tavaststjerna nimitti työtä ”korjaus- ja uudistamistyöksi” (reparations- och nyarbeten) tai ”sisäkorjaustyöksi”. Lau-

nis käytti ”korjausta”, samoin kirkollis- ja opetustoimistuskunta.

Käytetty käsitteistö oli siis kirjava. Myös muissa kohteissa olivat kaikki mahdolliset ilmaisut käytössä: sisustaminen, kaunistaminen, restaurointi, remontti, korjaus, muutos, parantaminen jne. Korjaustermejä myös käytettiin vaihdellen. Samassa asiakirjassa voitiin käyttää eri sanoja aivan kuin olisi vältelty tautologiaa. Samasta tapauksesta voitiin käyttää eri asiakirjoissa eri virkamiehille eri käsitteitä.⁴⁸ Voitiin myös olla laisinkaan käyttämättä korjaustermiä ja puhua vain ”kyseisestä työstä” tai ”tehdystä piirustuksista”, näin toimi varsinkin Yllähallitus ja senaatti.

Termin käytön epämääräisyyttä nykyiseen sanan sisältöön nähden kuvaa hyvin se, että Huittisten kirkon sisältöä voimakkaasti uudeksi muotoilleesta toisesta korjauksesta käytettiin usein sanaa restaurointi. Sen sijaan Messukylän tapauksesta, joka nykynäkökulmasta olisi kaikkein lähimpänä restaurointia tai konservointia, ei sanaa käytetty. Sen sijaan puhuttiin korjaamisesta ja varsinkin ”säilyttämisestä muinaismuistona”.

Kaikkein yleisimmin ”restaurointia” käytettiin seinämaalausten yhteydessä, mutta ei niidenkään kyseessä ollessa systemaattisesti. Restaurointi-termin voi sanoa yleistyneen tutkimani aikana, mutta niin epämääräisesti, ettei sitä voi sanoa käytetyn kattavasti. Suomenkielisissä teksteissä pikemminkin yleistyivät 1900-luvun ensimmäisellä ja toisella vuosikymmenellä sanan ”korjaus” käyttö restauroinnin synonyyminä. Tämä tulee ilmi erityisen selvästi sanomalehtien uutisoinnissa. Samaa toimenpidettä käsittelevissä uutisissa käytettiin ruotsinkielisissä lehdissä sanaa ”restaurering” ja suomenkielisissä ”korjata”.⁴⁹ Restaurointi-sana yleistyikin lähinnä ruotsinkielisissä teksteissä. Suomen kielessä se ilmeisesti koettiin vieraskieliseksi ilmaisuksi, jonka vastineena haluttiin käyttää korjaamista.

Sana restaurointi saattoi 1900-luvun alkuvuosikymmeninä saada kielteisen vivahteen. Sillä voitiin viitata 1800-luvun jälkipuolella tehtyihin ja myöhemmin liian voimakkaiksi ja väärinä periaatteita noudattaviksi katsottuihin toimenpiteisiin. Selvästi kielteisesti ”restaurointia” käytti Jaakko Gummerus vuonna 1913 Teologisessa aikakauskirjassa ilmestyneessä artikkelissaan:

Ne periaatteet, joiden mukaan kirkkoja muutamia vuosikymmeniä sitten ”restaureerattiin” johonkin määrättyyn tyyliin, poistamalla kaikki, minkä myöhemmät ajat olivat lisänneet, ovat nyttemmin joutuneet sängen ankaran kritiikin alaisiksi ja ylipäänsä tulleet hyljättyiksi. Sellainen ”restauratsioni” koitui monessa tapauksessa historiallisten muistojen turmelemiseksi, jopa väärentämiseksi; eikä monestikaan ollut takeita siitä että niin saavutettu ”tyylinmukainen” tulos todella vastasi alkuperäistä.⁵⁰

Pyrkimys restaurointi-termin suomentamiseen ja korjaamis-sanaa tarkemman vastineen saamiseen voimistui 1920- ja 30-luvuilla, jolloin käyttöön yritettiin vakiin-

nuttaa sellaisia suomenkielisiä versioita kuin uusintelu ja uusintapitely. Vaikuttaa siltä, ettei Toimikunnassakaan oltu restaurointia määritelty käsitteiden tasolla, ainakaan kovin tarkasti, vielä 1920-luvun loppuun mennessä. Toimikunta ei myöskään pyrkinyt saamaan restaurointi-käsitettä seurakuntien käyttöön. Argumentoinnin ja vaikuttamisen tavoite ei ollut muuttaa ja tarkentaa käsitteistöä vaan arvostuksia ja niistä seuranneita toimenpiteitä.

2. Rituaalilasta kansallismomentiksi

Kansakunnan arvo puntarissa

Nationalismin perusoletus on, että on olemassa erillisiä kansakuntia. Kansakunnan tarkka määrittely on kuitenkin vaikeaa, ja käytetyt kriteerit ovat epäselviä ja muuttuvia. Väestöryhmiä on luokiteltu kansakunnaksi mm. jos niillä on historiallinen yhteys sillä hetkellä olemassaolevaan valtioon tai valtioon jonka häviäminen on tapahtunut vasta äskettäin, olemassaoleva vanha kulttuurieliitti tai koeteltu kyky valloituksiin.⁵¹

Varsinainen nationalismi saattaa Eric Hobsbawmin mukaan rakentua esinationalismin valmistelemalle pohjalle ja käyttäen sitä hyväksi. Esinationalismin kriteerejä ovat kieli, etnisuus, uskonto ja tietoisuus kuulumisesta poliittiseen kokonaisuuteen. Nämä kaikki kriteerit tuntuvat helposti itsestäänselviltä, mutta ovat lähemmin tarkasteltuina hyvin moniselitteisiä ja vaikeasti tulkittavia.⁵² Jo olemassaolevan valtion ja hallituksen edustajien intressissä oli vahvistaa nationalismia, sillä se tarvitsi kansalaisia puolustamaan itseään ja maksamaan veroja eli olemaan valtiolle lojaali. Lojaalisuuden perusta oli ideologisessa konstruktiossa. Sitä lujittaakseen valtio otti käyttöönsä symbolit ja keskitti ne ympärilleen.⁵³

Monet tutkijat ovat korostaneet nationalismin imaginaarista luonnetta. Tunnetuimmat luonnehdinnat ovat Eric Hobsbawmin esittämä ajatus keksityistä traditioista ja Benedict Andersonin ajatus kuvitelluista yhteisöistä.⁵⁴ Kulttuurin asemaa on pidetty keskeisenä osana nationalismin eri puolilla Eurooppaa ja maailmaa saamis- ja muodoissa. Sitä on jopa pidetty nationalismin kaikkein tärkeimpänä rakennusaineena.⁵⁵ Nationalistiset liikkeet ovat käyttäneet kulttuuria ja sen aikojen kuluessa saamia muotoja materiaalina muokattaessa tietyille ryhmille sopivaa menneisyyttä ja tulevaisuutta. Tähän materiaaliin on kuulunut ja edelleenkin kuuluu hämmästyttävän usein keskiaikaan liittyvää aineistoa, oli se sitten aineellista tai henkistä laatua.

Valtioon sidottu nationalismi oli todennäköisesti keskiajalle hyvin vieras ajatus ja ne onkin yhdistetty toisiinsa vasta 1800-luvulla. Käsitteet gotiikan alkuperästä vaihtelivat 1700-luvulla, sen katsottiin olleen yleensä enemmän tai vähemmän epäilyttävä. 1800-luvun alkupuolella käsitys Euroopan keskiajan historiasta tarkentui ja sa-

malla voimistui käsitys gotiikan kehittymisestä Euroopassa. Kun katedraalien gotiikkaa alettiin sekä pitää Keski-Euroopassa syntyneenä että arvostaa aikaisempaa enemmän, sai se aivan uuden kansallisen ulottuvuuden. Tärkeää oli missä gotiikan voitiin katsoa ”syntyneen” tai missä saavuttaneen parhaat tuloksensa. Esimerkiksi Kölnin katedraalin restauroinnin alkaessa gotiikkaa pidettiin saksankielisillä alueilla germaanisen nerouden ilmentymänä.⁵⁶

Miksi sitten keskiaika tuntui monessa tapauksessa olevan kansakunnan menneisyyden suuri aikakausi? Selitys siihen voisi olla seuraava. Kun Rooma oli ollut imperiumeille ja suurille hallitsijahuoneille sopiva menneisyys, löytyi monille imperiumeista irrottautumista tahtoville ryhmille oma menneisyys kaukaa keskiajalta, ajasta ennen suuria absolutistisia valtioita. Keskiaika voitiin tästä näkökulmasta käsittää kaudeksi, jolloin Euroopan kansat olivat voineet vapaina Rooman vallasta alkaa muodostaa itsenäisesti valtioita omien kykyjensä mukaan.⁵⁷

Keskiaika oli myös ajallisen pituutensa ja maantieteellisen laajuutensa ansiosta mitä parhain ajanjakso sopivaa menneisyyttä etsivälle. Tuhannen vuoden ajalta ja Islannista Bysanttiin ulottuvalta alueelta lähes jokainen kansakunta saattoi löytää sopivat edeltäjät: viikingit, keltit, Balkanin slaavit, Kalevalan sankarit jne. Myyttiset heimot voitiin tulkita kansakunniksi tai ainakin ”protokansakunniksi”. Nationalismin rakennusaineeksi oli siis saatavissa hyvin monenlaista materiaalia.

Nationalismissa tavoite oli kansallisvaltioiden luomien ja väestön yhtenäistäminen. Rotuopit kärjistyivät asian ja tekivät kansallisuudesta peruuttamattomasti perimään sidotun paremmuuskysymyksen. Seurauksena oli suorastaan pakonomainen tarve todistaa taustan kelpaavuus. Rotuoppien maailmankuvalle tyypillistä oli rakentuminen asteikolle parempi-huonompi. Perusoletuksena oli ihmisten ja kansojen epätasa-arvo, rasismi. Rotuoppien taustalla oli imperialismin oikeutus, oli se sitten Euroopan ulkopuolelle suuntautuvaa tai Euroopan sisäisten valta-asemien selvittelyä.⁵⁸

Rotuoppien perusideana oli määritellä, mikä kansa oli kyvykäs johtamaan ja mikä ei. Valtioita perustivat ja ylläpitivät johtajakansat, joihin muut olivat enemmän tai vähemmän alisteisessa suhteessa. Tästä seurasi, että jokainen itsenäisempää asemaa havitteleva ryhmä joutui todistamaan kykynsä itsehallintaan ja ylipäättään oikeutensa edes yrittää. Suomalaiset olivat vaikeassa asemassa, koska todistettavaa valtiota ei heidän menneisyydestään löytynyt. Suomalaisia sijoitettiin milloin minkäkin rodun joukkoon. Useimmiten tarjolla olivat keltaisen rodun mongolit, minkä hyväksyminen olisi suomalaisille merkinnyt itsenäistymishaaveiden hautaamista.⁵⁹

Rotuteorioita kehitettiin jo 1700-luvulla mutta ne voimistuivat vasta 1800-luvulla. Teorioista rakennettiin äärimmäisen monimutkaisia järjestelmiä, joiden avulla asioita saattoi selittää hyvin monella tavalla. Eräs rotuopin tärkeimpiä kehittäjiä oli rasismien isänä pidetty ”kreivi” Arthur de Gobineau. Hänen vuosina 1853–55 neliosai-

sena ilmestynyt teoksensa *Essai sur l'inégalité des races humaines* sai ilmestyessään vain vähän huomiota, mutta vuosisadan lopulla se nousi kuitenkin suureen suosioon erityisesti Saksassa.⁶⁰

Gobineau mukaan roduilla oli keskeinen merkitys maailmanhistoriassa ja kulttuurin kehityksessä. Kulttuurin taso perustui rodun lahjakkuuteen eikä sivistys voinut siirtyä rodulta toiselle. Gobineau järjestelmän mukaan päärotuja oli kolme, nimittäin musta, keltainen ja valkoinen, jotka jakaantuivat alarotuihin. Huipulla oli valkoinen arjalainen rotu. Keltainen rotu oli käytännöllinen, vältti teoreettista ajattelua ja halusi elää mukavasti ponnistelematta sivistyksen hyväksi. Musta rotu oli hierarkian vähäarvoisin.⁶¹ Suomalaiset olivat Gobineau mukaan keltaisen rodun edustajia.⁶²

Rotuopit läpäisivät kaikki elämän alueet ja ne voitiin yhdistää arkkitehtuurityyleihin tai taidekausiin. Esimerkiksi täysgotiikkaa voitiin pitää ranskalaisena, myöhäisgotiikkaa saksalaisena ja renessanssia romaanisten kansojen tyylinä. Asiaan kuului tietysti se, että ranskalaiset katsottiin voitavan jakaa frankkeihin ja galleihin, joista frankit olivat ylemmän germaanisen ja gallit alemman rodun edustajia.⁶³

Todistettavasti ainakin Jac. Ahrenberg oli kiinnostunut rotuopeista ja tapasi de Gobineau Tukholmassa useitakin kertoja.⁶⁴ Keskusteluissa oli tullut esille väite, että suomalaisilla ei ole kykyä valtion muodostamiseen.⁶⁵ Ahrenbergin käsityksen mukaan Suomessa oli yksi kansa mutta kaksi rotua, jotka erosivat toisistaan. Suomalaisen menneisyys oli Kalevalan satumaailma, joka sopi haaveellisille ja tunteellisille suomalaisille. Ruotsalaisilla oli Runeberg ja ”historian todellisuuteen” perustuva perinne. Ruotsalainen rotu oli johtava, se siirsi kulttuuria ja traditiota eteenpäin.⁶⁶

Mielestäni tutkimukseni kannalta on tärkeää ymmärtää, miten käsitykset rotujen määräävästä asemasta historiassa olivat todellisesti läsnä 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alun sivistyneistön elämässä ja vaikuttivat sen toimiin. Vaikutuksen voi katsoa olleen epäsuora. Rotuopit eivät vaikuttaneet siihen, millaiset penkit arkkitehti kirkkoon suunnitteli, vaan siihen mitä ylipäätään haluttiin tehdä, mitkä toimenpiteet katsottiin tärkeiksi.⁶⁷ Tällä tavalla nationalismi ja rotuopit, niiden luoma paine rakentaa Suomellekin pitkä ja kulttuuritahtoa todistava menneisyys, vaikutti siihen, että kirkkoista tehtiin käyttörakennusten lisäksi muinaismuistoja.

Menneisyyden muovaaminen

Menneisyyden muokkaaminen oli sivistyneistön projekti. Sivistyneistöksi itsensä katsonut ryhmä korosti menneisyyden arvon ymmärtämisen merkitystä siinä määrin, että menneisyyden ja sen arvostamisen voisi katsoa olleen sivistyneisyyden merkki. Ilman menneisyyttä ei ollut sivistystä. Menneisyys ilman sen kunnioitusta oli arvoton. Sivistyneistö tarvitsi kansan, joka vastasi valtion

luomiseen tarvittavia ominaisuuksia. Suomessa tällaisia ominaisuuksia löydettiin talonpoikaistosta, joka oli ollut historiallisesti suhteellisen vapaa. Ihanteena ei ollut koko maataloudesta suoraan elävä väestö, koska silloin mukaan olisivat toisaalta tulleet pieneläjien kirjo vaivastalon hoidokeista muonamiehiin ja toisaalta kartanotaloudet, jotka eivät edustaneet itsenäisen talonpoikaisuuden ihannetta.

Kansan sivistystasoa tuli kuitenkin nostaa sen arvon ja tavoitteen, suomalaisen kansakunnan, vaatimalle tasolle. Keino sivistyksen lisäämiseen nähtiin koulutuksessa ja kansansivistystyössä.⁶⁸ Kansan kouluttautumismahdollisuuksien parantamista ajaviensa tarkoituksena ei ollut muuttaa yhteiskuntajärjestystä ja säätyjakoa. Tasa-arvoinen kansakäyminen nähtiin toivottavana säätyläistön ja vauraamman talonpoikaiston välillä.⁶⁹ Tavoitteena ja unelmana oli sivistynyt talonpoika, joka ei pyrkisi pois paikaltaan ja jota valistuksen mukanaan tuoma vauraus ei degeneroisi.

Tällainen sivistynyt ja oman asemansa arvon ymmärtävä talonpoika ymmärtäisi myös muinaismuistojen arvon. Hän ei tietämättömyyteen perustuvalla epäluuloisuudellaan vaikeuttaisi kerääjien työtä, mistä kansakoulunopettaja K. Killinen antaa esimerkin:

[...] monessa paikassa kansan epäluulo suuresti vaikeutti työtäni. [...] ‘Ei kukaan kivenpalain ja turhain, tietämättömään asiain tähden ole lähtenyt maata kiertämään; joku muu tarkoitus siinä täytyy olla’, sanottiin usein, ja silloin ei suurin asioista selvää tehty, vaikka olisi ehkä tiettykin. Toista oli kun tapasi talon, jossa oli yksikin sanomalehti, siellä ei epäilty, vaan edistettiin asiaa. Siinäkin esimerkki, kuinka valistuksen vaikutettua kaikkiin kansaluokkiin, kaikki toimet voivat paremmin edistyä isänmaassamme.⁷⁰

Ylioppilaiden erilaiset keräykset yleistyivät 1800-luvun viimeisinä vuosikymmeninä. Kerääjien joukossa oli varmasti talonpoikaistaustaisia ylioppilaita, mutta enemmistö oli lähtöisin säätyläisperheistä. Keräys oli todennäköisesti monelle ensimmäinen kattava ja suora kontakti talonpoikiin, ”alempiin” kansankerrokseen ja maaseudun monipuoliseen sosiaaliseen kirjoon. Ristiriita kansa-ideaalin ja todellisuuden välillä oli väistämätön.⁷¹ Varsinkin talonpoikaisto ei vastannut ihannetta, vaan sen esikuvallisen etiikan katsottiin degeneroituneen. Tilanne voitiin selittää ja samalla pelastaa eräänlaisella kulta-aika -mallilla. Oikea ihanteellisempi aika oli ollut joskus aikaisemmin. Kansa eli talonpoikaisto oli unohdannut vanhat kauniit tapansa, mutta sen menneisyys oli ollut puhtaampaa kuin nykyisyys. Mieluummin siis pidettiin kiinni luodusta runebergiläis-topeliaanisesta ideaalista kuin uskottiin todellisuutta.

Keruuista ja ajatuksesta kansan unohduksen tilasta tuli itseään vahvistava järjestelmä. Keruu oli aloitettu jotta saataisiin koottua ja talletettua suomalaisille ominaista ja sen kansansielua ilmentävää aineistoa. Kerääjillä oli kuitenkin jo työn alkaessa kuva siitä millaista tämän ai-

neiston tuli olla. Kerätessä huomattiin, etteivät kansa ja koottu aineisto vastanneetkaan luotua kuvaa. Kansan oli siis täytyntä jo degeneroitua ja unohtaa omat erityispiirteensä eli samalla oman suomalaisuutensa.

Tämä kiihdytti tarvetta kerätä ja siivilöidä suomalaista aineistoa. Tuli kartoittaa ja dokumentoida se, mitä kansa teki parhaillaan ja mitä se muisti aikaisemmin tehdyn. Kyse oli lähes kaikesta mahdollisesta menneisyyteen liittyvästä. Tässä yhteydessä olivat kansanlaulu, tarina tai keskiaikainen puuveistos täysin rinnasteiset, yhtä arvokkaat keräämisen ja suojelun kohteet. Ne olivat korvaamattomia osia arvokkaasta kansan menneisyydestä ja samalla todistuskappaleita perusteltaessa kansan tai rodun kyvykkyyttä. Siksi niiden unohtaminen tai katoaminen tuli estää. Tästä näkökulmasta taidehistoriallinen aineiston keruu ja dokumentointi oli lähtökohdiltaan täysin kansatieteellistä keruuta vastaavaa.

Keräämiseen liittyi ajatus, että vasta museossa esine oli hyödyllisin. Siellä kansan kulttuurin todistuskappale alkoi palvella tiedettä, omaa kansaansa ja koko ihmiskuntaa. Niukkojen kirjallisten lähteiden Suomessa oli esineistä saatava tieto erityisen arvokasta.⁷²

Vasta sitten, kun esine on joutunut oikeaan tallutuspaikkaansa, museoon, alkaa se elää ikuista elämää. Se alkaa elää tieteelle pyhitettyä elämää ja sen kautta, puhuen sen kansan puolesta ja nimes- sä, joka sen on luonut, hyödyttäen koko ihmiskuntaa: valaisten osaltaan sen entisyyttä ja auttaen tulevaisuuden luomistyössä.⁷³

Kansan sivistämisprojektissa olivat mukana monet eri aloja edustaneet yksilöt ja instituutiot. Laajin organisaatio oli vuonna 1874 perustetulla fennomaaneihin kiinteässä yhteydessä toimineella Kansanvalistusseuralla. Seuran julkaisu- toiminta oli vilkasta ja sen asiamiesverkosto kattoi lähes koko Suomen. Se myös järjesti mm. kaikille säädyille avoimia sivistysseuroja sekä kansanjuhlia maaseutupaikkakunnilla.⁷⁴ Erityisesti 1800-luvun lopulla kukoistukseen noussut yhdistystoiminta otti eri muodoissa tavoitteekseen sekä sivistys- että keruutyön. Myös museolaitoksen kehittyminen liittyi samaan projektiin. Museoihin kerättiin ja siellä säilytettiin esineellistä ”muistia”. Museoissa työskennelleet sivistyneistön edustajat kokosivat, järjestivät, valikoivat ja laittoivat esille sen, mikä katsottiin esimerkin arvoiseksi.

Kansanperinteen keruu ei kuitenkaan pysähtynyt tähän. Sen lisäksi että sivistyneistö otti tehtäväkseen kerätä ja säilyttää perinteet, se myös katsoi voivansa opettaa ne kansalle uudelleen.⁷⁵ Kansa piti saada ymmärtämään ja muistamaan sen suuren menneisyyden arvo, mutta sivistyneistö toki päätti, mitä oli oikea, alkuperäinen, turmeltumaton kansanperinne. Kerätyistä aineksista seulottiin esille se, mitä kansan oli sopivaa muistaa ja mitä unohtaa.⁷⁶ Tämä tarkoitti, että kaikki laajassa mielessä siveellisyyttä loukkaavaksi katsottu karsittiin pois.⁷⁷

Kootessaan, järjestäessään ja arvottaessaan kerättyä aineistoa sivistyneistö ja tutkijat pyrkivät myös yhtenäistämään kansan. Suomi ei 1800-luvun jälkipuoliskolla

ollut yksi yhtenäinen kansa tai maa nykyisessä mielessä. Kansallisten tieteiden keskeinen tavoite oli yhtenäiskulttuurin rekonstruoiminen, joskus olleen ja jo katoamisillaan olleen puhtaan kansankulttuurin tavoittaminen.⁷⁸ Yhdistämisen eräänä keskeisenä keinona ja tavoitteena oli myös menneisyyskuvan yhtenäistäminen. Yhteinen menneisyyskuva tuottaisi yhtenäisen identiteetin.

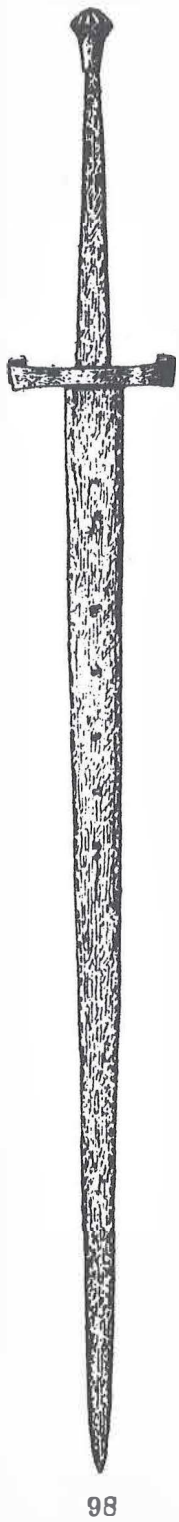
Kansa tuli orientoida omaan maahan ja kansaan, jota johdatus kuljetti vaikeuksien kautta kohti parempia aikoja.⁷⁹ Suomalaiset olivat kestäneet raskaita aikoja, nyt edessä häämötti sen onnen aika, johon piti osata tarttua. Karuista oloista, kärsityistä vaikeuksista ja niiden kestämisestä muovattiin yhteinen menneisyys. Menneisyyttä tuli myös kunnioittaa. Nationalististen ajatusten mukaan juuri menneisyys, sen tapahtumat, niistä jäljelle jääneet todisteet ja jokin jatkumo nykypäivään olivat kansakunnan itsenäisen olemassaolon edellytykset nykyhetkessä. Menneisyys legitimoiti itsemääräämisoikeuden tavoittelun.

Menneisyyden kunnioitus konkretisoitiin puhumalla esi-isistä. Nykyisiä suomalaisia edeltäneet sukupolvet esihistoriaan asti olivat esi-isiä ja heidän työnsä perustui kaikki nykyinen.⁸⁰ Käsite ”esi-isien työ” ja sen kunnioittaminen kattoi sekä fyysiset esi-isät että kaikki heidän jättämänsä jäljet, esineellisen ja aineettoman perinnön. Taustalla on eräs kristinuskon keskeisistä opetuksista, kymmenen käskyn neljäs: ”Kunnioita isääsi ja äitiäsi, että menestyisit ja kauan eläisit siinä maassa, jonka Herra, sinun Jumalasi, sinulle antaa.”⁸¹ Ratkaiseva lisäys on käskyn selitysosassa. Neljänteen käskyyn sisältyvä lupaus tarkoitti nimittäin sitä, että käskyn ”pitäminen tuottaa pysyväsien ajallisen siunauksen sekä yksiyksilöille ihmisille että koko kansoillekin.”⁸²

Muistamisen ja kunnioittamisen osoittaminen oli käytännössä muinaismuistojen säilyttämistä ja niistä huolehtimisesta, olivat ne sitten aineellisia tai aineettomia muistoja. Eliel Aspelin ilmaisi asian Messukylän kirkon yhteydessä seuraavasti.

Tämmöinen huolenpito vanhan kirkkonsa muinaisuudesta saattaa sille [seurakunnalle] ainoastaan kunniaa ja opettaa sen nuorisoiakin kunnioittamaan entisten aikojen muistomerkkejä, joissa kuvautuu esi-isiemme elämä- ja käsitystapa. Eikä se kunnioitus ole mikään halpa asia, sillä samoin kuin se mies, joka on kunniaa pitänyt omia vanhempiansa, on hyvä isä lapsilleen ja ymmärtää valvoa niiden tulevaisuutta, niin myös se kansa, joka paisee arvoa entisyydellensä, on kykenevä työskentelemään tulevaisuutensa etehen.⁸³

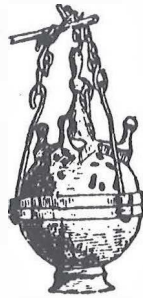
Suoraan neljänteen käskyyn viitattiin Muinaistieteellisen toimikunnan julkaisemassa opaskirjassaan *Esi-isien muistomerkit* vuodelta 1899. Siinä muinaismuistolainsäädännölle annettiin kaksi perustetta. Ensimmäinen peruste oli neljäs käsky ”ja tämän täyttämistä semmoiseen seuraava hedelmä”.⁸⁴ Toinen peruste oli tutkimusaineiston kerääminen, jotta kansan luonteen, lahjojen ja taipumusten kehittymistä voitaisiin tutkia.⁸⁵ Samaan nel-

98

101

102

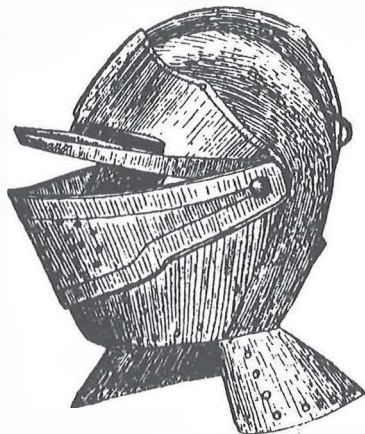
103

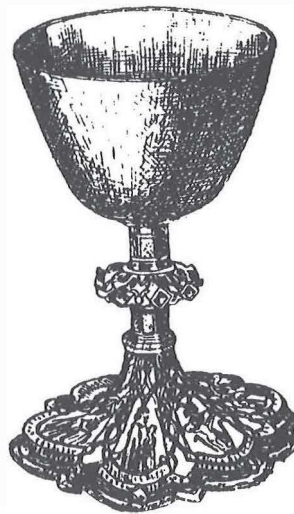
100

104

99

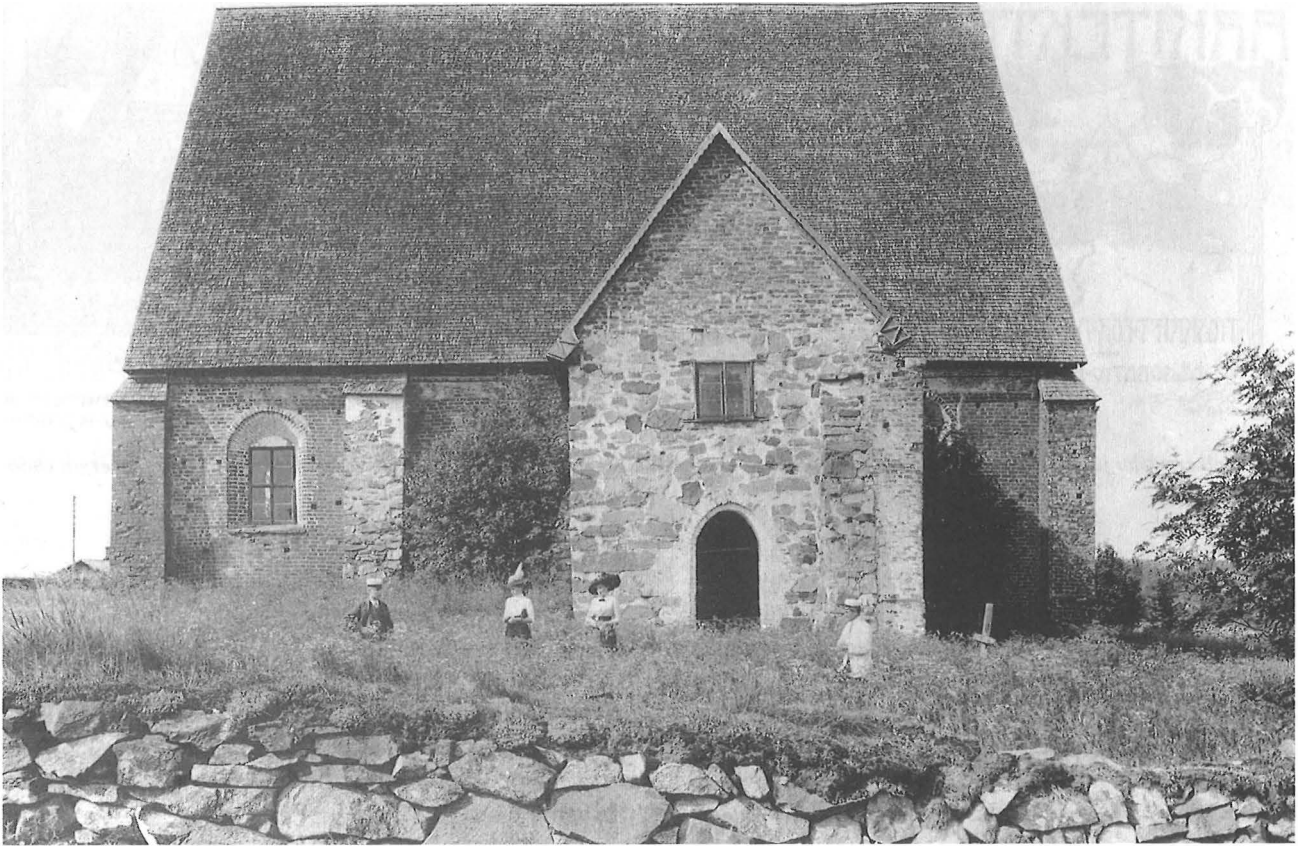
105

92. Esimerkkejä keskiaikaisesta esineistöstä Muinaistieteellisen Toimikunnan vihkosessa Esi-isien muistomerkit. "Paavinuskon ajalta on vanhoissa kirkoissa säilytetty veistettyjä ja maalattuja pyhimyskuvia, suitsutusastioita ja muita sen aikaiseen jumalanpalvelukseen kuuluvia esineitä."

jänteen käskyyn viittasi Topeliuksen ajatus omasta maasta Jumalan antamana lahjana, jonka hän toi voimakkaasti esille mm. *Maamme*-kirjassa. Oma maa oli kuten vanhemmat Jumalalta annettu, sen olosuhteisiin piti tyytyä ja niitä rakentaa parempaan suuntaan.⁸⁶

Kansa ei menestynyt, jos se vastoin neljättä käskyä ei muistanut menneisyyttään, kunnioittanut esi-isiään ja heidän työtään. Se ei ollut menestyksen arvoinen eikä

sillä ollut tulevaisuutta eli se ei ansainnut itsenäisyyttä.⁸⁷ Ajatusrakennelma oli lohdullinen pienien valtiottomien kansojen kannalta. Vaikka menneisyys olisi ollut kuinka uljas, ei siihen piittaamattomasti suhtautuvalla kansalla ollut menestymisen mahdollisuutta. Toisaalta vähemmän loistavalla menneisyydellä varustetulla kansalla, kuten suomalaisilla, oli tästä näkökulmasta tilaisuus hyvään tulevaisuuteen.

93. "Kulttuurimatkailijoita" Hattulan vanhalla kirkolla, kuva on ehkä 1900-luvun alkuvuosilta.

Traditio ja murros

Toistuvasti eri yhteyksissä tulee esille ajatus 1800-luvulla tapahtuneesta murroksesta tai katkoksesta. Monet tutkijat ovat esittäneet murroksen ja sen tuoman juurettomuuden modernisaatioon liittyvänä ongelmana. Medievalismi ja muu menneeseen suuntautunut kiinnostus on selitetty vastareaktioksi industrialismille ja modernille yhteiskunnalle. Tällöin tarve sitoutua menneisyyteen muutoksessa olisi yksi modernin yhteiskunnan muoto, uuden historiatietoisuuden tulos. Mutta tuottiko sivistyneistö itse tradition katkoksen erottelemalla kansan tavasta elää "oikeat" ja "väärät" tavat? Seuraavassa käsittelen neljän eri aineistoista ja näkökulmista asiaa lähestyneen tutkijan näkemyksiä katkoksesta tai murroksesta. Pohdin myös voiko ajatuksia soveltaen tarkastella Suomen keskiaikaisia kirkkoja koskenutta suhtautumistavan muutosta.

Francoise Choayn mukaan käsitys monumenteista muuttui 1800-luvun aikana. Perinteinen monumentti on universaali ilmiö. Monumentti rakennetaan jotta seuraavat sukupolvet muistaisivat jonkin yhteisölle keskeisen tärkeän tapahtuman, riitin tai uskomuksen. Monumentti säilyttää yhteisön identiteettiä ja on sen suoja ja puolustautumiskeino ajan kuluttavaa vaikutusta vastaan.⁸⁸ Monumentin tarkoitus oli sama kuin traditioiden eli yhteisön sisäisen koheesion säilyttäminen ja olemassaolon takaaminen.

Perinteisen monumentin rinnalle tai tilalle muodostui uusi ilmiö, ns. historiallinen monumentti, mitä Choay pitää erityisesti länsimaisena 1800-luvulle ominaisena piirteenä. Kun monumentti tehdään jo alun perin monumentiksi, voidaan historialliseksi monumentiksi valita jokin jo olemassaoleva kohde. Sen alkuperäinen käyttötarkoitus ei välttämättä mitenkään liittynyt asiaan, jonka muistomerkkinä se nyt nähtiin. Historiallisen monumentin yhteys sen edustamaan asiaan perustui tietoon. Katsojan tai käyttäjän täytyi tietää, minkä asian monumentti oli kysessä, jotta hän olisi ymmärtänyt sen "oikein".⁸⁹ Historialliseen monumenttiin sisältyy siis useita tulkintamahdollisuuksia. Monumentti on tietysti tulkittavissa useilla tavoilla, mutta vasta silloin kun yhteys sen käyttäjän ja perinteen välillä on katkennut.

Mielestäni Choayn ajatusrakennelma historiallisista monumenteista sopii myös Suomen keskiaikaisten kirkkojen vaiheisiin. Ne oli rakennettu jumalanpalvelusta varten, tiloiksi yhteisön uskonnollisille kokoontumisille. Roomalaiskatolisen uskonnon monumentteina niiden tarkoitus oli suunnata ajatukset tulevaisuuteen, tuonpuoleiseen. Kultin muutos reformaation myötä ei ratkaisevasti muuttanut tätä asiaintilaa. Sen sijaan se, että kirkko alettiin nähdä muistomerkkinä menneestä ajasta, kansan vaikeista vaiheista ja suuresta menneisyydestä oli mielestäni ratkaiseva ajattelutavan muutos.

Keskiaikaisesta kirkosta tehtiin tässä ajattelussa historiallinen monumentti, joka liitettiin kansan ja mahdol-

94. Teknikern-lehti julisti kilpailun uuden Arkitekten-lehden vinjetistä. Kuvasi Axel Gyldeénin, W. G. Palmqvistin ja Uno Ullbergin ehdotukset.

lisen valtion vaiheisiin. Asiaa voi tarkastella myös kirkossa kävijän kannalta. Jumalanpalveluksessa kävijän ei ollut välttämätöntä tietää itse rakennuksesta muuta kuin paikka missä hänen tuli istua, muuten riitti kulttiin liittyvä tieto. Jos sen sijaan kävijä vieraili tietoisesti kirkossa historiallisena monumenttina, muuttui tiedon määrä ja laatu aivan toiseksi. Ongelmiksi muodostuivat rakennuksen ikä ja sen asema Suomen historiassa, sen muodon yksityiskohdat, kirkon sisältämien esineiden yhteys uskonnon historiaan jne. Näiden ongelmien ratkaisemiseen tarvittiin menneisyyttä tutkivia tieteitä. Asiaan perehtymättömältä tosin oli tarpeeksi, jos hän ymmärsi kunnioittaa kirkkoa muistona kansan vaiheista ja esi-isien työstä.

Jukka Jokilehto puolestaan näkee katkoksen perinteisen korjaamisen muuttumisessa restauroinniksi. Taide-tekokset ja tässä tapauksessa kirkolliset rakennukset oli alunperin tarkoitettu kulttiesineiksi. Olennaisinta niissä ei ollut niinkään näkyvä vaan niiden olemassaolo, kulttiarvo. Rakennusten korjaaminen ja huolto olivat osa perinteen jatkumista. Niin kauan kuin perinne jatkui rakenteita huollettiin, korjattiin, uusittiin, maalattiin ja koristeltiin uudestaan. Autenttisuus oli tällöin nimenomaan prosessissa eikä materiaalin ja muodon alkuperäisyydessä.⁹⁰

Kun korjaamisesta tuli tietoista, korjaamista jonkin muunkin kuin välttämättömän kunnossapidon tai koristamisen vuoksi, muuttui se restauroinniksi.⁹¹ Tuloksena oli eräänlainen kehä, perinteisen korjaamisen loppuminen johti tunteeseen jatkuvuuden puutteesta. Restaurointi pyrki vahvistamaan tietynlaista jatkuvuutta, mutta samalla sekä vahvasti katkeamista ja että oli itse merkki traditionaalisen korjaamisen puuttumisesta.

Jokilehdon mukaan tradition jatkuvuus loppui uuden historiatietoisuuden myötä, aikaisemmin vallinnut yhteys menneisyyteen katkesi. Uusi historiatietoisuus oli 1700- ja 1800-luvuilla kehittynyt eurooppalainen ilmiö. Historia sai yhteiskunnan toiminnoissa paikan, joka traditionaalissa yhteiskunnassa oli kuulunut uskonnolle, filosofialle tai runoudelle.⁹² Tämä koski mielestäni ni-

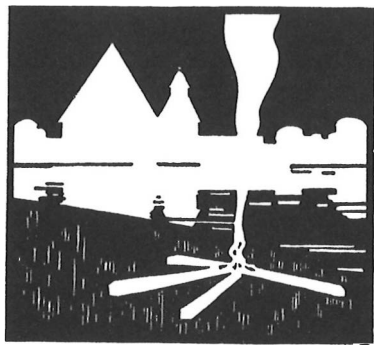
menomaan sivistyneistöä. Paikallistasolla traditio saattoi loppua aivan konkreettisiin syihin. Esimerkiksi vuosisatainen seurakuntalaisen kirkkorakennukseen yhdistyneen päivätyöperinteen loppuminen 1890-luvulla johtui muuttuneista säädöksistä. Myös rakentamisen teknikat ja materiaalit muuttuivat siten, että niiden käsittely vaati aina paikalle institutionaalista koulutusta saaneen asiantuntijan.

Eric Hobsbawm on esittänyt ajatuksen keksityistä traditioista, *invented traditions*.⁹³ Traditoiden keksimiselle syntyi tarve, kun yhteiskunta oli laajassa ja nopeassa muutoksessa. Ristiriita kehittyi jatkuvan muutoksen ja uuden maailman innovoinnin ja sen välillä, että ainakin osa sosiaalisesta elämästä yritettiin säilyttää muuttumattomana ja turvallisena.⁹⁴ Keksityt traditiot täyttivät mm. aukkoa, joka kasvoi yhteiskunnan maallistumisesta ja tästä aiheutuneesta monien traditoiden katoamisesta.⁹⁵

Hobsbawmin mukaan oli olemassa kaksi keksityn tradition tyyppiä. Ensinnäkin olivat todella tarkoituksella keksityt, rakennetut ja muodollisesti institutionalisoidut traditiot. Toiseksi oli olemassa epäselvemmin kehittyneitä traditioita, jotka kuitenkin olivat vakiinnuttaneet asemansa tietyn melko lyhyen ajanjakson sisällä. Lisäksi vanhoja traditioita voitiin käyttää hyväksi joko siten, että ne siirrettiin uusiin olosuhteisiin tai että niitä käytettiin aivan uusiin tarkoituksiin. Tällöin olemassaolevia traditioita muokattiin, ritualisoitiin ja institutionalisoitiin uusiin kansallisiin tarkoituksiin sopiviksi. Tavallisesti keksityt traditiot yrittivät perustaa jatkuvuutensa johonkin sopivaan historialliseen menneisyyteen, mutta viittaus menneisyyteen, tunne jatkuvuudesta saatiin aikaan esimerkiksi loputtomalla toistolla.⁹⁶

Keksittyjä traditioita tarvittiin kolmeen tehtävään: 1) Vakiinnuttamaan tai symboloimaan sosiaalista yhteenkuuluvuutta, kuulumista todelliseen tai keinotekoiseen ryhmään. 2) Vakiinnuttamaan tai oikeuttamaan instituutioita, niiden statusta ja auktoriteettia. 3) Vahvistamaan sosialisatiota, uskomuksia, arvojärjestelmiä ja käyttäytymisen konventiota. Kun ”vanha traditio” liittyi tietyn ryhmän riitteihin, oli uusi tehty korostamaan huomatta-

ARKITEKTEN

TIDSKRIFT FÖR:
ARKITEKTUR OCH
DEKORATIV KONST

1907

REDAKTÖR WALD. WILENIUS

HELSINGFORS MCMVII
UTGIFVEN AF TEKNISKA FÖRENINGENS I FINLAND FACKKLUBB FÖR ARKITEKTUR
TRYCKT HOS LILJUS & HERTZBERG

95. Birger Brunilan voittanut ehdotus *Arkitekten*-lehden vinjetiksi. Vinjettiä käytettiin vuoteen 1909.

vasti epämääräisemmän ryhmän, ”pseudoyhteisön”, ikuista ja muuttumatonta luonnetta.⁹⁷

Keksityt traditiot liittyvät kiinteästi kansa-käsitteeseen: kansallisvaltioon, kansallisiin symboleihin, kansalliseen historiaan jne. Hobsbawmin mukaan keksityn tradition osuus oli erityisen selvä siellä, missä kansan, valtion tai liikkeen historiaksi omaksuttu tietämys tai ideologia oli jonkin tahon muokkaamaa, valikoimaa, kirjoittamaa, kuvaamaa, popularisoimaa ja institutionalisoimaa. Joka tapauksessa kyseessä ei ollut sama tieto menneisyydestä joka oli säilynyt yleisessä kansan muistissa.⁹⁸ Tämän määritelmän mukaan Suomen 1800-luvun sivistyneistön toiminta voidaan laskea nimenomaan traditoiden keksimisen piiriin.

Mielestäni keskiaikaisia kirkkoja ja niiden saamaa asemaa suomalaisessa kulttuurissa 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkuvuosikymmeninä voi tarkastella Hobsbawmin keksitty traditio -käsitteen avulla. Ajattelen tällöin niitä keskiaikaisen kirkon saamia uusia merkityksiä, jotka eivät liittyneet sen alkuperäiseen kulttikäyttöön. Kirkosta tuli yhteisön pitkän kansallisen menneisyyden, pysyvyyden ja jatkuvuuden symboli. Keskiaikaisen kirkon kiviseinästä, tiilipäädystä ja jyrkästä kattokulmasta tuli suomalaisuuden merkki, jota toistettiin varsinkin 1920-luvulta lähtien jatkuvasti erilaisissa kuvaesityksissä postikorteista lehtien kansiin.

Keskiaikainen kirkko liitettiin osaksi uusia toimintatapoja. Niistä tuli suosittuja turistikohteita. Matkailu kirkolta toiselle yleistyi varsinkin autojen mahdollistamana, mutta matkailun tärkeyteen voitiin vedota jo 1880-luvulla. Jo vuonna 1887 Matkailijayhdistyksen oppaassa Lohjan kirkko ja sen maalaukset mainittiin erityisenä nähtävyytenä.⁹⁹

Myös hautausmaiden merkitys kasvoi nopeasti 1900-luvun alkuvuosikymmeninä. Hautausmaiden suurisuuntaiset järjestelyt ja istutusohjelmien laadinta alkoi jo 1900-luvun alussa. Hautausmaa liittyi hyvin konkreettisesti käsitykseen isänmaasta ja esi-isistä. Hautausmaa kuului tietysti myöhemminkin rakennettujen kirkkojen yhteyteen, mutta keskiaikaisia kirkkoja ympäröivä hautausmaa tuntui saavan erityistä kiehtovuutta. Hautaukset olivat jatkuneet samassa paikassa jo keskiajalta lähtien. Usein kirkot oli vielä rakennettu pakanallisiin uhrirehtoihin, jolloin sukupolvien jatkumo voitiin mielikuvissa vetää yli historiallisen ajan esihistorian hämärään.¹⁰⁰

Anthony Giddens on pohtinut tradition merkitystä ja siirtymistä pois traditionaalista yhteiskunnasta. Giddensin mukaan traditioille ovat ominaisia seuraavat asiat: Traditio on kollektiivisen muistin organisoimisen väline, jonka säilyminen varmistetaan rituaaleilla. Traditiossa tarvitaan vartijoita, jotka tavalla tai toisella toteuttavat tai välittävät tradition sisältämää ”kaavallista totuutta”.¹⁰¹ Lisäksi traditiolla on aina normatiivinen tai moraalinen sisältö.¹⁰²

Giddensin näkemyksen mukaan traditio on aktiivista ja tulkitsevaa, se on keino, jolla menneisyyteen suuntautumalla voidaan organisoida ja siten turvata tulevaisuutta. Traditiossa ei ole kyse muuttumattomasta toistosta, jähmettyneisyydestä. Jos kulttuuri ei perustu kirjoitukseen, sen traditoiden ikää on useinmiten mahdotonta määrittää, ja varsinkaan saada kiinni ajassa muuntuneen tradition ”alkuperäisintä muotoa”.¹⁰³ Tradition aitous ei perustu sen ikään eikä arvo puolestaan ”aitouteen”.¹⁰⁴ Yhteisö tuotti uusia traditioita jatkuvasti ja muokkasi vanhoja.

Kirjoituksen tuleminen keskeiseksi ilmaisumuodoksi katsotaan usein merkinneen yhteisön traditionaalisuuden murenemistä. Kirjoitus toi mukanaan tulkinnan, ja kun omaa traditiota aletaan tulkita, suhde siihen muuttuu.¹⁰⁵ Modernistuvissa (esimoderneissa) yhteiskunnissa paikallisyhteisöt elivät traditionaalisesti ja säilyttivät suullisen perinteen vahvan osuuden. Keskus ei yltänyt paikallisyhteisöihin täydellisesti mutta toisaalta, Giddensin mukaan, ”traditio saattoi nyt ensimmäistä kertaa tietää olleensa olemassa ”ikimuistoista ajoista lähtien””.¹⁰⁶ Kyseessä olisi siis eräänlainen paikallistason uusi historiatietoisuus.

Giddensin mukaan paikallisyhteisöjen todellinen murtuminen alkoi vasta 1800- ja 1900-luvuilla kansallisvaltion vahvistuessa ja demokratian yleistyessä. Suuri yleisö pääsi tai joutui mukaan paikallisyhteisötasoa laajempiin integrointijärjestelmiin.¹⁰⁷ Suomessa tällaisia tutkimaa- ni aiheeseen liittyviä järjestelmiä olivat esimerkiksi Suomen Muinaismuistoyhdistyksen ja Kansanvalistusseuran asiamiesorganisaatiot tai Muinaistieteellisen toimikunnan paikkakunnilla vierailevat suojelun asiantuntijat.

HUHTIKUU 1904

96. Werner von Essenin piirtämä Kyläkirjaston Kuvalehden B-sarjan otsikkokuva. Kuva oli käytössä vuodesta 1904 vuoteen 1916. Lehdessä julkaistiin melko runsaasti artikkeleita keskiaikaisista kirkkoista 1890-luvulla (Kirkolta kirkolle -sarja), mutta ei enää myöhemmin. Otsikkokuvaksi keskiaikainen kirkko nostettiin siten aikana, jolloin se ei enää suoraan vastannut lehden sisältöä, vaan paremminkin linjaa. Kokonaisuuden keskiaikaista kirkkoa kylämaisemassa kuvaava osuus on hyvinkin saattanut olla von Essenin ehdotus Teknikern-lehden kilpailuun.

Modernistuvassa yhteiskunnassa traditioon perustuvan toiminnan aluetta alkoi kaventaa asiantuntijuus. Asiantuntijuus ei traditiosta poiketen perustu paikallisuuteen ja näin se poistaa tai muuttaa paikallisten toimintayhteyden perinteisen sisällön.¹⁰⁸ Asiantuntemus ei perustu traditiolle ominaiseen tapaan hahmottaa maailmaa, vaan tieteelliseen maailmankuvaan, tiedon korjattavuuteen ja jatkuvaan epäilyyn.¹⁰⁹

Asiantuntijuus perustuu yleiseen kaikkialla sovellettavissa olevaan tietoon, mutta tieto on kuitenkin paikallistason ulkopuolella. Asiantuntijuus on traditionaalisen yhteisön kannalta ongelma, koska yhteisö ei ole enää asiantuntija asiassaan. Nähdäkseni keskiaikaisten kirkkojen korjaamisessa 1870–1920 tapahtui tämän tyyppinen prosessi, traditionaalinen paikallistason asiantuntijuus siirtyi yhä enemmän yhteisöltä asiantuntijoille.

Giddens esittää myös kiinnostavan ajatuksen traditioiden muuttumisesta jäänteiksi. Traditionaalisen yhteiskunnan murennuttua jäljelle jääneet traditiot ovat muuttuneet tavoiksi, joista tulee jäänteitä tai tottumuksia. Giddens vertaa jäännettä museoesineeseen, kummallakaan ei välttämättä ole enää mitään yhteyttä lähtökontekstiinsa. Myös muistomerkit voivat muuttua tällä tavalla jäänteiksi.¹¹⁰

Choayn mukaan muistomerkki, monumentti, itsessään on aktiivinen suhde menneisyyteen ja siihen minkä muistomerkki se on. Jos muistomerkistä tehdään jäännös, sen muuttuminen pysäytetään ja se irrotetaan tarkoituksestaan, siitä tulee historiallinen monumentti. Näin voi katsoa tapahtuneet keskiaikaisille kirkkoille vuosina 1870–1920 ainakin siinä mielessä, että rakennuksesta tuli asiantuntijoille, siis suojelun ammattilaisille ja tutkijoille, kirjaimellisesti jäännös, dokumentti, joka piti säilyttää sellaisenaan. Siitä otettiin esille rakennuksen toiminnan eli kultin kannalta merkityksettä asioita, jotka merkityksellistettiin uusilla, rakennuksen rituaalikäyttöön liittymättömillä argumenteilla.

Sanoista rakennettu monumentti

Vuosien 1870–1920 aikana suhtautuminen keskiaikaisiin kirkkoihin muuttui. Tämä johtui arvojen muutoksesta,

kirkkoille annettiin uusia merkityksiä aikaisempien käytötarkoitukseen liittyneiden merkitysten rinnalle. Samalla korjaamisen asiantuntijuus liukui pois seurakuntalaisilta. Keskeisellä sijalla prosessissa oli argumentointi, jolla ns. suurta yleisöä ja seurakuntalaisia ohjattiin suhtautumaan kirkkoonsa uudella tavalla.

Tarkastelen seuraavassa suhtautumistavan ja merkitysten muuttumista keskiaikaisten kirkkojen korjaamisessa ja suojelussa käytetyn argumentoinnin kautta.¹¹¹ Argumentoinnista oli karkeasti jaotellen löydettävissä kaksi päätyyppiä: rakennuksen toimivuuteen perustuvat argumentit ja muinaismuistosuojelun perusteluihin pohjautuneet argumentit. Kolmantena ryhmänä tutkimani jakson loppupuolella kehittyi etupäässä suojeluargumentointiin pohjaava tieteellinen argumentointi.

Rakennuksen toimivuuteen perustuvat argumentit

Rakennuksen toimivuuteen liittyneet argumentit käsittelivät seurakunnan asiantuntemukseen kuuluvia asioita. Ne perustuivat sekä senhetkiseen käyttäjän tietoon että yhteisön sisäiseen edellisiltä sukupolvilta siirrettyyn tietoon. Rakennusten kunnossapito kuului monen seurakuntalaisen elämänpiiriin, oman talouden rakennuskannan ylläpitoon.

Tämän ryhmän argumentit voi jakaa useaan ryhmään ja pohdin niitä tarkemmin luvussa *Keskiaikaisten kirkkojen muutospaineeet*. Rakennuksen kuntoa koskevat argumentit käsittelivät esimerkiksi vesikaton kuntoa ja materiaalia, lattian uusimista tai muurien lujutusta. Tilan riittävyttä käsittelevät argumentit koskivat mm. penkkien uudelleenjärjestämistä, lehtereitä, niiden kuntoa ja riittävyttä, kirkon laajentamista tai uuden kirkon rakentamista. Mukavuusargumenteissa käsiteltiin lämpöön, valoon ja penkkien istuinmukavuuteen liittyviä asioita. Erilaiset määräykset ja käytäntöjen muuttuminen kuuluivat tähän ryhmään, esimerkkeinä istumajärjestyksen hajoamiseen ja kirkon siivoamiseen liittyvät kysymykset.

Lasken myös tyylikysymykset rakennuksen toimivuuteen liittyviksi argumenteiksi, koska ne mielestäni kuuluvat ”käyttömukavuuteen” eli siihen kokivatko käyttäjät rakennuksen ajanmukaiseksi, viehättäväksi jne. Rahoitusta koskevassa argumentoinnissa käsiteltiin mate-

97. Vehmaan kirkko ja sitä ympäröivä hautausmaa vuonna 1899. Nykyisenkaltaiset hoidetut ja tarkan suunnitelman mukaan järjestetyt hautausmaat ovat 1900-luvun alkuvuosikymmenien ilmiö. Kuva on Julius Ailion.

raalien toimittamista, päivätöitä ja koottavia maksuja. Rahoituksen järjestäminen oli kaikkein keskeisin asia seurakunnan kannalta, sillä korjaamisen maksaminen ja korjaukseen osallistuminen olivat aivan toisella tavalla konkreettista tuolloin kuin nyt.

Muinaismuistosuojeluun perustuvat argumentit

Muinaismuistosuojeluun perustuneet argumentit olivat, toisin kuin rakennuksen toimivuuteen perustuneet argumentit, varsinkin aluksi leimallisesti seurakunnan ulkopuolelta tulevaan asiantuntijatietoon perustuvia. Suojelun argumentoinninkin saattoi nopeasti oppia. Tieteellisen argumentoinnin suhteen oli tilanne jo toisin. Arkeologisten kaivausten tulosten tulkinta tai tiilien mittojen vertailu olivat täysin ns. tavallisen seurakuntalaisen ulottumattomissa.

Muinaismuistosuojelun perusteluista lähteneet argumentit muodostivat suuren argumenttiperheen. Argumenttien perustana olivat esi-isien työ, sivistys, muistomerkkiys, pitkä historia ja kulttuurihistoriallinen opetusfunktio. Argumentteja esitettiin harvoin yksin. Tavallisempaa oli kietoa ja sulauttaa useita argumentteja yhteen ja tehdä perusteluista näin mahdollisimman painavia. Useimmiten suojelua kuitenkin perusteltiin yksinkertai-

sesti muinaismuistoarvolla. Siihen vaikuttavat yhdistyneen kaikki argumentit ja erityisesti kohteen ikä. Kohde oli ”ikänsä puolesta arvokas muinaismuisto”. Tällöin ei välttämättä asiaa tarvinnut selittää sen enempää, muinaismuistous sisälsi itsessään esi-isien pitkän historian ja sen muistojen säilyttämisen merkityksen sivistyskansoille.

Esi-isien työ oli eräs kaikkein käytetyimmistä ilmauksista. Sillä tarkoitettiin menneiden aikojen työn ja uskon, sekä aineellisten että henkisten saavutusten, kunnioittamista. Keski-ikäiset kirkot olivat esi-isien jättämä perintö, jota elävien oli velvollisuus kunnioittaa ja hoitaa.¹¹² Juhani Rinne paheksui vihtiläisiä kirkonraunion hoitamattomuudesta esi-isien työhön vedoten. Raunioilla oli merkitys ”seudun muinaisen kulttuurin tuotteena ja vainajien leposijana”. Nyt niiden oli kuitenkin parempi olla puiden peitossa, sillä:

Eihän ole mieltä ylentävätä nähdä karjan tallaama-
na sekä muutenkin hoidottomassa tilassa leposijoj-
ja, joihin niiden tomut, jotka muinoin ovat seudun
viljelemistä ahertaneet ja joiden työn tuloksiin
paikkakunnan nykyinen kulttuuri ja hyvinvointi
perustuu, ovat kätkeytynä [...].¹¹³

Esi-isien työhön liittyi usein ilmaus ”oma maa”. Isänmaan rakastamisesta tehtiin kristillinen hyve.¹¹⁴ Esi-isi-

en työn kunnioitus -argumentti viittasi kristinopin neljanteen käskyyn, jossa vanhempien kunnioitus liitetään menestymiseen maan päällä. Tämä voitiin samaistaa myös kansaan ja valtioon. Sanat isänmaa tai Suomi olivat kuitenkin harvemmin käytettyjä sanoja. Niiden sijaan käytettiin ilmauksia kotimaa tai useammin ”oma maa” eli ”vårt land”, joilla sanoilla myös Maamme-laulun Runebergin alkuperäisteksti alkaa. Se, että kirkot ja niiden esineistö sijaitsivat Suomen maankamaralla ja että ne ja niiden tekijät olivat ehkä suomalaisia ilmaistiin yleensä esimerkiksi ilmauksilla ”(oman) maamme kirkot”, ”koti-maiset taiteilijamme” tai ”meidän kirkkomme”.

Yksi terävimmistä argumenteista oli vetoaminen sivistykseen. Argumentti esiintyi yleisesti sanomalehdissä, mutta erityisesti sitä käytettiin silloin kun haluttiin vedota suoraan seurakuntaan.¹¹⁵ Tällöin kirkkojen ja yleisemminkin muinaismuistojen suojele kuvattiin ihmisen ja kansan sivistyksen merkiksi, joka kertoi myös kansan elinkelpoisuudesta. Pahinta olisi, jos muualta Suomeen tullut vieras näkisi hoitamattomia muinaismuistoja ja tekisi niistä koko kansaa koskevat johtopäätöksensä.¹¹⁶

Tästä retoriikasta herkullisin esimerkki on Josef Stenbäckin Pälkäneen seurakunnalle lähettämässä sen kirkonraunioita käsittelevässä kirjeessä. Lainausta sisältää myös selvän viittauksen poliittiseen tilanteeseen. Sen mukaan suomalaisilla ei ole henkistä voimaa torjua venäläistämistä, jos he eivät osoita edes kunnioitusta muinaismuistoja kohtaan.

Ja minkä käsityksen saa muukalainen, joka ohii kulkiessaan epäilemättä kiinnittää huomiota juuri tämmöisiin merkkeihin vanhasta sivistyksestä, kansasta, joka antaa kristillisen sivistyksen muistomerkkien hävitä pois, nostamatta sormeakaan niitten säilyttämiseksi! Hän varmaan tekee sen johtopäätöksen, että kansalla, joka on niin välinpitämätöin omasta muinaisuudestaan, ei liene tarmoa vastustaa ulkoapäin tunkeavaa muukalaisuutta, joka uhkaa sen kansallista olemassa oloa, ja että se siis on tuomittu hyvin ansaittuun perikatoon. Sitä eivät toki Pälkäneen miehet salline!¹¹⁷

Suhtautumista Suomessa verrattiin helposti ”Euroopan sivistysmaihin”, joissa asian vakuuteltiin olevan aivan toisella tolalla. Erityisesti Ruotsi ja Tanska olivat Pohjoismaina hyviä esimerkkejä. Seurakuntia voitiin hyvinkin suorasukaisesti syylittää tällä argumentilla. Niiden tulisi olla ylpeitä, että paikkakunnalla on arvokas muistomerkki.¹¹⁸ J. R. Aspelin vetosi Lohjan seurakuntaan, jotta se kustantaisi maalausten restauroinnin. Näin tehtiin sivistysmaissa ja jopa Taivassalossa, miksei siis rikkaassa Lohjan seurakunnassa.

Nyt on tuo valtava loisto, jolla keskiajan Lohjalaiset jaksoivat kaunistaa temppelisiä rappiolla kun se nyt kalkituksen alta paljastettuna on lopullisesti häviävä uuden kalkituksen alle jos eivät Lohjalaiset itse oivalla sen arvoa. Kaikkiällä sivistyneissä maissa tuollaisia kirkkojen juhlapukuja meidän aikana uudistetaan kallisarvoisina muistoina men-

neistä ajoista ja jokainen sivistynyt seurakunta pitää sellaisen uudistamisen kunnia-asianaan. Lohjan seurakuntaa pidetään sivistyneimpinä Suomessa, mutta varmaankaan ei tulevaisuus unhotaisi Lohjan kirkon maalausten hävittämistä seurakuntaa muistellessa.¹¹⁹

Hieman myöhemmin J. R. Aspelin käytti esimerkkeinä Lohjan, Taivassalon ja Isonkyrön viisaita, muinaismuistojen arvon ymmärtäviä, seurakuntia vedotessaan Hollolan seurakuntaan.¹²⁰

Toivottava olisi että Hollolankin seurakunta, joka lienee Hämeen sivistyneimpiä, korjauttaisi komean kirkkonsa asiantuntijain avulla entiseen historialliseen ja taiteellisessa suhteessa loistavaan kuntoonsa, itselleen ja maakunnalleen kunniaksi.¹²¹

Lähellä edellistä argumenttityyppiä oli vetoaminen kirkon asemaan todistuksena pitkästä historiasta ja kansan kulttuuritahosta. Hävittämällä kirkot tai osia niistä menetettäisiin pitkän historian todisteet. Erityisen kohalokasta todisteiden hävittäminen olisi Suomen kaltaisessa köyhässä maassa, jossa näitä todisteita oli muutenkin vähän. Toimikunta perusteli Messukylän kirkon suojele mm. tällä argumentilla:

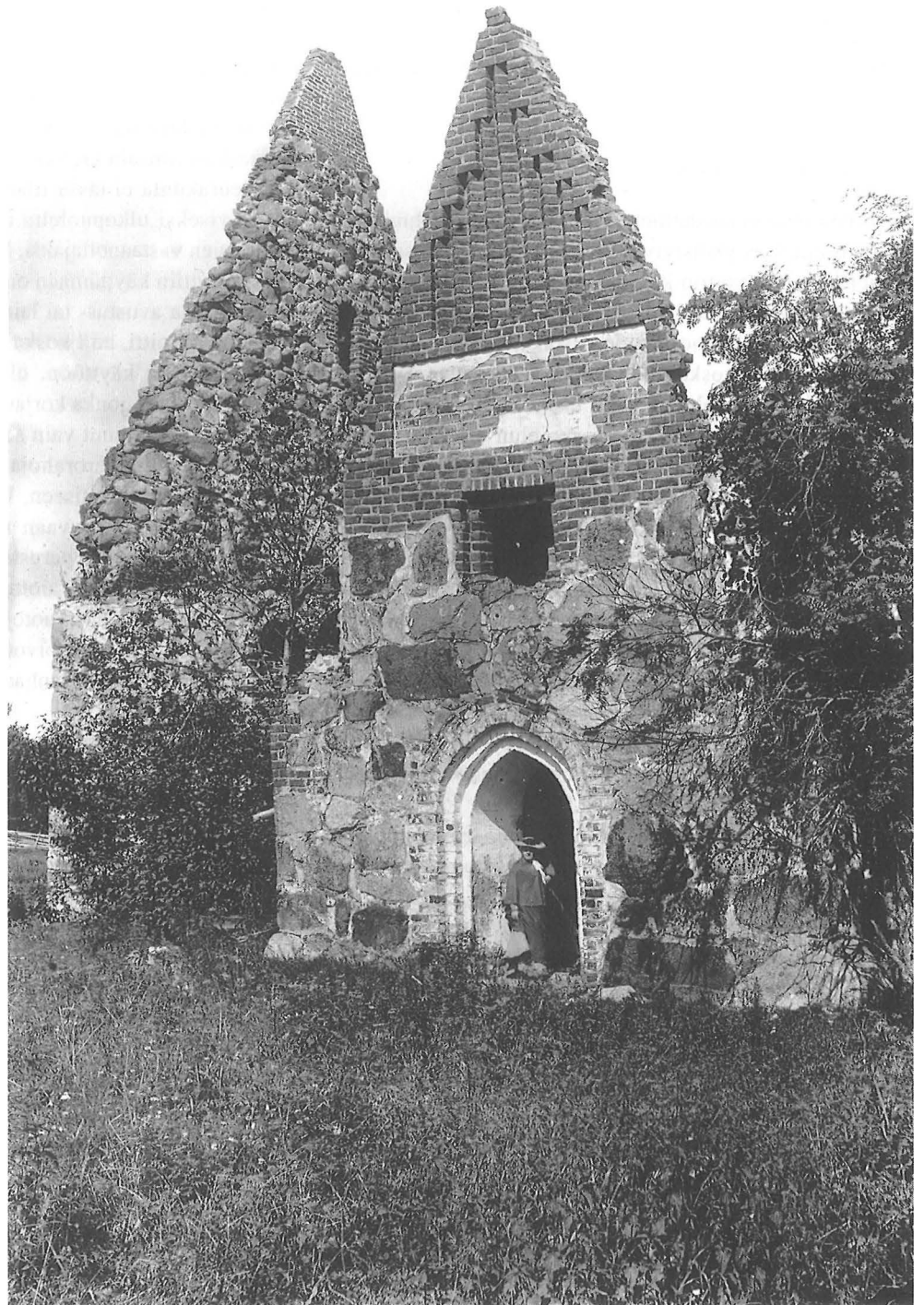
[...] eihän olisi mitenkään puolustettavissa, jos vanhempien aikain muistomerkkeistä köyhässä maassamme sellaiset suuriarvoiset muinaismuistot kuin keskiaikaiset kivikirkkomme hoidon puutteesta pääsisivät raunioitumaan.¹²²

Koska kirkkoja ja muinaismuistoja koettiin Suomessa olevan erityisen vähän, katsottiin niiden olevan koko kansalle kuuluvaa omaisuutta. Tällä perusteella vedottiin myös seurakuntiin, niillä ei ollut oikeutta jättää yhteistä omaisuutta hoitamatta.¹²³

Suojele voitiin perustella myös opetuksellisella merkityksellä. Kansalaisen tuli tuntee menneisyytensä ja olla kiinnostunut siitä. Kirkot olivat elävää kulttuurihistorian opetusaineistoa, jota tarkastelemalla keskiajan ihmistä saattoi paremmin ymmärtää. Varsinkin seinämaalausten yhteydessä vedottiin usein siihen, miten ne kertoivat katsojalle menneisyyden tavoista, puvuista jne. Tällöin maalauksiin suhtauduttiin usein täysin uskonnollisesta kontekstistaan irrotettuina. Katolista uskoa ei ilmeisesti ollut syytä aivan liikaa ymmärtää.

Kirkot olivat muistomerkkejä menneistä paremmista ajoista, sillä olihan joskus saatu rakennettua monia suuria kivikirkkoja. Ne pitivät menneen suuruuden ajan mielessä yli masentavampien aikojen ja vuosisatoja kestäneinä loivat toivoa.

Tämmöisten temppelien vaaliminen, temppelien, jotka olivat ehkä useat rakennetut entisiin pakanalisiin uhrilehtoihin, on isien hengen säilyttämistä ja kunnioittamista. Aikoja on kansain elämässä, jolloin monet sukupolvet eivät saa mitään aikaan eivätkä mitään pysyvää jätä jälkeisille polvilleen. Silloin on hyvä että on jälillä monumenttaalisia

98. Josef Stenbäckin kuva Pälkäneen vanhan kirkon rauniosta vuonna 1902. Stenbäck kävi vuonna 1902 tarkastamassa Pälkäneen uutta kirkkoa. Pälkäneellä hänen huomionsa kiinnittyi myös vanhan kirkon raunioiden tilaan, josta hän kertoi Muinaistieteelliselle toimikunnalle kirjeessään 12.11.1902. Kuva on todennäköisesti Stenbäckin kirjeessään mainitsemia Toimikunnalle lähettämiä kuvia.

muistoja niiltä ajoilta, jolloin saatiin, jolloin uskallettiin semmoista, joka voi saarnata kautta vuosisatojen kansan vaihtuville sukupolville.¹²⁴

Kirkkoihin saattoi myös samaistua, sillä ne olivat suomalaisten tavoin kestäneet historian vaiheet ja vaikeudet ja painautuneet sitkeästi kiinni maahan kuin kataja tai kanerva. Nervanderin mukaan suomalainen oli voinut samaistua myös seinämaalausten marttyyriin.

Tieteellinen argumentointi

Tutkittavan jakson loppupuolella alkoi hahmottua vielä

uudentyyppinen, tieteellinen argumentointi, joka vaikutti ehkä kaikkein konkreettisimmin tehtyihin toimenpiteisiin. Tutkimuksen tärkeyteen oli viitattu aikaisemminkin, mutta nyt korostettiin systemaattisemmin kirkkojen (rakennusten, maalausten ja esineistön) arvoa tieteellisenä tutkimusaineistona, dokumentteina. Kirkko tai osa siitä esitettiin usein arvokkaana ja säilytettävänä jonkin tietyn tyypin edustajana. Perusteellisen tutkimuksen ja dokumentoinnin tärkeyttä tehtävien korjausten yhteydessä korostettiin.¹²⁵

Kirkot olivat Suomen historian, kirkkohistorian, taidehistorian ja arkeologian lähteitä. Retorisesti ne eivät

olleet enää vain lehtiä historian kirjassa, vaan jokainen yksityiskohta eli sana ja kirjainkin oli arvokas ja korvaamaton. Kirkko oli asiakirja, ja ajatuksen looginen seuraus oli, että pienintäkään yksityiskohtaa ei saanut enää hävittää.¹²⁶

Argumentit käytännössä

Argumentointi ei jakaantunut selvästi kolmeen ryhmään, vaan eri ainekset yhdistyivät toisiinsa. Tieteellisessä argumentoinnissa voitiin käyttää aineksia sekä toimivuuden että suojelun retoriikasta. Rahoitukseen liittyvä argumentointi oli kunnossapidon lisäksi tietysti tärkeää myös suojelussa, koska se oli suojelun edellytys. Suojelun yhteydessä seurakunta yritti usein saada hankkeelle julkista tukea käyttämällä juuri suojelun argumentteja. Samoin tyylikysymykset voitiin liittää suojeluun. Pohdittiin, mikä tyyli oli sopiva ja pitkö arkkitehdin noudattaa oman aikansa tyyliä.¹²⁷

Suojeluargumentointi ei välttämättä vaikuttanut suoraan tehtyihin toimenpiteisiin, vaan asenteisiin ja arvoihin. Toimenpiteet saattoivat olla meidän näkökulmastamme rajuja. Esimerkiksi uusia ikkunoita voitiin puhkaista ja samalla silti arvostaa ja suojella kirkon keskiaikaisuutta kuten Taivassalossa. Vasta konservoivan linjan tieteellinen argumentointi muutti toimenpiteitä selvästi uudentyyppisiksi siten, että mahdollisimman paljon olemassa olevasta vanhasta oli säilytettävä.¹²⁸

Suojelua puolustava ja kirkkojen muinaismuistoutta korostava argumentointi kohdistui joko suoraan seurakuntaan tai laajemmin ns. suureen yleisöön. Seurakuntaan suoraan kohdistuneessa vaikuttamisessa tärkeimmällä sijalla oli Muinaistieteellinen toimikunta ja varsinkin sen valtionarkeologi. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen vaikutus oli epäsuorempaa. Se saattoi vaikuttaa suoraan seurakuntaan kirjeillä ja sen edustajien vieraillessa kirkkoissa. Argumentoinnin kannalta merkityksellisempiä olivat todennäköisesti Yhdistyksen julkaisutoiminta, sen jäsenten lehtikirjoitukset sekä erilaiset vetoamukset.¹²⁹

Myös arkkitehtien mahdollisuudet vaikuttaa suoraan seurakuntaan olivat hyvät. Lääninarkkitehdin arvovalta ainoana alueella toimivana arkkitehtina ja esivallan rakennusvalvonnan edustajana oli 1870- ja 1880-luvuilla vahva. Kaikkein suurin halu vaikuttaa seurakuntaan oli kuitenkin yksityisarkkitehdeilla ja Toimikunnan arkkitehtiamanuensseilla. Heidän päämääränsä poikkesivat usein toisistaan. Yksityisarkkitehdin tuli toimeentulonsa vuoksi koettaa saada seurakunta suostumaan ehdotamiinsa toimenpiteisiin korostamalla niiden käytännöllisyyttä, tulosten hyvyyttä sekä seurakunnan yleistä viisautta ja aikaansa seuraamista kaikissa tomissaan. Suojeluargumentointi ei ymmärrettävistä syistä ollut etusijalla. Sensijaan arkkitehtiamanuenssin toimenkuvaan kuului suojeluargumentoinnin ylläpito. Hänen tuli vakuuttaa seurakunta suojelutoimien tarpeellisuudesta ja korostaa suojeltavien kohteiden arvoa.

Yleiseen mielipiteeseen vaikutettaessa julkaisutoiminnalla oli tärkeä sijansa. Varsinkin lehdistön merkitys oli

ilmeisesti keskeinen. Keskiaikaiset kirkot ja niiden korjaus olivat hyvää uutisaineistoa. Seinämaalausten etsiminen kuvattiin usein jännitysnäytelmänä, jossa tutkijat etsivät ja löysivät aarteita.¹³⁰ Keskiaikaisista kirkkoista käytetty retoriikka vaikuttaa puhjenneen kukkaan 1900-luvun vaihteessa. Kirkkoja ja niiden sisältämiä arvoja kuvailtiin runsain kielikuvin.

Seurakunta ei tässä tilanteessa jäänyt suinkaan vain passiiviseksi ulkopuolelta tulevien mielipiteiden ja perustelujen vastaanottajaksi. Hyvin nopeasti argumentointia ryhdyttiin käyttämään omaksi hyödyksi varsinkin perusteltaessa avustus- tai laina-anomuksia. Hattulan seurakunta ilmoitti, että koska se ei enää tarvinnut kirkkoa alkuperäiseen käyttöön, oli se koko kansalle kuuluva muinaismuisto, jonka korjauksen ja säilyttämisen rahoittaminen ei kuulunut vain seurakunnalle.¹³¹ Taivassalossa kunnan viinaverorahoja katsottiin voitavan käyttää maalausten korjaamiseen, koska niiden merkitys ei ollut vain kirkollinen vaan myös muinaistieteellinen.¹³² Vehmaan seurakunta perusteli valtionapuanomustaan sillä, että korjaustyö tuli aiottua kalliimmaksi ”keskiaikuisen rakennustaiteen muotojen säilyttämisen” vuoksi.¹³³ Messukylässä valtion toivottiin tukevan seurakuntaa sen yrityksissä säilyttää vanhaa historiallisesti merkittävää muinaismuistoaan.¹³⁴

Retoriikan kannalta tarkasteltuna kauneimmat ja pitkäikäiset kieli- ja mielikuvat tulivat suojeluargumentoinnin piiristä. Keskiaikainen kirkko oli kestänyt aikojen myrskyt eli sodat ja tulipalot kuten kansa oli kestänyt katovuodet ja vihollisten hyökkäykset. Kirkko oli pysyvä kuten kansakin oli sitkeä, vaikutti juurtuneen maahan kuten suomalaisista käytettyjen kasvikielikuvien kataja, kanerva tai paju. Kirkot oli rakennettu harmaasta kovasta kivistä ja ne olivat karuja ja yksinkertaisia kuten ankarien olosuhteiden jalostamat suomalaiset olivat rehellisiä ja yksinkertaisia. Harmaakivellä voitiin myös suoraan viitata Suomen kansaan, kun taas pehmeä hiekkakivi kuvasi venäläisiä.¹³⁵ Kielikuvat lähtivät lentoon varsinkin itsenäistymisen jälkeen 1920- ja 30-luvuilla.

Paikallistasolla keskiaikaisesta kirkosta tuli kotiseutuun kiinnittyneen itsetunnon kohottaja. Kirkko oli merkki pitäjän pitkästä historiasta ja sivistyksestä. Keski- ja keskiaikaisista kirkkoista, varsinkin jos sen muinaismuistoja oli hyvin hoidettu, saattoi ylpeänä esittää paikkakunnalle osu-neelle matkailijalle, jopa ulkomailta eksyneelle vieraille.

Tuulos saattaa itsetunnolla näyttää vaeltajalle vanhoja historiallisia muistojansa, kirkkoansa ja sen esineitä.¹³⁶

Mutta keskiaikaisen kirkon merkitys ei rajoittunut vain kotiseutuyllpeyteen. Tutkimana aikana keskiaikaisista kirkkoista ja Suomen kansasta käytetty retoriikka sisälsi huomattavan paljon yhteneviä aineksia. Kansan ominaisuudet eli kansanluonne oli yhtä pysyvä kuin oma maa, ja molemmat oli saatu lahjaksi Jumalalta. Kansanluonnetta ja sitä muovannutta menneisyyttä kuvasivat sanat karuus, köyhyys, yksin-

kertaisuus, kömpelyys ja rehellisyys. Mielestäni tälle perustalle kootuilla kielikuvilla rakennettiin mielikuvaa, jossa keskiaikaisesta kirkosta tuli kansan ominaisuuksien, ei niinkään kirkon sijaintipaikan symboli. Näin vain osassa maata, Lounais-Suomessa, Hämeessä, rannikoilla ja läntisessä saaristossa sijaitsevat keskiaikaiset kirkot voitiin esittää koko kansaa yhdistävänä, yhteisen vaikean menneisyyden ja karun kansanluonteen symbolina.

Aineistoni perusteella näyttää siltä, että kirkot todella käsitettiin tällaisena symbolina koko maassa. Voi kuitenkin kysyä saiko muinaismuistojen ja myös keskiai-

kaisten kirkkojen suosio niin varauksettoman kannatuksen kuin aineistoni näyttää osoittavan? Kirkon purkamista puolustavaa tai suojelua vastustavaa sanomalehtiartikkelia on vaikea kuvitella. Toisaalta itse suojelua puolustavan argumentoinnin olemassaolo osoittaa, että sitä katsottiin tarvittavan. Onkin syytä muistaa, että muinaismuistosuojelua puolustava argumentointi sai nopeasti yksinvaltaisen aseman. Suojelun perustelut olivat onnistuneita. Ne olivat niin voimakkaita ja perustavalaatuista, että suojelua vastustava olisi samalla asettunut vastustamaan sivistystä ja uskonnollispohjaista neljänteen käskyyn tukeutunutta käsitystä kansasta.

IX SUOMEN KESKIAIKAISET KIRKOT 1870–1920

Tutkimuksen lähtökohtana oli 77 keskiaikaista tai keskiaikaisperäistä kirkkoa. Keskiaikaisista kirkollisista rakennuksista tutkimuksen ulkopuolelle jäivät sakaristot ja ennen vuotta 1870 raunioituneet kirkot. Tarkastelin kirkkorakennuksille tehtyjä kokonaisvaltaisia korjauksia vuosien 1870 ja 1920 välisenä aikana. Lähempään tarkasteluun otin Huittisten, Messukylän, Ruskon ja Taivassalon seurakunnat.

Tutkimanani aikana keskiaikaisiin kirkkoihin kohdistui runsaasti muutospainetta. Niiden syyt olivat moninaiset: Väestönkasvu aiheutti monen kirkon laajentamisen tai uuden kirkon rakentamisen ja vanhan autioittamisen. Muuttuneiden hygieni- ja mukavuusvaatimusten myötä kirkkoja ryhdyttiin lämmittämään, valaistusta parannettiin, penkkejä muutettiin ja kirkon yleiseen siisteyteen kiinnitettiin aikaisempaa enemmän huomiota. Yhteiskunnan sekularisoituminen vähensi kirkossakäyntiä, asetti kirkkoinstituutiolle uusia paineita ja loi uusia käytäntöjä. Esimerkiksi tarkasti säädetystä ja hierarkisesta istumajärjestyksestä luovuttiin vuosisadan lopulla.

Selvän kirkkojen korjaushuipun osumisen 1890-luvulle voi tulkita olleen vastaus näihin muospaineesiin. Korjauksessa kirkkoon mm. asennettiin lämmitys, uusittiin penkit mukavamiksi ja suurennettiin ikkunoita. Suurissa kokonaisvaltaisissa korjauksissa varsinkin kirkon sisätilan asua yhtenäistettiin ja saatettiin vastaamaan mukavuus-, siisteys- ja kauneuskäsityksiä. Työt mahdollisti yleinen noususuhdanne ja usko vakaisiin oloihin.

Suojeluvaatimukset kohdistivat uusia paineita kirkkojen hoitamiseen ja korjaamiseen. Kirkot olivat kuuluneet rakennushallinnon ja sen valvonnan piiriin jo 1700-luvulta lähtien. 1880-luvulta muinaismuistolainsäädännön myötä kehittyi aivan uudentyyppinen valvonta. Viranomaisilla oli nyt mahdollisuuksia, tosin rajoitetusti, puuttua seurakunnan korjaussuunnitelmiin myös suojelun kannalta tärkeiksi katsotuissa kohteissa.

1890-luvun korjaushuippu ei mielestäni kuitenkaan ollut vastaus uusiin suojeluvaatimuksiin. Tässä vaiheessa seurakunta vain harvoin, jos koskaan, otti omatoimisesti yhteyttä Muinaistieteelliseen toimikuntaan ajatuksena toimivan kirkon muinaismuistojen suojelu. Yhteyttä otettiin koska Toimikunnan toimivalta oli lakisääteinen ja seurakuntaa velvoittava. Seurakuntien suojeluaktiivisuus heräsi toimivien kirkkojen yhteydessä 1910-luvulla ja voimistui vasta 1920-luvuilla. Seurakunnan vastuulla olevien autiokirkkojen hoitoon julkista tukea osattiin pyytää jo 1800-luvun puolella. Muutenkin suojeluaargumentointi omaksuttiin seurakunnissa nopeasti varsinkin jos kyseessä oli mahdollisuus julkisen tuen saantiin.

Seurakunnalle kirkon korjaaminen oli suuri operaatio

ja taloudellisesti mittava ponnistus. Korjauksen rahoittaminen ja monimutkaiset materiaalin hankinnan järjestelyt olivat seurakuntalaisten kannalta hankkeen keskeiset ongelmat. Erot työn organisoinnin tavassa ja toimivuudessa seurakuntien välillä olivat suuria. Korjauksen suunnittelu, arkkitehdin tekemän suunnitelman arviointi ja korjauksen järjestäminen ja valvonta annettiin kirkkokokouksen valitseman rakennustoimikunnan huoleksi. Tyylikysymyksiä ei tapausseurakunnissa kirkkokokouspöytäkirjojen perusteella käsitelty juuri lainkaan. Myös suunnittelevan arkkitehdin valintaa pohdittiin niukasti.

Kirkon korjauksessa keskeinen henkilö oli kirkkoherra. Hän oli seurakunnan tärkeimmän päättävän elimen eli kirkkokokouksen puheenjohtaja. Kirkkoherra vastasi viime kädessä sekä korjauksen käytännön että kirjallisen puolen sujumisesta. Hän oli myös virkavastuussa tehdyistä toimista. Kirkon korjaus lähti liikkeelle usein uuden kirkkoherran tultua seurakuntaan. Kirkkoherralle restaurointikysymykset, erilaiset inventoinnit ja suojeluvaatimusten huomioiminen korjauksessa toivat lisäksi maallisisiksi katsottavia töitä.

Suurin muutos oli siirtyminen pois päivätyökäytännöstä. 1890-luvulta lähtien kirkkoa ei enää korjattu seurakuntalaisten päivätyövoimin, vaan sekä työ että materiaalit ostettiin. Muutos johtui vuonna 1892 annetusta asetuksesta, joka sääti kirkollisten maksujen perintää ja siirtymisen rahamaksuihin. Päivätöiden loppumisessa katkesi keskiajalta jatkunut perinne. Samalla loppui seurakuntalaisten konkreettinen fyysisen työn luoma suhde kirkkorakennukseen.

Keskiaikainen kirkko ja sen korjaaminen oli tiheässä ja tutkimanani aikana yhä tihentävässä instituutioiden valvonnan verkossa. Se koostui kirkon omasta organisaatiosta, valtion rakennushallinnosta ja muinaismuistoviranomaisista. Tuomiokapitulit olivat seurakunnan kannalta tärkeitä elimiä. Ne usein saattoivat tai suorastaan pakottivat korjauksen liikkeelle. Muihin viranomaisiin nähden tuomiokapitulien profiili ei ollut kovin korkea, ne eivät tapauksissani lainkaan puuttuneet korjaussuunnitelmiin eivätkä toisten viranomaisten toimiin.

Yleisten rakennusten ylihallituksen suhtautuminen oli vaihtelevaa. Se saattoi puuttua paljonkin kirkonkorjausprojektiin, toisinaan se olisi ilmeisesti ilman Muinaistieteellisen toimikunnan vaatimusta hyväksynyt suunnitelman ilman huomautuksia. Puuttuessaan jo tehtyihin korjaussuunnitelmiin ei Ylihallituksen asiantuntemus välttämättä ollut kovin hyvä, esimerkiksi Taivassalon tapauksessa piirustuksia korjanneen arkkitehdin tiedot itse kohteesta vaikuttavat olleen puutteelliset.

Ylihallituksen asemaa muutti 1880-luvulla perustettu uusi insituutio eli Muinaistieteellinen toimikunta. Se toimi osittain alueella, joka oli aikaisemmin kuulunut Ylihallitukselle. Tutkimissani tapauksissa tämä ei aiheutanut ristiriitoja, vaan Toimikunnan katsottiin olevan oman alueensa arvovaltainen asiantuntija. Toimikunta vakiinnutti asemansa nopeasti, ja vaikutti jo 1880-luvun lopulla resursseihinsa nähden tehokkaasti suojelukysymyksiin. Toimikunta otti tehtävänsä mukaan Ylihallitusta

tiukemmin kantaa suojelukysymyksiin, ja sai yleensä hyvin näkemyksensä huomioiduksi.

Erityisen tärkeäksi Toimikunnassa ja keskiaikaisten kirkkojen suojelun yhteydessä muodostui lausunnonantajan merkitys. Toimikunnan lausunnot perustuivat sen pyynnöstä annettuun asiantuntijalausuntoon. 1900-luvun alkuun asti lausunnon antoi lähes aina seinämaalauksiin erikoistunut Emil Nervander. 1900-luvun alussa Toimikunnan kiinnostus siirtyi kattamaan maalausten lisäksi myös arkkitehtuurin.

Keskiaikaiset kirkot olivat vain osa Toimikunnan vastuun alla olleista kohteista. Keskiajan jäänteet olivat kuitenkin hyvin tärkeänä pidetty alue. Vaikka monet 1800-luvun puolella tehdyt ratkaisut vaikuttavat nyt vääriltä, kuten ikkunoiden suurentaminen tai esineistön hylkääminen rappiokautta edustavina, voi Toimikunnan katsoa toimineen omassa kontekstissaan hyvin vastuullisesti ja kattavasti. Esimerkiksi jo edeltä käsin keskiajan kannalta vähemmän antoisaksi tiedetty Huittisten kirkko tutkittiin huolellisesti.

Yhdistyspohjalla toimiva Suomen Muinaismuistoyhdistys oli varsinkin 1800-luvun puolella hyvin merkittävä vaikka sillä ei ollut Toimikunnan tapaan suoria vaikutusmahdollisuuksia ja lain antamaa tukea takanaan. Se saattoi kuitenkin olla varsin nopea ja Toimikuntaa joustavampi toimissaan. Yhdistystoiminnassa korostui yksilöiden merkitys ja sen vaikutus toimintaan. Tämä näkyi varsinkin Emil Nervanderin merkityksessä yhdistyksen toiminnan suuntautumisessa keskiaikaan.

Keskiaikaisten kirkkojen korjaussuunnitelmien laadinta oli lähes täydellisesti arkkitehtien aluetta. Aineistotani löytyi vain muutamia ”ei-arkkitehteja”. Tutkimanani aikana arkkitehtien ammatinharjoittamisen mahdollisuudet monipuolistuivat. 1870- ja 1880-luvuilla seurakunnat pyysivät alueen lääninarkkitehtiä tekemään korjaussuunnitelman. Lääninarkkitehdit ja muut Ylihallituksen virkamiesarkkitehdit tekivät lähes kaikki kirkkosuunnitelmansa yksityisesti. Virkamiesarkkitehdille kirkonkorjaussuunnitelman tekeminen oli todennäköisesti useinmiten melko pieni työ muiden joukossa.

1890-luvulla alkoi Suomessa toimia jo runsaammin yksityisarkkitehteja ja seurakunnillakin siten enemmän valinnanvaraa. Yksityisarkkitehdit erikoistuiivat ja syntyi myös kirkkoihin ja niiden korjauksiin keskittyneiden arkkitehtien ja suunnittelutoimistojen ryhmä. Turvataksien toimeentulonsa oli yksityisarkkitehtien aivan uudella tavalla myös markkinoitava itseään. Varsinkin Josef Stenbäck oli hyvin aktiivinen kirkkorakennusten suunnittelija 1880-luvulta lähtien.

1900-luvun alussa kehittynyt uusi arkkitehtien ammattityyppi olivat Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehdit eli arkkitehtiamanuenssit. He laativat todennäköisesti hyvin harvoin, tai eivät lainkaan, varsinaisia korjaussuunnitelmia piirustuksineen. 1910-luvun lopulla arkkitehtiamanuenssia suoranaisesti kiellettiin ottamasta kirkkojen korjaustehtäviä vastaan. Arkkitehtiamanuenssin ammattikuva muotoutui siten muista arkkitehteistä hyvinkin paljon poikkeavaksi.

Miten paljon arkkitehti osallistui korjaukseen sen varsinaisen toteuttamisen aikana näyttää riippuneen hänen henkilökohtaisesta kiinnostuksestaan sekä ammattityypistä. Varsinkin kirkkoihin erikoistuneet yksityisarkkitehdit pitivät aktiivisesti yhteyttä seurakuntaan. Arkkitehtiamanuenssin tuli taas jo virkansa puolesta seurata korjauksen edistymistä.

Arkkitehtien koulutus ei ennen 1800-luvun loppua antanut paljoakaan opastusta Suomen keskiaikaisten kirkkojen korjaamiseen. Ennen 1800-luvun loppua useimmat arkkitehdit olivat saaneet koulutuksensa tai ainakin pääosan siitä ulkomailla. Myös Suomessa annettu koulutus perustui lähinnä Keski- ja Etelä-Euroopan aineistolle. Vasta vuosisadan vaihteesta lähtien alkoi Suomessa valmistua arkkitehtejä, jotka olivat perehtyneet ainakin jonkin verran myös Suomen ja lähialueiden vanhempaan arkkitehtuuriin. Varsinkin Polyteknillisessä pitkään opettanut Gustaf Nyström kiinnitti huomiota vanhaan rakennuskantaan.

Keskiaikaisia kirkkoja käsitellyt tutkimus lisääntyi nopeasti 1870-luvulta eteenpäin. Tutkimusta tehtiin lähinnä taidehistorian piirissä. Taidehistoria oli yliopistossa nuori oppiaine. Varhaiset keskiaikaisten kirkkojen tutkijat eivät olleet saaneet varsinaista taidehistorian koulutusta. Myös liikkuminen eri oppiaineiden välillä, esimerkiksi historian, kirjallisuuden ja taidehistorian, oli yleistä. Tärkeä osa tietojen kartuttamisessa oli ulkomaanmatkoilla, joita jokainen tutkija teki mahdollisuuksiensa mukaan.

Taidehistorioitsijoiden koulutus pohja oli klassinen. Tämä aiheutti suhtautumisvaikeuksia Suomen keskiaikaiseen aineistoon, sillä se ei sopinut klassiseen taiteen kanooniin. Se poikkesi myös Keski-Euroopan keskiaikaisesta aineistosta. Tutkimanani aikana taidehistorioitsijoiden suhtautuminen Suomen keskiaikaiseen aineistoon muuttui. Sen aikaisemmin omituisina pidetyt piirteet hyväksyttiin muutamassa vuosikymmenessä ja käännettiin jopa positiivisiksi. Yhä uusia alueita otettiin taiteen piiriin siten, että lopulta koko keskiaikainen esineistö, rakennuskanta ja maalaukset kuuluivat taidehistorian alueeseen.

Taidehistoria jakaantui kahteen linjaan, yliopistolliseen filosofis-esteettisesti suuntautuneeseen yleiseen taidehistoriaan ja kotimaista vanhempaa taidetta ja esineistöä tutkineeseen antikvaariseen taidehistoriaan. Jälkimmäisen harjoittaminen keskittyi Muinaistieteelliseen toimikuntaan, museoihin ja Suomen Muinaismuistoyhdistykseen. Keskiajan tutkimuksessa Yhdistyksen asema oli tärkeä varsinkin 1900-luvun alkuun saakka. Sen järjestämät taidehistorialliset retket, niillä tehty dokumentointi, aineiston systemaattinen keräys ja julkaiseminen loivat pohjaa tutkimukselle ja tekivät kohteita tunnetuksi. Retket myös antoivat muinaismuistosuojelun koulutusta monille nuorille arkkitehteille ja opiskelijoille.

Tutkimanani aikana taidehistorian humanistiset menetelmät kehittyivät ja vakiintuivat. Tutkimus perustui ensin kirkon näkyvien osien kuvailuun ja vertailuun. Vähitellen ryhdyttiin tutkimaan myös rakenteita, esimerkiksi muurausta ja kattotuoleja. Suunta kirkkojen tutki-

muksessa oli pyrkimys ryhmittelyyn maakuntajaon mukaan. Muotoanalyysi säilyi pitkään kaikkein keskeisimpänä metodina.

Arkeologisia kaivauksia tehtiin jo 1800-luvun puolella, mutta toimivissa kirkkoissa niitä alettiin tehdä vasta 1910-luvulta eteenpäin. Tämän mahdollisti mielestäni suhtautumistavan muutos, kirkko voitiin nähdä kulttipaikan lisäksi myös puhtaasti tieteellisenä tutkimuskohteenä. Suomen historian tutkimus ei käsitellyt kirkkorakennuksia itsenäisesti vaan nojautui taidehistorian tutkimukseen. Suurin ongelma oli kirkkoja koskevan kirjallisen aineiston lähes täydellinen puuttuminen.

Keskiaikaisten kirkkorakennusten, niiden esineistön ja maalausten saamat merkitykset olivat 1800-luvun puolella usein ristiriitaisia. Ongelmia olivat suhtautuminen kristinuskon alkuperään ja samalla koko keskiajan taiteen alkuperään sekä suhtautuminen katolilaisuuteen. Kristinuskon ja keskiajan taide olivat kiistatta valloittajan mukanaan tuomaa kulttuuria. Yhä enenevässä määrin tutkimana aikana ryhdyttiin korostamaan kuitenkin sitä, että kristinuskon ja katolilaisuus olivat Suomen länsieurooppalaiseen sivistykseen.

Varsinkin taidehistorioitsijoille ongelmaksi muodostui keskiaikaisen aineiston hyväksyminen taiteeksi. Keskiaikainen aineisto kuitenkin otettiin taidehistorian piiriin kokonaisuudessaan hyvin nopeasti muutaman vuosikymmenen kuluessa. Siihen vaikuttivat lisääntyneen tietämyksen ohella muuttunut käsitys itse taiteesta. Kuvataiteen realismi, naturalismi ja ekspressionismi antoivat nimitykset esittämistavalle, joka kulmikkudessaan ja tekstuurin karkeudessa lähenee keskiaikaista sellaisena kuin se vuosisadan vaihteessa ilmeni. Alkukantaisuuden ihailu toi keskiaikaisen taiteen vertailukohdaksi ns. primitiivisten kansojen taiteen ja naivismiin, jotka molemmat antoivat mahdollisuuden liittää kömpelöinkin keskiaikainen työ taidekontekstiin. Myös yksinkertaisuuden ihailu aitoutena oli tärkeä tekijä. Sen avulla karu ilmi-
asu voitiin kääntää arkaaisuudeksi.

Prosessissa oli tärkeällä sijalla myös kansallisromanttinen arkkitehtuuri, jonka monet piirteet, vaikka olivatkin samalla kansainvälisiä, voitiin tulkita Suomen keskiaikaisiin rakennuksiin viittaaviksi. Pariisin paviljongin myötä jyrkkä kattokulma, paanutus, harmaakivimuuri, holvaukset ruoteineen ja epäsymmetria voitiin tulkita viittaavan yhtäaikaan sekä uuteen kansainväliseen että vanhaan kansalliseen arkkitehtuuriin.

Tutkimani ajan kuluessa keskiaikaisista kirkkoista merkityksellistettiin kansallisia monumentteja ja samalla merkityksen ristiriitaisuudet vaikuttavat ainakin suurelta osin hävinneen. Keskiaikaisista kirkkoista tuli puhtaasti positiivisena koettu asia. Ne olivat merkkejä ja todistuksia suomalaisten pitkstä historiasta ja kulttuuritahdosta.

Tähän prosessiin liittyivät kiinteästi nationalismi ja käsitykset rodusta, sekä niihin liittyvät näkemykset kansanluonteen merkityksestä. Myös suomalaisten tuli osoittaa oma erityisyytensä, erottaa itsensä muista kansoista ja tehdä se kaikilla alueilla. Suomalaisuus piti löytää niin menneisyyden esineistä kuin nykyisistä tavoista.

Menneisyyttä ja esi-isien työtä tuli kunnioittaa neljännen käskyn perusteella. Muinaismuistojen kunnioittaminen voitiin samaistaa vanhempien kunnioittamiseen ja sitä kautta kansojen menestymiseen. Esi-isien työllä käsitettiin koko sekä aineellinen että aineeton perintö. Menneisyyttä voitiin myös muokata haluttuun suuntaan, tavoitteena oli luoda siitä kansaa yhtenäistävä ehjä kuva.

Vuosien 1870–1920 välisenä aikana keskiaikaisen kirkon merkitykset muuttuivat monella tapaa. Jumalanpalvelusta varten rakennetusta kirkosta tuli kansan ja mahdollisesti tulevan valtion vaiheisiin liitetty historiallinen monumentti. Sen korjaamisesta, joka aikaisemmin oli ollut lähinnä välttämätöntä korjaamista tai koristamista, tuli nyt restaurointia. Kirkkoista tuli yhteisönä pitkän menneisyyden, pysyvyyden ja jatkuvuuden symboli. Sen yksinkertaisesta hahmosta, päätykolmiosta, jyrkästä kattokulmasta ja harmaakiiviseistä tuli suomalaisuuden merkki, jota voitiin toistaa painotuotteissa loputtomasti.

Kirkkoista tuli uudentyypin toiminnan kohteita. Niistä tuli tutkimuskohteita ja matkailunähtävyyksiä. Samalla paikalliselle traditiolle perustumatonta asiantuntijuus alkoi kaventaa paikallistason eli seurakunnan toimintavaltaa omaan kirkkoonsa nähden. Kirkosta tuli suojelun ammattilaisille tieteellinen dokumentti, joka tuli säilyttää sellaisenaan.

Muutosta tuotettiin erityisesti argumentoinnilla, joka vaikutti arvoihin ja tehtiin toimenpiteisiin. Kirkon suojelua ja uutta suojeluasetusta perusteltiin usein yleisesti muinaismuistoarvoon vetoamalla. Kirkon suojelua voitiin puolustaa myös vetoamalla isien työhön, sivistykseen, sen asemaan todisteena pitkstä historiasta ja menneistä paremmista ajoista. Voimakkainta muutosta suhtautumistavassa vaati argumentointi, jossa korostettiin kirkon arvoa tieteellisenä tutkimusaineistona. Tällöin kirkko voitiin nähdä täysin rituaalisesta kontekstistaan irronneena, mahdollisimman pitkälle muuttumattomana säilytettävänä dokumenttina.

Seurakuntia vastassa olivat siis lisääntyneet paineet muuttaa kirkkoa uusia vaatimuksia vastaavaksi esimerkiksi lämmityksen ja valaistuksen suhteen. Samalla kuitenkin uudet suojeluvaatimukset tekivät liikkumatilan aikaisempaa pienemmäksi. Kirkkojen korjaaminen muuttui aivan uudenaikaiseksi asiaksi, restauroinniksi, jossa tarvittiin muinaismuistoalan asiantuntijoita. Seurakunnalla ei ollut vastuullaan enää vain tarkoitustaan vastaava ja kunnioitettava kulttipaikka, vaan myös muinaismuisto ja kansallinen monumentti, suomalaisuuden kuva. Seurakuntien vastuu kasvoi samalla kun niiden ote asiantuntijuudesta kirposi.

* * * * *

Keskiaikainen kirkko on ylpeyden aihe monelle keskiaikaisen kirkon paikkakunnalla asuvalle ihmiselle. Kirkko on paikkakunnan vanhin rakennus ja yleensä ainoa näkyvä merkki keskiajasta. Tällä muusta rakennuskannasta poikkeavalla merkillä on helppo todistaa seu-

dun pitkä historia ja kulttuurin syvyys. Niiden koetaan lisäävän paikkakunnan arvoa, tuovan sekä seurakunnalle, seudun asukkaille että heidän toimilleen painokkuutta.

Keskiaikaisten kirkkojen arvo näyttää ihmisten mielisä kiinnittyneen voimakkaasti kivimateriaaliin ja olemassaolevan kirkon ikään. Kirkko on sen arvokkaampi mitä vanhemmaksi se voidaan todistaa. Ajoituksen nuorentaminen kymmenelläkään vuodella koetaan loukkauksena, ikäänkuin kirkko ajoituksen mukana muuttuisi ja menettäisi jotakin. Toisaalta ajoituksen vieminen vanhemmaksi saa kirkon tuntumaan entistäkin arvokkaammalta. Tämäntyyppisessä arvostuksessa korostuu näkyvän materian tärkeys. Seurakunnan perustaminen ja aikaisemmat paikalla olleet puukirkot eivät ole tarpeeksi kouriintuntuvia todisteita, varsinkin kun niistä kirjallisten lähteiden puutteessa voidaan yleensä esittää vain arvioita.

Iän lisäksi keskiaikaisten kirkkojen suosiossa korostuu elämyksellisyys. Niitä pidetään tunnelmallisina, myö-

hemmin rakennettuja kirkkoja hienompina. Elämysten noustessa keskeiseksi tavoittelun kohteeksi keskiaikaisista kirkkoista on tullut mm. suosittuja hääkirkkoja. Ne muodostavat tarpeeksi arvokkaan ympäristön juhlavalle seremonialle. Myös mystisyyden ja erilaisten fantasiaoiden liittäminen keskiaikaan tuo kirkkoille ”tunnelmallisää” ohi usein, ja varsin hatarin perustein, visuaalisesti ikävänä pidetyn luterilaisuuden.

Keskiaikaiset kirkot ovat Suomen rakennuskannan erikoisuus. Ne ovat muistutuksia menneisyydestä maassa, jossa suurin osa rakennuskantaa on peräisin toisen maailmansodan jälkeiseltä ajalta. Suomalaisten suhtautuminen vanhoihin rakennuksiin on ristiriitainen. Toisaalta rakennetun ympäristön historiallista köyhyyttä valitetaan, toisaalta omatoimisesti ja järjestelmällisesti itse tuhotaan rakentamisen kerrostumia ja monimuotoisuutta. Mitä aikaisemmin hävittivät sota ja tulipalot, sen me olemme viimeisten vuosikymmenien aikana tehneet itse.

FROM A PARISH CHURCH TO A NATIONAL MONUMENT

Restoration of Finnish medieval churches and its background, 1870–1920

The aim of my studies of the restoration of Finnish medieval churches was twofold. First I ascertained what kind of repairs were carried out. On the basis of the nature of the repairs undertaken I examined the change that took place between 1870 and 1920, the breakthrough of conservation, and its causes. As regards the repairs, I identified the parties that took part in deciding about them and determined how they acted, alone and in collaboration. I sought to cover the whole process, which in this case involves also an extensive network of institutions.

Secondly, I examined the question whether the meanings attributed to buildings can be used to study the shaping of national identity. My starting assumption was that church restoration would be a particularly fruitful field for such research. I analysed the meanings attributed to the Finnish medieval churches and the changes that these meanings underwent during the period studied by me. I reflected on the question of who shaped these meanings, how and why, which brought into play also the problems involved in expertise.

In addition to analysing the situation in Finland I also placed the renovation of churches into its general European context. I discussed nationalism and the problems of constructing a past. The past has been shaped to meet the needs of the present and it has been drawn on in planning the future. I see the conscious shaping of nations and nationalities in the 19th and 20th centuries as the broad background to the meanings attributed to the Finnish medieval churches.

The starting point of the study were 77 medieval or originally medieval churches. Among the Finnish ecclesiastical buildings of the Middle Ages, vestries and churches which had fallen into ruin before 1870 were excluded from the study. I examined comprehensive repairs of churches undertaken between 1870 and 1920. The following renovations were analysed more closely: Huittinen Church 1874–1878 and 1894–1898, Messukylä Church 1905–1907, Rusko Church 1916–1918 and Taiassalo Church 1885–1890.

Chapter 2 offered a brief discussion of the history of restoration in Central Europe and in the Nordic countries in the 19th century and of the initial stages of studies of medieval antiquities in Finland.

* * *

Chapter 3 placed the medieval stone churches into

their Finnish context. During the period studied here Finland was an autonomous Grand Duchy of Russia that became independent as the Republic of Finland in 1917. The Grand Duchy was formed from areas conquered from Sweden in the early 19th century; the rest of the century saw it knitted more closely together, for instance as a result of improved communications. Finland was rapidly industrialised towards the close of the century but remained very much a predominantly agricultural country. New population centres grew along the new roads and railroads and around the new industries, leaving the old parish centres and the medieval churches stranded in the outskirts. At the same time, however, the medieval churches began to be valued more highly.

During the period covered by the study the medieval churches were under many kinds of pressure for change. The Finnish population began to grow rapidly around the middle of the 18th century. The need for more space caused by this population growth was met at first by giving the old churches wooden galleries. Many medieval churches were extended. Extending them into cruciform churches was a particularly effective way of creating much more space. A parish might also decide to build a new church and abandon the old one. This was done if the old church was considered too dilapidated or if extension would still have left it too small.

As a result of new hygienic and comfort requirements, churches began to be heated, lighting was improved, pews were remodelled and more attention was paid to the general cleanliness of the church. In the course of the 1880s and 1890s, cast-iron stoves were installed in a considerable proportion of the medieval churches. Lighting was improved by whitewashing the walls and enlarging the windows. A contributing factor in the changes were new ideas of pathogenic organisms and particularly the discovery of the tubercle bacillus. Stone churches, cold particularly in winter, began to be seen as injurious to health.

In an increasingly secular society churchgoing became less common, placing new pressures on the Church as an institution. Church attendance was no longer taken for granted. In this context, the discomfort, cold, damp, dimness and lack of space associated with the sacral space were considered problems that reduced churchgoing and required solution. Another significant factor were improved living conditions in homes. As the standard of accommodation grew, the old stone churches lost out in the comparison. Among the solutions suggested were developing parish activities in the direction of those of secular associations and making the churches more pleasant.

As a clear indication of social changes and demands for democracy, the closely regulated and hierarchical placement of the parishioners in the pews was given up towards the close of the 19th century. The once closely regulated seating order, whose supervision was backed by sanctions, was replaced by a system where people could, in principle, freely choose where they sat. This

was as a rule accompanied by the removal of the old enclosed pews and their replacement by new open pews.

Demands for conservation brought new pressures to bear on church maintenance and repairs. As early as in the 18th century, churches had become the responsibility of the building authorities and subject to their supervision. The legislation relating to antiquities that emerged in the 1880s created a totally new type of supervision. The authorities could now, though only to a limited degree, interfere in the parishes' repair plans also in the case of buildings considered important from the point of view of preservation.

In the years between 1870 and 1920, the clearly brisk period of repairing the medieval churches fell on the 1890s. However, in my opinion this peak in church repairs was not yet a response to the new demands for preservation. At this stage a parish rarely if ever contacted the Commission for Antiquities on its own initiative with a view to preserving the relics of the past in a church still in use. The commission was contacted because its authority was fixed by law, obliging the parish to comply with it. The parishes themselves became interested in preservation the 1910s and more active only in the 1920s. However, even in the 19th century the parishes knew to apply for grants-in-aid for taking care of the abandoned churches that they were responsible for. In other respects, too, the parishes were quick to accept arguments for preservation, particularly if it meant that they would receive public grants.

Church repairs undertaken in the 1890s may be interpreted as a response to the change pressures identified above. In large-scale overall renovation projects church interiors in particular were made more uniform in appearance and more in keeping with current ideas of comfort, cleanliness and beauty. Such renovations were made possible by general economic prosperity and a trust in that conditions would remain stable in Finland.

* * *

Chapter four discussed the role of the parishes in the context of the repair process.

In Finland, local and parish government were separated only in the reform of local government carried out in 1865 and 1873. Even then, it took several decades before the separation between municipal and parish government was fully accomplished.

The focus of decision-making within the parish was the parish meeting open to all parishioners. Parish meetings voted according to the amount of property owned by each parishioner, meaning that power was concentrated nearly exclusively in the hands of landowning men. It was possible to lodge an appeal against a decision with the cathedral chapter or the provincial governor. This right of appeal gave the poor of the parish a chance to influence the decisions. Usually the appeals were about how the repairs were to be paid for. The parish minister served as the secretary of the parish meet-

ing, a problem from the point of view of research on parish activities. It depended solely on the minister how much and in what way the discussion among the parishioners was recorded in the minutes of the parish meetings.

For a parish, repairing its church was a major operation representing a massive economic effort. From the parishioners' viewpoint, the central problems involved in such a project were financing the repairs and undertaking the complex arrangements needed to acquire the materials. There were great differences between parishes regarding the ways in which the work was organised and how well the arrangements functioned. Planning the repairs, assessing the plan drawn up by an architect and organising and supervising the repairs were entrusted to a building committee selected by the parish meeting. Judged from the minutes of the parish meetings, the parishes examined here paid little or no attention to stylistic considerations. The choice of the architect to plan the repairs was equally little discussed.

The minister was a central figure in church repair projects. He was chairman of the most important decision-making body of the parish, the parish meeting. The minister was ultimately responsible for the smooth progress of both the practical and the record-keeping aspect of the repairs. He had also an official's responsibility for the legality of his actions during the project. Church repair projects often started when a new minister arrived in the parish. The questions involved in restoration, various investments, and taking the requirements of preservation into account during church repairs meant that ministers accumulated more work of what may be considered a secular nature.

The greatest change in the parishes' building activities was giving up statute labour. From the 1890s a church was no longer repaired through the parishioners' statute labour but instead both the labour and the materials were bought. The reason was a decree issued in 1892 that regulated the collection of ecclesiastical payments and prescribed money payments. The end of statute labour meant breaking with a tradition that went back to the Middle Ages. It was also the end of a concrete link, based on physical labour, between the parishioners and their church.

* * *

Chapter five, Legislation and the Institutional Bodies, examined the institutions that regulated the building and repairing of the Finnish medieval churches and the legislation that governed the activities of these institutions. A medieval church existed within a fine-meshed, during the period examined here more and more finely meshed, network of institutional supervision. This consisted of the organisation of the Church itself, the public building authorities, and the authorities responsible for antiquities.

The new Church Act issued in 1869 regulated the in-

stitution of the Church as a whole, from the cathedral chapters to the parishes. From the perspective of the parishes, the chapters were important bodies. A parish wishing to repair its church applied for a permission to the chapter, which passed the application on to the Office of Ecclesiastical Affairs, the division of the Imperial Finnish Senate responsible for the affairs of the Church. Often the chapters were able to push, or even force, a repair project forward. This happened particularly in those cases where a part of the parish opposed the decision and appealed against it. Compared to the other authorities the chapters did not play any particularly prominent role; in the cases studied here they did not intervene in any way in the repair plans or in the activities of the other authorities involved.

Before the matter was submitted to the Imperial Senate, the highest decision-making body of the Grand Duchy, for the final decision, the Office of Ecclesiastical Affairs asked both the Board of Public Works and Buildings and the Commission for Antiquities for a statement. The Board of Public Works and Buildings was responsible for the planning, building and maintenance of government buildings and for the overall supervision of building activities in Finland. The organisation comprised a central office in Helsinki, the capital of the Grand Duchy, and provincial architect's offices in the principal towns of the provinces.

The attitude adopted by the Board of Public Works and Buildings towards church repair projects varied. It could occasionally alter a plan a great deal but at other times it seems that without demands made by the Commission for Antiquities it would have approved a plan without comment. When the board did intervene in finished repair plans it did not necessarily reveal any very high level of expertise. For example, in the case of *Taivassalo* the architect who revised the plans seems to have been insufficiently familiar with the building itself.

The position of the Board of Public Works and Buildings changed when a new institution, the Commission for Antiquities, was established in the 1880s. The commission operated partly in a field previously under the supervision of the board. In the cases investigated by me this caused no great conflict; instead, the new body was considered an authoritative expert in its own field.

The Antiquities Act issued in 1883 gave the Commission for Antiquities no very great powers to intervene in the parishes' repair plans. Even the medieval churches still used by the parishes were excluded from the antiquities defined by the act. A parish was obliged only to announce its intention to conduct repairs and to give the commission an opportunity to document the situation before the repairs were begun. A parish was also forbidden, at least in principle, to destroy or sell old ecclesiastical paraphernalia without

first informing the commission. However, despite the limitations of the act the commission quickly consolidated its position; even in the 1880s it exerted, considering its meagre resources, an effective influence on pres-

ervation issues. As befitted its brief, the commission adopted a more rigorous approach to preservation than the board, and as a rule it was successful in making its views taken into account.

A particularly important role within the commission and in the context of the preservation of the medieval churches came to be played by the experts providing opinions on the relevant cases. The statements that the commission gave to the Office of Ecclesiastical Affairs were based on a statement that the commission requested an expert to prepare. Up until the early 20th century such statements were nearly always written by Emil Ner-vander, a MA and journalist specialising in murals. In the early 20th century the focus of the commission's interest shifted to cover, in addition to paintings, also more architecture.

The responsibilities of the commission were not limited to the Finnish medieval churches. However, the relics of the Middle Ages formed a field considered very important. Even if many of the decisions made in the 19th century now appear mistaken, such as enlarging church windows or discarding objects considered to represent a decadent period, within its own context the commission may be considered to have acted in a highly responsible manner and covered its field well. For example, *Huittinen Church*, known beforehand to yield relatively little of interest linked with the Middle Ages, was given a thorough investigation.

At the turn of the century the commission began to tighten its protection policy. This development corresponds with the trend in the history of restoration in Central Europe towards conservation-oriented restoration. The authenticity of the object or monument to be protected became the primary consideration. The medieval churches were seen as both unique evidence of the history of Finland and subjects of scholarly research. Accordingly, it was crucially important to preserve them unchanged. At the same time, the repairs carried out a few decades earlier began to be seen as too drastic and as revealing a lack of understanding of their object.

The reasons behind changes in the commission's policy could also be quite concrete. A characteristic example is the commission's attitude towards enlarging church windows. There was no opposition to this practice in the 19th century, and only in the first decades of the 20th century did the commission begin to speak in favour of preserving the original windows. However, it was difficult for the commission to oppose a parish's justified need to improve the lighting within its church. When it became possible, in the 1920s, to illuminate a church using electric light, the commission was able to adopt a consistently negative line on window enlargement.

The Finnish Antiquarian Society, founded in 1870, was a very important agent particularly in the 19th century despite lacking the means to exert direct influence and the legal powers possessed by the commission. However, the society could be quite fast and act more flexibly than the commission. The activities of an associa-

tion foregrounded individuals and their contribution. This was seen particularly in the role played by Emil Nervander in the society's focussing its activities on the Middle Ages. Many people involved in the protection of antiquities were active both in the commission and in the society.

The society's aim was to preserve the Finnish antiquities and to awake the Finnish people's interest in them. The concept of antiquities was defined broadly, embracing the products of the material and immaterial culture of Finland and its kindred peoples. As regards the medieval churches, among the society's most important activities were the eight Finnish expeditions organised in 1871–1902. On these expeditions, a major share of attention was claimed by medieval churches, their furnishings and paintings. The documentation carried out during the expeditions, the systematic collection and publication of materials, laid foundations for research and helped to bring the places visited to public attention. During the expeditions, many young architects and students received training in the preservation of antiquities. The findings were published in exhibitions arranged mainly in Helsinki. The society made a significant contribution also in the field of publishing.

* * *

Chapter six, *The Planners of the Restorations*, first discussed the training received by Finnish architects and the role played by them in planning church repairs, going on to examine the architects' activities in the restoration projects analysed here.

Before the end of the 19th century, an architect's training included little that was helpful in repairing Finland's medieval churches. Before the end of the 19th century many architects had been trained wholly or largely abroad. Even the training given in Finland was based largely on Central and Southern European materials. The first architects with at least some familiarity also with the architecture of Finland and its neighbouring areas graduated only at the turn of the century. Particularly Gustaf Nyström, a long-time teacher at Helsinki Polytechnic Institute, paid attention to a knowledge of the older buildings.

Drawing up plans for repairing medieval churches was nearly exclusively in the hands of architects. My materials revealed only a few non-architects. During the period examined there emerged a more varied range of openings for practising the profession of an architect.

In the 1870s and 1880s the parishes as a rule asked the provincial architect to draw up the repair plan. The provincial architects and the other government architects working on the Board of Public Works and Buildings prepared nearly all of their church plans in an unofficial capacity. For a government architect, drawing up a plan for the renovation of a church was probably in most cases quite a small task among other tasks.

By the 1890s there was a more considerable number of

private architects practising in Finland with the result that also the parishes had more choice. Private architects specialised in various areas and there emerged also a group of architects and planning offices concentrating on churches and their repairs. To secure themselves a livelihood private architects had also to market themselves in a completely new way. Josef Stenbäck in particular was an active designer of churches from the 1880s.

The early 20th century saw the emergence of a new type of architectural profession, the architects working at the Commission for Antiquities, architectural assistants. It is likely that the architectural assistants very rarely if ever worked out actual repair plans and made the accompanying drawings. In the late 1910s they were expressly forbidden to accept assignments involving church repairs. Thus, the duties entailed by the profession of an architectural assistant could be very different from those of other architects. They included documentation journeys and expeditions, giving their opinion on repair plans, supervising actual repairs, making scale drawings and even looking for and uncovering medieval murals under the whitewash.

The relations between the architects and the Commission for Antiquities seem to have become somewhat more strained in the 1910s. The reason was on the one hand the commission's tighter conservation-oriented preservation policy, on the other hand the architects' own endeavours to raise the status of their profession. As the architects saw it, not enough attention was being paid, in restoration projects, to architectural considerations. The dispute culminated in the 1920s and the 1930s.

It appears to have depended largely on each architect's personal interest and on the type of their architectural profession how closely they participated in the actual carrying out of church repairs. The private architects specialising in churches maintained particularly active contacts with the parishes. An architectural assistant, again, was bound by virtue of their office alone to carefully monitor the progress of the repairs.

* * *

The chapter *The Scholarly View of Finnish Medieval Churches* discussed the contribution of art history and, more briefly, that of history and archaeology, to research on the medieval churches.

Studies of Finnish medieval churches increased rapidly from the 1870s onwards. Most of them represented art history. Art history was young in Finland as an academic discipline, with the first docentships established in the 1880 and the first professorship in 1897. The early students of medieval churches had not properly speaking been trained as historians of art. Another common characteristic was moving between disciplines, such as history, literary history and art history. Trips abroad, taken by every researcher as their means allowed, were an important aspect of improving one's professional knowledge.

There were two schools of art history, university-based and philosophically and aesthetically oriented comparative art history and antiquarian art history that studied old Finnish art and artefacts. The latter approach was centred around the Commission for Antiquities, the museums and the Finnish Society for Antiquities.

Their classical academic background hampered the art historians in their approaches to the Finnish medieval materials. They did not fit the classical canon and differed also from the Central European materials from the Middle Ages. The art historians' attitudes towards the Finnish medieval materials changed during the period studied here. Over a few decades, features previously considered strange were accepted and even turned into positive characteristics. More and more areas were defined as art until all the medieval artefacts, buildings and paintings had become the proper concern of art history.

The first general treatment of Finnish medieval art was written by Emil Nervander, published in 1887 and 1888 in both Finnish- and Swedish-language editions. In addition to Nervander's work I examined six discussions of Finnish medieval art. They reveal a clear trend: medieval buildings, wall paintings and wood sculpture were more and more unreservedly defined as art and included in the field of art history.

The scholarly methods of art history in Finland developed and were consolidated during the period covered here. The early studies were based on describing and comparing the visible parts of a church. Gradually the structures of the church, such as brickwork and the roof trusses, began to also receive attention, but formal analysis remained long the most central method. There were attempts to classify churches also according to region.

The first excavations were carried out in the 19th century, but in churches still in use they began only in the 1910s. I see this as a result of a shift in attitudes that made it possible to consider a church as, in addition to a place of worship, also an object of purely scientific research. Research on Finnish history did not consider churches from a perspective of its own but based its treatments on the findings of art history. The greatest problem was a nearly complete lack of relevant written sources.

* * *

The last main chapter discusses the meanings attributed to the Finnish medieval churches and how these meanings should be linked with their 19th- and 20th-century background.

In the 19th century the meanings acquired by the medieval churches, their furnishings and paintings, were often contradictory. The problems lay in attitudes towards the origins of Christianity and, at the same time, towards the origins of the art of the Middle Ages as a whole and in attitudes towards Catholicism. Indisputably, Christianity and medieval art were elements of a culture brought to Finland by conquerors. However, dur-

ing the period examined here it was increasingly emphasised that Christianity and Catholicism were the tie that linked Finland with the civilisation of Western Europe.

Accepting the medieval materials as art became a problem particularly among the art historians. However, in the event it took no more than a few decades for all of the medieval artefacts and monuments to be adopted as a valid subject of art history. Behind this development was, apart from increased knowledge, a new conception of art as such. As trends of visual art, Realism, Naturalism and Expressionism gave names to a form of representation that in its angularity and rough texture approached medieval art as it was seen at the turn of the century. Admiration for primitivism led to comparisons between, on the one hand, medieval art and, on the other hand, the art of what were known as primitive peoples and naïvism, both of which made it possible to place the clumsiest medieval work into the context of art. Another important factor was admiring simplicity as authenticity, a perspective that allowed a rugged exterior to be translated into archaism.

An important role in this process was played also by National Romantic architecture, many features of which, while they were simultaneously international, could also be interpreted as references to Finnish medieval buildings. A building that gained a high reputation in Finland was the Finnish pavilion at the Paris World Exhibition of 1900, designed by the architectural firm Gesellius-Lindgren-Saarinen. It made it possible to interpret steep shingle roofs, greystone walls, vaults and their ribs, and asymmetry as simultaneous references to new international and old national architecture.

Many turn-of-the-century architects paid much attention to medieval churches and their conservation-oriented preservation. Medieval stonework was a central element in the National Romantic architecture of the turn of the century. The authenticity of the buildings chosen as models may have been at least one of the motives underpinning the architects' endeavours.

In the course of the period examined here, the Finnish medieval churches were imbued with meanings that made them into national monuments at the same time as the contradictions among these meanings seem to have vanished, at least for the most part. The medieval churches came to be perceived in a purely positive light. They served as signs of and bore witness to the Finns' long history and their long-standing pursuit of civilisation. At the same time they could be seen as symbols of a shared Finnish national character: greystone churches and Finnish people were rugged, simple, tenacious and honest.

This process was closely linked with nationalism and ideas of race, and with the conceptions of national character connected with them. Like the other nations, the Finns had to demonstrate their special nature, distinguish themselves from the other peoples and do so in all spheres of life. Finnishness must be found as much in the objects of the past as in the customs of today.

One was enjoined to revere the past and the work of

one's ancestors also by the Fourth Commandment. Honouring the relics of the past could be identified with honouring one's parents and, in this way, with national prosperity. The whole of the both material and immaterial heritage came to be seen as the work of the ancestors. The past could also be revised in desired ways; the aim was to use it to create a harmonious picture that would unite the Finnish people.

Between 1870 and 1920 the meanings associated with a medieval church changed in many ways. A church built for divine service became a historical monument linked with the history of a people and, possibly, of a future independent state. Repairs to it, once mainly the necessary maintenance or decoration of a building, became restoration. The churches became a symbol of the community's long past, permanence and continuity. Its simple shape, gable, steeply rising roof, and greystone walls became a sign of Finnishness capable of being reproduced endlessly in printed matter.

The churches became the objects of new types of activity. They became objects of research and tourist attractions. At the same time, expertise not based on local tradition began to limit the local community's or the parish's right to decide about their own church. For professionals of preservation a church became a scientific document that must be maintained in its authentic form.

Change was generated particularly through argumentation that influenced values and the measures undertaken. The preservation of a church and the new preservation-oriented attitude were often justified by a general appeal to the church's value as an ancient monument. It was

also possible to emphasise the importance of honouring the work and faith of one's ancestors. The churches were also presented as evidence of Finland's long history and of a better past. Among the most powerful arguments was an appeal to preservation as a sign of civilisation. Parishes should show that they were civilised communities by understanding the necessity of preservation. Worst of all, a passer-by, possibly even a foreigner, might see the church in a neglected state and draw their own negative conclusions. The arguments for preservation proved so strong as to be incontestable. The present study found not a single voice raised against conservation.

The greatest change in attitudes was demanded by argumentation emphasising a church's value as scholarly research material. Such an approach made it possible to see the church as a document, wholly separate from its ritual context, that should be preserved as unchanged as possible.

Thus, Finnish parishes faced increased pressures to alter their church to meet new requirements regarding, for example, heating and lighting. Simultaneously, however, they found their scope for action limited by new preservation requirements. Church repairs became something completely new, conservation, where the parishes needed the help of expert antiquarians. A parish was no longer responsible only for a fitting and venerable place of worship but also for a relic of the past and a national monument, a picture of Finnishness. The parishes' responsibilities grew at the same time as they lost control of the relevant expertise.

VIITTEET

JOHDANTO

1. Samaan seurakuntaan kuuluneiden sääksmäkeläisten ja valkeakoskelaisten välillä vallitsi näkemysero rakentamisen luonteesta. Valkeakoskelaiset katsoivat ettei voitu puhua kirkon korjaamisesta, sääksmäkeläisten mielestä juuri siitä oli kyse. Kiista liittyi itse asiassa kirkon paikkaan, seurakunta-eroon sekä maalaispitäjän ja teollisuuskeskuksen arvovaltakamppailuun. Valkeapää 1994, 57–60.
2. Kirkkojen ikä ja ajoituskysymykset ovat konkretisoituneet viime vuosien uudentyypisten tutkimusten ja luonnontieteellisten ajoitusmenetelmien käyttöönoton myötä.
3. Esimerkiksi Eliel Aspelinin vuonna 1891 ilmestyneen suomalaisen taiteen historian kovin vähättelevä suhtautuminen keskiaikaiseen aineistoon tai Emil Nervanderin nykykäsitteistä poikkeavat seinämaalauksen restauroinnit 1880- ja 1890-luvuilla.
4. ”Kuriositeettiasaston” tarpeellisuudesta nykyisen totuuskäsityksen ankkuroimisessa ks. Rantanen 1997, 54.
5. Luentojen innostamana tein professori Jorma Tiaisen johtamassa Jyväskylän yleisen historian laitoksen proseminaarissa työn otsikolla Eugène Viollet-le-Ducin käsityksiä historiasista ja gotiikan synnystä Dictionnairen pohjalta tarkasteltuna. JYYH 1991.
6. Valkeapää 1993. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudelleen rakentamisen problematiikkaa. Valkeapää 1995. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudelleen rakentamisen problematiikkaa 1920-luvun kirkkoarkkitehtuurikeskustelun valossa. Molempien säilytyspaikka on JYTH.
7. Pyhiin toimituksiin kirkkosalin korjauksen yhteydessä viitattiin Taivassalossa ja Ruskolla. Rovastinkäräjien pöytäkirja 9.–11.10.1882 & liite Bärettelse om Töfsala pastorat, 1882, TMA TTA E VI Taiv ja Kertomus Ruskon kirkon tilasta, Piispantarkastuksen pöytäkirja 1909, TMA TTA E VI 361.
8. K. K. Meinander esitti vuonna 1908 keskiajan taidetta käsittelevässä artikkelissaan kirkkojen tarkastelumenetelmän, joka alkoi vakiintua 1910-luvun aikana. Vuonna 1938 Iikka Kronqvistin (julkaistu postuumisti vuonna 1948 SMYA XLVIII:1) esittämät näkemykset kirkkojen rakentamisesta ja ryhmittelevästä jäivät pitkäksi aikaa voimaan. Vuosikymmenien kuluessa rakennetun kuvan asetti kyseenalaiseksi vasta vuonna 1994 ilmestynyt Markus Hiekkänen väitöskirja. Keskiaikaisen kivikirkkojen tutkimushistoriaa ks. Hiekkänen 1994, 20–28.
9. Tosin täytyy huomauttaa, että osa retoriikasta on jo huomattavasti vanhempaa perua ja sen juuria voi etsiä jo 1600-luvulta. Ks. Rantanen 1997.
10. Esim. Jäämeri SK 40/1997, 31. Tyrvään kirkko paloi 21.9.1997.
11. Monimerkityksisyydestä ks. Lehtonen 1998, 154–155.
12. Pettersson 1992, 5–19.
13. Eri tieteenalojen ”kulttuurihistoriallistumisesta” ks. Burke 1997, 183.
14. Mikrohistoriasta ks. Peltonen 1999.
15. Käsitteiden termin käyttöä aineistoni valossa luvussa Restaurointikäsitteen häilyvyys.
16. Ks. luku Restaurointiperiaatteet. Ks. myös Jokilehto 1999, 174.
17. Olen käyttänyt ”kokonaisvaltaista korjausta” lähinnä omina käsitteellisenä työkalunani. Kokonaisvaltainen korjaus on suuri, kirkkotilaa ja mahdollisesti myös sen ulkoasua kokonaisuudessaan koskeva korjaus. Kokonaisvaltainen korjaus ei ole esimerkiksi pelkkä alttarilaitteen muuttaminen, urku-lehterin korjaaminen tai seinämaalauksen restaurointi. Käsitteiden määrittely käytännössä on kuitenkin vaikeaa ja tarkka rajanveto tuskin edes tarpeellista.
18. Käytännössä seurakunnat yleensä ilmoittivat tuomiokapitulille myös pienemmistä toimenpiteistä, jotka kuitenkin seurakunnan näkökulmasta poikkesivat kirkon normaalista kunnossapidosta.
19. Tapauskirkkojen valinnasta enemmän luvussa Tapauskirkkojen valintaperusteet.
20. Ruskon seurakunnan arkisto oli sitä käyttäessäni järjestämätön. Sen käyttö oli mahdollista seurakunnan taloudenhoitajan Kari Sipilän ystävällisellä avustuksella. Arkisto on nyttemmin järjestetty.
21. Vaikka seurakunnan arkiston vanha osa olisi siirrettykin maakunta-arkistoon, ovat korjausta käsittelevä aineisto ja piirustukset yleensä seurakunnan hallussa. Esimerkiksi Huittisten kirkon 1870-luvun korjausta käsittelevä melko niukka aineisto ja 1890-luvun korjausta koskevat rakennustoimikunnan pöytäkirjat ja Josef Stenbäckin työselitykset ja ehdotukset ovat Huittisten seurakunnan arkistossa.
22. Hiippakuntarajojen vuoksi tuomiokapitulitason aineiston tarkastelun ulkopuolelle ovat jääneet Kuopion hiippakunnassa sijainneet Alatornion ja Kemin kirkot, sekä vuonna 1895 säädetyn ja 1897 voimaan astuneen hiippakuntajaon jälkeen näiden lisäksi uudessa Savonlinnan hiippakunnassa sijainneet Pyhtään, Sysmän, Vehkalahden ja Viipurin kirkot.
23. Tieto puuttuu jos korjauksesta ei määräysten vastaisesti ilmoitettu tuomiokapitulille kuten Huittisten 1870-luvun korjauksen tapauksessa.
24. Mikrofilmit piirustusarkiston kirkkopiirustuksista ovat myös Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa.
25. Kuntakohtaiset kapselit eli kansiot muodostavat ns. topografisen arkiston.
26. Kokoelma on kertynyt myös lahjoitusten ja talletusten kautta, esim. Daniel Nyblinin kuvat ja SKS:n stipendiaattina 1870-luvulla kirkkoja kuvanneen Reinhold Hausenin kuvat ovat Historian kuva-arkistossa.
27. Senaatin talousosaston kirjediaarit ja pöytäkirjat ovat mikrofilmeinä Jyväskylän yliopiston Historian laitoksessa.
28. Olen käynyt systemaattisesti läpi sarjat Suomen Museo Finskt Museum ja Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. Aikakauslehdistä olen käynyt läpi Kyläkirjaston Kuvalehden B-sarjan.
29. Suomen sanomalehdistön hakemisto ulottuu vuoteen 1890 asti. Sen avulla löytyy aineistoa Messukylän uuden kirkon rakentamisesta ja vanhan kivikirkon autioittamisesta, Huittisten 1870-luvun ja Taivassalon 1880-luvun korjauksista. Huittisten toinen korjaus, Messukylän vanhan kirkon ja Ruskon kirkon korjaussuunnitelmat jäävät kuitenkin tämän hakemiston ulkopuolelle. Museoviraston historian arkiston topografisiin kapseleihin on kerätty sanomalehtileikkeitä Muinaistieteellisen toimikunnan toiminnan alusta alkaen. Kokoelman kattavuudesta ei voi kuitenkaan olla täysin varma.
30. Esimerkiksi artikkelissa Kemiön kirkon restaurointivaiheista Marja-Terttu Knapas kuvaa herkkullisesti tapausta, jossa juuri tyylivalinnat muodostuvat keskeiseksi ongelmaksi. Knapas 1984.
31. Knapas 1984. Knapas 1990. Knapas 1992. Knapas 1997 sekä Suomen kirkot 16. Marja Terttu Knapaksen Helsingin taidehistorian laitoksessa tekemä lisensiaatintutkimus Turun tuomiokirkon restaurointisuunnitelmista vuosilta 1896 ja 1901 on ensimmäinen Suomen yliopistojen taidehistorian laitoksilla tehty restaurointeja käsittelevä lisensiaattitason oppinnäyte. Knapas 1983.
32. Suomen Kirkot Finlands Kyrkor osat 16 Rauman kirkot ja 20 Hattulan ja Tyrvännön kirkot; Museovirasto on valitettavasti tehnyt päätöksen lopettaa tämän erittäin tarpeellisen sarjan toimittamisen ja kustantamisen.
33. Lilius 1990. Lilius 1993.
34. Lilius 1969.
35. Viljo 1980. Viljo 1981. Vuonna 1994 ilmestyneessä artikkelissaan Viljo pohtii myös jälleerakennuksen ja restauroinnin ideologiaa. Viljo 1994.
36. Hiekkänen 1988. Hiekkänen 1993.

37. Ringbom 1995.
38. Havas 1993. Kairamo 1987. Kairamo 1993.
39. Kaila 1987.
40. Kontaktit Suomen ja Ruotsin tutkijoiden ja arkkitehtien välillä olivat tutkimanani aikana vilkkaat. En ole tämän tutkimuksen puitteissa lähtenyt kuitenkaan kovin pitkälle meneviin Ruotsin ja Suomen tilanteiden vertailuihin.
41. Syväoja 1998. Rantanen 1997. Knuutila esim. 1994. Liikainen 1995. Konttinen 1991. Ahtiainen & Tervonen 1996.
42. Wäre 1991. Lukkarinen 1989.
43. Hobsbawm 1983a ja 1983b. Anderson 1983.
44. Lowenthal 1985.
45. Esim. Haskell 1993, Schama 1995.

RESTAUROINTI 1800-LUVUN EUROOPASSA

1. Dictionary of Art mainitsee esimerkkeinä suojelevasta asenteesta Egyptin faaraot sekä Rooman keisarit Augustuksen ja Hadrianuksen. Meek 1996, 319. Jokilehto esittelee restauroinnin taustaa antiikista asti, mutta korostaa jakson 1500-luvulta 1800-luvulle olevan keskeinen modernin historia- ja restaurointikäsitteen kannalta. Jokilehto 1999, 1–16.
2. Keskiäika suo eräänlaisella rajattomuudellaan ja epämääräisyydellään edelleen runsaasti tilaa fantasioille. Tämä tekee siitä mitä moninaisimpiin tarkoituksiin sopivan kiehtovan taustan.
3. Engl. gothic revival, ransk. neogothique, saks. Neugotik, ruots. nygotik.
4. Erityisesti monet Suomessa 1960- ja 1970-luvuilla tehdyt kirkkojen restauroinnit liittyvät voimakkaasti ajan modernistiseen arkkitehtuuriin.
5. Germann 1972, 182–184. Samantyyppistä kolmijakoa esittää myös David Watkin. Watkin 1977, 3.
6. Germann 1972, 182–184. Saksalainen Germann pitää uusgotiikan hedelmällisimpänä ilmiönä saksalaista Kölnin katedraalin yhteyteen organisoitua Bauhütte-toimintaa. Germann 1972, 186.
7. Arkkitehtikausia 1500-luvulta eteenpäin alettiin pitää säilyttämisen arvoisina 1800-luvun lopulla, mutta vielä 1900-luvun puolella esim. Saksassa barokki ja rokokoo voitiin tulkita vieraaksi ranskalaisvaikutukseksi. Denslagen 1994, 239–241.
8. Jokilehto 1999, 16–19, 101, 137.
9. Kansainväliset julistukset 1992, 1.
10. Kansainväliset julistukset 1992, 1–2.
11. Mattinen 1997, 13.
12. Rekonstruoinnin ongelmista ks. Forsman 1990, 13. Lilius 1999 (1993), 139–150.
13. Kåring 1992, 23.
14. Kåring 1992, 364. Kåring käyttää termiä teoria, mutta minusta suomeksi sopivampi sana tässä yhteydessä on periaate.
15. Kåring 1992, 361–362, 364–365. Samaa tulokseen on tullut myös Denslagen 1994, 30. Jokilehdon mukaan restauroiva ja konservoiva suhtautumistapa ovat molemmat renessanssin tuotetta. Jokilehto 1986, 2–5.
16. Kåring 1992, 365–366. Jakoa kolmeen peräkkäiseen vaiheeseen käyttää esim. Knapas 1983.
17. Denslagen 1994, 80.
18. Kaila 1987, 78.
19. Kåring 1992, 304.
20. Juuri tähän 1800-luvulle tyypilliseen restauroinnin ominaisuuteen, eli sanotun ja tehdyn ristiriitaan, on tutkijoiden ollut vaikea suhtautua jälkeensä. Kåring toteaa asian tyyneästi, Denslagen tuskastuneemmin, Tschudi-Madsen selittää asian lähinnä erääksi viktoriaanisen kaksoismoraalin ilmentymäksi. Kåring 1992, 77–79. Denslagen 1994, 60–81. Tschudi-Madsen 1976, 53–58, 72.
21. Tschudi-Madsen käyttää termistä englanninkielistä vastinetta principle of preference. Tschudi-Madsen 1976, 37, 71.
22. Kåring 1992, 346–350. Suomalainen esimerkki tyyliyhtenäisyysperiaatteen mukaisesta restauroinnista on Helsingin piitjän eli nykyisen Vantaan kirkon toteutus tulipalon jälkeen 1893–1894. Ks. Viljo 1994.
23. Knapas 1984, 74–75. Asia tulee kerta toisensa jälkeen esille Emil Nervanderin lausunnoissa MT:lle.
24. Kåring 1992, 348–349.
25. Aspelin ehdotti Isokyrön kirkon muuttamista maakunnan historiaa, teollisuutta ja taloutta esitteleväksi museoksi. Sakaristoia olisi voitu käyttää myös kirjastona ja lukutupana. Aspelinin kirjeet Etelä-Pohjanmaan Nuorisoseuran esimiehelle 8.12. ja 23.12.1889, MVtop Isokyrö. Messukylän vanhan kirkon käyttökäsi Aspelin ehdotti mm. kokoustupaa, kirjastoa, kouluhuonetta tai museota. Aspelinin kirje kirkkoherra Olanderille 13.3.1906, MVtop Messukylä. Myös Tyrvään kirkon museoimisesta keskusteltiin. Aspelinin kirje Tyrvään kirkkoherralle 28.9.1896, MVtop Tyrvää.
26. Kåring 1992, 366.
27. Tschudi-Madsen käyttää termiä principle of equivalence. Tschudi-Madsen 1976, 71.
28. Kåring 1992, 350–352, 357–358.
29. Kåring 1992, 352–354.
30. Kåring 1992, 355. Kåringin mukaan ajatus esitettiin jo 1850-luvulla Ranskassa ja seuraavalla vuosikymmenellä Englannissa.
31. Kåring 1992, 354.
32. Kåring 1992, 358.
33. Kåring 1992, 358–359.
34. Ks. esim. Curman 1918, 81.
35. Kåring 1992, 360–361.
36. Denslagen 1994, 195.
37. Kåring 1992, 349–350, 364–365. Kåring käsittelee esteettistä periaatetta lyhyesti, mutta pitää kuitenkin sen esilletuomista tärkeänä.
38. Reau 1994, 548–549. Reau käsittelee jakobiiniahallinnon tuhoja ss. 233–549.
39. Kåring 1992, 140. Denslagen 1994, 84.
40. Kåring 1992, 140.
41. Kåring 1992, 143, 146; Valokuvaustekniikka otettiin heti sen keksimisen jälkeen käyttöön Ranskassa monumenttien dokumentoinnissa. Esimerkiksi Viollet-le-Duc mainitsi Dictionnaire en esipuheessa valokuvauksen käyttökelpoisuuden. Dictionnaire I 1858, vii.
42. Kåring 1992, 229.
43. Kåring 1992, 169. Jokilehto 1999, 152.
44. Pierrefondsin linnan restauroinnin yhteydessä (vuodesta 1858 eteenpäin) Viollet-le-Duc solmi läheiset suhteet Napoleon III:en ja tämän puolisoon Eugéniehin. Auzas 1979, 149–155.
45. Kåring 1992, 187. Viollet-le-Duc määritteli kirjoittajasta riippuen joko antiklerikaaliseksi, ateistiseksi tai agnostikoksi.
46. Dictionnaire II 1859, 279–285.
47. Germann 1972, 73–80. Denslagen 1994, 126–127.
48. Kåring 1992, 198–199.
49. Kaksiosainen Entretiens sur l'Architecture ilmestyi 1863 ja 1872. Kymmenosainen Le Dictionnaire raisonné de l'Architecture française du XIe au XVIe siècle ilmestyi 1854–1868. Molemmat olivat vuonna 1882 painetun kirjastoluetelon mukaan Polyteknisen opiston kirjastossa Helsingissä.
50. Denslagen 1994, 115–117.
51. Kåring 1992, 40.
52. Kåring 1992, 33. Germann 1972, 104–106. Tschudi-Madsen 1976, 24–25.
53. Kåring 1992, 37–51. Germann 1972, 104–135. Tschudi-Madsen 1976, 28–33.
54. Kåring 1992, 65–79. Tschudi-Madsen 1976, 53–58. Jokilehto 1999, 159–163.
55. Tschudi-Madsen 1976, 25. Tschudi-Madsenin mukaan puolta Englannin keskiaikaisista kirkoista olisi jollakin tapaa muutettu. Hän viittaa Thackeray Turnerin vuonna 1899 ilmestyneeseen raporttiin.
56. Kåring 1992, 59–63.

57. Ruskin 1989 (1880), 194. Kirja koostuu seitsemästä luvusta eli ”lampusta”, jotka ovat Uhraus, Totuus, Voima, Kauneus, Elämä, Muisti ja Tottelevaisuus. Eniten Ruskinilta restauroinnin yhteydessä siteerattuja lauseita on luvussa The Lamp of Memory. Olen käyttänyt 1989 julkaistua näköispainosta vuoden 1880 versiosta.
58. Ruskin 1989 (1880), 196.
59. Ruskin 1989 (1880), 197.
60. Ruskin 1989 (1880), 185–186.
61. For, indeed, the greatest glory of a building is not in its stones, nor in its gold. Its glory is in its Age, and in that deep sense of voicefulness, of stern watching, of mysterious sympathy, nay, even of approval or condemnation, which we feel in walls that have long been washed by the passing waves of humanity. Ruskin 1989 (1880), 186–187.
62. Kåring 1992, 63.
63. Kåring 1992, 112. Tschudi-Madsen 1976, 63–78. Yhdistys toimi samaan tapaan kuin 1870 perustettu Suomen Muinaismuistoyhdistys.
64. Kåring 1992, 112–113. Jokilehto 1999, 156.
65. Napoleonin joukot voittivat Itävallan Austerlitzissa 1805 ja Preussin Jenassa 1806. Vakavan tappion Napoleon kärsi Leipzigin 1813.
66. Denslagen 1994, 168–169. Ks. myös Germann 1976, 89–97 ja Lane 1991, 115–121.
67. Kåring 1992, 239. Lewis 1993, 7. Jokilehto 1999, 112.
68. Denslagen 1994, 170. Kölnin katedraalin restauroinnin alkuvaiheista enemmän Lewis 1993.
69. Lewis 1993, 65–66, 151–157.
70. Lewis 1993, 170–173.
71. Brush 1996, 21–24.
72. Kåring 1992, 304. Jokilehto 1999, 195–197.
73. Riegl 1988 (1903), 57–87.
74. Riegl 1988 (1903), 61.
75. Riegl 1988 (1903), 72–73.
76. Kåring 1992, 321. Ajatus on samantyyppinen John Ruskinin ja Suomessa Emil Nervanderin kanssa.
77. Kåring 1992, 363.
78. Ks. esim. Hietala 1992, 249–252.
79. Asia vaatisi tarkempaa tutkimusta suomalaisten toimijoiden suhteista Saksaan.
80. Jokilehto pyrkii 1999 ilmestyneessä restauroinnin yleisesityksessään suurempaan kattavuuteen, mm. Kreikka, Pohjoismaat ja myös maat Euroopan ulkopuolella on otettu huomioon.
81. Ks. esim. Auzas 1979, 221–251 tai Actes du Colloque 1982, 223–323. Kummassakaan Suomi ei ole päässyt vastaanottajamaiden joukkoon.
82. Grandien 1974, 186–187. Jokilehto 1986, 403.
83. Tanska menetti lopulta sekä Schlesvigin että Holsteinin vuonna 1864 Preussia ja Itävaltaa vastaan käydyssä sodassa.
84. Grandien 1974, 189–190.
85. Maininta alkuperäisestä tyylistä poistettiin laista vuonna 1922. Jokilehto 1986, 403–404.
86. Grandien 1974, 190.
87. Hamran 1981, 90–94. Tschudi-Madsen 1981, 74–81. Grandien 1974, 191–194. Jokilehto 1986, 405.
88. Fernlund 1982, 22.
89. Fernlund 1982, 23.
90. Fernlund 1982, 25–29.
91. Wetterberg 1992, 29–30.
92. Rauman (paloi 1640) ja Mustasaaren (paloi 1852) kirkkoja käytettiin rakennusmateriaalina sen jälkeen kun ne olivat tuhoutuneet tulipalossa. Pälkäneen kirkon raunion vaaralliseksi katsottua länsipäätä yritettiin purkaa kirkon katon romahdettua 1890.
93. Grandien 1974, 429–452. Fernlund 1982, 105. Jokilehto 1986, 401.
94. Fernlund 1982, 111.
95. Jokilehto 1986, 401–403. Wetterberg 1992, 31. Verner von Heidenstamin restaurointia vastustanut artikkeli Modern barbarism ilmestyi Dagens Nyheterissä 21.6.1893. Von Heidenstamista ks. Ljungström 1987, 211–221.
96. Suomen muinaismuistohallintoa säätelevien asetusten esikuvana oli ensisijaisesti Ruotsin vastaava lainsäädäntö. Härö 1984, 71–73, 83–84.
97. Esimerkiksi J. R. Aspelinin kirje Taivassalon kirkkoherranvirastolle 20.11.1887, MVtop Taivassalo ja Lohjan kirkkoherralle 30.4.1888, MVtop Lohja.
98. Sen arvioiminen olivatko nämä tapaukset aikaisia poikkeuksia vai oliko olemassa muitakin tapauksia vaatisi järjestelmällistä tutkimista.
99. Lilius 1969. Lilius käsittelee artikkelissaan Naantalien kirkon vaiheita 1800-luvun puoliväliin asti.
100. Suunnitelman teki F. W. Lüchow 1859. Lilius 1969, 131–132.
101. Lilius 1969, 133–135.
102. Ringbom 1986, 35–37.
103. Vaurio 1977, 63–89. Suistoranta 1982, 37–39. Knapas 1984, 74.
104. Härö 1984, 12. Ringbom 1986, 11.
105. Fernlund 1982, 22. Härö 1984, 12–13.
106. Härö 1984, 14.
107. Härö 1984, 15–16, 23.
108. Ringbom 1986, 14. Härö 1984, 23. Brennerin kuvia säilyttään Tukholman kuninkaallisessa kirjastossa kokoelmana Gamble Monumenter i Stoor-Förstendömet i Finlandh. Ringbom 1986, 14.
109. Härö 1984, 19, 21. Ringbom 1986, 14, 21–22.
110. Härö 1984, 20, 23. Ringbom 1986, 22. A. A. Stiernman oli kanslianeuvos ja kysely tehtiin hänen kehotuksestaan. Reinhold Hausen toimitti vastaukset julkaisuksi vuonna 1882.
111. Ringbom 1986, 15.
112. Ringbom 1986, 16–21. Porthanin keskiaikakäsityksistä ks. Saarela 1986, 188–190.
113. Ringbom 1986, 23–24.
114. Ringbom 1986, 26. Lindman tutki 1860-luvulla tuomiokirkkoa ja julkaisi 1869 laajan kuvauksen Anteckningar om Åbo domkyrka och dess fornminnen. Lindmanista enemmän Suistoranta 1982.
115. Ringbom 1986, 27.
116. Tommila 1989, 97–108.
117. Luku ei ole tarkka, koska esim. pitäjänkuvaukset saattoivat sisältää tietoja myös kirkoista.
118. Meinander 1908a, 187.

KESKIAIKAISET KIVIKIRKOT SUOMESSA

1. Ks. esim. Apo 1998, 87–105. Ehrnrooth 1998, 93–97. Samaa aihepiiriä käsittelevät myös Seppo Knuutila ja Jari Ehrnrooth Jyväskylän yliopistossa 8.–9.4.1999 pidetyissä luennoissaan. Luentomuistiinpanot ovat kirjoittajan hallussa.
2. Vanha Suomi muodostui Ruotsin 1721 ja 1743 Venäjälle menettämistä alueista. Tästä Viipurin kuvernementistä tehtiin 1811–1812 Suomen hallituskonseljin alainen Viipurin lääni.
3. Alapuro 1988, 52–80.
4. Haapala 1992, 3, 11–13.
5. Muita yhtenäistäviä tekijöitä olivat esim. maan kattava kansakoulujärjestelmä ja valtakunnalliset yhdistykset.
6. Ehrnrooth 1998, 96–97. Myös Päivi Rantasen ja Seppo Knuutilan luennot Jyväskylän yliopistossa 8.–9.4.1999. Luentomuistiinpanot ovat kirjoittajan hallussa; Topelius ei Maamme-kirjassa esitä suomalaisia samanlaisina vaan toisistaan poikkeavina ryhminä, joiden tavat ovat erilaisten luonnonolosuhteiden muovaamia. Suomalaisen kolme peruseriä ovat hämäläiset, karjalaiset ja ruotsalaiset, jotka pitkään maassa asuttuaan ja yhteisen historian kokeneina ovat muodostuneet yhdeksi Jumalalta saadun kansanluonteen yhdistämäksi kansaksi, suomalaisiksi. Esim. Topelius 1926 (1878), 151. Hieman hämäräksi jää, olivatko saamelaiset Topeliuksen mielestä lopultakaan suomalaisia.

7. Lähtökohtana olen käyttänyt Hiekkasen luetteloa keskiaikaisista tai keskiaikana aloitetuista kirkollisista rakennuksista. Hiekkanen 1994, 16–17; Keskiaikaisperäisellä kirkolla tarkoitan tutkimusajankauti nähtävissä varhaisessa vaiheessa voimakkaasti muutettua kirkkoa.
8. ”Autiokirkko” oli jätetty autioksi kirkollisessa mielessä, sitä voitiin kuitenkin käyttää johonkin muuhun kuin jumalanpalvelustarkoitukseen. Käsite ”museokirkko” ei ole tässä tapauksessa käyttökelpoinen, sillä kaikkia autioitettuja kirkkoja ei muutettu museoiksi tutkimusajan aikana. Käsite autiokirkko on nykyisin hieman ongelmallinen, koska monissa autiokirkkoissa pidetään taas varsinkin kesäisin jumalanpalveluksia ja ne ovat usein suosittuja vihkikirkkoja.
9. Viipurin kaupunginkirkko (vanha tuomiokirkko) laajennettiin purkamalla sisäseinä suhteellisen pian uskonpuhdistuksen jälkeen, Hiekkanen sijoittaa laajentamisen 1600-luvun alkuvuosikymmeneen. Hiekkanen 1994b, 34. Kirkon sijoittaminen aineistoon on hieman problemaattista. Kun venäläiset valloittivat Viipurin muutettiin kirkko ortodoksiseksi. Vuonna 1788 se autioitettiin ja 1800-luvun alussa muutettiin muonavarastoksi. Rakennus otettiin uudelleen käyttöön ortodoksikirkkona 1913 ja luterilaiseksi se muutettiin 1918. Olen aineistossani laskenut Viipurin kaupunginkirkon autiokirkkoihin. Viipurin maaseurakunnan kirkon kohdalla vastaavia ongelmia ei ole, sillä se toimi luterilaisena kirkkona vuoteen 1940 asti.
10. Koska seurakuntien arkistoja ei tämän tutkimuksen yhteydessä ole käyty läpi kuin tapauskirkkojen osalta autioittamis- ja laajentamissuunnitelmista ei saa täysin kattavaa kuvaa.
11. Kunnallisasetuksen 1865 ja Kirkkolain 1869 mukaan jokaisen seurakunnan tuli olla oma kuntansa. Tämä lisäsi kirkkojen määrää, kun monet kappeliseurakunnat erosivat emäseurakunnasta, muodostivat oman kunnan ja kappeli vihittiin kirkoksi. Soikkanen 1966, 161, 170, 285–286.
12. Sauvosta Kyläkirjaston Kuvalehti 7/1899, 75. Hollolasta Aspelin 1942, 266–273 (julkaistu alunperin 1890).
13. Lohjannummi mainitaan kaupunginkaltaisena (1912–2010 asukasta) ja Paraisten malmi kauppalankaltaisena (1913–610 asukasta) kirkonkylänä. Tietokirja V 1913 ja VII 1915.
14. Kyläkirjaston Kuvalehti 1/1899, 11.
15. Käsitteiden muutospaineesiin vaikuttaneita lakeja, asetuksia ja suosituksia tarkemmin luvussa Lainsäädäntö ja instituutiot.
16. Luku perustuu tutkimuksen aikana keräämäni aineistoon ja siitä kokoamaani tiedostoon. Viittaan siis tapauksia mainitessani omaan tiedostooni.
17. Kirkossakäynnin motiiveista ja häiritsevistä käytöksistä ks. Vapaavuori 1997, 99.
18. Lehterien pimentävä vaikutus oli ongelma myös uusissa kirkkoissa. Josef Stenbäck pohti lehterien rakentamista artikkeleissaan Suomen Teollisuuslehdessä 1885.
19. Lehterit on monista kirkoista purettu 1900-luvun kuluessa. Esim. Hollolassa 1934–1935 toteutetusta korjauksesta Carolus Lindberg totesi: ”Työohjelman miltei ensimmäisinä kohtina oli holveja likaavien ja palovaaraa lisäävien kaminlaitteiden sekä kirkkokuonetta pilaavien parvien poisto.” Lindberg 1935, 183.
20. Lukkarinen 1989, 353–357.
21. 1800-luku oli keskiaikaisille kirkkoille ”kohtalokas”. Sinisalo 1978, 315–316. Ristikirkoksi laajennettu keskiaikainen kirkko on ”rakennushistoriallinen kummitus”. Suistoranta 1988, 288. Vuonna 1924 Usko Nyström arvosteli Sääksmäen kirkon liian suurien ristisakaroiden aiheuttamaa hämmäntävää vaikutelmaa. Kirkkoon tulija ei voinut heti hahmottaa kirkon pääsuuntaa. Valkeapää 1993, 11.
22. Karkun kirkko jätettiin autioksi näin myöhään ilmeisesti siksi, että seurakunnassa ei oltu päästy yksimielisyyteen uuden kirkon paikasta. Kyläkirjaston Kuvalehti 2/1914, 21.
23. Messukylä on tästä hyvä esimerkki, ks. Arajärvi 1954, 597–598.
24. Arajärven mukaan Messukylän kirkkoa käytettiin vaivaisjyvävarastona ja lukkarin heinälatona. Arajärvi 1954, 631. Keminmaan kirkkoa käytettiin talvihautana, eli ruumiita säilytettiin siellä maan sulamiseen saakka. Itkonen 1976, 14. Sun-
 tio käytti Keminmaan kirkon eteistä heinien säilytykseen. Johannes B. Laguksen kirje Appelgren-Kivalolle 15.6.1924, MVtop Keminmaa.
25. Kirkkolaki 1869 § 297.
26. Fernlund 1982, 74–75, 120–123. Elmén Berg 1997, 17–21.
27. Vihdin kirkon muureja purettiin 1801 raudan löytämiseksi. Rauman Vanhan kaupunginkirkon kiveä käytettiin Pyhän Kolminaisuuden kirkon tornin rakentamiseen 1810. Vanhan Vaasan palon 1852 jälkeen Mustasaaren kirkon holvit murrettiin ja käytettiin materiaaliksi hovioikeudentalon muutostöihin. Pälkäneen vanhan kirkon katon romahdettua 1890 vaaralliseksi katsottua länsipäätä yritettiin purkaa, mutta siinä ei onnistuttu.
28. Lars Sonck teki piirustukset uutta kirkkoa varten 1914. Suunnitelma kaatui maailmansodan puhkeamiseen ja kirkkoheran poismuuttoon. Nyman 1972, 87–88.
29. Kirkkoon hautaamisesta ja sen rajoitusyrityksistä ks. Paavola 1998, 37–46. Kustaa III kielsi 1783 uusien hautojen myymisen. Kirkkoon hautaamisen kokonaan kieltävä keisarillinen asetus annettiin 1822.
30. Rauma 1899. Suomen kirkot 16, 38. Hattula 1899, paneelit purettiin 1938. Suomen kirkot 20, 128, 130. Kemiössä Jac. Ahrenberg ehdotti paneelien rakentamista 1897, ei toteutunut. Knapas 1984, 77. Taivassalossa paneelien teko sakaristoon ja asehuoneeseen mainitaan Ylihallituksen lausunnossa 12.2.1889. Niitä ei ilmeisesti toteutettu.
31. Penkkien tekeminen mukavammaksi muuttamalla niiden ulkonäköä oli esillä Ruskolla 1917.
32. Hautakiviä nostettu lattiasta seinälle ainakin Vanajassa 1800-luvun lopulla, Raumalla 1890, Finströmissä 1891, Perniössä 1904 ja Kaarlelassa joskus vuosisadan vaihteessa. Kemiössä asiaa suunniteltiin 1897.
33. MT:n lausunto Keisarille 28.3.1890, MVtop Rauma. MT:n kirje Ttk:lle 24.3.1893, TMA TTA E V 4.
34. Pertteli 1888, sitaatti Turun Sanomat 24.8.1940.
35. Maanpinnan kohoaminen aiheuttamista ongelmista maininta: Lieto 1878, Pyhtää 1904, Vårdö 1928. Huittisissa terveysasetuksen vaatima maan ajo hautausmaalle todennäköisesti aiheutti ongelmia kirkossa.
36. Frankenhaeuserin lausunto MT:lle 4.2.1908, MVtop Maaria.
37. Lattia laskettiin ainakin Kaarinassa 1926, Karjaalla 1935, Maariassa 1908 ja Rymättylässä 1927–28. 1920- ja 30-luvuilla lattia laskettiin usein siten, että kuorin lattia jäi entiselle tasolle ja siten muutaman askelman kirkkosalia ylemmäksi.
38. Lämmityksen osalta minulla on tiedot viidestäkymmenestä kirkosta. 1880-luvulla ryhdyttiin lämmittämään kahtatoista ja 1890-luvulla kolmeäkymmentä kirkkoa. Ensimmäisinä kirkkoa lämmitettiin Helsingin pitäjässä 1874, Perniössä 1878 ja Kaarinassa 1879.
39. Turussa syyskuussa 1890 pidetty Turun hiippakunnan pappeinkokous päätti pyytää tuomiokapitulia anomaan hallitukselta lakia, joka velvoittaisi seurakuntia lämmittämään kirkkoa. Huittisissa 1890 pidetyssä kirkonkokouksessa kappalainen Mannelin totesi, että kirkossa oli talvella usein hyvin vaikea oleskella ja vetosi pappeinkokouksen päätökseen. Kokous kuitenkin katsoi kirkkosalin lämmittämisen tarpeettomaksi. Kik pk 23.11.1890 Huit. Josef Stenbäck totesi 1908 julkaistussa vihkosessaan että seurakunta ei saa julkista lainaa jos kirkon lämmitystä ei oltu järjestetty. Stenbäck 1908, 11–12.
40. Seurakunnan palovakuutusmaksu todennäköisesti nousi ja jouduttiin hankkimaan myös sammutuskalustoa.
41. Nopeiden lämmönvaihteluiden turmiillisesta vaikutuksesta on maininta Kaarinasta 1903 ja Pyhtäältä 1904. Hj. Appelgren pohti asiaa SMY:n johtokunnan kokouksessa 8.10.1901, §1. SMY pk, SMYä.
42. Rymättylässä seinämaalaukset oli otettu esille 1896–97. Jo 1926 seurakunnasta ilmoitettiin MT:lle, että maalaukset olivat kamiinoiden savusta mustuneet lähes näkymättömiksi. Kirkkoherra Lepän kirje MT:lle (saapunut 17.8.1926), MVtop Rymättylä.
43. Lämmityksestä johtuneita keskiaikaisten kirkkojen paloja on

- ollut kuitenkin yllättävänkin vähän, ainoastaan Laitilan (1880), Helsingin pitäjän (1893) ja Sääksmäen kirkon (1929) palot ovat saaneet alkunsa lämmityksestä. Hiekkänen 1999, esitelmä Suomen Kirkkohistoriallisessa seurassa 1.2.1999. Käsikirjoituskopio kirjoittajan hallussa.
44. Taivassalossa kirkonkokous päätti antaa kirkon lämmittäjälle kolehdin ja urkujenpölkijä Wirtanen tarjoutui hoitamaan työn tästä korvauksesta. Taivassalo, Kik 9.11.1890, §2. Huittisissa kirkonkokous päätti 1897, että kirkon puhdistaminen ja lämmittäminen kuuluu kirkonvartija Hellmanille. Seuraavana vuonna siivouksesta annettiin vielä tarkempia ohjeita: joka viikko piti tarkoin siivota sakaristo ja kirkko, kuori, penkit ja lehterit siten, ettei tomu lennä urkuihin. Huittinen, Kik 5.12.1897, §1, §5 ja Kik 24.4.1898, §2. Siivoamisesta ja sen aiheuttamista vahingoista myös Fernlund 1982, 63–65.
 45. Myös virsikirjauudistus on saattanut vaikuttaa valontarpeeseen. Keskustelu virsilaulun tarpeellisuudesta virisi 1800-luvun puolivälissä. Kirkolliskokous hyväksyi uuden suomenkielisen virsikirjan 1886, joka oli otettava käyttöön viimeistään 1.1.1897. Vapaavuori 1997, 330. Virsilaulun kehittämisen motiiveista Vapaavuori 1997, 69–88.
 46. Sähkövalon sopivuudesta keskiaikaiseen kirkkoon käytiin Porvoossa julkista keskustelua. Selén 1992, 32–33.
 47. Laitilassa maalaukset oli peitetty 1864 Juhani Rinteen mukaan seurakuntalaisten vastustuksesta huolimatta. Maalaukset otettiin esille 1924: ”On liikuttavaa nähdä heidän [vanhemmat seurakuntalaiset] iloaan kun kirkossa käydessään näkevät ne uudestaan paikoillaan uuden maalin alta esiin loihdittuina.” Rinne 1924.
 48. Taivassalossa kirkkoherra olisi peittänyt maalaukset, mutta seurakuntalaiset eivät halunneet. Nervander 1872, 155. Laitilassa puolestaan keskiaikainen krusifiksi vietiin pois kirkosta vuoden 1864 korjauksen yhteydessä, mutta seurakuntalaiset toivat sen takaisin. Suomen kirkot 1, 230.
 49. Ikkunoiden laajentamistavoista ks. Hiekkänen 1994a, 50–51, 54.
 50. Kik pk 30.6.1895 §1, TMA Huit. Kik pk 19.9.1886, TMA Taiv.
 51. Pohjoisikkunoiden määrästä ja sijainnista ks. Hiekkänen 1994a, 60–61.
 52. Tuhoutuneiden (eli tuntemattomien) ikkunamuotojen määrä selviää Hiekkäsen laatimasta asetelmasta. Hiekkänen 1994a, 366–368.
 53. Seinämaalausten haalistuminen jatkuu edelleen. Markus Hiekkäsen suullinen tiedonanto 9.8.1999.
 54. MT oli vedonnut kirkon alkuperäisen muodon muuttumiseen. Kallas 1927.
 55. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkkoa varten tekemissä piirustuksissa on kuoripäädyn ikkunat muodostettu suippokaarisiksi. Ikkunat jätettiin lopulta MT:n toivomuksesta pyörökaarisiksi. Sääksmäen kirkonrakentamistoimikunnan pk 29.10.1932 §2, Ska.
 56. Terveysvalituksesta 1890-luvulla ks. Lehtonen 1995, 213–218.
 57. Erosta kirkon ja kodin välillä vanhan kirkon tappioksi, ks. Fernlund 1982, 123. Sama ajattelumalli toimii nykyisinkin kirkkoja korjattaessa, arkkitehti Tuija Ilves, luento 4.5.1998 Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa.
 58. Vuonna 1807 esitti arkkitehti Jacob Tengström Halikossa, että keskiaikaiset kirkot ja niiden sisustus tulisi järjestää paremmin vastaamaan klassisistista makua. Knapas 1997, 419.
 59. Minulla on tieto vain Pohjan kirkosta, jossa seiniä tasoitettiin ilman lupaa hakkaamalla 1895, sekä Perniöstä, jossa pak-sua laastia oli osittain vedetty alas 1867.
 60. Arkkitehti Stenbäck selitti Huittisten seurakunnalle, että mikäli seinäpintoja ei oikaista niitä ei saada tasavärisen näköiseksi ja rosoiseen pintaan tulee tarttumaan aina pölyä. Stenbäck 16.4.1895, Vaihtopuolisia ehdotuksia. Hka, III F.da.4. Raumalla kirkon seinät ja holvit tasoitettiin paksulla rappauksella Jac. Ahrenbergin 1889 tekemän suunnitelman mukaan. Knapas 1990b, 40.
 61. Rancken 1953, 168. Favorin 1986, 81.
 62. Koskimies 1985, 285–286.
 63. Suomen kirkot 4, 56.
 64. Ikkunoita symmetrisoitiin ainakin Lemun (1860-luku), Mynämäen (1865), Perniön (1867), Perttelin (1881), Jomalan (1884) ja Taivassalon (1890) kirkoissa.
 65. Liuskekivikatto Espoon (1860), Kaarinan (1907) ja Halikon (1910) kirkkoihin, huopaa suunniteltiin Laitilassa (1880) ja asennettiin Vårdöhön (1890), kattotiilet laitettiin 1901 Nouisiaisten kirkkoon.
 66. Pålsson 1998, 26–27.
 67. Kysely sai alkunsa Iitin seurakunnan aiikeesta kattaa kirkkosa Josef Stenbäckin suunnitelman mukaan sementtipaanuilla. MT:n kirje Porvoon tuomiokapitulille 8.5.1913, KA PTA KD 4/201, 1913.
 68. ARK 5/1913, 63–64. Rakennustaito 15/1914, 227–228. Stenbäck 1914, 41–42.
 69. Ks. esim. Denslagen 1994, 152–154.
 70. Perniön (1904) ja Maarian (1908) kirkkojen pilareista poistettiin rappaus, ja Karjaalla MT ehdotti tiilipinnan paljastamista 1907. Pyhtään kirkon ulkorappauksen poistamista ehdotettiin 1904.
 71. Vuoden 1869 Kirkkolaki ja 1889 Eriuskolaislaki sisälisivät ns. rajoitetun uskonnonvapauden. Evankelisuterilaisesta kirkosta saattoi erota, mutta kukaan ei kuitenkaan saanut olla ilman uskontoa. Osallistuminen ehtoolliselle oli avioliittoon vihkimisen ja valtion virkoihin pääsemisen ehto. Murtorinne 1967, 1–7.
 72. Äänioikeuden suhteen kirkkolakia uudistettiin 1908 ja 1918, jolloin äänioikeuden saivat kaikki 24 vuotta täyttäneet kasteenliittonsa uudistaneet eli konfirmoidut seurakuntalaiset.
 73. Piispa Herman Råberghin pitämä tarkastus Messukylässä. PTA, Piispantarkastuspöytäkirjat 1896–1898, Messukylä 15.9.1897, §6.
 74. Valkeapää 1995, 68–71.
 75. Ilmari Launis käsitteli asiaa artikkelissaan Uudistuksia kirkollisella rakennusalalla. Vartija 4/1914. Artikkelin ilmestyminen myös eripainoksena.
 76. Kansanedustus perustui Suomessa säätyjakoon vuoteen 1906 asti.
 77. Messukylän uudessa kirkossa penkkijako sovittiin vuonna 1879. Kik pk 12.10.1879 §2, Mka. Taivassalossa penkkijärjestys alkoi murtua 1890. Uuden penkkijärjestelyn vuoksi olisi pitänyt määrätä uusi istumajärjestys. Jako vastustettiin, eivätkä penkkijaon puolustajatkaan olleet yksimielisiä jakoperusteista. Asia jätettiin odottamaan, eikä siitä pöytäkirjojen mukaan keskusteltu enää kertaakaan vuoden 1894 loppuun mennessä. Kik pk 14.12.1890 §1, TMA Tka.
 78. Diagrammissa tarkastelen korjauksia seurakunnan kannalta. Mukaan on laskettu siis seurakunnan korjausprosessi, jolloin esim. Kemiö on laskettu yhdeksi korjausprosessiksi (1897–1904) kun se taas arkkitehtien kannalta edustaa kahta tehtyä suunnitelmaa (Ahrenberg ja Sonck). Tämän vuoksi korjausten lukumäärässä ei seurakuntien ja arkkitehtien osalta päädytä samaan lukumäärään.
 79. Koska kaikkien seurakuntien arkistoaineistojen tutkimusta ei ole voitu tehdä, voi tietämättömyssä olla pitkälle edenneitä korjaussuunnitelmia, jotka ovat sitten syystä tai toisesta kaatuneet.
 80. Halme 1955, 65, 93–107, 138.
 81. Vuosisadan loppu ja uuden alku oli poliittisesti kuohuvaa aikaa Suomessa. Helmikuun manifesti annettiin 1898, sitä vastustava Suuri adressi kerättiin 1899, kutsuntoja vastustettiin mm. Helsingin ns. kasakkamellakassa 1902, suurlakko järjestettiin 1905, valtiopäivä uudistus toteutettiin 1906, 1907 järjestettiin ensimmäiset eduskuntavaalit ja toinen sortokausi alkoi vuoden 1907 lopulla.
 82. Halme 1955, 131, 133, 144–146.
 83. Haapala 1992, 97, 108.
 84. Kunnallisasetuksen 1865 mukaan kansakoulujen rakentaminen oli kuntien tehtävä, mutta seurakuntien ja kuntien talous oli usein melko eriytymätön aina vuosisadan vaihteeseen asti. Esim. Taivassalossa kansakouluasiasta keskusteltiin vilkkaasti kirkonkokouksissa.
 85. Rahasummia ja niiden todellista merkitystä maalaispitäjäs-

sä on tosin vaikea hahmottaa, koska rahan merkitys, sen saatavuus eri väestöryhmien keskuudessa ja maksujen suorittaminen luonnossa poikkeavat nykyisestä.

86. Ks. Hiekkänen 1994a. Lukua 101 kuulee usein virheellisesti käytettävän Suomen keskiaikaisten kirkkojen määränä. Se kuitenkin sisältää kirkkojen lisäksi sekä erilliset sakaristot että rauniot. Lukuun on nyttemmin laskettava vielä Loimaan ja Piikkiön tuhoutuneet sakaristot. Markus Hiekkasen suullinen tiedonanto 9.8.1999.
87. Katson rakennuksen raunioituvan silloin kun sen katto tuhoutuu, esim. Pälkäneen kirkko muuttui autiokirkosta rautioksi 1890 kun sen katto romahti.
88. Raunioituneet ja uudelleen rakennetut Kökar ja Renko esitettiin tutkimanani aikana varauksitta keskiaikaisina.
89. Frankenhauserin ja Tavaststjernan asema suunnittelijoina on hieman epäselvä. Heidät mainitaan usein suunnittelijoina, mutta toisaalta arkkitehtiamanuenssin tehtäviin ei ainakaan Tavaststjernan aikana kuulunut lainkaan varsinainen suunnittelupiirustusten laatinta.
90. En ole tutkimuksessani ottanut huomioon seurakuntien kielieroja, eli sitä oliko seurakunnan kieli suomi vai ruotsi. Tämä vuoksi tarkastelun ulkopuolelle jää kysymys, oliko kielioloilla jotakin vaikutusta kirkkojen korjaamiseen ja suojelukysymyksiin.
91. Ks. kaavio autonomian ajan hallinnon koko organisaatiosta esim. Markkanen-Nygård-Rantatupa 1976, 72.
92. Jotkut seurakunnat toimivat edelleen kuvernöörin kautta, esim. Huittinen 1870-luvulla ja Renko 1890-luvulla.

SEURAKUNTIEN TOIMINTA

1. Kirkkolaki 1869 §263.
2. Kirkkoväärti tarkoittaa kirkonisännöitsijää. Jälkimmäistä nimitystä ryhdyttiin käyttämään 1908 annetussa asetuksessa kirkkolain muutoksista.
3. Kirkkolaki 1869, §352, §301, §146. Kirkkolain tarkempi esittely on luvussa Kirkkolaki ja tuomiokapitulit.
4. Kirkkolaki 1869, §358, §432. Tarkastusten pitämiseen vaikuttivat keliolosuhteet, sillä aikaa tarkastusten tekemiseen oli vain kesäkuulta syyskuulle, ja piispan usein korkea ikä.
5. Kirkkolaki 1869, §352.
6. Tässä luvussa käsitelty aineisto on suureksi osaksi peräisin kirkonkokousten pöytäkirjoista, joten tieto on kirkkoherran kautta välittynyttä.
7. Kirkkolaki 1869, §292.
8. Kirkkolaki 1869, §310. Vrt. Kydén 1998, 48, 59.
9. Näitä maksutapoja käytettiin tutkimissani tapauksissa. Käsitellen kirkon korjauksen maksamista enemmän kunkin tapauksen kohdalla; Kirkon rakentamisen ja korjaamisen kustantamisen tavoista 1800-luvun alkuvuosikymmeninä ks. Kydén 1998, 63–65.
10. 1890-luvulla Huittisissa oli 89 2/3 manttaalialia ja 180 talonsavua. Neovius 1898.
11. Viikki viittaa ristiriitaan vauraan talonpoikaiston ja ruotsia puhuvan säätyläistön välillä. Viikki 1989, 367–368. Ks. myös Alapuro 1994, 28–29.
12. Ajoitus ks. Hiekkänen 1994a, 229. Reino J. Palmroth ajoitti kirkon ensimmäisen vaiheen 1300-luvulle. Palmroth 1962, 2–3, 14.
13. Palmroth 1962, 4–10.
14. Viikki 1989, 364.
15. Piispankäräjien pöytäkirja Huittisissa 1873, Inventarii Längdt Hvittis moderkyrka 26.9.1873, TMA TTA E VI 35b.
16. K.W. Huittisista. US 20.3.1874 nro 34. Sisäosien huonoon kuntoon viitataan myös Åbo Posten 18.7.1874 nro 83 ja 11.1.1876 nro 3.
17. Luettelot Huittisten seurakunnan papistosta ja muista kirkonpalvelijoista ym. tilastotietoa ks. Viikki 1990, 530–554.
18. Kik pk:t 18.11.1872, 30.12.1872, 7.3.1873, TMA Huit II Ca 6.
19. Piispanarkastuksen pöytäkirja (26.9.) 1873, TMA TTA E VI 35b.
20. Kik pk:t 27.12.1873, 28.2.1874, TMA Huit II Ca 6.
21. Kiistelevät osapuolet kävivät tutkimassa kirkkoa ja mielipiteen vakuudeksi mm. sen lattialankkuja hypittiin rikki. Perä-Matit. Huittisista. US 10.5.1875 nro 54.
22. Kik pk 21.12.1874. TMA Huit II Ca 6. Ttk:n päätös 8.8.1874, Hka III F.da:1.
23. Kik pk 21.12.1874, TMA Huit II Ca 6. Kirkkoherra Ingelius Turun ja Porin läänin kuvernöörille 27.2.1875. Hka III F.da:1; Vuoden 1869 kirkkolain mukaan (§292) suunnitelmalla tuli lähettää tuomiokapituliin.
24. Von Heideken kävi 3.3.1875 Huittisissa ja Kauvatsalla; Turun ja Porin lääninrakennuskonttorin vuosikertomus 1875. KA RHA Dd 2.
25. Von Heidekenin ehdotus on päivätty Turussa maaliskuussa 1876. Hka.
26. Kik pk 18.4.1876, TMA Huit II Ca 6; Kustannus- ja aineehdotusta ei ole löytynyt TMA:sta eikä srk:sta.
27. Tästä on maininta kik pk:ssa 28.2.1874, TMA Huit II Ca 6.
28. Kostnads och materialförslag till ny inredning. Von Heidekenin maaliskuussa 1876, Hka III F.da.1.
29. Tarkastuskertomus 1892, TMA TTA E VI 35b.
30. Kirkkoherran tehtäväksi annettiin uuden ”ajan mukaisen” altaritaulun hankinta, soveliaan aiheen päättäminen sekä tekijän ja hinnan selvittäminen. Kik pk:t 2.5.1876, 25.5.1877. TMA Huit II Ca 6.
31. Kik pk 2.5.1876, TMA Huit II Ca 6.
32. Kik pk 28.6.1876, TMA Huit II Ca 6.
33. Kik pk 17.7.1876, TMA Huit II Ca 6. Raaka-ainesopimus ja päivätoiden määrä käy ilmi senaatin valitusasiassa 19.12.1877 tekemästä päätöksestä, Hka III F.da.1.
34. Kik pk 28.6.1876, TMA Huit II Ca 6. Von Heideken oli kustannusarviossaan ehdottanut englantilaisia. Kustannusarvio, maaliskuu 1876, Hka III F.da.1.
35. Kik pk 27.12.1876, TMA Huit II Ca 6.
36. Nuori Peltomies. Sanomia Turusta 24.10.1877 nro 83. R... ja S.... Sanomia Turusta 3.4.1878 nro 27. Suorastansa puhuja. Länsi-Suomi 21.9.1878, nro 38.
37. Kik pk 9.9.1878, TMA Huit II Ca 6. Tarkastus pidettiin 2.10.1878. Von Heidekenin tarkastuslausunto, Hka III F.da.1.
38. Kik pk 18.4.1876, TMA Huit II Ca 6.
39. Missään muussa tapausseurakunnassa ei palkkioita määritelty näin tarkkaan. Kik pk 2.5.1876, TMA Huit II Ca 6.
40. Kik pk 27.12.1876, TMA Huit. Samassa kokouksessa oli ensin päätetty kaikkien rakennusaineiden tarjoamisesta urakalla, mikä lisäsi seurakunnan käteisen rahan tarvetta.
41. Sekatyöläisen päiväpalkka Helsingissä 1870–79 vaihteli puolestoista kahteen ja puoleen markkaan, samaan aikaan Vaasassa hevostmiehen päiväpalkka oli kahdesta neljään markkaa. Neljä markkaa oli Huittisissa ehkä noin kaksi sekatyömiehen päiväpalkkaa. Palkkasarjat Halme 1955, 89.
42. Sivukansa-nimitystä käytti kirkkoherra toistuvasti pöytäkirjoissa, hän myös usein luetteli ketä katsoi sivukansaankuuluvan, tässä esim. kik pk. 26.11.1877, TMA Huit II Ca 6. Viikin mukaan sivukansa-nimitystä käytettiin Huittisissa yleisesti. Sillä tarkoitettiin niitä joilla ei ollut manttaalia, eli jotka olivat konkreettisesti sivussa päätöksenteosta. Viikki 1989, 185.
43. Kik pk 24.5.1880, TMA Huit II Ca 6.
44. Kik pk 5.6.1877, TMA Huit II Ca 6.
45. Kik pk 20.1.1884, §2, TMA Huit II Ca 6.
46. STO:n päätös 20.2.1885, Hka III F.da.1.
47. Tämä tuli esille urkujen hankinnassa. Vuonna 1881 ryhdyttiin hankkimaan 17 200 markkaa maksavia urkuja. Tilallinen Samuel Mikola Suttilasta katsoi, että urkujen hankkiminen tulisi jättää toiseen aikaan, koska katovuosi painoi erityisesti köyhää kansaa. Kirkkoherran mukaan lainan maksu painoi enemmän seurakunnan varakkaampia jäseniä kuin köyhää kansaa. Toisaalta kirkkoherran suhtautuminen on ymmärrettävää kiihkeänä urkujen hankinnan puolustamisena. Kik pk 13.11.1881, TMA Huit II Ca 6.
48. Kik pk 20.1.1884, TMA Huit II Ca 6.

49. Kik pk:t 27.12.1876 §1, 25.5.1877 §3 ja 5.6.1877, 11.6.1878. Päivätyön hinnaksi arvioitiin tässä yhteydessä kaksi markkaa. TMA Huit II Ca 6.
50. Piirustukset 525 mk, ”sisä tahi osasto riitinki” 240 mk, seinäkellon kaapin piirustus 50 mk. Kik pk:t 2.5.1876, 25.5.1877, 9.11.1879, TMA Huit II Ca 6.
51. Kik pk 5.6.1877, TMA Huit II Ca 6.
52. Kik pk 21.9.1879, TMA Huit II Ca 6.
53. Neovius 1897, tilasto-osa s. 11.
54. Ajoitus ks. Hiekkänen 1994a, 223.
55. Kirkon sisustuksesta Suomen kirkot 1, 63–82.
56. Rovastinkäräjien pöytäkirja 9.–11.10.1882 ja liite Bärettelse om Töfsala pastorat, 1882, TMA TTA E VI Taiv.
57. ”Töfsala kyrka är ganska mörk. Fyra ruskiga läktare, hvilka äro inklämda i de trånga hvalfven, utestänga den sparsamma dager, som genom fönstren sträfvar att sprida sig öfver rummet. Dessutom bidrar den af tiden svartnade grunden för kalkmålningarne på hvalfkuporna icke litet till dunkelheten i kyrkan. Således kan det icke nekas, att kyrkan skulle behöfva uppsats [...]”. Nervander 1872, 156.
58. Kirkkoraadin pk 22.11.1882, Kik pk 10.12.1882 §1, TMA Tka II Ca 3.
59. Kirkkoraadin pk 3.9.1885, TMA Tka II Ca 3.
60. Kik pk 20.9.1885 ja 23.5.1886 §2, TMA Tka II Ca 3. Päätöksestä ottaa yhteys lääninarkkitehtiin ei ole mainintaa kirkkokokouspöytäkirjoissa.
61. Kik pk 19.9.1886, TMA Tka II Ca 3. Lisäksi kellotapuln yläosa päätettiin tehdä uudestaan ”toiseen muotoon”.
62. Kik pk 19.9.1886, TMA Tka II Ca 3.
63. Kik pk 19.9.1886, TMA Tka II Ca 3. Ttk:n pk 18.11.1886 §7, TMA TTA pöytäkirjat.
64. Von Heideken huomautti vielä, että korjaustyöhön oli hankittava luotettava rakennusmestari. Von Heidekenin kirje kirkkoherranvirastolle, ei päiväystä (1886/1887), KA STO KD 14/302 1887.
65. Kirkkoherra Nordlund oli anonut piirustusten vahvistamista jo 6.11.1886, mutta tällöin tuomiokapituli vaati urkuparven piirustusta.
66. Kik pk 21.11.1886, TMA Tka II Ca 3.
67. Kirkkoherra Nordlundin kirje MT:lle 24.11.1887, MVtop Taiv. Maalauksia oli otettu esille SMY:n taidehistoriallisella retkellä 1871.
68. Aspelinin kirje kirkkoherranvirastolle 20.11.1887, MVtop Taiv.
69. Kik pk 11.12.1887 kuulutus ja §1, TMA Tka II Ca 3.
70. Suomen Muinaismuistoyhdistys restauroi Kalannin (vuoteen 1936 Uusikirkko Tl.) kirkon maalaukset vuonna 1884 hallitukselta saadun avustuksen turvin. SMY pk:t 14.5.1884 §4, 6.6.1884 §2, 7.6.1884 §1, 18.11.1884 §2. SMY:n pöytäkirjat II 1915.
71. Kik pk 25.12.1887, TMA Tka II Ca 3.
72. Kik pk 8.1.1888 kuulutus ja §1, TMA Tka II Ca 3.
73. Nordlundin kirje Aspelinille 8.1.1888, MVtop Taiv. Nervanderin lausunto MT:lle 12.3.1888, MVtop Taiv. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887; Von Heideken kuoli 27.3.1888.
74. Ttk:n kirje Taivassalon kirkkoherranvirastolle 3.5.1889, TMA TTA kirjikirjat B I 155.
75. Aspelin mainitsi kirjeessään Nervanderille, että seurakunta oli tiedustellut käsittelyn etenemistä. Aspelinin kirje Nervanderille 11.1.1889, MVtop Taiv.
76. Kik pk 22.9.1889 kuulutus ja §2, §3, TMA Tka II Ca 3.
77. Kik pk 11.11.1889 §1, §2, §3, TMA Tka II Ca 3. 18.5.1890 kirkkokokouksessa päätettiin, ettei nikkarityötä teetetä urakalla.
78. Ruotsalainen Anders Thulé oli 1843 perustanut Kangasalle Kangasalan urkutehtaan. Bror Axel jatkoi isänsä työtä. Tanskalainen Zachariassen toimi Uudessakaupungissa 1800-luvun jälkipuoliskolla. Suomen urkukartta 1996, 26, 30. Kansallinen elämäkerrasto V (Thulé), 1934.
79. Kik pk 11.11.1889 §6, TMA Tka II Ca 3.
80. Säilyttämällä vanha urkufasadi olisi säästetty 600 markkaa. Kik pk 1.12.1889, TMA Tka II Ca 3.
81. Nordlundin kirje MT:lle 13.11.1889, Aspelinin kirjeet Nordlundille 23.12.1889 ja 14.4.1890, MVtop Taiv.
82. Kik pk:t 11.11.1889 §4, 2.3.1890 kuulutus ja §1. TMA Tka. 1.6.1890 kirkkokokous päätti hankkia kolme keskikokoista kamiinaa Turun rautateollisuustehtaasta. Kirkon lämmittäminen käsitettiin yleishyödylliseksi hankkeeksi. Tätä kuvaa se, että paikkakunnalla järjestettiin arpaajaisia sekä lainakirjaston hyväksi että kirkon lämmitysruunien hankkimiseksi. Ks. esim. Aura 1888 nro 148.
83. Kik pk 23.3.1890 §1, §2, §5, TMA Tka II Ca 3.
84. Nordlundin kirje Aspelinille 14.4.1890, MVtop Taiv.
85. Nordlundin kirje Aspelinille 17.4.1890, MVtop Taiv. MT:n pk 28.4.1890, MVva MT:n pk:t.
86. Kik pk 8.6.1890 kuulutus ja §1, TMA Tka II Ca 3.
87. Seurakunta vakuutti kirkon, kellotapuln ja kirkon kaluston Suomen maalaisten Paloapuyhtiössä 30 000 markasta. Kik pk 28.9.1890 §2, TMA Tka II Ca 3.
88. Rovastinkäräjien pk 1882, Berättelse om Töfsala pastorat, TMA TTA E VI.
89. Vuonna 1882 rengin päiväpalkka oli 1,4 markkaa ja voin kilohinta n. 1,8 markkaa. Halme 1959, 108.
90. Kik pk 10.12.1882 §1, TMA Tka II Ca 3.
91. Kik pk 21.11.1886, TMA Tka II Ca 3.
92. Ttk:ssa asiasta antoi lausunnon asessori Antero Warelius. Ttk:n pk:t 1887, 21.3.1887 §5, TMA TTA A I 117.
93. Kik pk:t 26.12.1886, 23.5.1888 §2, TMA Tka II Ca 3.
94. Kik pk 19.9.1886, TMA Tka II Ca 3. Nordlundin kirje Ttk:lle 16.1.1887, TMA TTA E V. Yry:n lausunto senaatille 22.4.1887, KA STO KD 14/302 1887.
95. Hellsténin tarjous MT:lle 8.5.1888, MVtop Taiv. MT:n pk 14.11.1890, MVva MT:n pk:t. Käyttämistäni asiakirjoista ei selviä miksi lopulliset kustannukset nousivat näinkin huomattavasti.
96. Kik pk 25.12.1887, TMA Tka II Ca 3. Nordlundin kirje Aspelinille 27.12.1887, MVtop Taiv. Kuntakokous totesi, että viinaverorahoista on ”vaikea tähän tarpeeseen saada”. Pyydetty 500 markkaa päätettiin maksaa kunnan omassa säästöpankissa olevista rahoista. Kuntakokouksen pk 23.1.1888, TMA Kunnalliset arkistot Taivassalo.
97. Nordlundin kirje Aspelinille 17.12.1887, MVtop Taiv.
98. Nordlundin kirje Aspelinille 25.11.1890, MVtop Taiv. MT:n pk 12.12.1890, MVva MT:n pk:t. Nordlund ehdotti vanhan saarnatuolin säilyttämistä. Hän arveli, että seurakunta voisi helposti suostua siihen, että näin säästyneet 800 markkaa siirrettäisiin maalausten restaurointikassaan sen lisäksi mitä seurakunta suostuu maksamaan siihen suoraan. Nordlundin kirje Aspelinille 17.12.1887, MVtop Taiv.
99. Aspelinin kirje Nordlundille 18.12.1890, MVtop Taiv.
100. Kik pk:t 11.11.1889 §5, 2.3.1890 §2 ja 29.9.1890 §1, TMA Tka II Ca 3; Ttk:n lausunto Keisarilliselle Majesteetille 22.5.1890, TMA TTA kirjikirjat B I 156.
101. Kik pk 11.11.1889 §6, 1.12.1889, TMA Tka II Ca 3. Uusien urkujen kalleutta tasoitti hieman se, että urkujenrakentaja osti vanhojen urkujen matallin painon ja arvon mukaan.
102. Kik pk 26.12.1886, TMA Tka II Ca 3.
103. Kik pk 22.9.1889 §2, TMA Tka II Ca 3.
104. Kik pk 11.11.1889 §2 ja 23.3.1890 §4, TMA Tka II Ca 3.
105. Kik pk 23.3.1890 §2, TMA Tka II Ca 3. Mies ja hevonen 1/4 manttaalista tai sitä vähemmästä, isommilta tiloilta mies ja hevonen aina kultakin neljännesmanttaalista, 1/8-manttaali nostettiin neljännekseksi, sitä vähempää ei otettu lukuun.
106. Kik pk 28.12.1890 kuulutus ja §3, TMA Tka II Ca 3.
107. Nervander 1872, 155. Nervander 1887, 5. Sitaatti on jälkimmäisestä kirjasta.
108. MT:n kirje kirkkoherranvirastolle 20.11.1887, MVtop Taiv. Kik pk 11.12.1887 kuulutus ja §1, TMA Tka II Ca 3.
109. Kik pk 25.12.1887, TMA Tka II Ca 3.
110. Nordlundin kirje Aspelinille 17.12.1887, MVtop Taiv.
111. Nordlundin kirje Aspelinille 17.12.1887, MVtop Taiv.
112. Arvid Liljelundin kirkon interiööriä kuvaava taulu on vuodelta 1884.
113. Kertomus Huittisissa pidetyistä yleisistä tarkastuksista Maaliskuun 22 ja 23 p:nä 1892, B. I. Söderman, Liite A, TMA

- TTA E VI 35b. Kertomuksen mukaan väestö oli lisääntynyt lähes tuhannella ”viimeisen seitsemän vuoden aikana”. Neoviuksen mukaan Huittisten väkiluku oli vuonna 1.1.1897 9 302. Neovius 1898.
114. Viikki 1989, 356–362.
115. Alapuro 1994, 26. Tietosanakirja mainitsee Lauttakylän kauppalamaisena asutuskeskittymänä. Tietokirja V, 1913.
116. Kik pk 12.6.1881, TMA Huit II Ca 6.
117. Seurakunta päätyi hankkimaan Zachariassenin 21-kertaiset urut, jotka maksoivat 17 200 markkaa. Kik pk 12.6.1881, TMA Huit II Ca 6.
118. Korjaukseen ei ryhdytty mm. siksi, että Zachariassen oli sitoutunut kolmeksi vuodeksi vuodeksi urkujen kelvollisuuteen. Kik pk:t 7.1.1883, 19.2.1883, 4.3.1883, TMA Huit II Ca 6.
119. Kertomus Huittisissa pidetyistä yleisistä tarkastuksista 22.–23.3.1892 (lääninrovasti B. I. Söderman), Liite A, TMA TTA E VI 35b.
120. Kirkkoraadin pk 6.11.1894, KA STO KD 17/255 1896.
121. Kik pk 18.11.1894, TMA Huit II Ca 7.
122. Myöhemmin Tarjanne.
123. Kik pk 13.1.1895, TMA Huit II Ca 7. Talollinen Uusi-Uola kysyi ”jotta asia tulee täysin selväksi” olisiko parempi kääntä lääninarkkitehdin puoleen; Arkkitehtien tarjouksia ei ole säilynyt.
124. Kirkkoherra Lindstedtin lausunto Turun tuomiokapitulille 2.10.1895, TMA TTA F II.
125. Käsitykseni Josef Stenbäckin fennomaanisuuudesta perustuu päätelmiin. Stenbäckin veli Lauri Kivekäs oli tunnettu radikaalifennomaani. Josef Stenbäck oli mukana mm. hankkeessa pystyttää Alavudelle muistomerkki Alavuden taistelussa (1808) kaatuneille. Ks. Liikanen 1995, 316 ja viite 75. Viikki mainitsee, että kirkkoherra Lindstedtin ”elämäntyössä korostui suomalaisuus”. Hänen poikansa suomensivat nimensä Loimarannaksi. Viikki 1989, 394.
126. Kik pk 13.1.1895, TMA Huit II Ca 7. Vuonna 1895 rengin päiväpalkka oli hieman yli puolitoista markkaa ja hevostiehen päiväpalkka hieman yli kolme markkaa. Voikilo maksoi 1,7 markkaa. Halme 1955, 124.
127. Kik pk 13.1.1895, TMA Huit II Ca 7.
128. Kik pk 13.1.1895, TMA Huit II Ca 7.
129. Rakennustoimikunnan pk 26.2.1895, Hka III F.da.1.
130. Stenbäck ehdotti ikkunoita kuorin eteläseinään ja ikkunaparia länsisakaraan.
131. Tilalliset Kivi ja Vähä Käki halusivat ikkunoiden suurentamista. He saivat erivän mielipiteensä kirjatuksi pöytäkirjaan. Kik pk 30.6.1895, TMA Huit II Ca 7.
132. Kik pk 30.6.1895, TMA Huit II Ca 7.
133. Selitys Huittisten kirkossa tehtäviksi ehdotetuista korjauksista [Stenbäck 1895], Hka III F.da.1. Seurakunnan Stenbäckille piirustuksista maksama palkkion suuruus ei selviä käyttämistäni asiakirjoista.
134. Kik pk 30.6.1895, TMA Huit II Ca 7.
135. Valitukseen osallistui 35 seurakuntalaista. Se saapui Ttk:in 31.7.1895, TMA valitusasiakirjat F II 14b.
136. Rakennustoimikunnan ehdotuksessa vuonna 1874 mainittiin, että ”kirkon laattian alusta on täytettävä kivillä, soralla ja sannalla niin korkialle kuin permanto tulee laskettavaksi.” Kik pk 28.2.1874, TMA Huit II Ca 6. Kyseessä oli siten seurakunnan oma päätös, ei ilmeisesti arkkitehdin ehdotus.
137. Keisarillinen terveydenhoitosääntö 22.12.1879 antoi uudet määräykset myös hautausmaille. Monissa seurakunnissa pyrittiin saamaan lupa vanhan hautausmaan käyttöön. Huittisissa vanhaa hautausmaata laajennettiin Alakykylän pelloille, hautausmaan lähellä oleva kaivo täytettiin ja hautausmaan korottamiseksi sinne ajettiin runsaasti hiekkaa. Hiekan ajosta tuli seurakunnalle varsin raskas ja monimutkainen operaatio. Kik pk:t 22.4.1888, 13.8.1888, 29.9.1889, 5.2.1891, 19.8.1894, TMA Huit II Ca 6 ja 7.
138. Stenbäckin lausunto Ttk:ille 8.7.1895, TMA TTA valitusasiakirjat F II 14b.
139. Stenbäckin lausunto Ttk:ille 8.7.1895, TMA TTA valitusasiakirjat F II 14b.
140. Vähä Käen lausunto Ttk:lle 25.9.1895. TMA TTA, valitusasiakirjat. Vähä Käki oli valittu vastaamaan valitukseen kirkkokokouksessa 15.9.1895, TMA Huit II Ca 7. Vähä Käki arvioi pikakorjauksesta selvittävän 300 markalla.
141. Kirkkoherra Lindstedtin lausunto Ttk:lle 2.10.1895, TMA TTA valitusasiakirjat F II 14b.
142. Ttk:n päätös 25.2.1895, TMA TTA A I 125.
143. Lindstedtin kirje Ttk:ille 26.2.1896, TMA TTA KD 216/23 1896.
144. Ttk:n istuntopk. 2.7.1896, TMA TTA Pk A I 126.
145. Mäntyisiä sahatukkeja ostettiin huutokaupalla. Puita sahattiin viidessä eri pisteessä ja kuljetettiin kirkonmäelle tarkan vastaanotto- ja kuljetusaikataulun mukaan. Rakennustoimikunnan pk:t 10.1.1896, 27.1.1896, 28.2.1896, 7.5.1896, 18.5.1896, 20.5.1896, Hka III F.da.1.
146. Urakan jakamista oli harkittu, mutta katsottiin että useista urakoijista olisi enemmän haittaa kuin hyötyä koko työn kannalta. Rakennustoimikunnan pk 8.8.1896 § 3, Hka.
147. Kik pk 6.9.1896, TMA Huit II Ca 7.
148. Rakennustoimikunnan pk:t 13.11.1896, 14.1.1897, Hka III F.da.1; Rakennusmestarina toimi ilmeisesti koko korjauksen ajan Stenbäckin asettama A. V. Åhberg. Rakennustk:n pk 1.8.1898 §1, Hka.
149. Kirkkoherra Lindstedt ilmoitti 8.5.1897 Ttk:lle korjausten olevan käynnissä. Stenbäck oli 3.5. ilmoittanut asian Aspelinille.
150. Rakennustoimikunta päätti jättää Stenbäckin suunnittelemat ikkunoihin maalatut enkelinkuvat pois, koska ne pimentäisivät kirkkoa ja eivätkä kuitenkaan olisi kestäviä. Rakennustk:n pk 8.9.1898, Hka III F.da.1. Lokakuussa asiaa pohdittiin kirkkokokouksessa. Vaihtoehtona oli myös ”oikeiden” lasimaalausten teettäminen. Lasimaalaukset päätettiin tehdä piirustusten mukaan. Kik pk 2.10.1898, TMA Huit II Ca 7. Enkelit jäivät lopulta maalaamatta.
151. Kik pk 2.10.1898, TMA Huit II Ca 7.
152. Kirkonrakennustk:n pk:t 8.10.1898 §1, 1.11.1898 §1, 13.1.1900 §4, §5, Hka III F.da.1.
153. Kik pk 13.12.1886, 25.9.1888, TMA Huit II Ca 6. Rahat koksosi kunnallislautakunta.
154. Kik pk 5.2.1891, TMA Huit II Ca 6.
155. Kik pk 28.1.1894, TMA Huit II Ca 7.
156. Kik pk 6.9.1896, TMA Huit II Ca 7.
157. Kik pk:t 6.9.1896, 25.10.1896, TMA Huit II Ca 7; Kirkollisia maksuja voitiin maksaa luonnossa. Hinnoksi määriteltiin: ruis 15 mk hehtolitra, voi 75 p vanha naula, vanha halkosyli 8 mk, heinäleiviskä 50 p. Kik pk 26.11.1899, TMA Huit II Ca 7.
158. Kirkon lämmitys- ja hygieniavaatimukset tulevat esille myös uusissa rakennuksissa. Kirkon edustalle rakennettiin halkoliiteri sekä parihuoneen läheisyyteen ”mukavuushuone”, johon tuli oma osasto miehille ja naisille. Kik pk:t 2.10.1898, 7.11.1898, 9.7.1899, TMA Huit II Ca 7.
159. Asetus papiston palkkauksen järjestämisestä maan evankelis-luterilaisissa seurakunnissa, annettu 5.8.1886, §7, §8, §10. Asetus velvollisuudesta ottaa osaa kirkon rakentamiseen ja kunnossa pitämiseen maan evankelis-luterilaisissa seurakunnissa, annettu 19.7.1892, §1.
160. Tähän viittaavat korjauksen loppuvaiheessa tehdyt erittäin monet työn tarkastukset.
161. Ttk:n kirjediaarin mukaan Lindstedt lähetti kirkon korjauspiirustukset vasta 26.2., viikon kirjeensä jälkeen. Myös rakennustoimikunnalle suunnitelman hyväksyttämistäjärjestys oli vielä vuoden 1896 alussa hieman epäselvä. Se päätti kokouksessaan tiedustella ”herra rovastin kautta jos kirkon piirustukset tulee asianomaisessa paikassa vahvistaa” ja jos näin olisi, pyytää rovastia hoitamaan asian. Rakennustk:n pk 10.1.1896 §5, Hka III F.da.1.
162. MT:n kirje Huittisten kirkkoherranvirastolle 3.7.1896, MT:n kirje lääninprovasti Lindstedtille 24.9.1896, MVva MT kirjeksio.
163. Lindstedt Aspelinille 29.9.1896, MVtop Huit.
164. Nervanderin lausunto MT:lle 1.5.1896, MVtop Huit. Nervander oli käynyt Huittisissa 1887 taidehistoriallisen retken johtajana.

165. Nervanderin kertomus MT:lle 23.5.1897, MVtop Huit. MT:n pk 29.6.1897 ja 20.10.1897, MVva MT:n pkt.
166. Nervanderin tehtävänä oli tarkastaa touko- kesäkuussa viisi kirkkoa. Hän jätti kertomukset kyseisissä kirkoissa tehdyistä toimista sekä kesäkuun lopussa että lokakuussa, MT:n pkt 29.6.1897 §3 ja 20.10.1897 §9.
167. Lisäyksiä ja muistutuksia työselitykseen. Ei päivämäärää [1895], Hka III F.da.1.
168. Arkkitehti oli urakkasopimuksen mukaan vastuussa siitä että kaikki asetusten mukaiset määräykset täytetään, sopimuksessa mainitaan erityisesti MT. Urakkakontrahti Huittisten seurakunnan asettaman kirkonrakennustoimikunnan ja arkkitehti Stenbäckin kesken 4.2.1897, Hka III F.da.1.
169. Lindstedt tiedusteli olisiko kirkon ”vanhin alkuperäinen osa” rakennettu 1200- vai 1300-luvulla. Lääninrovasti Lindstedtin kirje Aspelinille 15.3.1899, MVtop Huit.
170. Kirkkoherra Lindstedt anomus Ttk:lle 19.2.1896, KA STO KD 17/255 1896. Lindstedtin lausunto Ttk:lle 2.10.1895, TMA TTA F II.
171. Huittisissa käytettiin myös sanaa reilata.
172. Grönberg nimitettiin virkaan vuonna 1861.
173. Messukylän seurakunnan arkistoaineisto on jonkin verran puutteellinen, mm. kirkon piirustuksia ei seurakunnalla ole tutkittavalta ajalta lainkaan. Seurakunnan arkisto tuhoutui osittain pappilan palossa 1918. Tampereen seurakunnan arkistosihteerin Paula Munne-Ojalan suullinen tiedonanto 9.7.1998.
174. Ajoitus ks. Hiekkänen 1994a, 229.
175. Arajärvi 1954, 597. Teisko esti laajentamisen koska se hävitteli itsenäistä seurakunnallista asemaa eikä siten halunnut osallistua emäkirkon suuriin korjauskustannuksiin tai uuden rakentamiseen.
176. Kik pk 13.1.1878, kirkkoraadin pk 22.4.1878, Mka II Ca 2.
177. Kirkkoraadin pk 22.4.1878, Mka II Ca 2.
178. Kik pk 29.9.1878 §2, Mka II Ca 2.
179. Kokouksessa päätettiin, että lääninarkkitehti kutsutaan tarkastamaan uuden kirkon paikka. Kik pk 3.11.1878 §1, Mka II Ca 2. Lääninarkkitehdin on täytynyt olla, toisin kuin Arajärvi kirjoittaa, Cavén eikä Höijer. Arajärvi 1954, 559.
180. Kik pk 16.2.1879, Mka II Ca 2. Grönberg Ttk:lle 3.11.1879, TMA TTA KD 1162/198 1879. Ks. myös Viljo 1985, 33–34.
181. Hirvonen 1952, 266. Arajärvi 1954, 631.
182. Kik pk 8.12.1878 §3, Mka II Ca 2.
183. SMY:n pk 4.2.1879 §2. SMY:n pkt II, 1915. Aspelin 1885, 79–86.
184. Tampereen Sanomat 1879 nro 12. Päijänne 1879 nro 1.
185. Tämä oli Teiskon ja Tampereen kannalta ratkaiseva viranvaihto, koska ne saattoivat nyt lopullisesti erota Messukylän yhteydestä.
186. Piispantarkastuksen pöytäkirja 25.–27.6.1904, Messukylä, KA PTA Piispantarkastuspöytäkirjat 1902–1908 Cf:13a. Olanderin kirje PTA:lle 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906.
187. Kik pk 18.9.1904, Mka II Ca 2.
188. Olanderin kirje Aspelinille 8.5.1905, MVtop Mes.
189. Aspelinin kirje Olanderille 10.5.1905, MVva Valtionarkeologin kirjekopiot.
190. Yry:n pk 12.5.1905 §9, KA RHA Ca 36. Mallanderin suunnitelma ja kustannusarvio Yry:lle 1.2.1906. KA STOKD 21/276 1906 sama myös MVtop Mes. Mallanderin käynnin tarkkaa aikaa ei ole tiedossa. Piirustukset on päivätty 18.12.1905.
191. MT:n kirje kirkkoherralle, MVva Valtionarkeologin kirjekopiot.
192. Olanderin kirje Aspelinille 27.3.1906, MVtop Mes. Aspelinin kirje kirkkoherralle 7.4.1906, MVva Valtionarkeologin kirjekopiot. Arajärven mukaan Olander painotti uudenaikaisten seurakuntatyön muotojen käyttöönottamista, eikä Messukylässä ollut siihen tarvittavaa seurakuntataloa. Arajärvi 1959, 632–633.
193. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2. Tiitolan kustannusarvio 5.5.1906, Mka Mk F 1.
194. Tiitolan kustannusarvio 5.5.1906, Mka Mk F 1.
195. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2.
196. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2.
197. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2.
198. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2. Olander pyrki omalla kustannuksellaan ja lahjoituksilla korjaamaan kirkon sisätilan Tiitolan suunnitelman mukaisesti. Anomuksessaan tuomiokapitulille Olander totesi, että ”paikkakunnalla on kipeä puute sopivasta kokoushuoneesta hengellisen ja muun jalostavan elämän elvyttämiseksi”. Korjaamalla kirkko myös sisältä saataisiin siitä ”sekä rukous- ja pienempi kokoushuone että museo ja kirjastohuone”. Olanderin anomus tuomiokapitulille 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906.
199. Kik pk 24.3.1907 §1, Mka II Ca 2. Korjaustoimikunnan pk 22.4.1907 §2, §3, Mka Mk F 1. Olanderin kirje MT:lle 18.5.1907. MVtop Mes.
200. Olanderin anomus Porvoon tuomiokapitulille 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906. KA STO pk 7.2.1907, JYSH mf.
201. Kesällä 1907 Olanderilla oli uusi ehdotus kokoushuoneen järjestämiseksi. Entisestä kappalaisenvirkatalosta voitaisiin hänen omalla kustannuksellaan ja lahjoituksilla korjata hengellinen kokoushuone. Olander sai luvan sekä seurakunnalta että tuomiokapitulilta. Kik pk 30.6.1907 §4, Mka II Ca 2. Olanderin anomus PTK:lle 16.8.1907, KA PTA KD 6/130 1907.
202. Kik pk 22.9.1907 §3, Mka II Ca 2. Seurakunnalla oli vuonna 1906 ollut kaksi huomattavasti kalliimpaa hanketta: uusien urkujen hankkiminen ja uuden kirkon lämmityksen uusiminen.
203. Olanderin kirjeet Aspelinille 8.5.1905 ja 27.3.1906, MVtop Mes. Aspelinin kirje Olanderille 7.4.1906, MVva Valtionarkeologin kirjekopiot.
204. Frankenhauserin lausunto MT:lle 19.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
205. Stjernvall 1898, 446. Vuonna 1876 Messukylässä syntyneen Klas Einar Bertel Stjernvallin isä oli Alfred Valdemar ja äiti Aleksandra Olivia os. Grönberg. Einar Stjernvallin äidin isä oli Messukylän kirkkoherra Josef Grönberg. Anu Renforsin suullinen tiedonanto 22.9.1999.
206. Stjernvallin kirje SMY:lle 27.12.1904, MVtop Mes.
207. Olanderin anomus Ptk:lle 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906.
208. Kik pk 6.5.1906, Mka II Ca 2.
209. MT:n arkkitehtiamanuenssin Frankenhauserin mukaan tila sopi paremmin kellariksi kuin koululuokaksi tai kirjastoksi.
210. Tiitola Messukylän seurakunnalle 5.5.1906, KA STO KD 21/276 1906.
211. Anneksipitäjä oli toiseen pitäjään yhdistetty apupitäjä ilman omaa vakinaista pappia. Tietosanakirja I, 1909.
212. Neovius 1898. Piispantarkastuksen pöytäkirja 1909, TMA TTK E VI 361.
213. Ajoitus ks. Hiekkänen 1994a, 232.
214. Kertomus Ruskon kirkon tilasta. Piispantarkastuksen pöytäkirja 1909, TMA TTA E VI 361.
215. Neovius 1897, tilasto-osaston sivut 6–7.
216. Kattoholvi ja seinät oli kalkittu valkoiseksi, lattia oli höylätyistä lankuista, eteläseinässä oli kaksi ja länsiseinässä yksi ovi, ikkunoita oli kuusi, puinen sisustus oli maalattu öljyväreillä, saarnatuoli oli tammaa ”parhaasta päästä” ja ”kuvin koristettu”, penkit olivat kaikki ovellisia. Lisäksi mainittiin että kirkko oli katettu paanuilta ja kalkittu 1887, sakaristo oli kalkittu 1909. Piispantarkastuksen pk 1909, TMA TTK E VI 361. Lämmityslaitteet oli hankittu 1898. Piispantarkastuksen pk 1926, TMA TTA E VI 361. Riskan mukaan ikkunat oli laajennettu 1600-luvulla tai 1745–46, pohjoisseinään puhkaistiin ikkuna 1832. Sisätilan korjaus, mm. lattian uusiminen ja sisämaalaus, oli tehty 1828–33. Suomen kirjat 2, 180–184.
217. Kik pk 19.11.1916, Rka II Ca 4. Ruskon seurakunnan arkisto oli aineistoa kerätessäni järjestämätön. Käytössäni oli vain rajoitetusti aineistoa, lähinnä kirkonkokousten pöytäkirjat, Launiksen piirustukset ja hänen kirjeenvaihtoaan. Kiihtä ystävällisestä avusta Ruskon seurakunnan taloudenhoitajaa Kari Sipilää.
218. Kik pk 19.11.1916, Rka II Ca 4. Rinne kävi Ruskolla 21.10.1916 ja Tavaststjerna 24.–26.10.1916.

219. Kik pk 19.11.1916, Rka II Ca 4.
220. Draperia maalattiin vuonna 1833 korjauksen yhteydessä. Suomen kirkot 2, 184.
221. Kik pk 19.11.1916, Rka II Ca 4.
222. Kik pk 31.12.1916, Rka II Ca 4.
223. Käytettävissäni ei ole ollut Launoksen työselitystä ja kustannusarviota. Launis mainitsi lähettäneensä ne seurakunnalle yhdessä piirustusten kanssa 16.12.1916. Launoksen kirje Wihtiselle 16.12.1916, Rka.
224. Ttk:n pk 8.2.1917, asessori Hytösen lausunto, 159, TMA TTA A I 147.
225. HS 20.1.1917.
226. Hbl 2.2.1917.
227. Kuori-ikkunan suunnittelussa päästiin varsin pitkälle. Keväällä 1917 Wuorion liike lähetti Ruskolle kolme vaihtoehtoista piirustusta lasimaalaukseksi. S. Wuorion liikkeen kirje Wihtiselle 10.4.1917. Rka.
228. Wihtinen Ttk:lle 18.1.1917, TMA TTA KD 71/8 1917.
229. Kik pk:t 4.11.1917, 12.5.1918 ja kirkkoneuvoston pk 24.4.1918, Rka II Ca 4.
230. Ttk:n kirje Ruskon pastorinvirastolle 25.7.1918, TMA TTA kirjekirjat B I. Piirustukset olivat jääneet Kirkollis- ja opetustoimituskuntaan, josta ne 14.9.1918 lähetettiin Ttk:in ja Ttk puolestaan lähetti ne Ruskolle 30.12.1918. TMA TTA pöytäkirjat A I 148 ja kirjekirjat B I. Kik pk 27.10.1918, Rka II Ca 4.
231. Kik pk 28.4.1920 §5, Rka II Ca 4. Wihtinen mainitsi Launoksen postikortista kyseisessä kokouksessa.
232. Kik pk:t 19.6.1921 §1, 23.4.1922 §6, 15.9.1922 §10, Rka II Ca 4.
233. Kik pk 19.4.1925 §3, 24.5.1925 §1, §2, Rka II Ca 4. Korjaus toteutettiin lopulta toisessa muodossa A. W. Ranckenin suunnitelman mukaan vuonna 1927.
234. Kik pk 19.11.1916 §2, Rka II Ca 4.
235. Kik pk 31.12.1916 §1, Rka II Ca 4. Suurimmat lahjoitukset olivat Nuorisoseuran kustantamat 550 markan arvoiset piirustukset, kirkonissännöitsijän lupaama käytävänmatto ja muutamien tilallisten useiden satojen markkojen lahjoitukset. Tilallisia listoilla oli 28 ja heidän lahjoituksensa olivat yhteensä 3 525 markkaa.
236. Kirkkoneuvoston kokous 22.2.1917 §2, 28.4.1920 §3, §4, Rka II Ca 4. Palovakuutussummia päätettiin huhtikuussa 1920 ehdottaa nostettaviksi seuraavasti: kirkko 19 000 markasta 100 000 markkaan, urut 5 000 markasta 50 000 markkaan, kellotapuli tuhannesta markasta 10 000 markkaan.
237. Haapala 1992, 100.
238. Rakennuskomitean pöytäkirjoja ei ole ollut käytössäni.
239. Muistopatsas paljastettiin kirkonmäellä isänmaallisessa tilaisuudessa, jossa erityisesti Maunu I:n suomalaisuutta korostettiin. Kertomus edustajueudesta patsaan paljastustilaisuudessa, TMA TTA E VI 361. Maunu I:stä pidettiin ensimmäisenä kansallisuudeltaan suomalaisena piispana, ks. Forsström 1898, 137–139. Käkikoski 1913, 175–179.
240. Esimerkiksi kirkon seinäkellon paikkaa, tekemistä ja maksamista käsiteltiin seitsemässä kokouksessa kolmen vuoden aikana. Samoin ukkosenjohdattimen hankkiminen oli todella monien edestakaisten ja toistuvien päätösten tulos.
241. Vuonna 1906 suunniteltiin uuden kirkon urkujen korjausta ja lämmityksen uusimista. Kik pk:t 1906, Mka II Ca 2.
242. Vuonna 1897 pitäjän vaivaisuudella oli 28 360 mk velkaa, kunta osallistui Lauttakylän sillan kustannuksiin 28 300 markalla, seurakunnan kirkkoherran ja kappalaisen virkatalot oli uudistettu 1894–96 50 000 markalla ja kunta oli päättänyt rakentaa kolme kansakoulua yhteensä 24 000 markalla. Kirkkoherra Lindstedtin laina-anomus senaatin talousosastolle 11.1.1897, Hka III F.da.1.
243. Rakennustoimikunta perustettiin kaikissa tutkimissani tapauksissa. Rakennustoimikunnista ks. Kydén 1998, 66.
244. Kydén epäilee, että joissakin hänen aineistonsa seurakunnissa keskustelu käytiin enimmäkseen muualla kuin varsinaisissa kokouksissa. Kydén 1998, 58.
245. Kulturhistoriskt lexikon 1957, palstat 621–622.

LAINSAÄDÄNTÖ JA INSTITUUTIOT

1. Alapuro 1988, 52–80.
2. Suomen kielessä hallita merkitsee sekä ”käyttää valtaa” että ”olla perehtynyt, osata, taitaa”. Nykysuomen sanakirja 1, 1992 (1967).
3. Michelsen 1992, 95–97.
4. Olen jättänyt senaatin (talousosasto ja kirkollisasiain toimintakunta) pois tarkastelusta ja ottanut mukaan ne asiantuntijaorganisaatiot, joiden perusteella senaatti teki päätöksensä. Tästä näkökulmasta senaatti ei ollut asiantuntijaorganisaatio. En käsittele tässä luvussa myöskään seurakuntia, mikä ei tarkoita sitä etteivätkö ne olisi mielestäni asiantuntijaorganisaatioita, vaan koska olen keskittänyt seurakuntien käsittelyn lukuun Seurakuntien toiminta.
5. Yhdistystoiminnan säätelystä ks. Smeds & Stenius 1987, 69.
6. Murtorinne 1992, 11, 215–220. Valmistelutyötä on tutkinut Kauko Pirinen 1985.
7. Pirinen 1985, 29, 109.
8. Pirinen 1985, 142–143. Murtorinne 1992, 206–209.
9. Murtorinne 1992, 276.
10. Murtorinne 1992, 217.
11. Ks. seurakunnan päätöksenteosta 1800-luvun alkupuolella Kydén 1998, 48–50, 59.
12. Armollinen asetus erinäisistä muutoksista ja lisäyksistä [...] 19.10.1908 § 209. Asetuksessa muutettiin seurakunnan hallinnollisia nimityksiä, kirkkoraadista tuli kirkkoneuvosto, kirkkoväärtistä kirkonissännöitsijä.
13. Laki erinäisistä muutoksista [...] 25.6.1918 §309. Äänioikeutta ei ollut mm. holhouksen alaisella, kansalaisluottamuksensa menettäneellä (huom. sisällissota) eikä esiaviollisia suhteita harrastaneella kunnes meni laillisesti naimisiin.
14. Kirkkoherra K. F. Eklundin kirje Aspelinille 24.8.1895. MV-top Pohja; Sundin kirkon korjaus palon jälkeen 1921 on ainoa tapaus, jossa tiedän varmasti käytetyn korjausargumenttia. Miten paljon korjauksia tehtiin ilmoittamatta varsinkin ennen MT:n perustamista on selvittämättä. Se että viiden tapauskorjaukseni otokseen osui sattumalta yksi luvaton antaa olettaa, että niitä olisi enemmänkin. Asian selvittäminen vaatisi jokaisen seurakunnan aineiston tutkimista.
15. Kirkkolaki 1869 §391. Tuomiokapitulien toiminnasta enemmän ks. Kortekangas 1976, 389–426.
16. Tuomiokapitulien ohittamista prosessin nopeuttamiseksi esitti arkkitehti Josef Stenbäck. Stenbäck 1908, 8.
17. Kirkkolaki 1869 §358 määräsi piispantarkastukset pidettäväksi joka seurakunnassa viiden vuoden välein. Käytännössä niitä pidettiin huomattavasti harvemmin. Rovastintarkastuksia pidettiin tuomiokapitulien tai piispan määräysten mukaan. Keskeiset asiat tarkastuksissa olivat seurakuntalaisten lukutaidon ja kristinopin kuulustelu, seurakunnan taloudenpidon ja arkiston tarkastus ja papiston kuulustelu. Kortekangas 1976, 454–456.
18. Ttk lähetti vuonna 1874 kiertokirjeen (nro 626), jonka sisällön oli laatinut SMY:n puheenjohtaja Zacharias Topelius. SMY:n pk:t I, 27.1.1874 §6 (s. 239) ja 6.3.1874 §7 (ss. 245–246).
19. Ainakin kolme kertaa (1886, 1893, 1896) MT pyysi tuomiokapituleja lähettämään suojelua koskevan kiertokirjeen. MT:n kirjeet Ttk:lle 28.5.1886, 24.3.1893, 30.3.1896, TMA TTA EV4.
20. Suomen intendentinkonttori perustettiin 1810–1811. Kydénin mukaan sen organisaatio oli sidoksissa kustavilaisen ajan rakennushallintoon. Kydén 1998, 25, 28–29, 41, 136, 170.
21. Suomen rakennushallinto 1811–1961 1967, 42, 52, 76–82.
22. Ohjesääntö 1865, §1, §2, §4, §29, §33.
23. Vuoden 1865 ohjesäännön mukaan Uudenmaan ja Hämeen lääninarkkitehdit toimivat suoraan ylijohtajan alaisuudessa. Muut lääninarkkitehdit pitivät ilmeisesti enemmän yhteyttä myös läänin kuvernööriin. Ohjesääntö §29–30.
24. Ohjesääntö 1865, §6, §17.
25. Ohjesääntö 1865, §35 kohta 2.
26. Ohjesääntö 1865, §35 kohta 3.

27. Ohjesääntö 1865, §8.
28. Ohjesääntö 1865, §19.
29. Ohjesääntö 1865, §36.
30. Lain säätämisen vaiheista tarkemmin Härö 1984, 71–75.
31. Asetus astui voimaan 1.7.1883. Käytän asetuksesta lyhyempää ja vakiintunutta nimeä muinaismuistoasetus.
32. Muinaismuistoasetus 1883, §2.
33. Muinaismuistoasetus 1883, §1.
34. Johtosääntö valtioarkeologille 1885, § 1–2, 9.
35. Muinaismuistoasetus 1883, §8.
36. Muinaismuistoasetus 1883, §8.
37. Seinärappauksen ja maalausten irroittamistekniikoita kehoitettiin Ruotsissa, SM XVI 1909, 74.
38. Muinaismuistoasetus 1883, §9.
39. Muinaismuistoasetus 1883, §9.
40. Muinaismuistoasetus 1883, §1.
41. Härö 1984, 73.
42. Nimitys oli vaihtunut Arkeologiseksi toimistoksi (Arkeologiska kommissionen). Käyttöön vakiintui 1900-luvun ensimmäisen vuosikymmenen kuluessa Muinaistieteellinen toimikunta, jota myös minä käytän. Sitaateissa saattaa esiintyä eri nimityksiä, esim. komissio. Muinaistieteellisen toimikunnan työtä jatkamaan perustettiin vuonna 1972 Museovirasto.
43. Julistus arkeologisen toimiston asettamisesta 1884, §1, §2.
44. 22.12.1917 senaatti lakkautti vuoden 1884 säädökset ja antoi saman päivänä asetuksen MT:n väliaikaisesta järjestelystä. Valtionarkeologista tuli puheenjohtaja ja Toimikunnan muodostivat sen omat osastonjohtajat, ulkomuseon intendentti sekä sihteeri. *Analecta V* 1918, 57.
45. Johtosääntö valtioarkeologille 1885, §1, §2.
46. Muinaismuistoasetus 1883, §7.
47. MT:n kehittymisestä tarkemmin Härö 1984, 95–101.
48. Asiaa oli pyritty hoitamaan SKS:n Historiallisen osakunnan (1864) ja Historiallisen yhdistyksen (1868) kautta. Tallgren 1920, 13–17.
49. Tallgren 1920, 18.
50. Tallgren 1920, 16–18. J. R. Aspelinin puhe SMY:n vuosikokouksessa 7.5.1900, SMY pk 7.5.1900 §1, SMY pk:t, SMYa.
51. Yhdistymisvapaudesta enemmän ks. Smeds & Stenius 1987, 69.
52. Seitsemäs toukokuuta on Matias Aleksanteri Castrénin (1813–1852) kuolinpäivä. Castrén oli suomensukuisiin kansoihin pehreyntynyt kielentutkija ja kansatieteilijä, joka teki laajoja matkoja Karjalaan ja Siperiaan. Castrénia pidettiin SMY:n piirissä esikuvana ja eräänlaisena henkisenä esi-isänä.
53. Tallgren 1920, 181–190.
54. Säännöt: SMY:n pk:t I 1909, 13–14. Myös Tallgren 1920, 18–19.
55. SMY:n tavoitteena oli myös ”runsaan ja hyvin järjestetyn museon” aikaansaaminen. SMY:n pk:t I 1909, 15.
56. SMY:n pk:t I 1909, 15–18. Tallgren 1920, 22.
57. Tallgren 1920, 53.
58. Tallgren 1920, 51–52.
59. Esim. MT pk 8.5.1896 §1, MVva MT pk:t. SMY pk 30.5.1897 §1 ja 3.10.1897, SMYa. SM V 1897, 57.
60. Piispankäräjien pöytäkirja 1873, Huittinen, TMA TTA E VI 35b.
61. Ttk:n päätös 8.8.1874, Hka III F.da.1.
62. Ttk:n pk 31.1.1877 §28 ja 16.1.1878 §13, TMA TTA A I 107 ja 108.
63. Berättelse om Töfsala pastorat 1882, Rovastinkäräjien pöytäkirja 1882, TMA TTA E VI 192b. Kik pk 20.9.1885, TMA Tka II Ca 3.
64. Nordlundin anomus Ttk:lle 3.11.1886, TMA TTA E VI 192b. Ttk:n pk 18.11.1886 §7, TMA TTA A I 116.
65. Nordlundin anomus Ttk:lle 16.1.1887, TMA TTA E VI 192b. Ttk:n lausunto senaatille 27.1.1887, KA STO KD 14/302 1887. Ttk:n unohti lähetyksestä kirkonkokouspöytäkirjan otteen, joka lähetettiin senaatille 21.2.1887, KA STO KD 14/302 1887.
66. Turun läänin kuvernööri Ttk:lle 21.3.1887, TMA TTA KD 295/45 1887. Ttk:n pk 31.3.1887 §5, TMA TTA A I 117.
67. Kirkoll.as.tk Ttk:lle 1.5.1889, TMA TTA KD 436/66 1889. Ttk:n pk 3.5.1889, TMA TTA A I 119. Ttk:n kirje Taivassalon kkoheranvirastolle 3.5.1889, TMA TTA kirjikirjat.
68. Senaatti Ttk:lle 14.5.1890, TMA TTA KD 681/94 1890. Ttk:n pk 22.5.1890, TMA TTA A I. Ttk Keisarilliselle Majesteetille 22.5.1890, TMA TTA kirjikirjat B I 156.
69. Kertomus Huittisissa pidetyistä yleisistä tarkastuksista 1892, TMA TTA E VI 35b.
70. Valitus Ttk:lle 31.7.1895, TMA TTA KD 1000/108 1895. Ttk:n pk 31.7.1895, TMA TTA A I 125. Aukusti Vähäkäen selitys valitukseen 25.9.1895, TMA TTA F II 14b. Ttk:n päätös 25.2.1896, KA STO KD 17/255 1896.
71. Lindstedtin anomus Ttk:lle 26.2.1896, TMA TTA KD 216/23 1896; Ttk:n pk 5.3.1896 §10, TMA TTA A I 126. Kirkoll.as.tk. Ttk:lle 20.6.1896, TMA TTA KD 782/80 1896. Ttk:n pk 2.7.1896, TMA TTA A I 126.
72. Lindstedtin kirje Ttk:lle 8.5.1897, TMA TTA E VI 35b.
73. SMY:n pk:t 4.2.1879 §2. Tallgren 1920, 52.
74. Piispanarkastuksen pöytäkirja 25.–27.6.1904, Messukylä. KA PTA Piispanarkastuspöytäkirjat Cf:12. Olanderin anomus Ptk:lle 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906.
75. Olanderin anomus Ptk:lle 26.10.1906, KA STO KD 21/276 1906. Ptk pk 1.11.1906 §19, KA PTA Ca 213.
76. Ptk pk 15.11.1906 §36, KA PTA Ca 213. Ptk:n lausunto senaatille 15.11.1906, KA STO KD 21/276 1906.
77. Ptk pk 21.2.1907 §4, KA PTA Ca 214.
78. Olander esitteli uuden ehdotuksen. Entinen kappalaisen virkatalo voitaisiin korjata seurakuntataloksi. Tuomiokapituli suhtautui tähänkin asiaan myönteisesti. Olanderin anomus Ptk:lle 20.8.1907, KA PTA KD 6/130 1907. Ptk pk:t 5.9.1907 §28 ja 19.9.1907 §46, KA PTA Ca 214.
79. Piispanarkastuksen pöytäkirja 1909, TMA TTA E VI 361.
80. Wihtisen anomus Ttk:lle 20.1.1917, TMA TTA KD 71/8 1917; Ttk pk 8.2.1917, TMA TTA A I 147. Ttk:n kirje Keisarilliselle Majesteetille 8.4.1917, TMA TTA kirjikirjat B I.
81. Kirkoll.as.tk:n kirje Ttk:lle 22.7.1918, TMA TTA KD 718/92 1918. Ttk pk 25.7.1918 ja 30.12.1918, TMA TTA A I 148.
82. Piirustukset olivat tulleet tuomiokapituliin jo syyskuussa, jolloin asia mainittiin Ttk:n pöytäkirjassa. Asiaa käsiteltiin uudelleen vuoden lopulla, jolloin piirustukset viimein lähetettiin. Virkamiehien toimet näytävältä ainakin tältä osin olleen vuoden 1918 jälkipuoliskolla melko sekaisin.
83. KA RHA vuosikertomukset 1875. Kik pk 9.9.1878, TMA Hka.
84. Yry:n lausunto K. Majesteetille 22.4.1887, KA STO KD 14/302 1887. Senaatti oli vaatinut yry:ltä lausuntoa 2.3.1887, senaatin lähete, KA STO KD 14/302 1887.
85. Senaatin lähete MT:lle 4.5.1887, KA STO KD 14/302 1887.
86. Gripenberg oli yllijohtaja 6.11.1887 lähtien. Suomen rakenhallinto 1811–1961 1967, 472.
87. MT:n lausunto K. Majesteetille 20.3.1888, KA STO KD 14/302 1887.
88. Senaatin lähete Yry:lle 9.4.1888, KA STO KD 14/302 1887. Kirkoll.as.tk:n kirje Yry:lle 31.12.1888, KA RHA Ea. Kirkoll.as.tk Yry:lle 7.1.1889, KA RHA Ab.
89. Jac. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
90. Yry:n lausunto K. Majesteetille 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
91. Yry:n lausunto K. Majesteetille 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
92. Kirkoll.as.tk Yry:lle 13.3.1889, KA RHA Ea.
93. Senaatin lähete Yry:lle 15.4.1896, KA STO KD 17/255 1896. Yry:n kirje MT:lle 17.4.1896, MVtop Huit.
94. Aspelinin kirje Yry:lle 8.5.1896, MVtop Huit. Yry:n lausunto K. Majesteetille 19.5.1896, KA STO KD 17/255 1896.
95. Kirkoll.as.tk:n kirje Yry:lle 4.6.1896, KA RHA Ea. Yry pk 26.6.1896, KA RHA Ca 27.

96. Aspelinin kirje Yry:lle 10.5.1905, MVva Valtionarkeologin kirjekopiot. Yry pk 12.5.1905, KA RHA Ca 36.
97. Mallanderin selvitys ja kustannuslaskelma 1.2.1906, MVtop Mes. Yry pk 2.2.1906 §11, KA RHA Ca 37. MT pk 24.2.1906 §4, MVva MT pk:t.
98. Senaatin lähete Yry:lle 16.1.1907, KA STO KD 21/276 1906. Yry:n lausunto K. Majesteetille 22.1.1907, KA STO KD 21/276 1906.
99. Yry:n kirje MT:lle 19.2.1907, MVtop Mes. Hämeen lääninrakennuskonttorin esimies oli tuolloin Carl Alfred Cavén.
100. Yry:n kirje MT:lle 2.3.1917, MVtop Rusko. MT:n kirje Yry:lle 18.5.1917, MVva MT:n kirjekopiot. Yry:n kirje Suomen Senaatin Kirkollis- ja opetustoimistuskunnalle 25.1.1918, KA RHA kirjekonseptit Da 76.
101. Tämä 25.1.1918 eli vain muutama päivä ennen sisällissodan syttymistä lähetetty Ylihallituksen kirje on joutunut tutkijan kannalta ”hukkaan”. Se ei senaatin kirjediaareiden perusteella tullut koskaan perille. Asian käsittely jatkui sodan jälkeen, joten asiakirjat olivat saapuneet. Kirjediaarimerkinnän puuttumisen vuoksi senaatin asiaa käsittelevää aktia ei kuitenkaan saa esille Kansallisarkistossa. Samalla piiloon jää Lauenin suunnitelmastaan antama lausunto.
102. Kirkoll.as.tk Yry:lle 26.6.1918, KA RHA Ea 35.
103. Kirkollis- ja opetustoimistuskunnan kirje Yry:lle 26.6.1918, KA RHA Ea 35.
104. Kirkoll.as.tk Yry:lle 22.7.1918, KA RHA KD 16/47 1918. Yry pk 23.7.1918, KA RHA Ca 50.
105. MT pk 13.9.1895 §7 (Pohja) ja §8 (Lemu, saarnatuoli), MVva MT pk:t. MT pk 12.4.1897 §4 (Mynämäki), MVva MT pk:t; Toimenpiteet olivat lähinnä asiantuntijan lähettäminen paikalle, lausunnon antaminen, dokumentointi, pyrkimys vaikuttaa seurakuntaan tai lunastaa arvokkaiksi katsottuja esineitä.
106. Senaatin lähete MT:lle 4.5.1887, KA STO KD 14/302 1887. Aspelin MT:lle 31.5.1887, MVtop Taiv. MT pk 2.6.1887 §1, MVva MT pk:t.
107. Syyskuussa Theodor Schvindt tiedusteli Nervanderilta mihin tämän kirjeet pitäisi osoittaa ja samassa yhteydessä kävi ilmi, ettei lausuntoa oltu saatu. Syksyllä 1887 hänen on täytynyt juuri valmistella Suomen keskiajan taiteen toista osaa. Yleensä Nervander toimitti lausuntonsa hyvin nopeasti. Schindtin kirje Nervanderille 17.9.1887, Nervanderin lausunto MT:lle 6.10.1887, MVtop Taivassalo.
108. Ahlström-Taavitsaisen mukaan maalausten tekeminen on aloitettu vuoden 1467 tienoilla. Ahlström-Taavitsainen 1984, 75.
109. Lausunnoissaan Nervander viittasi kesällä 1887 Linköpingissä pidettyyn muinaistutkijoiden kokoukseen, jossa varsinkin valtionantikvaari oli kiinnittänyt huomiota pitäjänkirkkojen suojelun tärkeyteen.
110. MT pk 18.10.1887 §5, MT pk 18.11.1887 §7, MVva MT pk:t.
111. Nordlundin kirje Aspelinille 24.11.1887, MVtop Taiv.
112. MT pk 9.12.1887 §7, MVva MT pk:t. Nordlundin kirjeet Aspelinille 17.12.1887, 8.1.1888, MVtop Taiv. Törnwallin kirje Aspelinille 6.2.1888, MVtop Taiv.
113. Aspelinin mietintö MT:lle 15.2.1888, MVtop Taiv.
114. Ilmoitus MT:n jäsenille 17.2.1888, MT:n pj. S. G. Elmgrenin toimeksianto Aspelinille 17.2.1888, MVtop Taiv. Asiaa ei käsitelty MT:n istunnossa.
115. Nervanderin lausunto MT:lle 12.3.1888, liitteenä kaavakuvat maalausten sijoittumisesta. MVtop Taiv.
116. Korppoon kirkon ristin yhteydessä Nervander viittasi SMY:n piirustukseen nro 275/1871.
117. Hellstén teki tarjouksen maalausten restauroinnista (1 959 mk) MT:lle 8.5.1888, MVtop Taiv.
118. MT pk 20.3.1888 §4, MVva MT pk:t. MT:n lausunto senaatile 20.3.1888, KA STO KD 14/302 1887.
119. Aspelinin kirje Nervanderille 11.1.1889, MVtop Taiv. Piirustuksia tarvittiin, koska Ahrenbergin tuli tehdä niihin vielä joitakin muutoksia. Ahrenberg oli sanonut kirjoittaneensa Nervanderille, koska piirustukset olivat tällä.
120. Kirkoll.as.tk:n kirje MT:lle 13.3.1889, MVtop Taiv. MT pk 25.4.1889 §2, MVva MT pk:t.
121. Aspelinin kirje Nordlundille 28.4.1889 ja Nordlundin kirje MT:lle 13.11.1889, MVtop Taiv. MT pk 22.11.1889 §8, MVva MT pk:t.
122. Aspelinin kirje Nordlundille 23.11.1889, MVtop Taiv.
123. Aspelinin kirje Nordlundille 14.4.1890 ja Nordlundin kirje MT:lle 14.4.1890, MVtop Taiv. Kirjet on lähetetty samana päivänä ja ne menivät ristiin.
124. MT pk 28.4.1890 §3, MVva MT pk:t. Nordlundin kirje Aspelinille 17.4.1890, MVtop Taiv.
125. MT pk 14.11.1890 §13, MVva MT pk:t. Nordlundin kirje Aspelinille 25.11.1890, MVtop Taiv.
126. MT pk 12.12.1890 §10, MVva pk:t. Aspelinin kirje Nordlundille 18.12.1890, MVtop Taiv.
127. Nervanderin kirje MT:lle 13.4.1895 ja Yry:n lähete MT:lle 17.4.1896, MVtop Huit.
128. Appelgrenin ja Freudenthalin paperi 21.4.1896, MVtop Huit. Asiakirjat ja mielipidekonsepti kiersivät 21.–23.4.1896. Konseptin mukaan Kustavi Grotenfelt oli samaa mieltä Palménin kanssa, mutta Magnus Gottfrid Schybergson ja K. Castrén kannattivat lausunnon pyytämistä Nervanderilta. Nervanderin lausunnonsta käy ilmi, että sitä pyydettiin häneltä 23.4.
129. Nervanderin lausunto MT:lle 1.5.1896, MVtop Huit.
130. MT pk 4.5.1896 §5, MVva MT pk:t. Aspelinin kirje Yry:lle 8.5.1896, MVtop Huit.
131. MT:n kirje Huittisten kirkkoherranvirastolle 3.7.1896, MVtop Huit.
132. MT pk 19.9.1896 §14, MVva. MT:n kirje lääninrovasti Lindstedtille 24.9.1896, MVtop Huit. Lindstedtin kirje Aspelinille 29.9.1896, MVtop Huit.
133. Stenbäckin kirje Aspelinille 3.5.1897, MVtop Huit. Stenbäckin urakkasopimukseen kuului lakisääteisten ilmoitusten tekeminen.
134. Nervanderin kertomus MT:lle 23.5.1897, MVtop Huit. MT pk 29.6.1897 §3, MVva MT pk:t. Nervander ei myöskään esittänyt minkäänlaista vetoamista maalausten säilyttämiseksi. Tämä tarkoitti sitä, että maalaukset sai peittää uudella pintakäsittelyllä.
135. Vielä lokakuussa MT:n istunnossa ilmoitettiin Nervanderin jättäneen kertomuksen Huittisista. Tätä kertomusta ei ole MVtop:ssa. Nervander on ehkä käynyt uudelleen valvomassa työtä tai sitten ilmoituksella viitataan kesäkuussa tehtyyn kertomukseen. MT pk 20.10.1897, MVva MT pk:t.
136. Olanderin kirje Aspelinille 8.5.1905, MVtop Mes.
137. Aspelinin kirje Yry:lle 10.5.1905 ja Olanderille 10.5.1905, MVva valtiorkeologin kirjekopiot.
138. Aspelinin kirje Etelä-Pohjanmaan nuorisoseuran esimiehelle 23.12.1889, MVtop Isokyrö. Isokyrön kirkon museohanke, ks. Pylkkänen 1954, 34.
139. Ongelma vanhan kirkon suojelusta tuli seurakunnalle sitten kun raunioituminen ei ollut enää ”luonnollinen” vaihtoehto. Julkista tukea autioksi jätetyn kirkon korjaamiseen yritettiin saada Hattulassa, Pälkäneellä ja Tyrvällä.
140. MT pk 24.2.1906 §4, MVva. Aspelinin kirje Olanderille 13.3.1906, MVva valtiorkeologin kirjekopiot.
141. Olanderin kirje Aspelinille 27.3.1906, MVtop Mes.
142. MT pk 6.4.1906 §5, MVva MT pk:t. Aspelinin kirje Olanderille 7.4.1906, MVva valtiorkeologin kirjekopiot.
143. Senaatin lähete MT:lle 15.12.1906, KA STO KD 21/276 1906. Frankenhaeuserin lausunto MT:lle 19.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
144. Frankenhaeuser totesi ettei ollut käynyt paikan päällä ja että oli tehnyt arvionsa asiakirjojen ja muutaman valokuvan pohjalta.
145. MT pk 20.12.1906 §5, MVva MT pk:t.
146. MT:n lausunto Keisarilliselle Majesteetille 20.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
147. Senaatin ilmoitus MT:lle 7.2.1907, MVtop Mes.
148. MT pk 4.3.1907 §2, MVva MT pk:t. Olanderin kirje Aspelinille 18.5.1907, MVtop Mes.
149. Kik pk 19.11.1916 §2, Rka II Ca 4.
150. Yry:n kirje MT:lle 2.3.1917, MVtop Rusko.
151. Tavaststjernan muistio MT:lle 22.11.1916, MVtop Rusko.

152. MT pk 15.12.1916 §8, MVva pk:t. H Rpää [Reenpää] muis-tilappu 15.12.1916, MVtop Rusko.
153. Rinteen lausunto MT:lle 30.12.1916, MVtop Rusko.
154. MT pk 26.1.1917 §4, MVva MT pk:t.
155. Tavaststjerner lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
156. Tavaststjerner lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
157. Tavaststjerner lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
158. Tavaststjerner lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
159. MT pk 18.5.1917 §9, MVva MT pk:t. MT:n lausunto Yry:lle 18.5.1917, MVva MT:n kirjekopiot 1917: Hjalmar Appellgren-Kivalo valittiin valtionarkeologiksi syyskuussa 1915. Härö 1984, 101.
160. Kirkoll.as.tk:n kirje MT:lle 26.6.1918, MVtop Rusko. MT pk 1.8.1918 §2, MVva MT pk:t.
161. MT ilmoitti seurakunnalle, ettei se tulisi puoltamaan valtion lainaa tai avustusta jos korjauksessa noudatettaisiin nykyisiä, tosin jo vahvistettuja, piirustuksia ”koska niissä ehdotetaan vanhaan keskiaikaiseen kirkkoon aivan uudenaikaisia lasi- ym. koristemaalauksia.” Kirkkoneuvoston pk 24.5.1925 §1, Rka II Ca 4. Uuden suunnitelman teki MT:n arkkitehti A. W. Rancken. Kik pk 10.10.1925 §2, Rka II Ca 4.
162. Asiakirjoissa ei mainita Ahlbergin koko nimeä, mutta kyseessä saattaa olla Karl Leonhard Ahlberg (1849–1923). Suomen taiteilijat, maalarit ja kuvanveistäjät, 1926.
163. SMY:n vuosikokouksen pk 30.9.1872 §2, toimintakertomus. SMY:n pk:t I, 170.
164. Kirkossa tehdyt toimet selviävät Nervanderin lausunnossa MT:lle 6.10.1887, MVtop Taiv. Nervander 1872, 153–157.
165. Näyttelyn luettelo: Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat I 1909, 107–116.
166. SMY pk 12.2.1872 §4, SMY:n pk:t I, 128–129.
167. SMY pk 11.3.1872 §4, SMY:n pk:t I, 134.
168. SMY pk 6.5.1872 §11, SMY:n pk:t I, 152. Z. Topeliuksen kirjoittama kirje lähetettiin Turun, Porvoon ja Kuopion tuomiokapituleille, joista ainakin Turun tk:n välitti asian eteenpäin kiertokirjeessä. SMY pk 6.3.1874 §7, SMY:n pk:t I, 245–246. Ttk:n kiertokirje nro 626, TMA TTA B III 17.
169. MT pk 18.10.1887 §5 ja 18.11.1887 §7, MVva MT pk:t.
170. Tallgren 1920, 76.
171. SMY pk 31.1.1888 §2, SMY:n pk:t 7.6.1883–7.5.1894, SMYA.
172. Museoviraston kuva-arkistossa on vain muutama Huittisten kirkossa taidehistoriallisella retkellä tehtyä kuvaa: Grahnin piirros pohjakaavasta ja saarnatuolin koristelusta, Lindqvistin kolme piirrosta kirkon esineistöstä ja Reinholmin tekemä kirkon sisäkuva. Kuva-arkistossa saattaa olla myös tekijälle identifioimattomia kuvia.
173. SMY pk 4.1.1879 §2, SMY:n pk I, 142.
174. SMYA VII, 1885. SMYA:ssa julkaistu kuvaus Messukylän ja Hauhon kirkoista oli varsin poikkeuksellinen. Muita tämäntyyppisiä keskiaikaisten kirkkojen ”tarkastuskuvauksia” ei julkaistu. Vasta 1900-luvun puolella yleistyvät MT:n tutkijoiden yhtä kirkkoa käsittelevät kertomukset, jotka ovat yleensä raportteja kirkoissa tehdyistä korjauksista.
175. Aspelin 1885, 86.
176. J. R. Aspelin oli syntynyt Messukylässä 1.8.1842.
177. MV:n Historian kuva-arkiston ritarieettiosastosta on löydettävissä muutamia Messukylän vanhassa kirkossa tehtyjä piirustuksia hakusanoilla Selim Lindqvist, Lars Sonck ja John Stolpe.
178. Stjernvallin kirje SMY:lle 27.12.1904, MVtop Mes.
179. SMY pk 29.10.1874 §2, vuosikertomus. SMY:n pk:t I, 274–275.
180. Näyttelyn luettelo SMY:n pk:t I, 277–282.
181. Menettely, jossa piirustukset tehtiin dokumenttien perusteella, juontui jo Ruotsin vallan aikaisen Yli-intendentinkonttorin ja myöhemmän Intendentinkonttorin toimintatavoista. Intendentinkonttorin oli tosin tehtävä tarkastusmatkoja silloin kun se katsottiin tarpeelliseksi. Tarkastusmatkoista ks. Kydén 1998, 31–32. Matkustamista rajoittivat käytännössä sen aiheuttamat kustannukset ja varsinkin matkustamisen hankaluus ja aikaavievyys.

RESTAUROINTIEN SUUNNITTELIJAT

1. Härö 1992, 211–216.
2. Nyströmin opetusmenetelmistä ARK 1/1916, 2–3, Setälä 1970, 75–77, 101–104 ja Meurman 1972, 30.
3. Nyström nimitettiin professoriksi 1896 ja teknillisen korkeakoulun arkkitehtuurin professoriksi 1908, jossa virassa hän toimi kuolemaansa 1917 asti. Vuonna 1924 Teknilliseen korkeakouluun perustettiin Suomen ja Pohjoismaiden arkkitehtuurin professuuri, jonka ensimmäiseksi haltijaksi valittiin Carolus Lindberg. Härö 1992, 214. ARK 1/1916, 2.
4. Härö 1984, 92.
5. Nyströmin artikkeli käsitteli vanhan kotimaisen arkkitehtuurin ja erityisesti Turun tuomiokirkon mittauksia. Nyström 1917, 55–62. Ks. myös Setälä 1970, 124.
6. Retkellä mukana olivat Polyteknillisen opiskelijat Berndt Blom, Emil Gustafsson, Vilho Penttilä, Yrjö Jaako Sadenius (myöh. Sadeniemi), Alfred Wilhelm Stenfors, Gustaf Adolf Sundelin, [?] Winberg sekä Gustaf Nyström. Nyström 1917, 56.
7. Nyström mainitsee tässä yhteydessä retkien johtajan joka todennäköisesti oli hän itse. Nyström 1917, 56.
8. Nyström 1917, 56. Nyströmin mukaan 1880-luvun lopulla ja 1890-luvun alussa ei järjestetty ainuttakaan luentokursia Pohjoismaiden rakennustaiteesta.
9. Nyström 1917, 56.
10. Nyström 1917, 56–57. Armas Lindgrenin näkemyksiä mittauksista ks. Rakennustaito 23–25/1919, 275 ja Rakennustaito 25–26/1920, 216.
11. Nyströmin lausunto sisältyy MT:n pk:an 17.6.1904. Kokous pidettiin Turun tuomiokirkossa. MVtop Turun tuomiokirkko.
12. SMY kannusti arkkitehtien kiinnostusta kotimaan kohteisiin myös myöntämällä matkastipendejä. Keskiaikaisia kirkkoja kyseisellä stipendillä tutki ainakin Herman Gesellius, joka teki matkan Ahvenanmaalle vuonna 1897. SMY:n johtokunnan pk 20.1.1898 §7.
13. Tiedot on kerätty SMY:n pöytäkirjoista ja Suomen Museossa julkaistuista toimintakertomuksista. Ks. tarkemmat viitteet luvusta Suomen Muinaismuistoyhdistyksen asema taidehistorian tutkimuksessa.
14. Arkkitehtien ulkomaisista yhteyksistä Wäre 1992, 56–61 sekä artikkelikokoelma Matkalla! Helsingin kaupunkisuunnittelijoiden ulkomaisista yhteyksistä ks. Hietala 1992, 256–257, ja Kuusanmäki 1992, 157–203.
15. Knapas 1988, 140–141. Curman kirjoitti esim. vuosina 1905–1908 Ruotsissa ilmestyneeseen Kult och Konst -lehteen restaurointia käsitteleviä artikkeleita ja katsauksia Ruotsissa meneillään olevista restauroinneista.
16. Ks. Lindgren 1901, 80–83 ja Lindgren 1901, 461–467. Jannakkalan kirkko ks. Knapas 1988, 127.
17. Knapas 1984, 85–91. Sonck sai 1896 senaatin matkastipendin kirkkorakennusten ja restaurointimetodien tutkimiseen Ruotsissa, Norjassa, Tanskassa ja Pohjois-Saksassa. Knapas 1984, 88–90.
18. Gesellius 1901, 446–449.
19. Taivassalon tapauksessa pitää tosin muistaa, että von Heidenen kuoli kesken korjauksen.
20. Vuonna 1892 perustettu Teknillisen yhdistyksen arkkitehtien ammattiklubi.
21. Kysymyksen arkkitehdin eettisestä suhteesta suunnitteleman rakennuksen käyttöön toi esille Alarik Tavaststjerna. ARK 1906, 32–34, 78–80, 94, 95. Ks. Härö 1992, 68–69.
22. Törnqvist 1896, 25–27. ARK 2/1915, 25–26.
23. Yrjö Similä 1915a, 115–116 ja 1915b, 125–126. Kotimaa 3.11.1914 nro 113 ja samassa lehdessä Ilmari Launiksen (8.12.1914) ja Yrjö Similän kirjoitukset asiasta (5.1.1915).
24. ARK 5/1913, 63–124. Stenbäck 1914, 41–42.
25. PTA KD 4/201 1913.
26. Rakennustaito 15/1914, 227–228.
27. Luterilaista kirkkorakentamista ohjasivat vuonna 1861 määritellyt Eisenachin regulatiivit. Niiden kolmnessa pykälässä kristillisen kirkkorakennuksen arvokkuuden katsottiin vaa-

- tivan pitäytymistä historiallisesti kehittyneessä kristillisessä rakennustyyliissä. Tällöin lähtökohtina olivat suorakaiteinen pohjamuoto sekä varhaiskristillinen basilika, romaaniin tyyli ja erityisesti germaaninen (eli goottilainen) tyyli. Ks. Seng 1995, 276.
28. Keski-Euroopassa voitiin myös kokea gotiikan muotokielen käytön tradition jatkuneen koskaan täysin katkeamatta. Eräät 1800-luvulla aloitetut katedraalinen rakennusprojektit voitiin tulkita niiden loppuunsaattamiseksi, esim. Kölnin ja Ulmin katedraalit.
 29. Rakennushallituksen piirustusarkiston mukaan kirkkosuunnitelmien laatiminen Ylihallituksessa väheni huomattavasti 1850-luvulla ja lähes loppui 1860-luvulla. Rakennushallituksen piirustusarkisto, kirkkojen piirustusten mf:t JYTH.
 30. Ohjesääntö Yleisten rakennusten ylihallitukselle 1865, §36.
 31. Ohjesääntö 1865 § 36.
 32. Tutkijan kannalta von Heidekenin suunnitelmissä on yhteistä asiakirja-aineiston vähäisyys, piirustusten lisäksi Huittisten korjauksesta on vain kustannusarvio ja Taivassalosta kustannusarvion lisäksi von Heidekenin muutosehdotuksia kommentoiva kirje seurakunnalle.
 33. Von Heidekenin saarnatuoli säilytettiin Stenbäckin korjauksessa. Sen tilalle tuotiin takaisin vanhempi 1950-luvun korjauksessa.
 34. Kostnads och materialförslag maaliskuu 1876, Hka III F.da.1.
 35. Piispankäräjissä 1856 kirkko oli määrätty sisustettavaksi uudestaan. Rovastinkäräjissä 1882 lääninrovasti totesi kirkon olevan entisessä kunnossaan, mutta vaati ainoastaan penkkien uusimista ja niiden maalaamista vaaleiksi sekä pienempiä kirkon ulkopuolisia korjauksia. Rovastinkäräjien pöytäkirja 1882, TMA TTA E VI 192b.
 36. Von Heidekenin suunnittelema risti lopulta toteutettiin.
 37. Von Heidekenin suunnittelemat lehterien rinta-aidat toteutettiin, vaikka Ylihallitus oli hylännyt ne. Von Heidekenin piirustukset, Tka.
 38. Jac. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
 39. Von Heidekenin kirje Taivassalon kirkkoherranvirastolle 1886/1887, STO KD 14/302 1887.
 40. Yry:n lausunto K. Majesteetille 22.4.1887, KA STO KD 14/302 1887.
 41. ”Om föreståndaren för länebyggnadskontoret i Åbo gifvit den ringaste antydan om kyrkans antagliga ålder och dess konsthistoriska betydelse, eller om ritningarne antydt det målningar och en åldrig predikstol i kyrkan förefinnos så hade jag redan vid uppgörandet af de första ritningarne iakttagit behörig hänsyn till hvad som kunde bevaras af det som ännu förefans. Men som nämndt, ägde jag derom ingen aning och på muntlig förfrågan hos vederbörande erhöj jag det besked ’att det mesta var från nyare tid och betydelselöst’”. Jac. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
 42. Piispan/rippituolin yhteydessä Ahrenberg viittasi Hans Hildebrandin vuonna 1875 julkaisemaan kirjaan Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid.
 43. Riskan mukaan krusifiksi oli ”aikaisemmin ’triumfi’kaarella”. Riska 1959, 82. Sekä Ahrenberg että Nervander puhuivat triumfikaaresta. Kirkossa oli ilmeisesti 1890 korjaukseen asti triumfikaaren ja -krusifiksin kokonaisuus, josta krusifiksi vuonna 1890 siirrettiin urkulehterille. Ilmeisesti kaari tuhouttiin, krusifiksin hävittäminen ei liene tullut koskaan kyseeseen.
 44. Taivassalon kirkkoherranvirastossa säilytettävien piirustusten joukossa ei ole kuin yksi Ahrenbergin suunnittelema risti.
 45. Ahrenbergin mukaan herra von Wright tekisi sen 200 markalla. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
 46. Yry ehdotti penkkien tekemistä von Heidekenin suunnitteleman rakenteen mukaan mutta siten että pääty olisi Ahrenbergin. Yry:n lausunto K. Majesteetille 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887. Penkinpäätyehdotukset, Tka III Cc 4.
 47. Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
 48. Ristiä ei mainita Yry:n lausunnossa 12.2.1889. Se toteutettiin lopulta von Heidekenin suunnitelman mukaan. Sakariston ja asuoneen panelointi mainitaan myös Yry:n 1889 lausunnossa.
 49. Yry pk 12.5.1905 §9. Työselitys ja kustannuslaskelma 1.2.1906 MVtop Mes. Piirustukset on päivätty 18.12.1905.
 50. Mallanderin kustannusarvio ja työselitys 1.2.1906, MVtop Mes.
 51. Arkkitehtiammatin kehitymisestä Suomessa ks. Viljo 1992, 27–51.
 52. Arkkitehtiklubissa keskusteltiin vuonna 1896 saiko arkkitehti urakoida suunnitteleman kohteen. Syynä keskusteluun olivat juuri Stenbäckin toimintatavat. Törnqvist 1896, 25–27. Ks. myös Wäre 1992, 53. Onni Törnqvist oli yksi kolmesta Huittisten seurakunnalle vuonna 1896 suunnitelmatarjouksen tehneestä arkkitehdistä.
 53. Stenbäck 1908.
 54. Lindberg katsoi Stenbäckin ja Launiksen kirkkojen olevan sekä ”käytännöllisiä että kauneudellisia tarpeita silmällä pitäen” keskinkertaisia ja jopa siittäkin huonompia. Kohtalokasta oli, ettei kirkkojen kaltaisia mallia antavia ja makua muokkaavia tärkeitä rakennuksia suunniteltu erityisen huolellisesti. Syyksi kirkkosuunnittelun keskittymiseen kahdelle arkkitehdille Lindberg näki näiden ”mauttoman propagandan” ja seurakuntien tietämättömyyden. Lindberg 1922, 109–110.
 55. Stenbäckin kirje Pälkäneen kirkkorakennustoimikunnalle syyskuussa 1902, ote kirjeestä Pälkäneelle on liitteenä Stenbäckin kirjeessä MT:lle 12.9.1903, MVtop Pälkäne.
 56. Innamaa 1957, 142.
 57. Rakennustoimikunnan pk 8.8.1896 §3, Hka III F.da.4.
 58. Åhberg mainitaan rakennustoimikunnan pk:ssa 1.8.1898 §1, Hka III F.da.4. A. V. Åhbergia ei löydy vuonna 1907 ilmestyneestä Suomen rakennusmestarien albumi-matrikelista.
 59. Selitys Huittisten kirkossa tehtäviksi ehdotetuista korjauksista, Stenbäck, ei päiväystä [1895], Hka III F.da.4.
 60. Kaikki kustannuksen yhteensä 30 500 mk, josta ”Seinien ja kattolaipioiden oikominen ja maalaaminen” 6 738, 50 mk. Kustannusarvio Huittisten kirkossa tehtäviksi ehdotetuista korjauksista 16.4.1895, Hka III F.da.4.
 61. Palmrothin mukaan ruoteistus muutettiin 1897–98 korjauksessa pohjoisen sakaran ruoteitten vahvuiseksi. Palmrothin selostus Huittisten kirkossa tehdyistä tutkimuksista 19.11.1957, MVtop Huit.
 62. Seinien maalatun rustikoinnin ”kivilaatan” korkeuden tuli olla puoli metriä. Stenbäckin työselitys, Hka III F.da.4.
 63. Vaihtopuoliset ehdotukset työselitykseen, 16.4.1895, Hka III F.da.4.
 64. Vaihtopuolisia ehdotuksia työselitykseen, 16.4.1895, Hka III F.da.4.
 65. Maalaukset teki huittislainen maalari Juho Vihtori Keinonen (1860–1946). Jaakola (moniste) s.a.
 66. Myöhemmästä maalaukoristelusuunnitelmasta ei ole säilynyt kokonaispiirustusta, jos sitä on tehtykään. Valitettavasti ei ole tietoa siitä, mitä mieltä Nervander oli toteutetusta maalaukoristelusta.
 67. Stenbäckin työselitys [1895] sekä Vaihtopuolisia ehdotuksia työselitykseen, 16.4.1895, Hka III F.da.4.
 68. Työselitys [1895], Hka III F.da.4.
 69. Rakennustoimikunnan pkt, esim. 8.9.1898 §2 (penkkien lukumäärä vajaa), 1.11.§1 (Lääninarkkitehti Helge Rancken tarkastamassa), 17.4.1899 §3 (kamiinan savutorvet), 17.8.1899 §2 (Stenbäck itse paikalla tarkastamassa), 7.10.1899 §2 (vielä muutama asia tekemättä, mm. urkulehterin portin salpa). Hka III F.da.4.
 70. Vaihtopuolisia ehdotuksia työselitykseen, 16.4.1895, Hka III F.da.4.
 71. Launiksen postikortti Wihtiselle 12.6.1917, Rka.
 72. MT:n vuosien 1916–1918 toimintakertomuksissa mainitaan Ruskon lisäksi Launiksen suunnitelmat Anttolan, Hinnerjoen ja Lemin kirkkoihin. Kahta viimeistä suunnitelmaa MT ehdotti hylättäviksi. *Analecta* VI 1922, 8, 32, 63.
 73. Lindberg 1922, 109–110. Hyvin negatiivista huomiota, to-

- sin taidemaalarina, Launis sai jo vuonna 1914. Launis suunnitteli Pukkilan kirkon korjauksen ja tarjosi sinne myös maa-laamaansa alttaritaulua. Kirkkoherra Kyrö pyysi asiasta lausuntoa Jac. Ahrenbergilta. Tämä tyrmäsi Launoksen maalausta. Asiasta tuli julkinen ja sitä käsiteltiin vilkkaasti sanomalehdissä. Launoksen saama julkisuus oli etupäässä negatiivista. Asian käsittelyä mm. Publius, Hbl 28.2.1914 ja Alttaritaulujupakka, Uusi Aura 3.3.1914.
74. Valkeapää 1995, 68–71
 75. Launis 1914, 3. Vihkosen varsinainen tarkoitus oli esitellä erilaisia seurakuntatalon rakentamiseen liittyviä kysymyksiä. Sen lopussa Launis esitti elementeistä rakennettavan modulis seurakuntatalon mallin. Samaa asiaa Launis esitteli myös Kotimaa-lehden haastattelussa, Kotimaa 1/1914, 1.
 76. Launis 1914, 4.
 77. Launis 1914, 4.
 78. Launoksen ja Sääksmäen kirkkoherra Wallinheimon kirjeenvaihto vuosina 1919 ja 1920, Ska.
 79. Launis s.a., 7. Vihkosessa ei ole julkaisuvuotta. Se on todennäköisesti julkaistu 1909–1910, sillä Launis mainitsi Karunan kirkon lasimaalauksen kuvan yhteydessä kirkon olevan juuri rakenteilla. Kirkko rakennettiin Stenbäckin suunnitelman mukaan 1908–1910 ja lasimaalaus oli Launoksen suunnittelema. Lisäksi muutamat vihkosen kuvat on signeerattu vuodelle 1909.
 80. Launis s.a., 12.
 81. Launis esitti Rooman Pietarin kirkon esimerkkinä mittakaavaltaan epäonnistuneesta kirkosta, jonka ”jättiläisen suhteet” saivat kaiken näyttämään todellista kokoaan pienemmältä. Launis s.a., 13–14.
 82. Asiakirjojen perusteella jää epäselväksi oliko Tavaststjerna itse ehdottanut lasimaalauksia, vai esittikö kirkkoherra Wihtinen seurakunnalle asian Tavaststjerner ehdotuksena.
 83. Ikkunasyvennys oli Launoksen mukaan otollisin paikka maalauskoristelulle, koska valaistus oli paras. Launoksen kirje Wihtiselle 18.12.1916, Rka.
 84. Launoksen kirje Wihtiselle 16.12.1916, Rka.
 85. Värit ovat piirustuksissa melko hennosti esitetyt ja ilmeisesti jonkin verran haalistuneet.
 86. Launoksen kirje Wihtiselle 16.12.1916, Rka.
 87. Launoksen kirje Wihtiselle 16.12.1916, Rka. Samassa kirjeessä Launis totei: ”Minun täytyisi tästä asiasta kirjoittaa pieni kansantajuinen kirjanelen saadakseni ukot tämän vaikean puolen käsittämään.”
 88. Launoksen kirje Wihtiselle 18.12.1916, Rka.
 89. Launoksen kirje Wihtiselle 16.12.1916, Rka.
 90. Launoksen postikortti Wihtiselle 9.12.1918, Rka.
 91. Launoksen kirje Wihtiselle 17.2.1919, Rka.
 92. Launoksen kirje Wihtiselle 17.2.1919, Rka.
 93. *Analecta III* 2 1903, I–II, XI–XII, XXXVIII. MT:n vuosikertomuksissa käytetään myös nimitystä museoarkkitehti.
 94. KA STO KD 3/312 1903.
 95. KA STO KD 3/312 1903.
 96. KA STO KD 3/312 1903.
 97. Museoviraston rakennushistorian osaston piirustusarkiston tiedoston mukaan Frankenhaeuser teki 13 keskiaikaisen kirkon mittausspiirustukset. Ne olivat Kaarina, Maaria, Masku, Naantali, Parainen, Perniö, Pyhtää, Rauma, Rymättylä, Sauvo, Sund, Tenhola, Vanaja.
 98. MT pk 18.3.1903 §3. KA STO KD 3/312 1903.
 99. *Analecta V* 1917, 115.
 100. *Analecta V* 1917, 28–29, 136. Härö 1984, 98–99; Museoviraston rakennushistorian osaston piirustusarkiston tiedoston mukaan Tavaststjerna teki kymmenen keskiaikaisen kirkon mittausspiirustukset. Ne olivat: Eckerö, Hammarland, Inkoo, Kemiö, Lammi, Pertteli, Rusko, Sysmä, Turun tuomiokirkko, Mustasaaren kirkon rauniot.
 101. Arkkitehtiamanuessi mainitaan usein kirjallisuudessa suunnitelman tekijäksi, mutta vastaavalla tavalla mainitaan myös Emil Nervander, vaikka hän ei suunnitellut korjauksia. Ks. esim. Suomen kirkot 1, 67. Varsinkaan paikallishistorioissa ei useinkaan tehdä eroa MT:n lausuntoja antavan ja neuvovan asiantuntijan ja suunnitelman tehneen arkkitehdin välillä. Arkkitehtiamanuessi saattoi ehkä olla hyvin konservoivan restauroinnin suunnittelija.
 102. MT:n pk 26.1.1917 §4, MVva MT pk:t. Vuonna 1918 Tavaststjerna vastasi Perttelin kirkkoherran lähettämään pyyntöön, että arkkitehtiamanuessi ei saanut ottaa ”tehtäväkseen kirkonkorjaus ja muita senlaatuista tehtäviä”. Tavaststjerna totei, että hän voi kyllä lähettää jäljennöksen Perttelin kirkosta tekemistään mittausspiirustuksista. Kirkkoherra Tupalan kirje Tavaststjernerille 27.4.1918 ja Tavaststjernerin kirje kirkkoherra Tupalalle 28.5.1918, MVtop Pertteli.
 103. Ns. primitiiviset maalaukset olivat ongelma varsinkin kun niitä löytyi keskeisiksi katsotuista kirkoista kuten Nousiainen tai Porvoo.
 104. Taiteilija Oskari Niemi (1886–1964) aloitti pitkän uransa Toimikunnan palveluksessa vuonna 1917. Ensimmäinen kohde oli Paraisten kirkon seinämaalauksen restaurointi Tavaststjernerin alaisuudessa, MVtop Parainen.
 105. Vuosikertomus 1909, *Analecta V*, 103. Tämän lisäksi hänen tuli omalta osaltaan vastata Kansallismuseon sisustamisesta.
 106. Jung 1932, 115–116; Arkkitehtiamanuessin virkaan nimettiin Tavaststjernerin kuoleman jälkeen arkkitehti Arne Wilhelm Rancken. MT:n vuosikertomus 1922, *Analecta VII* 1931, 34.
 107. Esimerkiksi vuonna 1926 käsiteltiin SAFA:ssa arkkitehtien P. E. Blomstedt, Hilding Ekelund ja Yrjö Laine kirjelmää, jossa ehdotettiin toimia kirkkoarkkitehtuurin tilan parantamiseksi. Kirkkoarkkitehtuurikeskustelusta 1920-luvulla ks. Valkeapää 1995, 50–74.
 108. Knapas 1988, 135, 140. Jung 1932, 115.
 109. Frankenhaeuserin lausuntoon on ensin kirjoitettu 2 000 mk ja korjattu sitten 2 500 mk. Frankenhaeuserin lausunto MT:lle 19.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
 110. Tavaststjernerin lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
 111. Ehdotukset olivat joko Wihtisen Rinteelle esittämiä tai heidän keskusteluissaan syntyneitä. Tässä vaiheessa kirkonkoko ei ollut vielä käsitellyt korjausta eikä Launis tehnyt suunnitelmaa.
 112. Wihtinen esitti korjausehdotukset seurakunnalle nimenomaan Rinteen ja Tavaststjernerin hyväksyminä.
 113. Tavaststjernerin lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
 114. Tavaststjernerin lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
 115. Tavaststjernerin lausunto MT:lle 13.4.1917, MVtop Rusko.
 116. Knapas 1988, 127
 117. Stenforsin kirje J. R. Aspelinille 21.4.1891, MVtop Hollola.
 118. Tampereella vuonna 1868 syntynyt Blom teki uransa Tampereella. Hän toimi yksityisarkkitehtina vuosina 1891–1902.
 119. Tässä käsiteltävien von Heidekenin, Ahrenbergin ja Mallanderin lisäksi kuusi suunnittelijoista oli suunnitelman tehdessään joko lääninarkkitehtejä tai muussa Yry:n virassa.
 120. Nervanderin lausunto MT:lle 9.10.1899, MVtop Vehmaa.
 121. Rakennusmestarien toimista saa seurakuntienkin aineistosta melko niukasti tietoa, tarkimmin on yleensä keskitytty urakkasopimuksen tekoon eikä myöhempiä toimia kirjattu.
 122. Rinteen lausunto MT:lle 17.11.1910, MVtop Vanaja.
 123. Kik 6.5.1906 13, Mka II Ca 2.
 124. Kik pk 6.5.1906 §3, Mka II Ca 2.
 125. Kouluhuoneeksi suunniteltiin sisustaa länsilehterin alle jäävää tilaa. Kustannusarviosta ei käy ilmi miten ikkunoita suunniteltiin kuten Frankenhaeuser lausunnossaan MT:lle huomautti 19.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
 126. Tiitolan lausunto Messukylän seurakunnalle 5.5.1906, KA STO KD 21/276 1906.
 127. Tiitolan lausunto Messukylän seurakunnalle 5.5.1906, KA STO KD 21/276 1906. Tiitolan selityksestä ei käy ilmi mitä eteläsakaraan muodostuvilla kahdella huoneella aiottiin tehdä. Frankenhaeuser mainitsi lausunnossaan, että tila lehterin alapuolella olisi kokoussaliin eteinen ja sen yläpuolella oleva tila taas voitaisiin sisustaa paikallismuseoksi. Frankenhaeuserin lausunto MT:lle 19.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.

TIETEELLINEN KÄSITYS KESKIAIKAISISTA KIRKOISTA

1. Konttinen 1991, 143. Saarela 1986.
2. Kåring 1993, 366.
3. Brush 1996, 19–24.
4. Nykykansat-käsité sulki ulkopuolelleen klassiset kielet eli kreikan ja latinan.
5. Lilius 1999 (1983), 105. Ringbom 1986, 56, 63.
6. Lilius 1999 (1983), 106. Härö 1984, 28–29.
7. Liliuksen mukaan Lars Pettersson oli Suomen ensimmäinen taidehistorian koulutuksen saanut arkkitehtuurihistorioitsija. Lilius 1999 (1983), 109.
8. Ks. J. R. Aspelinin artikkeleista esim. Våra träskulptörer. SM XII 1905, 88–91. Det kyrkliga konstmäleriets utöfvare i vårt land. SM XIV 1907, 1–7.
9. Ks. Sinisalo 1999.
10. Oskar af Heurlin maksoi Nervanderin matkan. SMY:n pöytäkirjat I, Aspelinin esipuhe, sivu 3. Nervander mainitsi af Heurlinin lähteneen matkalle lääkärin kehotuksesta. He matkustivat Ruotsin, Tanskan, Saksan ja Ranskan kautta Italiaan, jossa eteläisin kohde oli Napoli. Nervander 1912, 72.
11. Steinby 1992, 61.
12. Aspelin E. 1878, Alkusananen.
13. Suomalaisiinkin tutkijoihin vaikuttanut kulttuurihistoria-käsitteen kehittäjä Karl Lamprecht oli kiinnostunut keskiajasta. Brush 1996, 40; Esim. SMY:n julkaisuvaihto suuntautui varsinkin aluksi etupäässä Saksaan ja saksalaiset julkaisut olivat tärkeitä myöhemminkin. Tähän nähden voi kuvitella millaisia ongelmia muinaistutkimukselle aiheutti ensimmäisen maailmansodan aiheuttama pakollinen yhteyksien katkaiseminen Saksaan ja sen liittolaismaihin.
14. Tukholman Antikvarisk-topografiska arkivetin kirjekokoelma sisältää runsaasti suomalaisten ruotsalaisille kollegoille lähettämiä kirjeitä. Niissä käsiteltiin sekä ammattiasioita, esim. kysyttiin ja annettiin yksittäisiä tutkimukseen ja julkaisuun liittyviä tietoja, sekä henkilökohtaisempia mm. majoittumiseen ja suosituksiin liittyviä asioita. Antikvarisk-topografiska arkivet, brevsamlingar.
15. Hans Hildebrandin kirja Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltiden: en kortfattad öfversigt ilmestyi vuonna 1875 Tukholmassa. Tähän kirjaan Ahrenberg viittasi vuonna 1889 Taivassalosta antamassaan lausunnossa. Nervander totesi vuonna 1887 julkaistun kirjansa alussa pitäneensä Hildebrandin teosta mallinaan. Hildebrand julkaisi myös Ruotsin keskiaikaa käsittelevän yksitoistaosaisen teossarjan Sveriges medeltid, joka ilmestyi vuosina 1879–1898.
16. Eliel Aspelin viittasi väitöskirjansa alussa autopsian eli kohteen näkemisen tärkeyteen taidehistoriallisessa tutkimuksessa. Aspelin E 1878, Alkusananen.
17. Esim. Käkikoski 1913.
18. Esimerkiksi sana ”esine” otettiin käyttöön vasta 1880-luvulla ja sen synonyymina käytettiin vielä pitkään varsinkin seurakunnissa sanaa ”kalu” (kaluvaja, vanhat kalut). Kalu ei ollut merkitykseltään vähättelevä eikä sen käytöstä voi päätellä seurakunnan välinpitämätöntä suhtautumista esineistöön.
19. Termiä taidekieli käytti Kaarlo Forsman kääntämänsä Lübken teoksen toisessa osassa olevan sanaston otsikossa. Lübke 1893, 497.
20. Esim. SMY, SKS ja Kansanvalistusseura.
21. SKS:n yhteyteen perustettiin 1864 Historiallinen osakunta, joka toimi kymmenen vuotta. Osakunnalla ei ollut omia rahavaroja, mutta se saattoi lähettää SKS:n kautta stipendiaatteja tekemään esihistoriaan ja keskiaikaan liittyviä kartoituksia ja keräyksiä (Tallgren 1920, 14–15). Näistä on erityisesti mainittava Reinhold Hausenin matkat Länsi-Uudellemaalle (1870), Varsinais-Suomeen ja Ahvenanmaalle (1871) ja Itä-Uudellemaalle (1874). Hausenin retket keskittyivät paljolti keskiaikaisiin kirkkoihin. Retkien tulokset julkaistiin inventoinnin luonteisina kirjaisina. Ks. Hausen 1872, 1873 ja 1887. Matkoilla Hausenilla oli käytössään kamera. Kuvat ovat nykyisin Museoviraston Historian kuva-arkistossa.
22. Retkistä ks. myös Tallgren 1920, 72–82 ja Hirn 1970.
23. Ensimmäisen retken rahoittamiseksi yhdistys järjesti ohjelmallisen iltaman. Musiikkipainotteiden iltaman ohjelma on SMY:n pöytäkirjojen osan I liitteenä.
24. Koulutusfunktio mainitaan usein SMY:n pöytäkirjoissa, esim. 8.5.1871, K. A. Castrénin puhe, SMY:n pk:t I, 88. Vuonna 1882 retken järjestämisestä luovuttiin koska ketään aiemmin retkelle osallistunutta ei saatu mukaan. 2.5.1882 §6. SMY:n pk:t II 1915, 286.
25. Nervanderin kertomus retkestä, SMY:n pk 12.2.1872 §4. SMY:n pk:t I, 128.
26. Kertomus retkestä, SMY:n vuosikokouksen pk 29.10.1874 §2 (vuosikertomus), SMY:n pk:t I, 274–5.
27. SMY:n pk 17.11.1885 §3, SMY:n pk:t I, 435–436.
28. Nervander ryhtyi Åbo Posten -lehden päätoimittajaksi. SMY:n pk 27.1.1874 §1, SMY:n pk:t I, 237.
29. Tallgren 1920, 106–115.
30. SMY:n pk 31.1.1888 §2, SMY:n pk:t SMY:a.
31. SMY:n pk 29.10.1892 §5, SMY:n pk:t SMY:a.
32. Messukylää ei mainita kohteena pöytäkirjoissa, mutta MV:n Historian kuva-arkiston rareiteettiarkistossa säilytetään retkellä tehtyjä kuvia. Tekijät ovat Selim Lindqvist, Lars Sonck ja John Stolpe.
33. SM III 1896, 76–77.
34. SM VI 1899, 53–55. Ks. myös SMY:n toimintakertomus 1899, SM VII 1900, nro 2 liite.
35. Meinander 1903, 2–3.
36. Näyttelyt järjestettiin Helsingissä vuosina 1871 (luettelo SMY:n pk:t I, 1909), 1874 (luettelo SMY:n pk:t I, 1909), 1894 (SMY:n pk 16.3.1894 §3, SMY:a), 1897 (SMY:n pk 22.4.1897 §2, SMY:a) ja 1903 (Katalog öfver Finska Fornminnesföreningens konsthistoriska utställning). Lisäksi vuonna 1881 Helsingissä järjestetyssä taideteollisuusnäyttelyssä SMY:n edustajina toimivat taiteilija Severin Falkman ja Emil Nervander. Näyttelyssä oli laaja historiallinen osa. SMY:n pk 3.6.1881. SMY:n pk:t I. Retkien aineistoa oli esillä myös vuoden 1900 Pariisin maailmannäyttelyssä. SMY:n pk 30.4.1898 §8, 24.5.1898 §5, 20.10.1898 §7, 10.11.1898 §3, 15.12.1898 §8, SMY:a.
37. Vuoden 1894 näyttely oli avoinna seitsemän päivää ja siellä kävi 428 maksavaa katsojaa. SMY:n pk 16.3.1894 §3, SMY:a.
38. Näyttelyssä oli esillä alttarikaappeja ja puuveistoksia, metalliesineitä (lähinnä kalkkeja ja pateeneja) ja tekstiilejä. Arkkitehtuuria ja seinämaalauksia esiteltiin kuvin. Esillä oli myös Missale aboense. Katalog öfver Finska Fornminnesföreningens konsthistoriska utställning, 1903.
39. Esim. W. H. [Wentzel Hagelstam], 1903. Strengell, 1903. Vuoden 1903 näyttelyn järjestivät K. K. Meinander, Armas Lindgren ja Carl Frankenhäuser. Tavoitteena oli tehdä ”taidehistoriallinen näyttely”, jossa olisi esillä retkillä tehtyjen dokumentointien lisäksi joitakin ”alkuperäisiä taide-esineitä”. SMY:n pk 4.12.1902 §7, SMY:a.
40. Suomen Museo X 1903, 47.
41. Laajimmin kuvia on julkaistu Märta Hirnin kirjassa Kuvia katoavasta Suomesta, 1970. Kirja julkaistiin SMY:n 100-vuotisjuhlan kunniaksi. Hirnin päätavoitteena oli identifioida kuvia tehneet taiteilijat.
42. Tarkemmin Tallgren 1920, 126–130.
43. Tallgren 1920, 132. Ks. myös Lilja 1999, 85–87.
44. 1910-luvulla lehti alkoi koostua tieteellisistä artikkeleista ja erilaiset pienet löydöistä, matkoista ja havainnoista kertoneet tiedonnannot jäivät kokonaan pois.
45. SMY:n pk 2.11.1899 §2, SMY:a. Tallgren 1920, 130–131.
46. Ks. Tallgren 1920, 133–134.
47. Ensimmäisen osan kirjoittajat olivat K. K. Meinander ja Juhani Rinne. Toinen A. W. Ranckenin kirjoittama Laitilan kirkkoa käsitellyt osa ilmestyi 1930. Suomen kirkot Finska kyrkor -sarjan ”esihistoriasta” enemmän Nordman & Cleve 1959, 7–8.
48. Oma maa I–VI, 1907–1911, toim. E. G. Palmén & al. Finlands kulturhistoria, Medeltiden, 1908, toim. P. Nordmann, M. G. Schybergson. Sarjassa Bidrag till kannedom af Fin-

- lands natur och folk julkaistiin kolme muinaismuistojen kihlakuntakohtaista kartoitusta, ks. Heikel 1878 ja 1882, Killinen 1880.
49. Meinander 1908a, 187.
 50. Samat tekstit eri näkökulmasta tarkasteltuna ks. Hiekkänen 1994a, 19–23. Pekka Vähäkangas on soveltanut Aspelinin ja Öhquistin teksteihin diskurssianalyttistä lähestymistapaa. Vähäkangas 1996, 74–91.
 51. Kirjat ilmestyivät samaan aikaan myös ruotsinkielisinä laitoksina nimellä Den kyrkliga konsten i Finland under medeltiden.
 52. Varsinkin Perniön kirkon kuvaa käytettiin usein. Ks. Nervander 1887, 49. Forsström 1898, 698. Käkikoski 1913, 198. Perniön kirkosta tehty kuva vaikuttaa muodostuneen eräänlaiseksi suomalaisen keskiaikaisen kirkon prototyypiksi.
 53. Nervander 1887, 4.
 54. Nervander 1887, 6.
 55. Nervander 1888, 85.
 56. Nervander 1888, 16. Nervander tosin käytti vaihdellen ilmauksia kuvien leikkaaminen ja veistäminen.
 57. Nervander 1888, 42.
 58. Nervander 1887, 15–16.
 59. Nervander 1888, 48.
 60. Lübken alkuperäisteos oli ilmestyi 1860-luvulla, kaksiosainen suomennos ilmestyi vuonna 1893. Teos ruotsinnettiin vuonna 1872.
 61. Aspelin 1891, Johdannon alku, ei sivunumeroa.
 62. Aspelin 1891, 1.
 63. Aspelin 1891, 1.
 64. Aspelin 1891, 2.
 65. Aspelin 1891, 7.
 66. Aspelin 1891, 5.
 67. Aspelin 1891, 22. Aspelin oli väitellyt vuonna 1878 aiheesta Siipialttarit. Työ perustui keskieurooppalaiseen aineistoon.
 68. Aspelin 1891, 12.
 69. Aspelin 1891, 2.
 70. Aspelin 1891, 3.
 71. Aspelin 1891, 3.
 72. Aspelin 1891, 21.
 73. Aspelin 1891, 21.
 74. Rinne 1907, 315–317. Myös Nervander aloitti kirkkorakennusten kehityksen tarkastelun roomalaisesta basilikasta, muttei kuvannut kehitystä rationaalisuuteen perustuvana yksinkertaistamisena. Nervander 1887, 17–26.
 75. Rinne 1907, 321.
 76. Rinne 1907, 317.
 77. Rinne 1907, 319.
 78. Rinne 1907, 325.
 79. Rinne 1907, 328–329, lainaus sivulta 329.
 80. Meinander 1908a, 145.
 81. Meinander 1908a, 146.
 82. Meinander 1908a, 164–165.
 83. Meinander 1908a, 156.
 84. Meinander käytti termiä fönsterarkitektur. Ks. myös Meinander 1903, 2–3.
 85. Meinander 1908a, 156–158.
 86. Meinander 1908a, 175.
 87. Meinander 1908a, 164–165.
 88. Meinander 1908a, 168.
 89. Meinander 1908a, 169.
 90. Meinander 1908b.
 91. Meinander 1908a, 176.
 92. Meinander 1908a, 175.
 93. Meinander 1908a, 176.
 94. Öhquist 1912, 1–2.
 95. Öhquist 1912, 13.
 96. Ks. Öhquist 1912, 36, 69.
 97. Öhquist 1912, 13–14.
 98. Öhquist 1912, 29.
 99. Öhquist 1912, 35.
 100. Öhquist 1912, 54.
 101. Öhquist 1912, 70. Saman ajatuksen esitti Meinander jo vuonna 1903. Meinander 1903, 1.
 102. Lindberg 1919, 6.
 103. Lindberg viittasi Meinanderin esittämiin maakuntaryhmiin, mutta vei jaottelun pidemmälle. Lindberg 1919, 20.
 104. Esim. Lindberg 1919, 17.
 105. Lindberg 1919, 7–9.
 106. Oma maa, tietokirja Suomen kodeille. Toinen, uudistettu painos. Suunnitellut E. G. Palmén. Rinteen artikkeli Keski-aikeiset kirkkomme, 450–468.
 107. Rinne 1920, 455–456.
 108. Tietosanakirja I, 1909.
 109. Taidearkeologiaa olivat myös ”kristillisen arkeologian löydöt” kuten ”pyhäinjäännöslipas St. Nazario kirkossa ja reliefikuvat St. Ambrogiokirkon ovesa Milanossa”, SMY pk 3.4.1902, SMYa.
 110. Kaivaustiedot: Hiekkänen 1994a, 349–353.
 111. Rinne 1914, 53–67, 79–94. Vasabladet 29.9.1910. Frankenhauserin kirje MT:lle 1.5.1907, MVtop Pyhtää.
 112. MT:n kirje Ttk:lle 28.5.1886, TMA TTA E V 4. Papiston tekemät inventointikertomukset ovat MV:n topografisissa kapsleissa.
 113. Curman 1906, 31. Curman 1918, 81.
 114. Yrjö Koskinen kuvasi esim. Maunu Tavastin majesteettillisenä johtajana. Koskinen 1881–82, 76.
 115. Aspelin 1891, 15–16.
 116. Suomen läntisyyden korostaminen voimistui vuosisadan vaihteessa, jolloin helmikuun manifestin aloittamat tapahtumat käänsivät monet tähyämään länteen. Ks. esim. Klinge 1997, 358, 374–390. Meinander määritteli heti artikkelinsa alussa Suomen paikan. Suomi on ”länsimaisen kulttuurin etäisin koillinen rajavartio”, Meinander 1908a, 145.
 117. Laajimmin kirkkoihin Koskinen viittasi yhdessä lauseessa, jonka mukaan ”maaseutujen kirkot” olivat 1400-luvulla komeita, ”toisinaan varsin kirjavilla katto-maalauksilla ja pyhäinkuvilla varustettuja”. Koskinen 1881–82, 112.
 118. Forsström vaikuttaa käyttäneen tukeaan Aspelinin tekstiä (1891), Käkikoski taas mainitsi K. K. Meinanderin useaan kertaan.
 119. Forsström 1898, 698–699. Kirjan kuvitus on tyypillisesti koottu eri suunnilta, mm. on käytetty Nervanderin kirjaan kaiverrettuja kuvia. Ajatuksen pappien ja munkkien toimimisesta rakennusmestareina esitti jo Nervander. Ks. Nervander 1887, 16.
 120. Esim. Hämeen vanhimmat kirkot olivat 1200-luvun alkupuolelta. Käkikoski 1913, 101.

KESKIAIKAISEN KIRKON VAIHTUVAT MERKITYKSET

1. Suomen kiitollisuudenvelasta puhui esim. Zachris Topelius, ks. Ahtiainen & Tervonen 1996, 34.
2. Öhquist 1912, 3–12.
3. Aspelin 1891, 2.
4. Öhquist 1912, 3.
5. Öhquist 1912, 4.
6. Käkikoski 1913, 12.
7. Käkikoski käytti jonkin verran seinämaalauksia kuvitukse-
na, mm. 264–265 (karjatalous) ja 344 (kauppa). Kirjan johdannosta käy ilmi kirjan jääneen kesken tekijän kuoleman vuoksi, eikä nimenomaan ”keskiajan jälkipuolta, katolisuu-
den varsinaista kukoistusaikaa” kuvannutta osuutta julkaistu. Käkikoski 1913, Alkusanat. Alkusanojen kirjoittaja ei käy kirjasta selville.
8. Meinander 1908a, 169.
9. J. R. Aspelin nimesi suomalaisiksi maalareiksi Kort Måla-
ren (Conradus Pictor) ja Petrus Henriksonin. Aspelin 1905a,
22–23.
10. Pyrkimyksestä nimetä puuveistosten suomalaisia mestareita ks. Vuola 1997, 21–24.
11. Keskiajan synonyymeinä käytettiin ilmaisuja ”katolilainen

- aika” tai ”paavinuskon aika”. Esim. MT:n muinaismuistojen suojelun oppaassa määriteltiin aikakausi seuraavasti: ”Keskiaika eli paavinuskon aika, jolloin vanhimmat kirkkomme ja isoimmat linnamme ovat rakennetut ja länsimaiset tavat alkoivat maassamme juurtua.” Esi-isien muistomerkit 1899, 5.
12. Murtorinne 1992, 300–302, 336–340, 384–386.
 13. Murtorinne 1992, 248. Vapaavuori 1997, 342–343, 353–354.
 14. Suomessakin oli tilaus myös kulttuurikristilliselle suuntaukselle, mm. vuonna 1902 alkoi kokoontua Kolmisointu-yhdistys (perustettu virallisesti 1907) ja vuonna 1919 perustettiin Kristillinen Taideseura. Valkeapää 1995, 63. Ruotsin kulttuurikristillisuus ks. Elmén Berg 1996, 48–53.
 15. Alfred Stenforsin kirje MT:lle 24.8.1891, MVtop Hollola.
 16. Nervander 1888, 5. Kirjassa Sommarresor i Finland Nervander mainitsi kirkkoherran todenneen kuvien olevan ”frö-krympta karrikatyrer”. Nervander 1872, 155.
 17. Vrt. Ahrenbergin ehdotus Taivassalon alttarikrusifiksiksi, Ahrenbergin lausunto Yry:lle 12.2.1889, KA STO KD 14/302 1887.
 18. Forsström (Hainari) 1898, 4.
 19. Forsström (Hainari) 1898, 504.
 20. Emil Nervander ja Jac. Ahrenberg pitivät Taivassalon triumfikrusifiksiä rappiokauden tuotteena.
 21. Varsinkin Anna itse kolmantena -veistosryhmä vaikuttaa olleen vaikeasti käsitettävä, Nervander mainitsee sen esitystavan lapsellisena. Nervander 1888, 19.
 22. Ks. keskustelu Köyliön Pyhän Henrikin kappelista, SM 1911, 26–41.
 23. Ehrnroothin mukaan ”Lallin uhma” on eräs Suomen menneisyyden keskeisistä traumaista. Tapahtumassa omaperäiseksi ymmärretty alkusoomalainen pakanallisuus oikeutetusti nousi riistävää ulkoa tullutta muukalaisuutta vastaan, mutta samalla tappoi länsimaisen sivistyksen ja kristillisen armon edustajan. Henrikin legendan tulkinnan kahtiajakoisuus, oman ja vieraan torjunnan ristiriita, luonnehtii koko Suomen menneisyyttä. Jari Ehrnrooth luento 8.–9.4.1999.
 24. Aspelin E 1891, 27. Ks. myös Nervander 1888, 56–57. Meinander 1903, 13. Öhquist totesi: ”Uskonpuhdistusajan ensimmäinen kuningas oli itse taiteen vastustaja.” Öhquist 1912, 73.
 25. V-ö W-n [Väinö Wallin] 1896, 34.
 26. Taidehistoriassa ongelmaksi tuli muun Euroopan aineiston suhteuttaminen suomalaiseen. Seppo Knuutila on pohtinut vastaavaa ilmiötä käsitellessään Christfried Gananderin Mytologia Fennican suhdetta suomalaiseen mytologiaan. Knuutila 1994, 104.
 27. Aspelinin kirjan nimi oli Suomalaisen taiteen historia.
 28. Aspelin 1891, 1.
 29. Samankaltaisia ajatuksia Pohjolan ihmisen ominaisuuksista esitti Johan Jakob Tengström jo 1817–1818. Suutala 1986, 237–238.
 30. Vrt. Päivi Rantasen aution maan diskurssiin, esim. Rantanen 1997, 162.
 31. MT:n pk 17.6.1904, MVtop Turun tuomiokirkko. Nyström oli Turun tuomiokirkossa pidetyn kokouksen sihteeri. Pöytäkirja sisältää pitkän lainauksen hänen lausuntoaan kirkon restauroinnista ja on muiltakin osiltaan ilmeisesti melko voimakkaasti Nyströmin muotoilema.
 32. Korvenmaa 1991, 131.
 33. Suomen paviljongin tulkinnasta Wäre 1991, 179–183. Öhquist 1912, 582. Tosin rakennuksen rauhallinen, yksinkertainen ja yhtenäinen alaosat saattoi tuoda mieleen myös kiviset navetat, ks. Söderhjelm 1900, 154.
 34. Wäre 1991, 187–188.
 35. Meinander 1908, 166–169. Sana primitiivinen näyttää tulleen käyttöön suomenkielissä teksteissä 1910-luvun alussa. Vuoden 1915 Tietosanakirjan määrittelyn mukaan primitiivinen tarkoitti alkukantaista, maailman ja ihmiskunnan alkuaikoihin kuuluvaa. Sanan merkitys ei siis välttämättä ollut negatiivinen. Tietosanakirja VII 1915.
 36. Kirkolta kirkolle 1/1899, 11. Varsinkin 1920- ja 30-luvuilla tämä mielikuva näyttää yleistyneen, ks. esim. Rancken 1926.
 37. Esim. Taivassalon kirkossa Nervander totesi olevan useamman tekijän maalauksia, toiset olivat varmemmalla kädellä tehtyjä kuin toiset. Tekijöistä Nervander käytti sanaa mestari lainausmerkeissä. Nervanderin lausunto MT:lle 12.3.1888, MVtop Taiv.
 38. Aspelin ei käyttänyt kirkkojen rakentajista mitään ammattinimitystä. Seinämaalauksen tekijöitä hän nimitti mestareiksi tai maalaajiksi. Aspelin 1891, 12–21. Öhquist mainitsi kirkkojen rakentajien olleen rakennusmestareita, maalausten tekijät olivat maalareita tai taiteilijoita. Öhquist 1912, 28, 46.
 39. Meinander 1908a, 167.
 40. Nervanderin mukaan veistosten halkeamia peitettiin liimatuilla liisteillä ja kangaspaloilla. Tämän jälkeen veistokseen siveltiin ”valkoinen kalkkimaali, johon sitte lisättiin värejä ja kultausta.” Hyvä veistotyö saattoi näin tulla ”rumennetuksi” ja huonompi työ taas paremmaksi. Nervander 1888, 28. Aspelin toi esille kuvanleikkauksen ja maalauksen tasavertaisuuden veistoksissa, maalauksen ja veiston suhde toisiinsa ks. Aspelin 1878, 43–44. 46–47, 54; Mestarinimitysten muotoutumisesta ks. Vuola 1997, 24–25.
 41. Keskiajalla sidokset ja identiteetti olivat kiinnittyneet muihin instituutioihin kuten hallitsija-vasalli, kirkko, kauppaliihto, kaupunki, kiltta, uskonnollinen järjestö, suku.
 42. Ks. esim. Pirinen 1996, 28–30.
 43. Meinanderin mukaan puhtaasti taiteena tarkastellen Suomen keskiaikaiset maalaukset eivät olleet korkeatasoisia, ne eivät antaneet lainkaan vaikutelmaa elävästä todellisuudesta. Meinander 1908a, 174–175.
 44. Esim. Öhquist mainitsi, että veistokset olivat maalattuja, mutta vaikuttaa myöhemmin tekstissä jollakin tapaa ohittavan asian. Hän totesi esim. Ruskon Pyhästä Olavista, että sen kasvat olivat heikosti muotoillut, ottamatta huomioon, että nimenomaan kasvojen ilmeen viimeistelyssä pintakäsittelyllä ja maalauksella oli tärkeä osa. Öhquist 1912, 49, 51.
 45. Meinander 1908, 166–167.
 46. Esim. A. W. Ranckenin suunnittelema Ruskon kirkon (1927) ja Carolus Lindbergin Hollolan kirkon korjaus (1934–35). Ks. myös Rancken 1930.
 47. Tiiviin ja selkeän kuvan 1960-luvun restaurointipyrkimyksistä antaa Sinisalon artikkeli Antikvaarisia kysymyksiä. Sinisalo 1965.
 48. Esim. J. R. Aspelin käytti Lemun kirkon korjauksen yhteydessä (1895) kirjeissään Nervanderille ja Turun läänin kuvernöörille sanaa ”korjaus” (reparation), mutta kirkollisasiain toimituskunnalle sanaa ”restaurointityö”. MVtop Lemu.
 49. Esim. Ruskon tapauksessa kirkko ”korjattiin ja kaunistettiin” (HS 20.1.1917) tai tehtiin ”ett restaurerings- och försköningsarbete” (Hbl 2.2.1917).
 50. Gummerus 1913, 312.
 51. Hobsbawm 1994, 13–14, 48–49.
 52. Hobsbawm 1994, 61–86, 89.
 53. Hobsbawm 1994, 102–104.
 54. Hobsbawm 1983. Anderson 1983.
 55. Gellner 1983, esim. 37–38. Gellner katsoo nationalismin yhdenmukaistavan kulttuuria. Gellner 1983, 13, 55–58. Pyrkimys yhtenäiskulttuurin rakentamiseen olisi siten nationalistisille tyypillinen ominaisuus.
 56. Jokilehto 1999, 119. Denslagen 1994, 168–174. Lewis 1993, 27–34, 75–85.
 57. Balkanilla kansojen sankarimenneisyyteen kuuluu kamppailu ottomaanien valtakuntaa (ja toisiaan) vastaan.
 58. Ks. Lane 1991, 114.
 59. Kemiläinen 1994, 15–17, 136–157.
 60. Esseitä ihmisrotujen epätasa-arvosta. Kemiläinen 1994, 139. Gobineausta ks. Virtanen 1985, 53–68.
 61. Mustan rodun edustajien ajattelukyky oli rajoittunut ja he olivat täysin eläimellisten viettiensä ja halujensa ohjaamia. Virtanen 1985, 55.
 62. Kemiläinen 1994, 139–144.
 63. Huovila 1985, 37–51.
 64. Ahrenberg 1904, 33–58.
 65. Ahrenberg 1904, 51–52.
 66. Lukkarinen 1996, 23–24, 27.

67. Rotukäsitysten vaikutus Ahrenbergin ja Edelfeltin toimiin Runebergin Vänrikki Stoolin kuvitetun loistopainoksen julkaisemisessa, ks. Lukkarinen 1996, 26–28.
68. Liikanen 1995, 127–128, 239. Sivistys voitiin fennomaani-piireissä esittää myös uuden yhteiskuntahierarkian perustana. Liikanen 1995, 256.
69. Liikanen 1995, 173–174. Maaseudun köyhemmän väestön ja palkollisten kanssa ei pyritty tasa-arvoon. Liikanen 1995, 237, 240.
70. Killinen yhdistettiin samaan aikaan alueella kulkeviin venäläisiin maanmittareihin. Killinen 1878, 49–50. Killisen etunimeä ei jostain syystä koskaan mainita. Hänestä enemmän Tallgren 1920, 56–57. Ilmeisesti sama Killinen mainitaan muutaman kerran myös Ilkka Liikasen kirjassa Fennomania ja kansa. Liikanen 1995, 231, 241.
71. Kansa-käsityksen ideaalin ja todellisuuden välisistä ristiriidoista esim. Haapala 1995, 97–98. Apo 1996, 181–182. Knuuttila luento 8.4.1999. Ks. myös Sääskilahti 1997, 92–93.
72. Lukkarinen 1917, 7.
73. Lukkarinen 1917, 6.
74. Säätyjen välisen kanssakäymisen uusista muodoista ks. Liikanen 1995, 108–110, 179, 213, 299. Tosin erojen tasoittuminen saattoi olla näennäistä ja uudentyyppiset kokoontumiset tilanteita, joissa säätyeroja symbolisesti vahvistettiin, Liikanen 1995, 204.
75. Ajatus kansan unohtamasta menneisyydestä ja SMY:n tehtävästä opettaa se takaisin esiintyi varsinkin Tallgrenin kirjoittamassa SMY:n 50-vuotishistoriikissa. Tallgren 1920.
76. Nina Sääskilahti on pohtinut vastaavaa prosessia kansatieteen kannalta. Sääskilahti 1997, 97.
77. Ks. esim. Hoppu 1999, 28–29.
78. Tämä käsitettiin nimenomaan rekonstruointina, jonkin olleen tilan uudelleen rakentamisena. Yhtenäiskulttuurin rakentamisesta Ehrnrooth 1998, 93–97. Knuuttila ja Ehrnrooth luennot 8.–9.4.1999.
79. Ks. Topelius 1926 (1878), 509.
80. Esi-isien muistomerkit 1899, 1. Topelius 1926 (1878), 9–10.
81. Suomen Evankelis-luterilaisen kirkon katekismus 1909, 40.
82. Suomen Evankelis-luterilaisen kirkon katekismus 1909, 41. Käsky ja sen selitys on siteerattu katekismuksen osasta Laki. Ks. myös Aspelin 1942 (1890), 272.
83. Aspelin E 1885, 80.
84. Esi-isien muistomerkit 1899, 4.
85. Esi-isien muistomerkit 1899, 4.
86. Topelius 1926 (1878), 10–11, 82. Ks. myös Rantanen 1997, 205.
87. Suoraan tähän vetosi Josef Stenbäck kirjeessään Pälkäneen seurakunnalle. Stenbäck puolusti kirkon raunioiden suojelua. Stenbäckin kirje Pälkäneen kirkonrakennustoimikunnalle syyskuu 1902, MT:lle 12.9.1902 lähetetyn kirjen liitteenä, MVtop Pälkäne.
88. Choay 1988, 15.
89. Choay 1988, 21–24. Choayn näkemykset pohjautuvat Rieglin vuonna 1903 kirjassaan *Der Moderne Denkmalkultur* esittämiin ajatuksiin.
90. Jokilehto 1994, 70. Ks. Hidemark 1996.
91. Jokilehto 1994, 69–70.
92. Jokilehto 1994, 70–71. Jokilehto 1999, 16–19.
93. Termistä *invented traditions* on käytetty ainakin kahta suomennosta eli ”keksityt” (Giddens 1995, suom. Leevi Lehto) tai ”sepitettyt” (Syväoja 1998) traditiot. Hobsbawm sijoittaa keksittyjen traditioiden vilkkaimman syntyvaiheen 30–40 vuoden jaksoon ennen ensimmäistä maailmansotaa. Niiden piiriin kuuluvat monet kansallisuuden manifestointiin liittyvät traditiot kuten itsenäisyyspäivän vietto, liput, kansallishymnit tai urheilukilpailut. Myös useissa vähemmän isänmaallisissa juhlissa on paljon keksittyä ainesta, esim. joulun vietto. Keksittyihin traditioihin kuuluu Hobsbawmin mukaan myös 1800-luvun innostus julkisiin monumentteihin. Hobsbawm 1983a, 7–12 ja 1983b, 263–275.
94. Hobsbawm 1983a, 2–4.
95. Hobsbawm 1983a, 11.
96. Hobsbawm 1983a, 1–6.
97. Hobsbawm 1983a, 9–10.
98. Hobsbawm 1983a, 13.
99. *Reseruter i Finland 1887 kierros VIII*, 11. Matkailuun vetoivat myös Aspelin ja Rinne. Aspelinin kirje kirkkoherralle 30.4.1888, MVtop Lohja. Rinteen lausunto ja toimenpideehdotus MT:lle 7.8.1907, MVtop Vihti. Vuosisadan lopulla Kyläkirjaston Kuvalehdessä todettiin, että Kalannin kirkko ”ansaitsee kaikkien matkailijain käydä katsomassa.” Kirkolta kirkolle 2/1899, 21.
100. Uusimaa Lisälehti 18.9.1906 nro 106.
101. Kaavallinen totuus tarkoittaa sitä, että rituaalin ominaisuuksiin kuuluu tiettyjen vaikutusten seuraaminen niistä. Kaavallisen totuuden maailmassa sadetanssi aiheuttaa sateen, eikä syyuhdetta ole mieltä asettaa kyseenalaiseksi. Giddens 1995, 94.
102. Giddens 1995, 93–95.
103. Giddens 1995, 91–93.
104. Giddens 1995, 132.
105. Giddens 1995, 96. Restauroinnin voi katsoa olevan traditiota tulkintaa.
106. Giddens 1995, 130.
107. Giddens 1995, 131.
108. Giddens 1995, 119, 121.
109. Giddens 1995, 119–120.
110. Giddens 1995, 142, 144, 146.
111. Olen tarkkaillut argumentointia ja retoriikkaan koko kirjallisessa aineistossani. Materiaali käsittää siten sekä asiakirjat että painetun aineiston.
112. *Kalkmålningarna i Lojo kyrka*, Nya Pressen 20.7.1886, nro 193.
113. Rinteen lausunto ja toimenpideehdotus MT:lle 7.8.1907, MVtop Vihti. Samasta asiasta paheksuttiin myös pälkäneläisiä, eläinten, ja ihmistenkin, pääsy kirkon raunion lattian alla olevia hautauksia kaivamaan piti estää. Kuuliala 1949, 209–215.
114. Isänmaallisuus kansalaisuskontona, ks. esim. Liikanen 1995, 242.
115. Ks. Knapas 1997, 127–128.
116. Päijänne 2.1.1879 nro 1. HS 25.1.1905, nro 20.
117. Stenbäckin kirje MT:lle jossa ote syyskuussa lähetetystä kirjeestä seurakunnalle, 12.11.1902, MVtop Pälkäne.
118. Aspelinin kirje kirkkoherranvirastolle 20.11.1887, MVtop Taiv. MT:n kirje Keisarilliselle Majesteetille 28.3. 1890, MVtop Rauma.
119. Aspelinin kirje kirkkoherralle 30.4.1888, MVtop Lohja. Aspelin totesi Taivassalon seurakunnan suostuneen antamaan kaksi kolmasosaa maalauksen uudistamiskustannuksista, mikä ei oikeastaan pitänyt paikkaansa.
120. Aspelin 1942 (1890), 272.
121. Aspelin 1942 (1890), 272–273.
122. MT:n lausunto Keisarilliselle Majesteetille 20.12.1906, KA STO KD 21/276 1906.
123. Esim. Nousiaisten sarkofagin tapauksesta Heino 1980, 360. Messukylä, HS 25.1.1905 nro 20. Myös Nervander 1872, 27.
124. Porvoon tuomiokirkon alttarivolvi ja sen maalaukset. Uusim. Lisäl. 18.9.1906, nro 106.
125. Esimerkiksi Gustaf Nyströmin lausunto Turun tuomiokirkon korjauksesta, MT:n pk 17.6.1904, MVtop Turun tuomiokirkko.
126. Frankenhauserin lausunto MT:lle 21.9.1904, MVtop Pyhtää. Vehmaan kirkosta käytiin asiantuntijoiden välillä kiivas-takin keskustelua, esim. K. K. Meinanderin kirje MT:lle 23.10.1903, Julius Ailion lausunto MT:lle 20.11.1903, Frankenhauserin lausunto MT:lle 28.12.1904, MVtop Vehmaa.
127. Tyylikysymyksiä pohdittiin erityisesti Kemiö kirkon ja Turun tuomiokirkon tapauksissa, ks. Knapas 1984 ja 1988.
128. Sääksmäellä vuosina 1924–25 tehdyssä korjauksessa kaikki löytyneet keskiaikaiset vihkiristit oli säilytettävä peittämättä. Myös kiinnimuurattujen kuori-ikkunoiden seinässä erotuvat kaaret tuli säilyttää ennallaan, niitä ei saanut peittää tai muuttaa symmetrisiksi. Hj. Appelgren -Kivalon kirje kirkkoherra Wallenheimolle 23.2.1925, Ska.

129. Esim. Topeliuksen vetoamus tuomiokapituleille lähetettiin ainakin Turun tuomiokapitulista sinällään kiertokirjeenä seurakuntiin. Turun tk:n kiertokirje nro 626/1874, TMA TTA Painetut kiertokirjeet B III 17, 1870–1875.
130. Esim. Lohja, Nya Pressen 20.7.1886 nro 193.
131. Knapas 1997, 128.
132. Kik pk 25.12.1887, TMA Tka II Ca 3.
133. Julius Ailio oli tosin tästä eri mieltä ja piti kohonneita kustannuksia rakennusmestari David Lönnrothin liian alhaisesta kustannusarviosta johtuvina. Ailion lausunto MT:lle 20.11.1903, MVtop Vehmaa.
134. Kirkkoherra Olanderin anomus Porvoon tuomiokapitulille 26.10.1906. KA STO KD 21/276 1906.
135. Syväoja 1998, 98. Syväoja viittaa Ahrenbergin vuonna 1899 ilmestyneeseen romaaniin Med styrkans rätt.
136. Kirkolta kirkolle 12/1895, 94.

LYHENTEET

ARK	Arkitekten/Arkkitehti-lehti
Hbl	Hufvudstadsbladet
HS	Helsingin Sanomat
Huit	Huittinen
Hka	Huittisten kirkonarkisto
HYTH	Helsingin yliopiston taidehistorian laitos
JYSH	Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitos
JYTH	Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitos
JYYH	Jyväskylän yliopiston yleisen historian laitos
KA	(Suomen) kansallisarkisto
KD	kirjediaari
Kik	Kirkonkokous
Mes	Messukylä
mf	mikrofilmi
MT	Muinaistieteellinen toimikunta
MV	Museovirasto
Mvka	Museoviraston kuva-arkisto
MVtop	Museoviraston Historian osaston topografinen arkisto
MVva	Museoviraston virka-arkisto
pk	pöytäkirja
PTA	Porvoon tuomiokapitulin arkisto
Ptk	Porvoon tuomiokapituli
RHA	Rakennushallituksen arkisto
Rka	Ruskon kirkonarkisto
Ska	Sääksmäen kirkonarkisto
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SMY	Suomen Muinaismuistoyhdistys
SMYa	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto
SMYA	Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja
SM	Suomen Museo
STO	Senaatin talousosasto
Taiv	Taivassalo
Tka	Taivassalon kirkonarkisto
TMA	Turun maakunta-arkisto
TTA	Turun tuomiokapitulin arkisto
Ttk	Turun tuomiokapituli
TYTH	Turun yliopiston taidehistorian laitos
Yry	Yleisten rakennusten ylihallitus

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

PAINAMATTOMAT LÄHTEET

Antikvarisk-topografiska arkivet, Tukholma
Förtecknade enskilda arkiv och samlingar
Kirjeiden vastaanottajien mukaan järjestetyt arkistot: Sune Ambrosiani, Sigurd Curman, Hans Hildebrand, Otto Janse, Oscar Montelius.

Helsingin yliopiston taidehistorian laitos
Knapas, Marja Terttu, liseniaatin tutkielma 1983. Turun tuomiokirkon restaurointisuunnitelmat vuosilta 1896 ja 1901. Kansallisia ja kansainvälisiä tavoitteita rakennusmuistomerkkien hoidon alkutaipaleelta.

Huittisten seurakunnan arkisto
Kirkkoa koskevia asiakirjoja 1677–1895 F.da:1

Kirkon korjausta koskevat asiakirjat 1985–1898 III F.da.4

Kartat, asemakaavat ja piirustukset III J.a

Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitos
Peltonen, Pia, pro gradu 1998. Olof Hanssonin Kirkkonummen kirkon restaurointisuunnitelma 1956–1959, Tarkastelun kohteena rekonstruktion oikeutuksen ongelma.

Valkeapää, Leena, pro gradu 1993. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudelleen rakentamisen problematiikkaa.

Valkeapää, Leena, liseniaatin tutkielma 1995. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keskiaikaisen kirkon uudellen rakentamisen problematiikkaa 1920-luvun kirkkoarkkitehtuurikeskustelun valossa.

Museovirasto
Historian osasto
Topografinen arkisto, A-V

Historian kuva-arkisto
Keskiaikaiset kirkot (rakennukset)
Rariteettikokoelma (SMY:n retkien osallistujat, nimenmukainen kortisto)

Suomen Muinaismuistoyhdistyksen arkisto
Pöytäkirjat 1886–1903

Virka-arkisto
MT:n ja Historiallisen museon Kirjekansio
1896, 1906, 1917, 1918

MT:n kirjekopiot v. 1917

MT:n pöytäkirjat
1886–1890, 1895–1897, 1905–1907, 1916–1918

Valtionarkeologin kirjekopiot
1905, 1906, 1907

Rakennushistorian osasto
Piirustusarkisto
Huittinen, Messukylä, Rusko, Taivassalo
Topografinen arkisto
Huittinen, Messukylä, Rusko, Taivassalo

Ruskon seurakunnan arkisto
Kirkonkokouksen ja kirkkoneuvoston pöytäkirjat II Ca 4

- Kirjeenvaihtoa (Launis)
- Piirustukset
- Suomen kansallisarkisto
- Porvoon tuomiokapitulin arkisto
- Kirjediaarit Aa
- Diaari 1870 Aa 1:46
- Kirje- ja anomusdiaari 1871–73 A 1:47
- Kirjediaari 1874–1920 Aa 2:1–47
- Pöytäkirjat
- 1906–1907 Ca 213–214
- Piispantarkastuspöytäkirjat
- 1896–1898 Cf:12
- 1902–1908 Cf:13a
- Rakennushallituksen arkisto
- Kirjekonseptit
- 1888–1889 Da 31–32, 1918 Da 76
- Kirkot ja kirkolliset virkatalot
- Uudenmaan, Turun ja Porin sekä Ahvenanmaan läänit, 1825–1914, Hi 1
- Hämeen, Viipurin, Mikkelin, Kuopion, Vaasan ja Oulun läänit, 1832–1914, Hi 2
- Pöytäkirjat
- 1875–1876 Ca 8, 1888–1889 Ca 19–20, 1896 Ca 27, 1905–1906 Ca 36–37, 1916 Ca 48, 1918 Ca 50
- Rakennushallituksen vuosikertomukset
- 1866–1872 Dd 1, 1873–1878 Dd 2, 1879–1884 Dd 3, 1885–1891 Dd 4
- Saapuneiden kirjeiden diaarit
- 1875–1877 Ab 26–28, 1886–1890 Ab 37–41, 1896 Ab 47, 1905–1906 Ab 56–57, 1915–1920 Ab 66–72
- Senaatilta saapuneet kirjeet
- 1889–1890 Ea 6–7, 1896 Ea 13, 1917–1918 Ea 34–35
- Tarkastuspöytäkirjat 1880–1898 Cb 1
- Senaatin talousosaston arkisto (mf JYSH)
- Kirjediaarit
- 1876–1879, 1884–1887, 1894–1896, 1907, 1916–1918
- Pöytäkirjat
- 1907
- Sääksmäen seurakunnan arkisto
- Kirkon kunnossapitoa koskevia 1897–1969 III Fd 1
- Kirkonrakennustoimikunnan pöytäkirjat 1931–1934 III Ce 1
- Taivassalon seurakunnan arkisto
- Hautausmaata, kirkkoa ja virkataloja koskevia asiakirjoja III Cc 4
- Piirustukset Ja
- Tampereen seurakunnan arkisto
- Messukylän seurakunnan arkisto
- Kirkonkokouksen pöytäkirjat 1865–1902 ja Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1865–1905 II Ca 2
- Kirkonkokouksen pöytäkirjat 1903–1930 ja Kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1903–1931 II Ca 3
- Sekalaista kirjeenvaihtoa Mk F I
- Turun maakunta-arkisto
- Kunnalliset arkistot
- Taivassalo, Kunnalliskokouksen pöytäkirjoja 1882 1888 Ca 2
- Seurakuntien arkistot
- Huittisten seurakunta
- Pitäjän- ja kirkonkokousten pöytäkirjat 1862–1892 II Ca 6, 1892–1904 Ca 7
- Taivassalon seurakunta
- Kirkonkokousten pöytäkirjat 1881–1903 II Ca 3
- Turun tuomiokapitulin arkisto
- Emäseurakunnittain ja seurakunnittain järjestetyt asiakirjat E VI
- Huittinen 1852–1892 E VI 35b ja 1893–1908 36
- Rusko 1909–1935 E VI 361
- Taivassalo 1852–1908 E VI 36
- Kantelut ja valitukset F II
- 1873–1874 F II 9a (Huittinen)
- Kirjediaarit C I
- 1870–1920 C I 46–96
- Kirjekirjat B I
- 1889–1890 B I 155–156, 1896 B I 162, 1917–1918 B I 183–184
- Muilta virastoilta, virkamiehiltä, yleisiltä laitoksilta, seuroilta ja yhdistyksiltä tulleet kirjeet E V
- Yliopistolta [...] arkeologiselta komissionilta [...] tulleet kirjeet 1829–1908 E V 4
- Painetut kiertokirjeet 1870–1875, B III 17
- Turun tuomiokapitulin pöytäkirjat A I
- 1877–1878 A I 107–108, 1880–1884 A I 110–114, 1886–1887 A I 116–117, 1889 A I 119, 1890 A I 120, 1895–1897 A I 125–127, 1917–1918 A I 147–148
- Turun yliopiston taidehistorian laitos
- Vuola, Katri, pro gradu 1997. Seisovat ja istuvat figuurit ns. Liedon mestarin tuotannossa, Dokumentointi.
- The University of York
- Jokilehto, Jukka, väitöskirja 1986. A history of architectural conservation.
- Leena Valkeapään arkisto, Jyväskylä
- Luentomuistiinpanot Tuija Ilveksen luennoista Jyväskylän yliopiston taidehistorian laitoksessa 4.5.1998, Kirkkojen restaurointi.
- Hiekkänen, Markus, 1999. Kirkko palaa – Suomen keskiaikaisten kirkkojen tuhoja keskialjalta nykypäivään. Esitelmä Suomen Kirkkohistoriallisessa seurassa 4.2.1999. Käsikirjoituskooppio kirjoittajan hallussa.
- Jaakkola, Keijo, [s.a.]. Huittisten kirkko. (Moniste)
- Luentomuistiinpanot Jari Ehrnroothin, Seppo Knuutilan ja Päivi Rantasen pitämistä luennoista Fennicum suomalaisuuskeskuksen Jyväskylän yliopistossa 8.–9.4.1999 järjestämässä seminaarissa Näkökulmia suomalaisuuden tutkimukseen ja ymmärtämiseen. Tiivistelmät luennoista löytyvät osoitteesta: <http://www.jkl.fi/fennicum/seminaari99/luennot>
- Åbo Akademi, Konstvetenskapliga institutionen
- Vaurio, Riikka, pro gradu 1977. Turun tuomiokirkon muinaismuistojen uusimiskomitean toiminta vuosina 1865–1894.

SUULLISIA TIETOJA ANTANEET

- Hiekkänen, Markus, dosentti, 9.8.1999, Helsinki
- Munne-Ojala, Paula, Tampereen seurakunnan arkistosiihteeri, 9.7.1998, Tampere
- Renfors, Anu, Tampereen seurakunnan arkistoharjoittelija, 22.9.1998, Tampere

PAINETUT LÄHTEET

- Ahrenberg, Jac., 1904. Människor jag har känt, I. Personliga minnen, utdrag ur bref och anteckningar. Helsingfors.
- Analecta Archaeologica Fennica III2, Arkeologiska kommissionens årsberättelser för åren 1899–1902, 1903. Helsingfors.
- Analecta Archaeologica Fennica V, Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1903–1916, 1917. Helsinki.
- Analecta Archaeologica Fennica VI, [MT:n vuosikertomukset 1916–1920], 1922. Helsinki/Hämeenlinna.
- Analecta Archaeologica Fennica VII, 1932. Muinaistieteellisen toimikunnan vuosikertomukset vuosilta 1926–1930. Helsinki.
- Arkitektklubbens sammanträden. Arkitekten 2/1906.
- Arkitektklubbens sammanträden. Arkitekten 4/1906.
- Arkitektklubbens sammanträden. Arkitekten 5/1906.
- Aspelin, Eliel, 1878. Siipialttarit, Tutkimus keskiajan taiteen alalla. Helsinki.
- Aspelin, Eliel, 1885. Messukylän ja Hauhon kirkot. SMYA VII.
- Aspelin, Eliel, 1891. Suomalaisen taiteen historia pääpiirteissään (liite W. Lübken Taiteen historian suomennokseen). Helsinki.
- Aspelin, J. R., 1890. Hollolan kirkko. Julkaistu: Opuscula Aspeliana II 1942. Helsinki.
- E. A-n. [Eliel Aspelin], 1897. Puoli vuosisataa Suomen taiteen kehitystä. Kansanvalistusseuran kalenteri 1897. Helsinki.
- Aspelin, J. R., 1905a. Våra målare under medeltiden, SM XII. Helsingfors.
- Aspelin, J. R., 1905b. Våra träskulptörer. SM XII. Helsingfors.
- Aspelin, J. R., 1907. Det kyrkliga konstmäleriets utöfvare i vårt land. SM XIV. Helsinki.
- Ateneum 1898–1903
- Carpelan, Tor & Tudeer, L. O. Th., 1925. Helsingin yliopisto, opettajat ja virkamiehet vuodesta 1828, I A-K. Helsinki.
- Carpelan, Tor & Tudeer, L. O. Th., 1925. Helsingin yliopisto, opettajat ja virkamiehet vuodesta 1828, II L-Ö. Helsinki.
- Curman, Sigurd, 1906. Är kyrkobyggnadens vård församlingens ensak? Kult och konst 1/1906.
- Curman, Sigurd, 1918. Upplysningar och råd angående den kyrkliga fornvården. Utställning av äldre kyrklig konst Uppsala mars-maj 1918.
- Dietrichson, Dr. L., 1880. Christusbilledet, Studier over den typiske Christusfremstillings Oprindelse, Udvikling og Opløsning. Kjöbenhavn.
- Esi-isien muistomerkit, suojatut Armollisella Asetuksella 2 p. Huhtikuuta 1893 [po. 1883], 1899. Helsinki.
- Finskt Museum 1894–1902, 1910–1920
- Frankenhaeuser, Carl, 1906. Bjerno kyrka. SM XIII 1906. Helsingfors.
- Frankenhaeuser, Carl, 1910. Röntämäen kirkko, II., Maalaukset. SM XVII 1910. Helsinki.
- Frankenhaeuser, Carl, 1911. Hollolan kirkon asehuone ja sen keskiaikaiset maalaukset. SM XVIII 1911. Helsinki.
- Forström (Hainari), O. A., 1898. Suomen keskiajan historia, Kuvallinen Suomen historia vanhimmista ajoista nykyaikaan saakka, II. Jyväskylä.
- Gesellius, Herman, 1901. Cathedralis St Henricus. Ateneum 9–11/1901.
- Gummerus, Jaakko, 1913. Kirkkorakennukset ja nykyaikainen seurakuntaelämä I. Teologisk tidskrift Teologinen aikakauskirja 1913. Helsinki.
- H[agelstam], W[enzel], 1903, Expositionen af finsk kyrkokonst, I–II. Hufvudstadsbladet 13.2.1903 nro 43, 15.2.1903 nro 45.
- Hausen, Reinhold, 1872. Anteckningar gjorda under en antiqvarisk forskningsresa sommaren 1870 i Vestra Nyland. Helsingfors.
- Hausen, Reinhold, 1873. Anteckningar gjorda under en antiqvarisk forskningsresa sommaren 1871 i Egentliga Finland samt på Åland. Helsingfors.
- Hausen, Reinhold, 1887. Anteckningar gjorda under en antiqvarisk forskningsresa sommaren 1876 i Östra Nyland. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 44. Helsingfors.
- Heikel, Axel O., 1878. Kertomus muinaisjäännöksistä Hauhon kihlakunnassa. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 29. Helsingfors.
- Heikel, Axel O., 1882. Kertomus Pirkkalan kihlakunnan muinaisjäännöksistä. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 38. Helsingfors.
- Jaakkola, Jalmari, 1911. Vielä hiukan pyhän Henrikin kappelista Köyliössä. SM XVIII 1911. Helsinki.
- J. R. A. [Johan Reinhold Aspelin], 1907. Wichtis medeltidskyrka. SM XIV 1907.
- Jung, Bertel, 1932. Muinaistieteellinen toimikunta ja arkkitehdit, luku ”oppineesta barbaarisuudesta?” ARK 8/1932.
- Kallas, J. E., 1927. Laitilan kirkon korjaustyöt vv. 1924–27. Laitilan Sanomat 16.9.1927 nro 37.
- Katalog öfver Finska Fornminnesföreningens konsthistoriska utställning i Ateneum 12–28 februari 1903, 1903. Helsingfors.
- Katalog öfver Polytekniska Institutets i Finland Bibliotek 1889. Helsingfors.
- Killinen, K., 1878. Kiinteitä muinaisjäännöksiä Maskun kihlakunnassa. SMYA III. Helsinki.
- Killinen, K., 1880. Kiinteitä muinaisjäännöksiä Ulvilan kihlakunnassa. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 33. Helsingfors.
- Kirkkojen y.m. historiallisten rakennusten kattamisesta. Rakennustaito 15/1914.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 1, ”Suuri Hollola” ja sen kirkkomuistot. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 7/1895.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 6–7, Korpi-lahti, Tuulos. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 12/1895.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 8–10. Lemppälä, Wesilahti, Tottijärvi. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 1/1896.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 11 ja 12, Vanaja ja Hattula. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 2/1896.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 13–16. Janakkala, Renko, Loppi, Hausjärvi. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 3/1896.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 17, 18, Sääksmäki, Tyrväntö. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 4/1896.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa 19, Pälkäne. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 5/1896.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Nousiainen, Raisio, Röntämäki, Lieto. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 2/1897.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Rusko, Naantali, Masku, Piikkiö. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 4/1897.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Parainen, Mynämäki. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 6/1897.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Meripitäjä. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 11/1897.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Laitila. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 6/1898.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Vehmaa. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 8/1898.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Nummi eli Kaarina. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 1/1899.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Uusikirkko ja Uusikaupunki. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 2/1899.
- Kirkolta kirkolle, Vaelluksia Suomen seurakunnissa, Paimio ja Sauvo. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 7/1899.
- Koskinen, Yrjö [Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen], 1881–82. Suomen kansan historia. II uudistettu painos. Helsinki.
- Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 1877–1916
- Käkikoski, Hilda, 1913. Suomen historia nuorisolle, II osa, Keski-ikä. Helsinki.
- Launis, Ilmari, s.a. [1909?]. Rakennustaiteesta kirkoissa. Helsinki.
- Launis, Ilmari, 1914. Uudistuksia kirkollisella rakennusalalla. Erip. Vartija 4/1914. Helsinki.
- Lindberg, Carolus, 1919. Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor. Helsingfors.
- Lindberg, Carolus, 1922. Alote kirkkorakennustaiteen parantamiseksi. Arkkitehti 7/1922.

- Lindberg, Carolus, 1935. Hollolan kirkko, Uusintelu 1934–1935. ARK 12/1935.
- Lindgren, Armas, 1901. Något om vår medeltida konst. Ateneum 2/1901.
- Lindgren, Armas, 1901. Två medeltida kyrkor i Finland. Ateneum 9–11/1901.
- [Lindgren, Armas], 1919. Rakennuksen taiteellinen sommittelu. Rakennustaito 23–25/1919.
- Lübke, Wilhelm, 1893. Taiteen historia pääpiirteissään. Ensimmäinen nidos. SKS:n toimituksia 80 I. Helsinki.
- Lübke, Wilhelm, 1893. Taiteen historia pääpiirteissään. Toinen nidos. SKS:n toimituksia 80 II. Helsinki.
- Lukkarinen, J., 1917. Suomen museot, Muinaistieteellis-kansatieteelliset ja historialliset kokoelmat. Kirjassa *Analecta Archaeologica Fennica V*. Helsinki.
- Meinander, K. K., 1903. Den medeltida konsten i Finland. Ateneum 1/1903.
- Meinander, K. K., 1908a. Konsten. Kirjassa *Finlands kulturhistoria, Medeltiden*. Utg. P. Nordman & M. G. Schybergson. Helsingfors.
- Meinander, K. K., 1908b. Medeltida altarskåp och träsniderier i Finlands kyrkor. SMYA XXIV. Helsingfors.
- Neovius, Ad[rian], 1897. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon matrikkeli. Kuopio.
- Nervander, Emil, 1872. Sommarresor i Finland, på Åland och i Åbo-trakten. Helsingfors.
- Nervander, Emil, 1887. Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aihana. Kansanvalistus-seuran toimituksia LVIII, Ensimmäinen vihko. Helsinki.
- Nervander, Emil, 1888. Kirkollisesta taiteesta Suomessa keski-aihana. Kansanvalistus-seuran toimituksia LVIII, Toinen vihko. Helsinki.
- Nervander, Emil, 1912. Till J. Reinhold Aspelin. SMYA XXVI. Helsingfors.
- Notiser, En restaureringsfråga. ARK 7/1913.
- Nyström, Gustaf, 1917. Uppmätningar av äldre inhemska byggnadsverk utförda av studerande vid Tekniska högskolan. ARK 4/1917.
- Om övervakning av kyrkobyggnader. ARK 2/1915.
- Polytekniska Institutet i Finland, Bibliotekets Bok-katalog 1882. Helsingfors.
- Porvoo. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja. 9/1893.
- Professor Gustaf Nyström 60 år. ARK 1/1916.
- Publius [A.M.Tollet]. Arkitekten kontra överarkitekten. Hufvudstadsbladet 28.2.1914.
- Rancken, A. W., 1926. Nousiaisten kirkon nähtävyys piispa Henrikin sarkofaagi. Suomen Kuvalehti 5/1926.
- Rancken, A. W., 1930. Vanhojen rakennusmuistojemme restauroinnin periaatteita. ARK 9/1930.
- Reseruter i Finland I 1887. Turistföreningen i Finland. Helsingfors.
- En restaureringsfråga. ARK 5/1913.
- Riegl, Alois, 1988 (1903). *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*. Kirjassa Georg Dehio, Alois Riegl, Konservieren, nicht restaurieren, Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900, Mit einem Kommentar von Marion Wohlleben und einem Nachwort von Georg Mörsch. Braunschweig.
- Rinne, Juhani, 1907. Keski-aikaiset kirkkomme. Teoksessa *Oma maa I*. Porvoo.
- Rinne, Juhani, 1910. Rantämäen kirkko, I., Rakennus ja haudat. SM XVII 1910. Helsinki.
- Rinne, Juhani, 1910. Vanajan kirkko. SM XVII 1910. Helsinki.
- J. R:e [Juhani Rinne], Edellisen johdosta II. SM XVIII 1911. Helsinki.
- Rinne, Juhani, 1914. Viipurin entinen tuomiokirkko, I–III. SM XXI 1914. Helsinki.
- Rinne, Juhani, 1920. Keski-aikaiset kirkkomme. Teoksessa *Oma maa*, tietokirja Suomen kodeille. Toinen uudistettu painos. Suunnitellut E. G. Palmén. Porvoo.
- Rinne, Johan [Juhani], 1924. Laitilan kirkon keski-aikaiset maa-laukset ja maan virallinen käsitys niistä 1800-luvun puolivälissä. Uusi Aura 8.8.1924 nro 212.
- Ruskin, John, 1989 (1880). *The seven lamps of architecture*. New York (Kent).
- Salminen, V., 1911. Edellisen johdosta I. SM XVIII 1911. Helsinki.
- Satakunnan seutuja, Vesimatkaa Tampereelta Tyrvälle. Kyläkirjaston Kuvalehti b-sarja 2/1914.
- ö -ä [Similä, Yrjö], 1915. Kirkkojen rakentamisesta I. Rakennustaito 10/1915.
- ö -ä [Similä, Yrjö], 1915. Kirkkojen rakentamisesta II. Rakennustaito 11/1915.
- [Stenbäck, Josef], 1885. Mietteitä lehtereistä kirkkoissa yleensä ja Helsingin kaupunkiin rakennettavassa uudessa kirkossa erityäin. Suomen Teollisuuslehti 3/1885.
- Stenbäck, Josef, 1908. Kirkkojen rakentaminen, Otteita kirkkojen rakentamista koskevista asetuksista, Kirkon piirustukset, Kirkonkelloista. Helsinki.
- Stenbäck, Josef, 1914. Om taktäckningen å kyrkor och andra historiska byggnader. ARK 3/1914.
- Stjernvall, Einar, 1898. I den gamla kyrkan. Ateneum 1898.
- Strengell, G., 1903. Konsthistoriska utställning. Euterpe 8/1903.
- Suomen Evankelis-luterilaisen kirkon katekismus, Hyväksytty Suomen kolmannessa yleisessä kirkolliskokouksessa vuonna 1893, Kysymyksillä varustettu, 1909. Tampere.
- Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 1874–1920
- Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat Finska Fornminnesföreningens protokoll I 1870–1875, 1909. Helsinki.
- Suomen Muinaismuistoyhdistyksen pöytäkirjat Finska Fornminnesföreningens protokoll II 1876–1885, 1915. Helsinki.
- Suomen Museo 1894–1920
- Suomen rakennusmestarien albumi-matrikkeli, kuvilla varustettu. Toim E. Ikäläinen, 1907. Helsinki.
- Söderhjelm, Torsten, 1900. Pariserutställningen och Finlands plats på densamma. Ateneum III/1900. Helsingfors.
- Tallgren, A. M., 1916. Lisiä Suomen historialliseen bibliografiaan I, Suomen arkeologinen bibliografia, ulkomailla julkaistu Suomea koskeva ja Suomessa ilmestynyt esihistoriaan ja keskiaikaan liittyvä kirjallisuus ilmestynyt ennen v. 1914. Helsinki.
- Tallgren, A. M., 1920. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen 50-vuotiskertomus. SMYA XXX. Helsinki.
- Talvio, Uuno, 1912. Turun tuomiokirkon rakennushistoriasta. Uusi Aura 24.3.1912 nro 70.
- Tietosanakirja I, 1909. Helsinki.
- Tietosanakirja V, 1913. Helsinki.
- Tietosanakirja VII, 1915. Helsinki.
- Topelius, Zacharias, 1926 (1878). *Maamme-kirja*. Porvoo.
- Törnqvist, Onni, 1896. Onko sopivata antaa rakennusyritystä urakalle arkkitehdille, joka sitä varten tekee piirustukset. Suomen Teollisuuslehti 3/1896.
- Uusi Kuvalehti 1890–1897
- Vanha arkkitehtuurimme, Sen tutkiminen ja julkaiseminen, Prof. Armas Lindgrenin puheilla. Rakennustaito 25–26/1920.
- Viollet-le-Duc, Eugène, 1858. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle I*. Paris.
- Viollet-le-Duc, Eugène, 1859. *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle II*. Paris.
- V-ö W-n [Väinö Wallin (Voionmaa)], 1896. Kustaa Vaasan muisto Suomessa. Kyläkirjaston Kuvalehti, B-sarja, 5/1896.
- V-ö W-n [Väinö Wallin (Voionmaa)], 1899. Turun tuomiokirkko. Kyläkirjaston Kuvalehti 1/1899 ja 2/1899.
- Åbo domkyrkas restaurering. ARK 1/1903.
- Öhquist, Johannes, 1912. Suomen taiteen historia. Helsinki.

SANOMALEHTIAINEISTOA

(ilman kirjoittajaa tai nimimerkki tunnustamaton)

- Aura 1888 nro 148. Arpajaiset lainakirjaston ja kirkon lämmitys-uunien hyväksi.
- Helsingin Sanomat 20.1.1917. Ruskon kirkko.
- Hufvudstadsbladet 2.2.1917. I Rusko gamla kyrka.
- Länsi-Suomi 21.9.1878 nro 38, Suorastansa puhuja. Huittisista.

Nya Pressen 20.7.1886 nro 193. Kalkmålningarna i Lojo kyrka.
 Nya Pressen 8.11.1907 nro 303. Restaureringsarbetena i Pyttis gamla kyrka.
 Pääjänne 1879 nro 1. Taas yhden vanhan kirkon suottainen repiminen.
 Päivälehti 8.8.1903 nro 181. Keskiaikaiset kirkkomaalaukset Suomessa.
 Sanomia Turusta 24.10.1877 nro 83, Nuori Peltomies. (Julkinen vanha kirkkomme).
 Sanomia Turusta 3.4.1878 nro 27, R...ja S... (Sivistys meidänkin pitäjässämme).
 Tampereen Sanomat 1879 nro 12. Messukylän seurakuntalaiset.
 Turun Sanomat 24.8.1940. Perttelin 500-vuotias kirkko.
 Uusi Aura 3.3.1914, Altaritaulujupakka.
 Uusi Suometar 20.3.1874 nro 34, K.W. Huittisista.
 Uusi Suometar 10.5.1875 nro 54. Perä-Matit. Huittisista.
 Uusi Suometar 4.9.1891 nro 204. Wanha kirkko [Renko].
 Uusi Suomi 13.3.1917. Karkun vanha kirkko.
 Uusimaa Lisälehti 18.9.1906 nro 106. Porvoon tuomiokirkon altariholvi ja sen maalaukset.
 Vasabladet 29.9.1910. Kyrkoruinerna i Gamla Wasa.
 Åbo Posten 18.7.1874 nro 83. (Inom Hvittis moderförsamling)
 Åbo Posten 11.1.1876 nro 3. Från Hvittis.
 Åbo Underrättelser 1.5.1909 nro 117. L. Arkitekturforskningar i Åbo domkyrka.

KIRJALLISUUS

- Actes du Colloque International Viollet le Duc Paris 1980, 1982. Par Pierre-Marie Auzas. Paris.
- Ahlström-Taavitsainen, Camilla, 1984. Vapenbilder bland kalkmålningarna i Finlands medeltidskyrkor. Helsingin yliopiston taidehistorian laitoksen julkaisuja VIII. Helsinki.
- Ahti, Aimo, 1990. Perttelin kirkko ja seurakunta 1440–1990. Pertteli.
- Ahtiainen, Pekka & Tervonen, Jukka, 1996. Menneisyyden tutkijat ja metodien vartijat, Matka suomalaisen historiankirjoi-tukseen. Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.
- Alapuro, Risto, 1980. Finland: an interface periphery. Helsinki.
- Alapuro, Risto, 1988. State and revolution in Finland. Berkeley.
- Alapuro, Risto, 1994. Suomen synty paikallisena ilmiönä 1890–1933. Porvoo.
- Anderson, Benedict, 1983. Imagined communities, Reflections on the origin and spread of nationalism. London.
- Apo, Satu, 1996. Agraarinen suomalaisuus – rasite vai resurssi? Kirjassa Olkaamme siis suomalaisia. Toim. Laaksonen & Mettomäki. Kalevalaseuran vuosikirja 75–76. SKS. Helsinki.
- Apo, Satu, 1998. Suomalaisuuden stigmatisoinnin traditio. Kirjassa Elävänä Euroopassa, Muuttuva suomalainen identiteetti. Tampere.
- Arajärvi, Kirsti, 1954. Messukylän historia. Tampere.
- Arajärvi, Kirsti, 1959. Lempäälän historia. Tampere.
- Auzas, Pierre-Marie, 1979. Eugène Viollet le Duc 1814–1879. Paris.
- Brenner, Ola, 1987. Inkoo-Fagervik-Degerby, pitäjänhistorian kolmas osa 1936–1970. Hanko.
- Brush, Kathryn, 1996. The shaping of art history. Wilhelm Vöge, Adolph Goldschmidt, and the study of medieval art. Cambridge.
- Burke, Peter, 1997. Varieties of cultural history. Cambridge.
- Bygård, Nils, 1948. S:t Olofs helgedom i Wårdö, Ur historik, av-given under festgudstjänsten vid Wårdö 600-årsjubileum den 20 augusti 1948. St. Olof 1948. Mariehamn.
- Choay, Françoise, 1988. L' allégorie du patrimoine. Paris.
- Denslagen, Vim, 1994. Architectural restoration in Western Europe: controversy and continuity. Amsterdam.
- Drake, Knut, 1960. Kirkkonummen keskiaikainen kirkko. ARK 3/1960.
- Drake, Knut, 1985. Kirkkorakennukset. Kirjassa Hauhon Luopi-oisten Tuuloksen historia, 1985. Toim. Y. S. Koskimies. Hämeenlinna.
- Dreijer, Matts, 1962. Kumlinge kyrka. Åländsk odling 1962. Mariehamn.
- Dreijer, Matts, 1967. Medeltidskyrkan i Föglö. Åländsk odling 1967. Mariehamn.
- Ehrnrooth, Jari, 1998. Kolme teesiä suomalaisuudesta. Kirjassa Aavan meren tällä puolen. Nykytaiteen museon julkaisuja 45/1998. Helsinki.
- Ekström, Kjell, 1989. Renovering av Jomala kyrka, Några personliga reflexioner. Sanct Olof 1989. Mariehamn.
- Elmén Berg, Anna, 1997. Fem ödekyrkor i Norrland, Kyrklig förnyelse, kulturminnesvård och kyrkorestaureringar vid 1900-talets början. Umeå.
- Favorin, Martti, 1986. Siuntion historia. Tammisaari.
- Fernlund, Siegrun, 1982. ”ett Herranom värdigt Tempel”, Kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912. Lund.
- Forsman, Annmaj, 1990. Ajatuksia rekonstruoinnista, Mitä se on? Museo 1/1990.
- Gellner, Ernest, 1983. Nations and nationalism. Oxford.
- Germann, Georg, 1972. Gothic revival in Europe and Britain: Sources, influences and ideas. Cambridge.
- Giddens, Anthony, 1995 (1994). Elämää jälkitraditionaalissa yhteiskunnassa. Kirjassa Beck, Ulrich & Giddens, Anthony & Lash, Scott, Nykyajan jäljillä, reflektiivinen modernisaatio. Jyväskylä.
- Grandien, Bo, 1974. Drömmen om medeltiden, Carl Georg Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Nordiska museets Handlingar 82. Lund/ Stockholm.
- Granström, Thor, 1992. Nagu församling och prästerskap. Kirjassa Nagu sockens historia I. Red Christine Bång och Rainer Fagerlund. Nagu.
- Gustavsson, Kenneth, 1984. Käkars kyrka 200 år. S:t Olof 1984. Mariehamn.
- Haapala, Pertti, 1992. Suomalainen yhteiskunta. Kirjassa Itsenäistymisen vuodet 1917–1920, osa 3, Katse tulevaisuuteen. Toim. Ohto Manninen. Helsinki.
- Haapala, Pertti, 1995. Kun yhteiskunta hajosi, Suomi 1914–1920. Helsinki.
- Halme, Veikko, 1955. Vienti Suomen suhdannetekijänä vuosina 1870–1939. Suomen Pankin taloustieteellisen tutkimuslaitoksen julkaisuja, sarja B:16. Helsinki. Valtioneuvoston kirjapaino.
- Hamran, Ulf, 1981. Det nye Norge bygger, Norsk arkitektur 1814–1870. Kirjassa Norges kunsthistorie, 4, Det unge Norge. Oslo.
- Haskell, Francis, 1993. History and its images, art and the interpretation of the past. New Haven & London.
- Havas, Heikki, 1993. Kirkkorakennus historiallisena muistomerkkinä. Kirjassa Rakennettu aika, ICOMOSin Suomen osasto 25 vuotta. Helsinki.
- Heino, Ulla, 1980. Nousiaisten historia II. Turku.
- Hidemark, Ove, 1996. Autenticitet – vad är det? Kulturmiljövård 1–2/1996.
- Hiekkänen, Markus, 1988. Polvesta polveen täällä, Espoon kirkon esiinikaivettua menneisyyttä. Espoo.
- Hiekkänen, Markus, 1993. Rengon kirkon historia. Eripainos kirjasta Rengon pitäjän historia. Jyväskylä.
- Hiekkänen, Markus, 1994a. The stone churches of the medieval diocese of Turku, A systematic classification and chronology. SMYA 101. Helsinki.
- Hiekkänen, Markus, 1994b. Näkökohtia Viipurin keskiaikaisista kaupunginkirkosta ja dominikaanikonventin kirkosta. Viipurilaiset muistomerkit. Puheenpuoroja tutkimuksesta ja restauroinnista. ICOMOSin SUOMEN OSASTO/Suomen Unesco-toimikunnan julkaisuja 68. Helsinki.
- Hietala, Marjatta, 1992. Innovaatioiden ja kansainvälistymisen vuosikymmenet. Kirjassa Tietoa, taitoa, asiantuntemusta, Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917, 1. Historiallinen Arkisto 99:1. Helsinki.
- Hinkka, Reijo, 1984. Halikon historia II. Kunnallishallinnon perustamisesta 1980-luvulle sekä Angelniemen vaiheet kuntien yhdistymiseen asti. Halikko.
- Hirn, Märta, 1970 (toim.). Kuvia katoavasta Suomesta, Suomen

- Muinaismuistoyhdistyksen taidehistoriallisten retkikuntien piirroksia ja akvarelleja vuosilta 1871–1902. Helsinki.
- Hirvonen, Yrjö, 1952. Messukylän ”Kivikirkon” vaiheita. Tammerkoski 9–10/1952.
- Hobsbawm, Eric, 1983a. Introduction: Inventing traditions. Kirjassa *The Invention of tradition*. Ed. Eric Hobsbawm & Terence Ranger. Cambridge.
- Hobsbawm, Eric, 1983b. Mass-producing traditions: Europe, 1870–1914. Kirjassa *The Invention of tradition*. Ed. Eric Hobsbawm & Terence Ranger. Cambridge.
- Hobsbawm, Eric, 1994. Nationalismi. Tampere.
- Hoppu, Petri, 1999. Suomen kansan tuhat tanssit. Hiidenkivi 3/1999.
- Huovila, Tapani, 1985. Frankkien ja gallien eriarvoisuus säätävästakohtana Ranskassa. Kirjassa *Mongoleja vai germaaneja? – rotuteorioiden suomalaiset*. Toim. Aira Kemiläinen. Historiallinen Arkisto 86. Helsinki.
- Hultin, Herman, 1929. Pyhtään pitäjän historia. Helsinki.
- af Hällström, Olof, 1957. Karis socken från forntiden till våra dagar, I. Ekenäs.
- Härö, Merja, 1992. Arkkitehdiksi koulua käymällä, Arkkitehtikoulutuksen vaiheista Suomessa. Kirjassa *Arkkitehdin työ, Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992* Finlands Arkitektförbund arkitektens arbete. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki.
- Härö, Mikko, 1984. Suomen muinaismuistohallinto ja antikvaarinen tutkimus, Muinaistieteellinen toimikunta 1884–1917. Helsinki.
- Innamaa, Kerttu, 1957. Kaarinan pitäjän historia III. Turku.
- Innamaa, Kerttu, 1965. Naantalin historia 3. Turku.
- Innamaa, Kerttu, 1968. Suur-Ulvilan historia II. Pori.
- Innamaa, Kerttu, 1982. Perniön historia 2. Salo.
- Innamaa, Kerttu, 1986. Perniön historia 3. Salo.
- Itkonen, Tuomo, 1976. Keminmaan kirkkojen vaiheita. Kemi.
- Jokilehto, Jukka, 1994. Questions about ‘authenticity’. *Scientific journal, Articles of members. ICOMOS. Paris.*
- Jokilehto, Jukka, 1999. *A history of architectural conservation. Oxford.*
- Jäämeri, Hannele, 1997. Surusta kasvaa sisu. Suomen Kuvalehti 40/1997.
- Kairamo, Maija, 1987. Restaurointi ja kulttuurihistoriallinen arvo. Kirjassa *Muistomerkki, Kirjoituksia Antero Sinisalolle*. Helsinki.
- Kairamo, Maija, 1993. Neljännesvuosissata restaurointia. Kirjassa *Rakennettu aika, ICOMOSin Suomen osasto 25 vuotta*. Helsinki.
- Kaila, Panu, 1987. Kirjailijat restaurointia vastaan – rakennusmuistomerkkien koskemattomuuden puolustus 1800-luvun kirjallisuudessa. Kirjassa *Muistomerkki, Kirjoituksia Antero Sinisalolle*. Helsinki.
- Kallioniemi, Olavi, 1968. Sastamalan kirkko, Sastamalan seitsemän kirkkoa. Vammala.
- Kaloinen, Kyllikki, 1982. Tuuloksen seurakunta 1882–1982. Tuulos.
- Kansainväliset julistukset, 1992. *Icomos International Council on Monuments and Sites*. Helsinki.
- Kansallinen elämäkerrasto V, 1934. Porvoo.
- Karlström, Gisela, 1986. Föglö kyrkas ombyggnad 1859–61. S:t Olof 1986. Mariehamn.
- Kemiläinen, Aira, 1994. Suomalaiset, outo Pohjolan kansa. Rotuteoriat ja kansallinen identiteetti. *Historiallisia Tutkimuksia* 177. Tampere.
- Klinge, Matti, 1997. Keisarin Suomi. Helsinki.
- Knaapinen, M. A., 1930. Perniön pitäjä. Turku.
- Knapas, Marja Terttu, 1984. Restaureringens stilproblem Kimito kyrka från 1897 till 1962. *Finskt Museum* 1982. Helsingfors.
- Knapas, Marja Terttu, 1988. Huolenpito vanhasta. Kirjassa *Nikula, Riitta, 1988. Armas Lindgren 1874–1929 arkkitehti*. Helsinki.
- Knapas, Marja Terttu, 1990. Kirkon, kellotapulin ja hautausmaan vaiheet 1500-luvulta nykypäivään. Kirjassa *Lohjan kirkko, Rakennushistoria, maalaukset ja sisustus. Lisä Lohjan pitäjänkertomukseen LVIII A. Lohja/Hämeenlinna*.
- Knapas, Marja-Terttu, 1992. Svenska bidrag till restaureringen av Åbo domkyrka på 1800-talet. Kirjassa *Från romanik till nygotik, Studier i kyrklig konst och arkitektur tillägnade Evald Gustafsson*. Stockholm.
- Knapas, Marja Terttu, 1997. Den Armfeltiska ättens patronat i Hallikko socken. *Historisk Tidskrift för Finland* 3/1997.
- Knuuttila, Seppo, 1994. Pohjolan sokea Homeros – jalo kansa ja suuri linja yhtenäiskulttuurin vertauskuvina. Kirjassa *Tyhmän kansan teoria, Näkökulmia menneestä tulevaan*. SKS. Vaasa.
- Knuuttila, Seppo, 1996. Yhtenäiskulttuuri kansallisena kertomuksena. Kirjassa *Olkaamme siis suomalaisia. Toim. Laaksonen & Mettomäki. Kalevalaseuran vuosikirja 75–76*. SKS. Helsinki.
- Knuuttila, Seppo, 1998. Menneisyys identiteetin paikkana. Kirjassa *Missä on tässä? Toim. Sakari Hänninen. Sophi* 18. Jyväskylä.
- Koivisto, Olavi, 1976. Laitilan historia II. Vammala.
- Konttinen, Esa, 1991. Perinteisesti moderniin: professioiden yhteiskunnallinen synty Suomessa. Tampere.
- Kortekangas, Paavo, 1976. Nykymuotoinen tuomiokapituli 1870–1976. Kirjassa *Turun tuomiokapituli 1276–1976*. Turku.
- Korvenmaa, Pekka, 1991. Innovation versus tradition, The architect Lars Sonck works and projects 1900–1910. *SMYA* 96. Helsinki.
- Kulha, Keijo K., 1966. Sismän pitäjän historia III. Jyväskylä.
- Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, band II, 1957. Red. för Finland Gunvor Kerkonen. Helsingfors.
- Kuuliala, Wiljo-Kustaa, 1949. Vanhaa Pälkänettä. Riihimäki.
- Kuusanmäki, Jussi, 1992. Sosiaalipoliittikka ja kaupunkisuunnittelua. Kirjassa *Tietoa, taitoa, asiantuntemusta, Helsinki eurooppalaisessa kehityksessä 1875–1917, 2. Historiallinen Arkisto* 99:2. Helsinki.
- Kydén, Tarja, 1998. Suomen intendentinkonttorin kirkkoarkkitehtuuri 1810–1824, Kustavilainen perinne ja suuriruhtinaskunnan uusi rakennushallinto. *Jyväskylä studies in the arts* 64. Jyväskylä.
- Kåring, Göran, 1992. När medeltidens sol gått ned, Debatten om byggnadsvård i England, Frankrike och Tyskland 1815–1914. Stockholm.
- Lahti, Matti J., 1975. Espoo maalaispitäjistä suurkauppalaksi. Espoo.
- Lane, Barbara Miller, 1991. National Romanticism in Modern German Architecture. Kirjassa *Nationalism in the Visual Arts*. Ed. Richard A. Etlin. Washington.
- Lehtonen, Mikko, 1998. Merkitysten maailma, Kulttuurisen tekstintutkimuksen lähtökohta. Tampere.
- Lehtonen, Turo-Kimmo, 1995. Bakterit ja henkisten ruttotautien siemenet, Puhdas elämä suomalaisessa terveysvalistuksessa 1890-luvulla. Terveiden lähteillä, Länsimaisten terveyskäsitysten kulttuurihistoriaa. Toim. Timo Joutsivuo & Heikki Mikkelä. *SHS* 106. Helsinki.
- Lewis, Michael, J., 1993. The politics of the German Gothic Revival, August Reichensperger. Cambridge.
- Liikanen, Ilkka, 1995. Fennomania ja kansa, Joukkojärjestäytymisen läpimurto ja Suomalaisen puolueen synty. *Historiallisia Tutkimuksia* 191. Jyväskylä.
- Lilius, Henrik, 1969. Birgittinerkyrkan i Nådendal. *SMYA* 69. Helsingfors.
- Lilius, Henrik, 1993. Rekonstruktio restaurointiongelmana. Kirjassa *Rakennettu aika, ICOMOSin Suomen osasto 25 vuotta*. Helsinki.
- Lilius, Henrik, 1997. Miksi vaalimme kulttuuriperintöämme? *Hiidenkivi* 5/1997.
- Lilius, Henrik, 1999 (1983). Tutkimustraditio Suomen taidehistoriankirjoituksessa. Kirjassa *Motiivi ja metodi, juhla kirja joka omistetaan Henrik Liliukselle. Taidehistoriallisia tutkimuksia* 20. Jyväskylä.
- Lilja, Johanna, 1999. Suomen kansallismuseon kirjasto. *SM* 1998. Helsinki.
- Ljungström, Lars, 1987. ...aendnu gamblare, Fredrik Lilljekvists restaurering av Gripsholms slott och 1890-talets restaureringsdebatt. *Sörmländska handlingar* 45. Nyköping.
- Lowenthal, David, 1985. The past is a foreign country. Cambridge.
- Lukkarinen, Ville, 1989. Kirkkoarkkitehtuuri 1809–1865. Kirjassa *Ars Suomen taide* 3. Keuruu.

- Lukkarinen, Ville, 1989. *Classicism and history. Anachronistic architectural thinking in Finland at the turn of the century*. Jac. Ahrenberg and Gustaf Nyström. SMYA 93. Helsinki.
- Lukkarinen, Ville, 1996. *Albert Edelfelt ja Runebergin Vänrikki Stoolin tarinat, Pois mielist' ei se päivä jää*. Helsinki.
- Lukkarinen, Ville, 1999. *Sääksmäki ja Lammi – kaksi keskiaikaista betonikirkkoa*. Kirjassa *Elävä kirkkorakennus, aika ja ajan-kohtaisuus restauroinnissa*. Toim. Tore Tallqvist & Sari Schulman. Tampereen teknillinen korkeakoulu. Vammala.
- Lähteenoja, Aina, 1939. *Rauma 1809–1917*. Rauma.
- Manninen, Juha, 1986. "...se voitti itselleen vain sivistyksen voitot" – Suomen hegeliläisyyden perusteemoja. Kirjassa *Hyöty, sivistys, kansakunta, Suomalaista aatehistoriaa*. Toim. Juha Manninen ja Ilkka Patoluoto. Oulu.
- Markkanen, Erkki & Nygård, Toivo & Rantatupa, Heikki, 1976. *Opas Suomen historian lähteisiin*. Keuruu.
- Matkalla! *Suomalaiset arkkitehdit opintietä*. 1999. Toim. Timo Tuomi, Elina Standertskjöld, Kristiina Paatero, Eija Rauske ja Esa Laaksanen. Helsinki.
- Mattinen, Maire, 1997. *Valtion rakennusperinnön vaaliminen. Museoviraston rakennushistoriallisen osaston julkaisuja 19*. Vammala.
- Meek, Marion, 1996. *Architectural conservation and restoration. The dictionary of art 2*. London/ New York.
- Meurman, Otto-I., 1972. *Arkkitehtiopetus Suomessa 100-vuotias*. Helsingin Teknillinen Korkeakoulu Arkkitehtiosasto 1872–1972. Toim. Esa Piironen. Helsinki.
- Michelsen, Karl-Erik, 1992. *Uuden ja vanhan rajalla, Arkkitehdit vastaan rakennusmestarit*. Kirjassa *Arkkitehdin työ, Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992* Finlands Arkitektförbund arkitektens arbete. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki.
- Murtorinne, Eino, 1967. *Taistelu uskonnonvapaudesta suurlakon jälkeisinä vuosina*. Porvoo.
- Murtorinne, Eino, 1992. *Autonomian kausi 1809–1899*. Kirjassa *Suomen kirkon historia*, 3. Porvoo.
- Muukkonen, Viktor, 1926. *Vanhoista kätköistä, Sananen Marttilan kirkon hallussa olevista taidearteista*. Suomen Kuvalehti 18.12.1926.
- Mäkinen, Ilkka, 1997. "Nödvändighet af Lainakirjasto": *Modernin lukuhaluun tulo Suomeen ja lukemisen instituutiot*. SKS:n toimituksia 668. Helsinki.
- Mäntylä, Eero, 1976. *Hattulan historia*. Hämeenlinna.
- Neuvonen, Petri, 1994. *Viipurin historiallinen keskusta, Rakennusperinnön nykytila*. Helsinki.
- Nikula, Sigrid, 1969. *Kirkot ja kappelit*. Kirjassa *Kaarlelan pitäjän historia I*. 1969. Turku.
- Nikula, Sigrid, 1974. *Kyrka och kyrkogård ur Närpes igår och idag*. Åbo.
- Nordmann, C. A. & Cleve, Nils, 1959. *Esipuhe*. Kirjassa *Suomen kirkot Finlands kyrkor 1, Turun arkkihiippakunta I osa, Vehmaan rovastikunta*. Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja 1, 1992 (1967)*. Porvoo.
- Nyman, Valdemar, 1957. *Finströms kyrka under 1800-talet*. Åländsk odling 1957. Mariehamn.
- Nyman, Valdemar, 1961. *S. Birgittas kyrka i Lemland 1650–1850*. Mariehamn.
- Nyman, Valdemar, 1972. *Värdö kyrka*. Åländsk odling 1972. Mariehamn.
- Näköaloja Laurin kirkolta, Janakkalan seurakuntakirja*. Toim. Aune Vähäkangas. 1985. Hämeenlinna.
- Oja, Aulis, 1958. *Perttelin historia*. Salo.
- Ojanen, Eeva, 1990. *Tammelan seurakunnan historia*. Forssa.
- Paavola, Kirsti, 1998. *Kepeät mullat, Kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohautoista*. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 28. Oulu.
- Palmroth, Reino J., 1962. *Huittisten kirkko*. Vammala.
- Paloposki, J. Toivo, 1986. *Kirkkonummen menneisyyttä ja nykyisyyttä*. Eripainos Toivo J. Paloposken historiikki kuvateoksesta *Kirkkonummi 650, 1980*. Kirkkonummi.
- Peltonen, Matti, 1999. *Mikrohistoriasta*. Tampere.
- Perälä, Väinö, 1963. *Mynämäki 1260–1960*. Turku.
- Pettersson, Lars, 1992. *Suomalainen puukirkko*. Kirjassa *Suomalainen puukirkko Finnish wooden church*. Helsinki.
- Pirinen, Hanna, 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa, Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. SMYA 103. Helsinki.
- Pirinen, Kauko, 1985a. *Schaumanin kirkkolain synty*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 132. Helsinki.
- Pirinen, Kauko, 1985. *Vanajan kirkko*. Hämeenlinna.
- Pylkkänen, Riitta, 1954. *Isonkyrön vanha kirkko*.
- Pylkkänen, Riitta, 1959. *Lohjan Pyhän Laurin kirkko*. Lohja.
- Pålsson, Ingela, 1998. *Eternittak*. Byggnadskultur 1/1998.
- Koukkula, Tuomo, 1972. *Pälkäneen historia 1500-luvulta 1860-luvulle*. Kirjassa *Pälkäneen historia*. Pälkäne.
- Ramsdahl, C[arl], 1956. *Jomala kyrkas ombyggnad 1828–1844*. Åländsk odling 1956. Mariehamn.
- Rancken, A. W., 1935. *Sipoon vanha kirkko*. ARK 12/1935.
- Rancken, A. W., 1936. *Ingå moderkyrka*. Kirjassa *Ingå Fagervik Degerby, En västnyländsk bygdekrönika*. Ekenäs.
- Rancken, A. W., 1953. *Kyrkobyggnader och kyrkokonst*. Kirjassa *Brenner, Alf, Sjundeå sockens historia*. Hangö.
- Rantanen, Päivi, 1997. *Suolatut säkeet, Suomen ja suomalaisten diskursiivinen muotoutuminen 1600-luvulta Topeliukseen*. SKS:n toimituksia 690. Helsinki.
- Rantatupa, Heikki, 1988. *Alatormion historia*. Tornio.
- Reau, Louis, 1994. *Histoire du vandalisme, Les monuments détruits de l'art Francais*. Paris.
- Ringbom, Sixten, 1986. *Art history in Finland before 1920. The history of learning and science in Finland 1828–1918*, 15b. Helsinki.
- Ringbom, Sixten, 1987. *Stone, style and truth, the vogue for natural stone in Nordic architecture 1880–1910*. SMYA 91. Helsinki.
- Ringbom, Åsa & Remmer, Christina, 1995. *Ålands kyrkor, volym I, Hammarland och Eckerö*. Mariehamn.
- [Rinne, Juhani], 1931. *Liedon nykyinen kirkko*. Turku.
- Riska, Tove, 1985. *Kirkon sisustus ja irtaimisto*. Kirjassa *Hollolan kirkko, Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa*. Toim. Heikki Mantere. Hollola.
- Saarela, Pekka, 1986. *Klassismi ja isänmaa, Antiikin esikuvallisuus ja sivistyksen sankaruus taiteissa Porthanin ajasta Porthanin patsaaseen*. Kirjassa *Hyöty, sivistys, kansakunta, Suomalaista aatehistoriaa*. Toim. Juha Manninen ja Ilkka Patoluoto. Oulu.
- Schama, Simon, 1995. *Landscape & memory*. London.
- Selén, Göran, 1992. *Porvoon tuomiokirkko ja pikkukirkko*. Porvoo.
- Seng, Eva-Maria, 1995. *Der Evangelische Kirchenbau im 19. Jahrhundert, Die Eisenacher Bewegung und der Architekt Christian Friedrich von Leins*. Tübingen Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, Herausgegeben von Ulrich Hausmann und Klaus Schwager, Band 15. Tübingen.
- Setälä, Salme, 1970. *Polusteekin koulussa, Opiskelua kymmenluvulla*. Helsinki.
- Sinisalo, Antero, 1965. *Antikvaarisia kysymyksiä, Keski-aikeiset kirkot restaurointikohteina*. ARK 5/1965.
- Sinisalo, Antero, 1978. *Kirkko rakennusmuistomerkkinä ja rakennetun ympäristön osana*. Kirjassa *Suomen kirkot ja kirkkotaidet 1*. Lieto.
- Sinisalo, Antero, 1979. *Perniön kirkot*. Toim. Esko Routasalo. Perniö.
- Sinisalo, Antero, 1985. *Hollolan Pyhän Marian kirkko*. Kirjassa *Hollolan kirkko, Asutuksen, kirkon ja seurakunnan historiaa*. Toim. Heikki Mantere. Hollola.
- Sinisalo, Jarkko, 1992. *Arkkitehtikunnan muotoutuminen Suomessa, Arkkitehdit ja rakennushallinto 1810–1865*. Arkkitehdin työ, Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992 Finlands Arkitektförbund arkitektens arbete. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki.
- Sinisalo, Jarkko, 1999. *Arkkitehdin opintietä ulkomaille 1852–1865*. Kirjassa *Matkalle! Suomalaiset arkkitehdit opintietä*. Toim. Timo Tuomi & al. Helsinki.
- Sirén, Olle, 1989. *Pernå sockens historia III, Tiden ca 1870–1920, Ekonomi-förvaltning-kultur*. Lovisa.

- Smeds, Kerstin & Stenius, Henrik, 1987. Yhdistymisvapauden rajat. Kirjassa *Kansa liikkeessä*, toim. Alapuro, Liikanen, Smeds, Stenius. Helsinki.
- Snellman, Stefan, 1961. "I catholsk smak". S:t Olof 1961. Mari-ehamn.
- Soikkanen, Hannu, 1966. Kunnallinen itsehallinto kansanvallan perusta. Maalaiskuntien itsehallinnon historia. Maalaiskuntien liitto. Helsinki.
- Steinby, Torsten, 1992. Emil Nervander – ett säreget levnadsöde. Kirjassa *Historiska och litteraturhistoriska studier* 67. Utg. Helena Solstrand-Pipping. Svenska Litteratursällskapet i Finland. Helsingfors.
- Stenius, Kirsti & Koskue, Kaisu, 1990. Lammin kirkko, seurakunnan vaiheita. Pieksamäki.
- Stigell, Anna-Liisa, 1966. Nagu kyrka genom tiderna. Åbo.
- Suistoranta, Kari, 1982. Muinaistutkija Adolf Lindman, Turkulais-patriotti 1800-luvulta. Turun maakuntamuseo raportteja 5. Turku.
- Suistoranta, Kari, 1985. Paraisten historia. Parainen.
- Suistoranta, Kari, 1988. Liedon historia 2, vuodesta 1809 nykypäiviin. Turku.
- Suomen historiallinen bibliografia 1901–1925, 1940. Toim. Aarno Maliniemi ja Ella Kivikoski. Helsinki.
- Suomen historiallinen bibliografia 1544–1900, 1961. Toim. J. Vallinkoski ja Henrik Schauman. Helsinki.
- Suomen kirkot Finlands kyrkor 1, 1959, Turun arkkihiippakunta I osa, Vehmaan rovastikunta. Toim. Tove Riska. Helsinki.
- Suomen kirkot Finska kyrkor 2, 1961, Turun arkkihiippakunta II osa, Mynämäen rovastikunta. Toim. Tove Riska. Helsinki.
- Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964, Turun arkkihiippakunta III osa, Turun tuomiorovastikunta. Toim. Tove Riska. Helsinki.
- Suomen kirkot Finska kyrkor 4, 1966, Turun arkkihiippakunta IV osa, Perniön rovastikunta II. Tove Riska. Helsinki.
- Suomen kirkot Finska kyrkor 6, 1972, Turun arkkihiippakunta VI osa, Naantalinv rovastikunta. Toim. Henrik Lilius, Sigrid Nikula, Tove Riska. Helsinki.
- Suomen kirkot Finska kyrkor 7, 1973, Borgå stift del I, Åbolands prosteri I. Ed. Sigrid Nikula. Helsingfors.
- Suomen kirkot Finlands kyrkor 16, Turun arkkihiippakunta 12, Rauman rovastikunta I, Rauman kirkot. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki.
- Suomen kirkot Finlands kyrkor 20, Tampereen hiippakunta 1, Hämeenlinnan rovastikunta 1. Hattulan ja Tyrvännön kirkot. Toim. Marja Terttu Knapas. Helsinki.
- Suomen rakennushallinto 1811–1961, 1967. Helsinki.
- Suomen taiteilijat, maalarit ja kuvanveistäjät. Toim. Ernst Nordström, 1926. Helsinki.
- Suomen urkukartta, Näyttelyluettelo, 1996. Toim. Riekkä, Helena & Tuppurainen, Erkki. Kuopio.
- Suutala, Maria, 1986. Luonto ja kansallinen itsekäsitys. Runeberg, Topelius, Lönnroth ja Snellman suomalaisten luontosuhteen kuvaajina. Kirjassa *Hyöty, sivistys ja kansakunta, Suomalaista aatehistoriaa*. Toim. Juha Manninen ja Ilkka Patoluoto. Oulu.
- Syväoja, Hannu, 1998. "Suomen tulevaisuuden näen", Nationalistinen traditio autonomian ajan historiallisessa romaanissa ja novellissa. SKS:n toimituksia 694. Tampere.
- Sääskilähti, Nina, 1997. Kansa ja tiede, Suomalainen kansatiede ja sen kohde 1800-luvulta 1980-luvulle. Jyväskylän yliopisto, etnologin laitos. Tutkimuksia 31. Jyväskylä.
- Tallgren, Aili, 1938. Maarian l. Röntämäen kirkko. Turku.
- Tapio, Olavi, 1971. Nousiaisten Pyhän Olavin kirkko. Nousiaisten.
- Teerijoki, Niilo, 1957. Keminmaan kirja. Kemin Kotiseutu- ja museoyhdistyksen julkaisu. Kemi.
- Tommila, Päiviö, 1989. Suomen historian kirjoitus, Tutkimuksen historia. Porvoo.
- T.M. [Torsten Montell], 1935. Sundin kirkko Ahvenanmaalla. ARK 3/1921.
- Tschudi-Madsen, Stephan, 1976. Restoration and anti-restoration, A study in English restoration philosophy. Oslo.
- Tschudi-Madsen, Stephan, 1981. Veien hjem, Norsk arkitektur 1870–1914. Kirjassa *Norges kunsthistorie*, 5, Nasjonal vekst. Oslo.
- Turun tuomiokapitulin matrikkeli. Toim. Marinelli, Eero. 1976. Turku.
- Vahe, Juha, 1991. Maskun historia II. Turku.
- Valkeapää, Leena, 1994. Kauno S. Kallion Sääksmäen kirkko, Keski-ajan kirkon uudelleen rakentamisen problematiikka. SM 1994. Helsinki.
- Valkeapää, Leena, 1998. Pitäjänkirkosta muinaismuistoksi – Suomen keskiaikaisten kirkkojen restaurointiin vaikuttaneet tekijät 1800-luvun loppupuolelta 1900-luvun alkuvuosikymmenille. Kirjassa *Ihmeiden peili, keskiajan ihmisen maailman-kuva*. Jyväskylä.
- Vanajan kirkosta ja sen vaiheista. 1934. Hämeenlinna.
- Vapaavuori, Hannu, 1997. Virsilaulu ja heräävä kansallinen kulttuuri-identiteetti, Jumalanpalveluksen virsilaulua ja -sävelmistä koskeva keskustelu Suomessa 1800-luvun puolivälistä vuoteen 1886. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 173. Helsinki.
- Viikki, Raimo, 1973. Suur-Huittisten historia II, Punkalaitumen eroamisesta kunnallisen itsehallinnon alkuun n. 1639–1860. Lauttakylä.
- Viikki, Raimo, 1989. Suur-Huittisten historia III. Jyväskylä.
- Viikki, Raimo, 1990. Suur-Huittisten historia III2, Väestö, matrikkelit, tilastot. Jyväskylä.
- Viljo, Eeva Maija, 1980. Helsingin pitäjän kirkon restaurointi v. 1893–94. Helsingin pitäjä 1980. Vantaa.
- Viljo, Eeva Maija, 1981. Theodor Höijerin restaurointisuunnitelma Helsingin pitäjän kirkkoa varten. Helsingin pitäjä 1981. Vantaa.
- Viljo, Eeva Maija, 1985. Theodor Höijer, En arkitekt under den moderna storstadsarkitekturens genombrottstid i Finland från 1870 till sekelskiftet. SMYA 88. Helsinki.
- Viljo, Eeva Maija, 1992. Arkitektyrkets utveckling i Finland under senare delen av 1800-talet. Kirjassa *Arkitehdin työ, Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992 Finlands Arkitektförbund arkitektens arbete*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki.
- Viljo, Eeva Maija, 1994. Kirkon jälleenrakentaminen palon jälkeen ja myöhemmät korjaukset. Kirjassa *Vantaan Pyhän Laurin kirkko Helsingissä kyrka St Lars 500, Tutkielmia kirkon historiasta*, toim. Marja Terttu Knapas. Vantaa.
- Virtanen, Anna-Maija, 1985. Gobineau rotuoppi ja germaanien ihannoiti. Kirjassa *Mongoleja vai germaaneja? – rotuteorioiden suomalaiset*. Toim. Aira Kemiläinen. Historiallinen Arkisto 86. Helsinki.
- Vähäkangas, Pekka, 1996. Taide alttarilla, Alttaritaulutraditio Suomessa 1918–1945. Jyväskylä studies in the arts 52. Jyväskylä.
- Waismaa-Pietarila, Mirja-Liisa, 1981. Triumfkrucifixet i Tövsa-la kyrka och dess konservering. Finsk Museum 1981. Helsingfors.
- Wallinheimo, J. W., 1934. Sääksmäen vanhan kirkon vaiheita. Hämeenmaa 4, Hämeen elämää ja oloja. Hämeen Heimoliiton julkaisuja 10. Hämeenlinna.
- Watkin, David, 1977. Morality and architecture, the development of the theme in architectural history and theory from the gothic revival to the modern movement. Chicago.
- Wetterberg, Ola, 1992. Monument & miljö, Perspektiv på det tidiga 1900-talets byggnadsvärd i Sverige. Göteborg.
- Wäre, Ritva, 1991. Rakennettu suomalaisuus, Nationalismi viime vuosisadan vaihteen arkkitehtuurissa ja sitä koskevissa kirjoituksissa. SMYA 95. Helsinki.
- Wäre, Ritva, 1992. Arkkitehdit ja Suomen arkkitehtiklubi viime vuosisadan vaihteessa. Kirjassa *Arkitehdin työ, Suomen Arkkitehtiliitto 1892–1992 Finlands Arkitektförbund arkitektens arbete*. Toim. Pekka Korvenmaa. Helsinki.
- Ylänen, Tauno, [1992]. Sysmän kirkon 550 vuotta.
- Åkerblom, Bror, 1971. Pedersöre historia 1865–1965. Jakobstad.

LIITE

Kokonaisvaltaiset kirkonkorjaussuunnitelmat: vuodet, suunnittelijat ja lähdetiedot

a = arkkitehti, rm = rakennusmestari, kh = kirkkoherra

Paikkakunta	Suunnittelija		
1871–1875			
Porvoo (1870:1880)	a Axel G. Loenbom		
Vårdö (1872)	?		
Tammela (1870–I:1885–86)	a Theodor Höijer		
1876–1880			
Huittinen (1874–1876:1879)	a Carl Johan von Heideken		
Maaria (1876)	a von Heideken		
Parainen (1877–78)	a von Heideken		
Halikko (1877–80)	?		
Hauho (1879)	a August Boman		
Pertteli (1879–1888)	a von Heideken		
1881–1885			
Kalanti (1882:1884)	a von Heideken		
Masku (1883)	?		
Jomala (1884)	?		
Rauma (1885:1889–1891)	a Jac. Ahrenberg		
1886–1890			
Hattula (1886–1887:1889)	a Alfred Caven		
Isokyrö (1886)	a Ivar Aminoff		
Taivassalo (1886–1889:1890)	a von Heideken, a Jac. Ahrenberg		
Lammi (1888–1890)	a Josef Stenbäck, a August Nordberg		
Ulvila (1890)	?		
1891–1895			
Isokyrö (1891)	a Waldemar Backmansson		
Hollola (1891–1894)	a Alfred W. Stenfors		
Renko (1892–95)	a Alfred Caven		
Turun tuomiokirkko (1893)	a Jac Ahrenberg, a Carl Armfelt		
Helsingin pitäjä (1893–94)	a Theodor Höijer		
Lieto (1894–95, 1896)	a Helge Rancken, a Gustaf Edvard Asp		
Huittinen (1894–98)	a Josef Stenbäck		
Lempäälä (1895)	a Berndt Blom		
Pohja (1895)	seurakunta (ilman asianmukaisia lupia)		
Janakkala (1890–I. alkupuoli)	a R. H. Helin		
Rymättylä (1895–1898)	seurakunta		
1896–1900			
Tuulos (1896)	a Josef Stenbäck		
Lieto (1896:1902)	a Helge Rancken, a Gustaf Edvard Asp		
Turun tuomiokirkko (1896, 1901)	a Magnus Schjerfbeck		
Tyrvää (1897)	a Carl Armfelt, a Jac. Ahrenberg		
Kemiö (1897)	a Jac. Ahrenberg		
Mynämäki (1897)	a Helge Rancken		
Närpiö (1897–1898)	a Otto Ekman		
Sauvo (1898)	?		
Pernaja (1898–1901)	a Victor J. Sucksdorff		
Jomala (1899)	?		
Vehmaa (1899–1905)	rm David A. Lönnroth, a Georg Wasastjerna		
Janakkala (1899–1901)	a Armas Lindgren		
Nousiainen (1899–1901)	a Josef Stenbäck		
Kaarina (1899:1903)	a Helge Rancken, a Josef Stenbäck		
Kemiö (1900, 1903:1904)	a Lars Sonck		
1901–1905			
Pälkäne (1903)		a Josef Stenbäck (raunion konservointi)	
Sysmä (1903–05)		a Nikolai Meeder	
Perniö (1904)		a Carl Frankenhäuser (?)	
Pyhtää (1904/1907)		a Albert Allenius, a B. I. Aminoff	
1906–1910			
Karjaa (1905–1907)		a Josef Stenbäck, a Carl Frankenhäuser (?)	
Messukylä (1906:1907)		a Ludvig Mallander, rm Heikki Tiitola	
Maaria (1907–1908:1909)		a Th. Lagerros, Carl Frankenhäuser (?)	
Turun tk. (1909)		a Alexander Nyström	
Vanaja (1910)		kh Ludvig Enkvist	
Hammarland (1910–12)		?	
1911–1915			
Kirkkonummi (1913–14)		a Magnus Schjerfbäck	
Sipoo (1914)		a Alarik Tavaststjerna	
Inkoo (1914–15)		a Alarik Tavaststjerna (?)	
1916–1920			
Isokyrö (1916–17)		a Alarik Tavaststjerna	
Parainen (1916–17)		a August Krook, arkk. Alarik Tavaststjerna (?)	
Rusko (1916–1918)		a Ilmari Launis	
Lammi (1918–1919)		a Usko Nyström	
Sääksmäki (1919?–20)		a Ilmari Launis	
Kirjallisuus- ja lähdetiedot paikkakunnanmukaisessa aakkosjärjestyksessä:			
Halikko			
Hinkka, Reijo, 1984.			
Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964.			
Hammarland			
Mvtop Hammarland			
– Kirkkoherra G. G. Castrénin, Juhani Rinteen, Carl Frankenhäuserin ja Alarik Tavaststjernan kirjeenvaihto			
– Rinteen ja Tavaststjernan lausunnot korjaussuunnitelmasta			
– senaatin päätös korjaussuunnitelmasta 1.11.1911			
Ringbom, Åsa & Remmer, Christina, 1995.			
Hattula			
Mvtop Hattula			
– MT:n kirjeenvaihtoa eri viranomaisille koskien kirkon korjaustöiden suunnittelua (1885–1886)			
– kirjeenvaihtoa koskien seurakunnan tarjoutua luovuttaa kirkko valtiolle (1886–1888)			
– Emil Nervanderin lausunto kirkon seinämaalausten kalkeerausesta ja tutkimuksista, 1886			
Mäntylä, Eero, 1976.			
Suomen kirkot Finska kyrkor 20, 1997.			
Hauho			
Aspelin, Eliel, 1885.			
Drake, Knut, 1985.			
KA STO KD 15/295 1880.			

Helsingin pitäjä

Viljo, Eeva Maija, 1980.
Viljo, Eeva Maija, 1981.
Viljo, Eeva Maija, 1994.

Hollola

Mvtop Hollola
– Alfred W. Stenforsin, J. R. Aspelinin ja A. H. Jurvan kirjeet 1890–1892
– Emil Nervanderin lausunnot MT:lle 1.10.1892 ja 10.5.1894
Sinisalo, Antero, 1985.

Huittinen

Huittisten seurakunnan arkisto
KA STO KD 17/225 1896.
Mvtop Huittinen
– korjaustöiden suunnittelua ja korjaustöitä käsitteleviä asiakirjoja 1895–1897
– Emil Nervanderin lausunnot MT:lle 13.4.1895, 1.5.1896, 23.5.1897
TMA
– Huittisten seurakunnan kirkonarkisto, Pitäjänkokousten/ kirkonkokousten pöytäkirjat 1862–1892, 1892–1904
Viikki, Raimo, 1989.

Inkoo

Mvtop Inkoo
– Alarik Tavaststjernan lausunto MT:lle 23.7.1914
– kirkkoherra Kjälströmin kirjeet MT:lle 1915

Isokyrö

Mvtop Isokyrö
– kirkon korjaamiseen liittyvää kirjeenvaihtoa 1885
– kirkon museokäyttösuunnitelmiin liittyvää kirjeenvaihtoa 1890–1891
– kirkon korjaukseen liittyviä asiakirjoja 1916–1917
Pylkkänen, Riitta, 1954.

Janakkala

Knapas, Marja Terttu, 1988.
Näköaloja Laurin kirkolta, 1985.

Jomala

Ramsdahl, C., 1956.

Kaarina

Innamaa, Kerttu, 1957.
Mvtop Kaarina
– kirkon korjausta koskevia asiakirjoja 1902–1903
Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964.

Kalanti

Mvtop Kalanti
– kirkon seinämaalausten restaurointia koskevia asiakirjoja 1884–1885
Suomen kirkot Finska kyrkor 1, 1959.

Karjaa

af Hällström, Olof, 1957.
KA STO KD 13/291 1907
Mvtop Karjaa
– korjausta koskevia asiakirjoja 1906–1907
– Carl Frankenhauserin lausunto MT:lle 18.5.1906

Kemiö

Knapas, Marja Terttu, 1984.

Kirkkonummi

Mvtop Kirkkonummi
– korjausta koskevia asiakirjoja 1913–1914
Peltonen, Pia, 1998.

Lammi

KA STO KD 17/307 1888
Mvtop Lammi
– Alarik Tavaststjernan lausunto MT:lle 27.2.1919
Stenius, Kirsti & Koskue, Kaisu, 1990.

Lempäälä

Arajärvi, Kirsti, 1959.
KA STO KD 15/252 1895.

Lieto

KA STO KD 9/256 1897
Rinne, Juhani, 1931.
Suistoranta, Kari, 1988.
Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964.

Maaria

KA STO KD 28/287 1907
Mvtop Maaria
– Carl Frankenhauserin lausunnot MT:lle 4.2.1908 ja 18.12.1908
Rinne, Juhani, 1910.
Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964.

Masku

Suomen kirkot Finska kyrkor 2, 1961.
Vahe, Juha, 1991.

Messukylä

Arajärvi, Kirsti, 1954.
KA STO KD 21/276 1906
Messukylän seurakunnan arkisto (Tampereen srk)
– Kirkonkokousten pöytäkirjat 1865–1902 ja 1903–1930
Mvtop Messukylä
– kirkonkorjausta koskevat asiakirjat 1906–1907

Mynämäki

Mvtop Mynämäki
– seinien kalkitsemista koskevia asiakirjoja 1897
Perälä, Väinö, 1963.
Suomen kirkot Finska kyrkor 2, 1961.

Nousiainen

Heino, Ulla, 1980.
Mvtop Nousiainen
– kirkonkorjausta koskevat asiakirjat 1899–1901
Suomen kirkot Finska kyrkor 2, 1961

Närpiö

Nikula, Sigrid, 1974.

Parainen

Mvtop Parainen
– Alarik Tavaststjernan lausunnot MT:lle 28.3.1916 ja 22.9.1916
Suistoranta, Kari, 1985.

Pernaja

Mvtop Pernaja
– kirkonkorjausta käsitteleviä asiakirjoja 1898–1901
Sirén, Ole, 1989.

Perniö

Frankenhaeuser, Garl, 1906.
Innamaa, Kerttu, 1986.
Sinisalo, Antero, 1979.

Pertteli

Ahti, Aimo, 1990.
Mvtop Pertteli
– kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1887
Oja, Aulis, 1958.
Suomen kirkot Finska kyrkor 4, 1966.

Pohja

Mvtop Pohja

- kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1895, mm. J. R. Aspelinin kirjeitä Uudenmaan kuvernöörille, kirkkoherra Eklundin kirjeitä kuvernöörille ja J. R. Aspelinille, Emil Nervanderin kirje valtionarkeologille 24.8.1895

Porvoo

Porvoon tuomiokirkon taidearteet, 1977.

Selén, Göran, 1992. Porvon tuomiokirkko ja pikkukirkko. Porvoo.

Pyhtää

Hultin, Herman, 1929.

KA STO KD 4/268 1904

Mvtop Pyhtää

- Carl Frankenhauserin lausunnot MT:lle ja 21.9.1904, 14.10.1904 ja 7.11.1905

Pälkäne

Mvtop Pälkäne

- Josef Stenbäckin kirjeet MT:lle 12.11.1902 ja kesäkuussa 1904

Rauma

Mvtop Rauma

- kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1890–1892
- Suomen kirkot Finska kyrkor 16, 1990.

Renko

Hiekkanen, Markus, 1993.

Mvtop Renko

- Emil Nervanderin lausunto MT:lle 1.12.1893

Rusko

Mvtop Rusko

- kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1916–1918
- Alarik Tavaststjernan lausunnot MT:lle 22.11.1916 ja 13.4.1917
- Ruskon seurakunnan arkisto
- Kirkonkokousten ja kirkkoneuvoston pöytäkirjat 1913–1927
- Kirkon korjausta koskevaa kirjeenvaihtoa 1914–1930
- TMA
- Turun tuomiokapitulin pöytäkirjat (A I 147) 8.2.1917

Rymättylä

Mvtop Rymättylä

- kirkonkorjaussuunnitelmaa koskevia asiakirjoja 1895–1898
- Emil Nervanderin lausunto MT:lle 9.3.1898

Sauvo

Suomen kirkot Finska kyrkor 3, 1964.

Sipoo

Mvtop Sipoo

- Alarik Tavaststjernan kustannusarvio kirkon korjauksesta 7.5.1914
- Rancken, A. W., Sipoon vanha kirkko. ARK 1935.

Sysmä

Kulha, Keijo K., 1966

Mvtop Sysmä

- kirkonkorjausta koskevat asiakirjat 1905.
- Ylänen, Tauno, 1992.

Sääksmäki

Sääksmäen seurakunnan arkisto

- Kirkkovaltuuston pöytäkirjat 1919–1955
- Kirkon kunnossapitoa koskevia asiakirjoja 1897–1969
- Wallinheimo, J. W. 1934.

Taivassalo

KA STO KD 14/302 1887

Mvtop Taivassalo

- Kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1887–1890
- Emil Nervanderin lausunnot MT:lle 6.10.1887 ja 12.3.1888
- Suomen kirkot Finska kyrkor 1, 1959.
- Taivassalon seurakunnan arkisto
- Hautausmaata, kirkkoa ja virkataloja koskevia asiakirjoja TMA
- Taivassalon seurakunnan kirkonarkisto, Kirkonkokousten pöytäkirjat 1881–1903

Tammela

Ojanen, Eeva, 1990.

Turun tuomiokirkko

Mvtop Turku

- useita mappoja tuomiokirkon korjaussuunnitelmia ja korjauksia koskevia asiakirjoja
- Knapas, Marja Terttu, 1983.
- Knapas, Marja Terttu, 1984.
- Vaurio, Riikka, 1977.

Tuulos

Kaloinen, Kyllikki, 1982.

Mvtop Tuulos

- Emil Nervanderin kirje MT:lle 13.4.1895
- Inventointikertomus 15.5.1979

Tyrvää

Mvtop Tyrvää

- kirkon museointihanketta koskevia asiakirjoja 1896–1897
- SMY
- Kirkkoherra Johannes Bäck tarjosi vanhaa kirkkoa SMY:n hoitettavaksi, pöytäkirjat 21.10.1896 ja 22.10.1896

Ulvila

Innamaa, Kerttu, 1968.

Vanaja

Mvtop Vanaja

- Juhani Rinteen lausunto MT:lle 17.11.1910
- Pirinen, Kauko, 1985.
- Rinne, Juhani, 1910.
- Vanajan kirkosta ja sen vaiheista, 1934.

Vehmaa

Mvtop Vehmaa

- kirkonkorjausta koskevia asiakirjoja 1899–1904
- Suomen kirkot Finska kyrkor 1, 1959.

Vårdö

Mvtop Vårdö

- A. W. Ranckenin lausunto MT:lle 2.7.1928

KUVALUETTELO

1. Sääksmäen kirkon rakennustyömaa 1.7.1932. Ska.
2. Sääksmäen kirkon rakennustyömaa 1.8.1932. Ska.
3. Hannele Jäämeri, Suomen Kuvalehti 3.10.1997, nro 40.
4. Restauroidista kertova teksti Taivassalon kirkossa. Kuva Hannu Antila 1999.
5. Eugène Emmanuel Viollet-le-Ducin patsas Pierrefondsin linnan kirkon ovella. Kuva Hannu Antila 1998.
6. Kuvitusta Viollet-le-Ducin kirjasarjasta Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI au XVI siècle. Osa II, 83, hakusanan Balustrade kuva 16.
7. Kuvitusta John Ruskinin kirjasta The seven lamps of architecture, kuva VI.
8. Turun tuomiokirkko, Kankaisten kappelin (Kaarina Maununtyttären kuorin) sisäänkäynti vuonna 1924 korjaustöiden aikana. Kuva K. Kiviranta, MVka.
9. Lohjannummi, Suomen Kuvalehti 1875, 284.
10. Nauvon kirkon interiööri. Postikortti 1910-luvun alusta. Åbo Akademis bildsamlingar.
11. Sääksmäen kirkon interiööri. Kuva vuodelta 1920. MVka.
12. Närpiön kirkon eksteriööri. Postikortti vuosisadan alusta. Åbo Akademis bildsamlingar.
13. Liedon kirkon interiööri ennen vuotta 1902. MVka.
14. Liedon kirkon interiööri vuonna 1926. MVka.
15. Kirkkonummen kirkon eksteriööri noin vuodelta 1923. MVka.
16. Perunannostajia Isonkyrön vanhan kirkon edustalla vuonna 1911. Kuva H. Tantari. MVka.
17. Vanajan kirkon interiööri vuonna 1931, kuva Carolus Lindberg. MVka.
18. Karjaan kirkon eksteriööri 1907, kuva Carl Frankenhaeuser. MVka.
19. Karjaan kirkkomaan porttirakennus 1907, kuva Carl Frankenhaeuser. MVka.
20. Ilmoitus Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaisemasta vihkoesta.
21. Krusifiksi Nauvon kirkossa, kuva 1930-luvulta. MVka.
22. Perttelin kirkon interiööri 1933. MVka.
23. Pedersören kirkon eksteriööri. Postikortti vuodelta 1934. Åbo Akademis bildsamlingar.
24. Siuntion kirkon interiööri 1909, kuva K. K. Meinander. MVka.
25. Sääksmäen kirkon interiööri 1920. MVka..
26. Pernajan kirkon tiilipäätyjen rappausa hakataan alas 1938. MVka.
27. Toripäivä Huittisissa. Postikortti. Satakunnan museon kokoelmat.
28. Huittisten kirkko koillisesta. Kuva Leena Valkeapää 1999.
29. Huittisten kirkon pohjakaava, C. J. von Heideken, [1877]. Hka.
30. Huittisten kirkko, leikkaus itä-länsi suunnassa, C. J. von Heideken, [1877]. MV, Rakennushistorian osasto.
31. Huittisten kirkon eteläfasadi ja portaali, C. J. von Heideken, [1877]. Hka.
32. Huittisten kirkko, C. J. von Heideken, saarnatuoli 1877. Hka.
33. Huittisten kirkko ehkä 1800-luvun lopulla. MVka.
34. Huittisten kirkko. Agathon Reinholmin lyijykynäpiirustus 1887. MVka.
35. Taivassalon kirkon eksteriööri, kuva Reinhold Hausen 1870. MVka.
36. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, pohjakaava 1886. Tka.
37. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, leikkaus pohjoinen-etelä alttarille päin, 1886. Tka.
38. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, leikkaus itä-länsi-suunnassa, 1886. Tka.
39. Bertel Thorvaldsen, Kristus. Ylempi kuva Alfred Fosterudin, alempi Magnus Petersenin. Lähde Dietrichsen 1880.
40. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, saarnatuoli, 1886. MV.
41. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, lehterin, alttariköhän ja penkkien piirustukset, 1886. Tka.
42. Huittisten kirkon pohjakaava, Josef Stenbäck, 1895. Hka.
43. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, tuuletusikkuna ja kattomaalaus, 1895. Kuva Meka-kuva, Huittinen, 2000.
44. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, penkit, [1895]. MV, Rakennushistorian osaston arkisto.
45. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, saarnatuolin portti, [1895]. MV, Rakennushistorian osaston arkisto.
46. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, numerotaulu, [1895]. MV, Rakennushistorian osaston arkisto.
47. Huittisten kirkko, Josef Stenbäck, nurkkapilari ja ikkuna, 1895. Kuva Meka-kuva, Huittinen, 2000.
48. Messukylän vanha kirkko pohjoisesta 1893, kuva Daniel Nyblin. MVka.
49. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, pohjakaava, 1905. KA, RHA piirustuskoeloemat, mikrofilmit JYTH.
50. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, länsifasadi, 1905. KA, RHA piirustuskoeloemat, mikrofilmit JYTH.
51. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, leikkaus pohjoinen-etelä länteen päin, 1905, kuva Carl Frankenhaeuser. MVka.
52. Messukylän vanha kirkko, Ludvig Mallander, eteläfasadi, 1905, kuva Carl Frankenhaeuser. MVka.
53. Messukylän vanha kirkko, murtunutta koillisnurkkaa puretaan vuonna 1907. Kuva Carl Frankenhaeuser. MVka.
54. Ruskon kirkon interiööri 1898. Kuva Chr. Ganderup. MVka.
55. Ruskon kirkko. Ilmari Launis, pohjakaava 1916. Rka.
56. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, penkit, 1916. Rka.
57. Ruskon kirkko. Ilmari Launis, lehterin rinta-aita, 1916. Rka.
58. Emil Nervanderin piirustus Taivassalon seinämaalausten aiheista ja sijainnista. KA STO 14/302 1887.
59. Taivassalon kirkon krusifiksi länsilehterillä. Kuva Welin, Turku. MVka.
60. Emil Nervanderin piirros Huittisten kirkon eräästä keskiaikaisesta maalauksesta. Mvtop Taiv 23.5.1897.
61. Arkkienkeli Mikael Messukylän vanhasta kirkosta. John Stolpen lyijykynä- ja vesiväripiirros, 1892. MVka, SMY V retki, kuvaluettelon numero 175.
62. Pyhä Martti Toursilainen Ruskon kirkosta. Gunnar Berndtsonin lyijykynäpiirros, 1874. MVka, SMY II retki, kuvaluettelon numero 35.
63. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, portaali, 1886. Museovirasto, Rakennushistorian osaston arkisto.
64. Taivassalon kirkko, C. J. von Heideken, alttariristi 1886. Tka.
65. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenberg, kirkkosalin länsiovi, 1887. Tka.
66. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin piirustus lehterin rakenteesta ja rippituolin alkuperäisestä asusta, 1889. KA STO KD 14/302 1887.
67. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin penkkiehdotukset, 1889. Lyijykynäpiirustus. Tka.
68. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin ensimmäinen ehdotus kirkon portaaliksi, 1887. MV, Rakennushistorian osaston arkisto.
69. Taivassalon kirkko, Jac. Ahrenbergin toinen ja toteutettu ehdotus kirkon portaaliksi, 1889. Tka.
70. Taivassalon kirkko, interiööri länteen vuoden 1890 korjauksen jälkeen. MVka.
71. Ilmoitus Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaisemasta kirjasta.
72. Josef Stenbäckin vuonna 1908 julkaiseman kirjasen takakanteen painettu ex libris.
73. Huittisten kirkon interiööri alttarille päin 1897. MVka.
74. Huittisten kirkon interiööri alttarilta pois päin 1897. MVka.
75. Huittisten kirkon seinä- ja holvimaalauksia. MVka.
76. Ilmari Launoksen kansikuva omaan kirjaseensa Rakennustaitteesta kirkoissa.
77. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, sakariston ikkunan lasimaalaus, 1917. Rka.
78. Ruskon kirkko, Ilmari Launis, kirkkosalin lasimaalauksia, 1916. Rka.

79. Ruskon kirkko, Alarik Tavaststjernan mittauspiirustus, 1916/1920. MV, Rakennushistorian osasto arkisto.
80. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen VI retkikunta Keminmaan kirkossa vuonna 1896. MVka. Sitaatti Mvtop Keminmaa, Laguksen kirje Appelgren-Kivalolle 15.6.1924.
81. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen näyttely Ateneumissa vuonna 1903. MVka.
82. Perniön kirkko. Nervander 1887, sivu 49.
83. "Gmünd'in p. ristinkirkko. Sisusta." Lübke 1893, kuva 415 osasta II, 25.
84. Hattulan kirkon interiööri. Nervander 1887, sivu 48.
85. Maarian (Räntämäki) kirkon ns. primitiivisiä maalauksia. Frankenhauser 1910, 12–13.
86. Kristuksen pää Naantalin kirkosta, 1902. MVka.
87. Ville Wallgren, "Kristus ristinpuussa". Kansanvalistusseuran kalenteri 1897, 84.
88. Lammin kirkon kuori-ikkuna. Carolus Lindberg, 1919, Om teglets användning i finska medeltida gråstenskyrkor, kuva 98.
89. Sauvon kirkon ovi. Nervander 1887, 50.
90. "Porttaali Heilbronn'issa." Lübke 1893, kuva 329 osasta I, 342.
91. Sakariston sisäänkäynti. Lindgren 1901, Ateneum 9–11/1901, 461-467.
92. Esi-isien muistomerkit, 1899.
93. Hattulan vanha kirkko, 1900-luvun alku. MVka.
94. Teknikern-lehden vinjettikilpailun palkittuja ehdotuksia. Arkitekten 1/1903.
95. Birger Brunilan voittanut vinjetti. Arkitekten 1/1907.
96. Werner von Essen, Kyläkirjaston Kuvalehden B-sarjan otsikkokuva 1904.
97. Vehmaan kirkon eksteriööri 1899. MVka.
98. Pälkäneen vanhan kirkon rauniot 1902. Kuva Josef Stenbäck. MVka.

INDEKSIT

HENKILÖT

- Ahlberg, K. 106
Ahrenberg, Jac. (Johan Jakob) 18, 51, 66, 69, 97–102, 112, 114–118, 124, 156, 158
Ahtiainen, Pekka 18
Alapuro, Risto 31, 90
Anderson, Benedict 18, 157
Andersson, Amos 88
Appelgren(-Kivalo), Hjalmar 102, 106
Asp, Gustaf Edvard 112
Aspelin, Eliel 20, 77, 106–107, 134–136, 138–144, 149, 151–153, 155, 159
Aspelin, Johan Reinhold 65, 67–69, 78–79, 82–83, 94, 97–99, 102–104, 107–108, 115, 134, 166
- Berg, Anna Elmén 18
von Berg, Friedrich Wilhelm Rembert 28
Bergenheim, Edvard 56, 62, 95
Berndtson, Gunnar 107
Bilmark, Johan 30
Blom, Berndt 132
Bomansson, Karl August 30, 147
Brancusi 155
Brenner, Elias 29
Brunius, Carl Georg 27
- Castrén, Kaarlo Alfred 94
Castrén, Mathias Alexander 95
Cavén, Alfred 36, 77
Cedercreutz, Emil 107
Chiewitz, Georg Theodor Policron 28, 54
Choay, Françoise 161, 164
Colliander, Jonathan 106
Curman, Sigurd 112
- Dahl, Johan Christian 27
Dahlberg, Gustaf 96
Dehio, Georg 26
Denslangen, Vim 18, 23, 26
Dvorák, Max 26
- Edelfelt, Albert 106
Eklund, Jarl 112
Elmgren, Sven Gabriel 30
Enkvist, Ludvig 132
Estlander, Carl Gustaf 99, 106
- Fabritius, Reinhold 106
Fernlund, Siegrun 18, 27
Forsman, Kaarlo 135
Forsström, A. O. 148, 150
Frankenhaeuser, Carl 51, 104, 109, 112, 130–132, 156
Freudenthal, Axel Olof 102
- Germann, Georg 18–19
Gesellius, Herman 112
Giddens, Anthony 163–164
de Gobineau, Arthur 157–158
Grahm, Karl Gustaf 106, 112
Granstedt, Theodor 98
Gripenberg, Sebastian 97, 99, 115
Grönberg, Josef 76–77, 96, 107
Gummerus, Jaakko 156
- Haapala, Pertti 31, 34
- Hackman, Alfred 107
Hainari, A. O. 148
Hartman, Oskar 94
Hatschek, Ludvig 44
Hausen, Reinhold 70, 147
Havas, Heikki 18
Heickell, Carl 28
von Heideken, C. J. 44, 51, 57, 60, 63, 65–66, 68–70, 72, 96–102, 112–115, 118, 121, 124, 156
Helander, Carl Jacob 69
Hellstén, Karl Konstantin 67–69, 101–102
Heman, Gustaf Adolf 97
Henrik piispa 151
Hertzberg, Reinhold 28, 56
af Heurlin, Oskar 95
Hiekkanen, Markus 12, 17, 49
Hildebrand, Hans 135
Hildeen, Daniel Ezechiël 62, 96
Hobsbawm, Eric 18, 157, 162–163
Holm, Hans J. 110
Hovi, Karle 73
Hoyen, Niels Lauritz 26
Hytönen, Kustaa Bernhard 97
Härö, Mikko 94
Höijer, Theodor 70, 77, 120
- Ignatius, Karl Emil Ferdinand 106
Ingelius, Ferdinand 56
- Jokilehto, Jukka 18, 162
Jung, Bertel 130
Juslenius, Daniel 29
- Kaarina Maununtytär 28, 30
Kaila, Panu 18
Kairamo, Maija 18
Kallio, Kauno S. 11
Killinen, K. 158
Knapas, Marja Terttu 17
Knuuttila, Seppo 18
Kontinen, Esa 18
Koskinen, Yrjö 148
Krohn, Kaarlo 149
Kustaa Vaasa 151
Kåring, Göran 18–20, 22
Käkikoski, Hilda 148–150
- Launis, Ilmari 46, 51, 84–86, 98, 105–106, 112–113, 119, 124–133, 156
Liikanen, Ilkka 18
Lilius, Henrik 28
Lilius, Oskar 17, 106
Lindberg, Carolus 119, 124, 134, 138, 144–145, 155
Lindell, Fabian Ulrik 68
Lindgren, Armas 112, 130–132
Lindgren, Oskar 68
Lindman, Adolf 30
Lindqvist, Ludvig Isak 97
Lindqvist, Selim 106–107, 112
Lindstedt, Vilhelm 70, 72, 76, 96, 103
Lohrmann, Ernst Bernhard 28
Lowenthal, David 18
Lübke, Wilhelm 135, 140, 142–143
Lüchou, Frans Fredrik Wilhelm 28
Lukkarinen, Ville 18
Lundstedt, Karl Kustaa 68
Luther, Martin 150
Lönroth, David 58–60, 66, 132
- Mallander, Ludvig 78–79, 81, 98, 104, 112, 114, 118, 131–133
Mandelgren, Nils 106, 136
Mannelin, Fredrik Werner 70, 76, 82
Meinander, Karl Konrad 12, 30, 138, 142–145, 150, 155

Morris, William 24

Napoleon III 22

Nervander, Emil 12, 17, 20, 53, 62, 66–67, 69 70, 73, 76, 94, 97–103, 106–109, 112, 116–118, 123, 130, 134–140, 142, 152–153, 156, 167, 171

Neovius, Adrian 83

Niemi, Oskari 130

Nordlund, Frans 62, 65–70, 96, 99, 102

Nordström, Ernst 107

Nyrop, Martin 110

Nyström, Gustaf 18, 108, 110, 112, 153, 171

Olander, Magnus 76, 78–79, 82, 96–97, 103–104, 107

Palmén, Ernst Gustaf 102

Palmroth, Reino 121

Porthan, Henrik Gabriel 30

Pugin, Augustus Welby Northmore 23

Rancken, Helge 51, 67, 69, 73, 98

Rantanen, Päivi 18

Reichensperger, August 26

Reinholm, Agathon 106

Reinholm, Henrik August 30, 95

Renvall, Uno 83

Riegl, Alois 26

Ringbom, Sixten 30

Ringbom, Åsa 17

Rinne, Juhani 83–84, 86–87, 105, 131–132, 134, 138, 142, 145, 165

Runeberg, Johan Ludvig 158, 166

Ruskin, John 23–24, 26

Råbergh, Herman 78, 96

Scarin, Algot 30

von Schmidt, Friedrich 21

Scott, Georg Gilbert 21, 23

Slotte, Karl Fredrik 107

Sonck, Lars Eliel 107, 112

Stenbäck, Josef 51, 53, 70–73, 76, 102–103, 112–113, 119–124, 131, 133, 166, 171

Stenfors, Alfred 132

Stjernvall, Einar 82, 107

Stolpe, Jarl 107, 112

Storck, Herman 110

Sucksdorff, Wiktor 112

Syväoja, Hannu 18

Söderman, B. I. 96

Tallgren, Aarne Mikael 17, 95, 146

Tavaststjerna, Alarik 51, 83–84, 86–87, 105–106, 109, 112, 118, 127, 130–132

Tervonen, Jukka 18

Thorvaldsen, Bertel 63, 115

Thulén, Bror Axel 66, 68

Tiitola, Heikki 79, 81–83, 104, 131–133

Tikkanen, Johan Jakob 134

Topelius, Zacharias 31, 95

Tschudi-Madsen, Stephan 18

Törnqvist, Onni 70, 120

Varming, Kristoffer 110

Viljo, Eeva Maija 11, 17

Viollet-le-Duc, Eugène Emmanuel 11, 18, 21–23, 26, 28

Vähä Käki, Aukusti 72

Warelius, Antero 96

Westling, Wolmar 106, 112

Wetterberg, Ola 18

Wikström, Axel 112

Wihtinen, Fredrik 83–86, 97, 105, 126–127, 129

Wäre, Ritva 18

Zachariassen, Jens Alexander 66, 68

Zettervall, Helgo 27

Åhberg, A. V. 120

Öhquist, Johannes 134, 138, 143, 149, 153

PAIKAT

Alatornio 49

Carcassonne 22

Dresden 26

Eckerö 18, 51

Espoo 17

Forssa 34

Föglö 35

Gripsholm 27

Haapavesi 136

Hammarland 18, 51, 147

Hattula 17, 31, 51, 99, 103, 168

Hauho 42

Helsingin pitäjä 17, 50, 51

Helsinki 31, 92, 101, 107

Hollola 34, 132, 150, 166

Huittinen 16, 31, 34–35, 41, 48, 51, 54–61, 63, 70–76, 88–89, 92, 95–98, 102–103, 106–109, 114–115, 119–124, 136, 152, 156, 170–171

Hämeenlinna 106, 136

Iniö 61

Isokyrö 31, 36, 103, 136, 166

Janakkala 112, 132

Kaarina 34, 119, 120

Kalanti 65, 68, 99, 114, 137–138

Kalmar 27

Karjaa 119

Karkku 31, 34, 36

Kauvatsa 54, 97

Keikyä 54, 70

Keminmaa 31

Kemiö 17, 51, 112, 114

Kokemäki 106, 151

Koroinen 147

Korppoo 100

Kumlinge 106

Kuopio 136

Kökar 49–50

Köln 26, 157

Kööpenhamina 97, 110

Lahti 34

Laitila 41

Lammi 50, 119, 147

Lauttakylä 34, 54, 70

Lempäälä 132

Lemu 98

Linköping 27

Lohja 17, 34, 51, 106, 163, 166
Lund 27

Maaria 110, 114
Masku 83

Messukylä 16, 31, 34, 36, 51, 76–83, 88, 92, 95–98, 103–104,
107–108, 118, 136, 156, 166, 168, 170

Mustasaari 147
Mynämäki 98
Mäntsälä 136

Naantali 17, 28, 30–31, 144
Nousiainen 51, 99, 102, 119, 137–138, 147, 151
Närpiö 31

Paavola 136
Parainen 34, 106, 114, 132
Pariisi 26, 153, 172
Pernaja 147
Pertteli 42, 114
Pierrefonds 22
Pietari 31
Pohja 91, 98
Porvoo 31, 40
Pyhtää 147
Pälkäne 31, 49, 50, 78, 82, 119–120, 131, 166

Rauma 17, 31, 50–51, 114, 136, 147
Renko 17, 49, 50–51
Rusko 16, 46, 51, 83–89, 92, 95, 97–98, 104–108, 124, 126–131,
136, 156, 170
Rymättylä 39

Sauvo 106
Sipoo 31, 36, 147
Siuntio 42
Skara 27

Sotkamo 136
Stuttgart 112
Sääksmäki 11, 34–35, 125

Taivassalo 16, 39, 41, 51, 61–70, 88, 92, 95–102, 106, 108, 114–
118, 136, 139, 150, 152, 156, 166, 168, 170

Tammela 34
Tampere 34, 76, 81, 136
Teisko 76, 81

Tornio 136
Trondheim 27
Tukholma 31, 112
Turku 17, 20, 28–31, 51, 76, 83, 109–110, 112, 114, 117, 131,
136, 142, 143
Tuulos 102, 119
Tuusula 106
Tyrvää 13, 31, 34, 49, 114

Upsala 27
Ulvila 136
Uusikaarlepyy 136
Uusikaupunki 138

Valkeakoski 34
Vammala 34
Vampula 54, 70
Vanaja 132
Vantaa 17, 50
Vehmaa 168
Velkua 61
Viipuri 31, 49, 147
Virrat 136
Värdö 37
Växjö 27

Äetsä 34